

UNIVERSITY OF PRIŠTINA
FACULTY OF PHILOSOPHY
KOSOVSKA MITROVICA

III-5
2020

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

СВЕСКА 5

ДЕЈВИД Н. КОРИ
ПЕТАР М. АНЂЕЛКОВИЋ
ЉИЉАНА Ј. АРСИЋ
ЈЕЛЕНА Ђ. ПРЕМОВИЋ
ТАЊА М. ВУЈОВИЋ
СОЊА М. ВУЈОВИЋ
ЉУБИЦА Г. КОВАЧЕВИЋ
ЉУБИША Р. МИТРОВИЋ
МИЛОШ Р. МИЛОВАНОВИЋ
ДАНИЈЕЛА Ж. ВУКОИЧИЋ
ДУШАЊ Б. РИСТИЋ
АЛЕКСАНДРА З. НИКОЛАЈЕВИЋ
ГОРДАНА В. СТОЈИЋ
БОРИС Р. БРАТИНА
СИБИН Б. БРАТИНА
АЛЕКСАНДАР Д. РИСТЕСКИ
ВАЛЕНТИНА И. ЧИЗМАР
ИГОР С. СИМИЋ

АНЂЕЛА Н. ЂОРЂЕВИЋ
ЗОРАН Д. НЕДЕЉКОВИЋ
ЈОВО М. МЕДОЈЕВИЋ
САША А. МИЛОСАВЉЕВИЋ
БРАНКО А. МИЛЕТИЋ
ЈОВАНА М. МИЛОВИЋ
НИКОЛА Р. ЖИВИЋ
НЕБОЈША Р. СТОШИЋ
НЕБОЈША З. ЂОКИЋ
ЈЕЛЕНА М. БЕЛОВИЋ
БРАНКО А. МИЛЕТИЋ
НЕМАЊА П. АНЂЕЛКОВИЋ
БОШКО Д. МИХАИЛОВИЋ
ЛУКА М. КЕШЕЉЕВИЋ
МИТАР З. НЕДЕЉКОВИЋ
МАРКО Р. СТАНОЈЕВИЋ
РАДИЦА М. НЕДЕЉКОВИЋ
ЂОРЂЕ Д. РАДОВАНОВИЋ

НАУКА БЕЗ ГРАНИЦА III

НАУКА БЕЗ ГРАНИЦА III

МЕЂУНАРОДНИ ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК

СВЕСКА 5

Друштво у оцледалу науке

КОСОВСКА МИТРОВИЦА

2020

НАУКА БЕЗ ГРАНИЦА III – Меѓународни тематски зборник

**SCIENCE BEYOND BOUNDARIES III – Thematic Collection of Papers
of International Significance**

НАУКА БЕЗ ГРАНИЦ III - Международный тематический сборник

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

**НАУКА БЕЗ ГРАНИЦА III:
5. ДРУШТВО У ОГЛЕДАЛУ НАУКЕ**

КОСОВСКА МИТРОВИЦА
2020.

UNIVERSITY OF PRIŠTINA / УНИВЕРЗИТЕТ В ПРИШТИНЕ
FACULTY OF PHILOSOPHY / ФИЛОСОФСКИИ ФАКУЛТЕТ

SCIENCE BEYOND BOUNDARIES III:
5. SOCIETY THROUGH THE MIRROR
OF SCIENCE

НАУКА БЕЗ ГРАНИЦ III:
5. ОБЩЕСТВО В ЗЕРКАЛЕ НАУКИ

KOSOVSKA MITROVICA
2020

НАУКА БЕЗ ГРАНИЦА – Међународни тематски зборник
SCIENCE BEYOND BOUNDARIES – Thematic Collection of Papers
of International Significance

НАУКА БЕЗ ГРАНИЦ - Международный тематический сборник

НАУКА БЕЗ ГРАНИЦА 5: ДРУШТВО У ОГЛЕДАЛУ НАУКЕ
SCIENCE BEYOND BOUNDARIES 5: SOCIETY THROUGH THE MIRROR OF SCIENCE
НАУКА БЕЗ ГРАНИЦ 5: ОБЩЕСТВО В ЗЕРКАЛЕ НАУКИ

Издавач

*Филозофски факултет Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Мишровици*

За издавача

Проф. др Звездан Арсић

Главни и одговорни уредник издавачке делатности

Проф. др Звездан Арсић

Уредници

Проф. др Оливера Марковић Савић

Доц. др Неџид Прашевић

Рецензенти

Prof. dr Brent Davis, Westcliff University, Irvine, USA

Prof. dr Terence Clifford Amos, Université Catholique de Lille, France

Prof. dr Davronzohn Erinovich Gaipov, Suleyman Demirel University, Kazakhstan

Проф. др Мајло Пижурца, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Проф. др Радован Анђонијевић, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Секретари редакције:

Снежана Зечевић, Мина Лукић, Милица Дејановић, Аница Рагосављевић

ISBN за издавачку целину 978-86-6349-150-2

ISBN 978-86-6349-155-7

Међународни тематски зборник *Наука без граница III* резултат је научноистраживачких пројеката *Превод у систему компаративних изучавања националне и стране књижевности и културе* (ОИ 178019) и *Косово и Метохија између националне идентитетске и евроинтеграција* (III 47023), које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Радови се објављују и дистрибуирају у складу са лиценцом Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0. (CC BY NC 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Оцене изнете у радовима лични су ставови аутора засновани на њиховим истраживањима и не изражавају мишљење Уређивачког одбора нити установе у којој су аутори запослени.

УВОДНА РЕЧ

Пета свеска Међународног тематског зборника *Наука без граница 3*, под насловом „Друштво у одразу науке“, коју на овом месту представљамо читаоцу, обједињује радове који са различитих херменеутичких полазишта разматрају нека од најзначајнијих друштвених и филозофско-хуманистичких питања.

У већини радова из области филозофије уочава се континуитет са трендом који је и претходних година обележио скуп *Наука без граница*, а који се тиче разматрања односа филозофије и науке. Било да се о том односу размишљало начелно или се он посматрао конкретно – путем везе појединих научних и филозофских дисциплина – углавном, закључак који се недвосмислено намеће јесте да филозофија и наука не стоје у ригидној опозицији, већ да филозофија у значајној мери може испровоцирати, употпунити и осмислити научне подухвате. Тако, у раду у коме се покушава одредити појам постмодерне науке, као и у раду коме се анализира однос људске и вештачке интелигенције, али и у испитивању односа математике и филозофије, и односа науке и логике, свугде наведени закључак провејава као лајтмотив који повезује ове прилоге. Поред тога, разноврсности тема доприноси и анализа Платонове трипартитне психологије, као и испитивање једног од најупорнијих проблема филозофске методологије који се тиче питања почетка у филозофији.

Синтеза филозофије и науке има снажне импликације на правац реализације реалних пројеката. С тим у вези разматра се однос између науке и праксе, тј. од најширег филозофско-хуманистичког, па и утопистичког научног оквира ка значају науке за практично решавање савремених друштвених и хуманистичких проблема. Теоријска преиспитивања о глобализацији, мултикултурализму, култури, идентитету, интеграцији или миграцији су идејна основа за практичне пројекте носилаца власти од јачања нације-државе, строге контроле њених граница до приступања савезима (или изласка из њих), те јавних политика према мигрантима, „странцима“, „другима“ и „другачијима“.

Поред синтезе филозофских, научних и практичних радова, проблемски дијапазон нуди увиде у макродруштвене структуре и њихове реперкусије на микроперспективу. Тако се пред читаоцем налази анализа, улога и значај нових ратова на глобалном нивоу, са анализом на локалном нивоу, поготово на примеру Косова и Метохије. С обзиром на релевантност, значај и тежину проблема са којима се свакодневно суочавају научници и истраживачи са ових простора у већини су радови који у фокусу интересовања има-

ју микросоциолошку перспективу. Овакви радови расветљавају последице неолибералне транзиције у једном постконфликтном друштву од неповољног положаја радничке класе до патолошких продуката овог процеса какви су сиромаштво, прекаријат, зависни положај на светском тржишту рада, пропадање села, итд. Допринос економске науке друштвеним проблемима сагледава се од анализе трошкова и резултата потенцијалног приступања Србије Европској унији, препорукама за израду стратегија економског развоја региона, па до радова који се баве управљањем знања. Поред наведеног, анализирају се проблеми неалбанског становништва на КиМ, анализом кршења људских права услед физичког насиља и протеривања, те осујећивање повратка до „економског национализма“ кршењем међународних аката који регулишу промет роба и услуга.

Свеска која је пред читаоцем одраз је плодотворне аргументације међу научницима о добрим и лошим странама глобалних светских трендова. Док са једне стране имамо увид у страхове малих народа и држава од губитка идентитета и суверенитета (најчешће у виду потребе за очувањем традиционалних вредности и културе), са друге стране увиђамо да овога страха нису лишене ни велике нације и државе услед све већег прилива миграната. Свима је заједничка критика глобализацијских и неолибералних политика, те подршка институцијама државе-нације, насупрот савезима, какав је Европска унија. У мањини су становишта која заговарају интеграцију у савезе, космополитизам, мултикултурализам и солидарност са онима који беже од недаћа које харају њиховом домовином.

Мултидисциплинарни приступ у истраживању проблема, као и разноврсност прилога, ову свеску чине актуалном и подстицајном за ширу академску јавност која ће пронаћи надахнуће за промишљање и критичку евалуацију многих питања која се у њој покрећу и обрађују.

Оливера Марковић-Савић
Неџиб Прашевић

САДРЖАЈ

David N. Coury <i>The Winter of our Discontent: Fortress Europe and the Rise of Populism</i>	1
Петар М. Анђелковић <i>Тешко време и (или) слаби интелектуалци?</i>	17
Љиљана Ј. Арсић, Јелена Ђ. Премовић <i>Управљање знањем и друштво знања као предуслов ојштанка и развоја савременој друштва</i>	35
Тања М. Вујовић, Соња М. Вујовић, Љубица Г. Ковачевић <i>Трансформација човека пошрошача у доба вируса ковид 19</i>	57
Љубиша Р. Митровић <i>Значај трансдисциплинарних исцраживања и инцисаних сцудија за развој савремене науке и образовање ното academicus-а</i>	79
Милош Р. Миловановић <i>Риштал научне ире</i>	87
Данијела Ж. Вукоичић, Душан Б. Ристић <i>Значај образовања за унаиређење иредузейничке оријенције у обласци иуризма и уосцииелсйва и укуиној економској развоја Срдије</i>	111
Александра З. Николајевић, Гордана В. Стојић <i>Социологија као наука и иракса: развој социологије у САД</i>	129
Борис Р. Братина, Сибин Б. Братина <i>Филозофија vs мајемайка</i>	147
Александар Д. Ристески <i>Једно и мноштво у Плайоновој исихологији</i>	155
Валентина И. Чизмар <i>Принципи филозофије рационализма у односу на иринципе вештачке инцелиенције и Ромбахова сцруктурална онцологија</i>	171
Игор С. Симић <i>Економски национализам као средство полицичке реиресије на Косову и Мешохији</i>	189
Анђела Н. Ђорђевић <i>Глобални сукоди савременој доба – карактерисцике и манифесцивање</i>	203

Зоран Д. Недељковић <i>Култура савременој прага између ујојије и фујуролојје.....</i>	223
Јово М. Медојевић, Саша А. Милосављевић <i>Геодемографски процеси на Косову и Метохији од 1999. до 2019. године.....</i>	235
Бранко А. Милетић, Јована М. Миловић <i>Ванбрачни партнери као законски наследници у ујоредном законодавству са поседним осврћом на права дивше СФРЈ.....</i>	257
Никола Р. Живић <i>Ревитализација села у Србији и модернизација пољопривреде кроз земљорадничко задруштво.....</i>	273
Небојша Р. Стошић, Небојша З. Ђокић <i>Смањени енџуријазам инџирације у ЕУ – узроци и послидице.....</i>	291
Јелена М. Беловић, Бранко А. Милетић <i>Унификација колизионих процеса о наслеђивању у Европи.....</i>	309
Немања П. Анђелковић, Бошко Д. Михаиловић <i>Медији и псеудоморфоза свесћи у Србији.....</i>	321
Лука М. Кешељевић <i>Почетак у филозофији као методолошки проблем.....</i>	337
Митар З. Недељковић <i>Наука и логика: однос науке и логике кроз историју.....</i>	359
Марко Р. Станојевић, Радица М. Недељковић <i>Транзиција у Србији и појава прекаријата.....</i>	373
Ђорђе Д. Радовановић <i>Радни статус запослених у приватном сектору у Косовској Митровици.....</i>	389

DAVID N. COURY¹

UNIVERSITY OF WISCONSIN-GREEN BAY (USA)
COLLEGE OF ARTS, HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HUMANITIES AND MODERN LANGUAGES

THE WINTER OF OUR DISCONTENT: FORTRESS EUROPE AND THE RISE OF POPULISM

Over the past decade, Europe has seen a rise in right-wing, populist parties promoting a politics of exclusionary nationalism. The values propagated by many of these parties are opposed to the fundamental ideals of the European Union and instead of promoting integration and multiculturalism, they seek to limit immigration and to erect new walls and borders to strengthen a "Fortress Europe." This tendency is strengthened both by a rejection of globalization and also the fear of increased immigration and what both might do to a country's economy and culture. Moreover, the populist desire to return to an ethnic, nation-state threatens many principles of a liberal democracy. Hungary's Viktor Orbán has gone so far as to embrace the ideology of an illiberal democracy, which no longer emphasizes the importance of freedom of the press and freedom of assembly, in favor of the ethnostate. This essay also explores the dangers of this trend toward renewed borders and boundaries and also considers what history and literature can teach us about nationalist movements and the dangers of isolation. Albert Camus' 1947 novel *The Plague* is a particularly instructive text in that it offers the allegory of a debilitating plague that oppresses the city of Oran and forces its residents into isolation and desperation. While often read as a commentary on French resistance, the novel also has parallels to the rise of ethnic nationalism and how denial of its dangers can lead to its spread. Finally, the article concludes by advocating for a fairer approach to globalization as well as a continued adherence to the pluralist values upon which the European Union was founded.

Keywords: Populism; European Union; immigration; globalization; illiberal democracy; the plague.

---

1 couryd@uwgb.edu

In 2019, Germany together with Europe as a whole celebrated the 30th anniversary of the fall of the Berlin Wall (November 9, 1989), an event that led to the signing of the Treaty of Maastricht (1992) and then set the foundation for the European Union. While the commemorations celebrated the freedom that came with the fall of wall and the collapse of the so-called iron curtain, new walls are being erected in and around the Union, both physically (Hungarian-Serbian border) and politically (Brexit). Since 1989, much progress has been made in creating a borderless, interconnected Europe, with the goal of both economic integration and mutual cooperation on matters cultural, political, and social. In fact, the Harvard psychologist and linguist Steven Pinker recently argued in his provocative book from 2018 that we are experiencing the longest period of peace and prosperity that the world has known, in part due to globalization, capitalism, and cosmopolitanism but also due to the power of the nation-state (Pinker, 2018). The nation-state, he argues following Thomas Hobbes and Max Weber, has been especially instrumental in bringing about peace due to fact that it has a monopoly on violence and legitimate force, which together with a fair judiciary, has helped to defuse violence and crime. But the nation-state has also been responsible for a great deal of violence, conflict and war, as the world was reminded in 2018 during commemorations in remembrance of the 100th anniversary of the end of WWI. Thus, we cannot look at the nation-state as only bringing peace and stability, as both Hobbes and Pinker thought, rather it has also brought cultural conflict, exclusion and isolation.

Part of the goal of the European Union was to break down the walls and borders that had been erected between nation-states, to create a borderless Europe, achieve cultural integration and to accelerate the benefits of globalization. Free trade, studies have shown, increases wealth, creates jobs, and opportunities for all countries (Steger, 2017, p. 43). The free spread of ideas and information promotes opportunities but also freedom and human rights. Studies also show that the more globalized a country is, the more it spends on public education (Stewart, 2012) and the more its citizens enjoy political rights and freedom (KOF Index). Moreover, the more globalized a country is, the less corrupt its government is. Finally, studies have also shown that there is no direct link between open borders and increased terrorism or political instability. To be sure, there are many downsides to neo-liberal globalization, especially the wealth and income gap, whereby one percent of humanity controls as much wealth as the other 99%.² Increased immigration, political, economic, and now environmental refugees, have also led to growing cultural tensions and conflicts and, as a re-

---

2 “Oxfam: World’s Richest 1 Percent Control Half of Global Wealth.” (2014). *npr.org*. Retrieved from: <https://www.npr.org/sections/thetwo-way/2014/01/20/264241052/oxfam-worlds-richest-1-percent-control-half-of-global-wealth>

sult, the rise of populist parties calling for tighter immigration and border controls.

But the founders of the EU wanted to address such divisions by creating a broader community based on shared European values. Winston Churchill recognized this need in his Zürich speech from 1946 when, in the aftermath of WWII, he called for a United States of Europe:

“And why should there not be a European group which could give a sense of enlarged patriotism and common citizenship to the distracted peoples of this mighty continent? [...] In order that this may be accomplished there must be an act of faith in which the millions of families speaking many languages must consciously take part.”³

Three years later, Robert Schumann, one of the founders of what would become the EU, echoed these sentiments emphasizing the cultural commonalities within Europe:

“The European spirit signifies being conscious of belonging to a cultural family and to have a willingness to serve that community in the spirit of total mutuality, without any hidden motives of hegemony or the selfish exploitation of others.”⁴

More recently, though, we have seen the West pivoting away from this community and cultural family by promoting stronger borders, new walls and barriers as well as a form of cultural particularism. From Brexit, to the refugee wave of 2015, to the rise of Eurosceptic populists in Europe, movements across Europe are pushing to move away from open societies toward closed societies with stronger borders and border controls.

This populist movement has led to a fracturing within the Union as the desire to erect new borders within the EU as well as to tighten Europe’s external borders and strengthen “Fortress Europe” threaten the very foundation of the Union. A recent survey by the U.S. Pew Research Center found that over 60% of Europeans feel that the EU promotes peace, democratic values and prosperity, but the same percentage (60%) feels that the EU doesn’t understand the need of its citizens.⁵ While there are certainly important economic arguments to be made for the growing dissatisfaction with European policies, the cultural questions and consequences of EU integration are equally important to consider.

---

3 “United States of Europe.” (n.d.). *International Churchill Society*. Retrieved from: <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/united-states-of-europe/>

4 “The Coming Century of Supranational Communities.” (n.d.). *Schuman Info*. Retrieved from: <http://www.schuman.info/Strasbourg549.htm>

5 “Europeans Credit EU with Promoting Peace and Prosperity, but Say Brussels Is Out of Touch with Its Citizens.” (2019). *Pew Research Center*. Retrieved from: <https://www.pewresearch.org/global/2019/03/19/europeans-credit-eu-with-promoting-peace-and-prosperity-but-say-brussels-is-out-of-touch-with-its-citizens/>

FORTRESS EUROPE AND EUROPEAN IDENTITY

Central to the debate over immigration and national borders is the question of European identity and European values as a whole. In August 2019, a small town in southeastern Spain, Potries, removed the flag of the European Union from its city hall in protest over the EU's inaction in creating a unified refugee policy and in support of Open Arms, the Spanish NGO dedicated to search and rescue of immigrants at sea.⁶ While such an action in a small town in rural Spain will not affect policy, it is a powerful symbolic gesture.⁷ Flags, of course, are symbols of a nation or country and stand for the collective values of that nation. By removing the EU flag, the mayor of the town made a statement that the values of Potries did not correspond to what she sees as the values of the European Union regarding its policies on immigration and refugees. Immigration is perhaps the biggest and most polarizing issue in Europe today and defines where people and political parties stand on the right and the left. In fact, the Bulgarian political scientist Ivan Krastev has called the political crisis over immigration in 2015, Europe's 9/11, an event that could precipitate the collapse of the Union. (Krastev, 2017, p. 19).

In advocating for tightening immigration laws and limiting the number of Muslim immigrants coming to Europe, former Italian Deputy Prime Minister Matteo Salvini spoke of a "culture war" going on in Europe and that the EU is losing its "values."⁸ Similarly, in its 2016 party platform, the Alternative für Deutschland (AfD) stood opposed to most immigration and the multiculturalism it creates, arguing that the importation of foreign cultural flows relativizes and depreciates German values. Many right-wing populist parties have argued against globalization and increased immigration by stating that they threaten both national and European values. In fact, a 2016 study from Germany's Bertelsmann Stiftung found remarkably high percentages of Europeans who fear globalization, particularly on the right. 76% of AfD voters said they feared globalization, while 76% of French *Front National* (now the National Rally) voters and 69% of Austria's Freedom Party (FPÖ) voters similarly feared globalization.⁹ The researchers found that overall when it comes to concerns about issues such as eco-

6 "Potries retira la bandera de la UE y dona la caja de un concierto a Open Arms." (2019). *Levante*. Retrieved from: <https://amp.levante-emv.com/comunitat-valenciana/2019/08/14/potries-retira-bandera-ue-dona/1911351.html>

7 It is also telling that in the same survey by the Pew Center, Spain had the second highest favorable rating of the EU, behind only Poland. See note 3.

8 "Matteo Salvini: Islam incompatible with European Values." (2017). *Politico.eu*. Retrieved from: <https://www.politico.eu/article/matteo-salvini-islam-incompatible-with-european-values/>

9 Catherine E. de Vries and Isabell Hoffmann. (2016). "Fear not Values." *eupinions*. Bertelsmann Stiftung. Retrieved from: <https://eupinions.eu/de/text/fear-not-values/>

nomics, poverty, terror, war or crime, there are primarily minor differences between those who fear globalization and those who do not. Only on the issue of immigration are there significant differences: over 50% who of those who fear globalization see immigration as a major challenge whereas only about 40% of those who do not fear globalization think immigration is a major global challenge.

There are two general theories as to why this is the case and what connects right-wing populism and its anti-globalization stance: the economic insecurity thesis and the cultural backlash theory. The economic argument states that increased immigration threatens jobs and is a burden on the social welfare state. The cultural backlash theory states that people react negatively to culture change and progressive social ideas. The sociologists Inglehart and Norris (2016) have explored these two theories in greater depth and have shown that the *economic insecurity* theory emphasizes the consequences of how globalization and immigration have transformed the workforce and society in post-industrial economies. The *cultural backlash* thesis, on the other hand, suggests that support for populism can be explained as a negative reaction to cultural change and progressive social ideas. The study concluded that the rise of populist parties in Europe reflects, above all, a reaction to rapid cultural changes that seem to be eroding the basic values and customs of Western societies.¹⁰ Certainly, though, economics and culture are interconnected and many trade and economic restrictions imposed by the EU are viewed culturally and not just economically.

But what are the cultural values and customs that so many Europeans feel are under threat? Every nation has its own set of customs and traditions that it feels are at risk in a modern, globalized world. Within the EU, some concerns and objections are quite specific and directed at European Union rules and governance (the regulations of food, agriculture, etc); others are generational (clothing, manners, forms of address). But none of these represent broader European values; that is the ideas and constructs that bind Europeans together and define Europeaness from Portugal to Estonia. What exactly those values are that define Europe is a much more difficult question and not surprisingly in neither study was this question ever asked. The European Union itself states in many documents that the Union is “founded first and foremost on values.” The Preamble and opening articles of the European Constitution that was drawn up by elected officials and representatives from the 25 member states (but never ratified by all nations) opens by stating the following:

“The Union ‘draws inspiration from the cultural, religious and humanist inheritance of Europe’ and thus defends universal values: the rights of the human person,

---

¹⁰ Methodologically the authors used the 2014 Chapel Hill Expert Survey to identify the ideological location of 268 political parties in 31 European countries.

freedom, democracy, equality and the rule of law. It aspires to be ‘united in diversity’ and open to all European States which respect its values.”¹¹

Human rights, freedom and democracy are thus central values to the European Union. Curiously the fear that European values are under attack and a “culture war” has begun, as Matteo Salvini has argued, logically suggests that immigrants to the EU are threatening Europe’s freedom, its democracy and universal human rights—a rather remarkable and striking assertion. How can it be that the overwhelming majority of immigrants to the EU who are in fact seeking freedom from oppression, democratic institutions, and human dignity in the form of meaningful work, security, and a home, are supposedly threatening to destroy the very things they are seeking? The mayor of Potries, the village in southern Spain, took down the EU flag because her town felt that the EU was, in fact, not respecting the human rights and dignity of the immigrants being rescued at sea, not because the immigrants were threatening Europe’s rights or freedoms.

In order to protect and maintain these values, European member states have embraced a number of different approaches in response to increased immigration—from cultural assimilation tests, to implementing a guiding culture (what the Germans call a *Leitkultur*), to more protective means, like strengthening Europe’s external borders and creating a “Fortress Europe.” Great Britain has taken more extreme measures, choosing to leave the EU in order to protect their society and “Take back Control,” as the slogan went, supposedly thereby regaining national sovereignty. As a result, right-wing populist parties and even several governments in Eastern Europe (Hungary and Poland in particular) have begun to openly reject liberal democracies, the foundation of the post-WWII order in favor of protectionist, illiberal democracies. In this way, the threat to European values actually comes from within and not from external forces of immigration.

ILLIBERAL DEMOCRACY AND THE RISE OF THE ETHNOSTATE

Still, the rising number of refugees seeking to enter the EU since the summer of 2015 has strengthened nationalist, anti-immigrant parties, which seek not only to strengthen Fortress Europe, and also their desire to return to what they see as a Christian ethno-state. In their platforms, writings, and speeches, these parties speak of preserving “Judeo-Christian” values (which is often code for excluding Muslims and represents a strain of Islamophobia) and of maintaining their living space for the native population.¹² In the preamble to their party platform, the

11 “The European Constitution.” (n.d.). *EU Parliament*. Retrieved from: <http://www.europarl.europa.eu/Europe2004/textes/2005-01-10-brochure-constitution-en-v02.pdf>

AfD states that it wants to maintain “our Western Christian culture, our language and tradition in a peaceful, democratic and sovereign nation-state of the German people.”¹³ The implication here is that Western culture, the German language and even democracy are all under threat and only the return to a German nation-state can save these values and German culture. The American historian, Timothy Snyder, has argued that such a platform, that is, the desire to turn back globalization and re-create the nation-state, is based on a myth: most Western European countries, he writes, were never nation-states before joining the EU, rather they were empires or kingdoms (Snyder 68). Thus the move to break up or leave the Union in order to return sovereignty to the nation-state is rooted in a form of exclusionary nationalism and not a desire to return to a pre-globalized political state of the past. This is all the more proof, Snyder argues, that the right-wing populist platform is based on a dangerous form of ethnonationalism.

While many right-wing populist parties are directing their policies toward limiting Muslim immigration, new East-West divisions are arising within the EU as well. A standard argument in the West is that Eastern European countries are becoming increasingly xenophobic and intolerant to immigration. Jannis Panagiotidis, a migration researcher at the University of Osnabrück, makes a different case, suggesting that it has traditionally been Western European countries that have “felt threatened by the immigration of culturally distant and supposedly inferior aliens” (Panagiotidis, 2019). The fear of immigration from the East, he notes, was the driving force behind restrictive immigration policies in England, Germany and the United States in the 19th and early 20th century (especially against Jews from Eastern Europe). During the Cold War, the West pointed to the travel restrictions imposed in Eastern Europe to declare itself, the West, as the “free world,” a moniker that the U.S. ironically still uses today, even as the Trump administration moves to restrict immigration and eliminate refugee status. Panagiotidis notes that in the final act of the 1975 Helsinki accords, it was Western European countries that insisted on inclusion of the Third “Basket,” which included the right to emigrate and the right to family reunification, something that today has been negatively labeled “chain migration” in many EU countries and in the U.S.¹⁴ While the fall of the Berlin Wall brought greater contact between Eastern and Western Europe, after the 2004 expansion of the EU, however, there was renewed alarm and fear in the West about immigration from the East. From the so-called “Polish Plumber” to concerns about the numbers of Romanian and Roma immigrants to the West, right-wing populist parties played on these fears to call again for greater restrictions not only

---

12 For a more in-depth analysis, see Gabriele Marranci (2004) “Multiculturalism, Islam and the clash of civilisations theory: rethinking Islamophobia.” *Culture and Religion*, 5:1, 105-117.

13 “Programm für Deutschland.” (2016) p. 6.

14 Office of the Historian, U.S. State Department. (n.d.). Retrieved from: <https://history.state.gov/milestones/1969-1976/helsinki>

on external migration to the EU, but also internal movement within the Union. In fact, it was intra-EU migration that was of greatest concern for Britain's UKIP party and the Leave movement for Brexit.

Populist leaders in the East, though, have nevertheless also played on nationalist pride and have used immigration as a tool to stir nationalist feelings, to undermine liberal democracy and to argue for new and stronger borders. This view has been expressed most directly by Hungarian Prime Minister Viktor Orbán. In a 2016 speech in Budapest, Orbán echoed the same rhetoric historically used against Eastern Europeans but now directed toward Muslim refugees from the Middle East. In this speech, he lamented what he claimed was the lack of freedom in Europe to speak what he saw as the truth:

“It is forbidden to say that today we are not witnessing the arrival of refugees, but a Europe being threatened by mass migration...It is forbidden to say that the masses of people coming from different civilisations pose a threat to our way of life, our culture, our customs, and our Christian traditions. It is forbidden to say that, instead of integrating, those who arrived here earlier have built a world of their own, with their own laws and ideals, which is forcing apart the thousand-year-old structure of Europe.... It is forbidden to say that in Brussels they are constructing schemes to transport foreigners here as quickly as possible and to settle them here among us. It is forbidden to say that the purpose of settling these people here is to redraw the religious and cultural map of Europe and to reconfigure its ethnic foundations, thereby eliminating nation states, which are the last obstacle to the international movement. It is forbidden to say that Brussels is stealthily devouring ever more slices of our national sovereignty, and that in Brussels today many are working on a plan for a United States of Europe, for which no one has ever given authorisation.”¹⁵

Orbán's claims in this speech are rather curious. It's not a secret that the EU is working towards establishing a United States of Europe, so it's odd that he would claim that it's forbidden to say so. Moreover, the entire concept of the EU is to counter nationalism by decreasing the role of the nation-state in favor of a unified Europe that Winston Churchill and Robert Schumann called for 70 years earlier. Thus, it is not forbidden to say that the goal of the EU is not to redraw borders but to allow freedom of movement in the name of constructing a European nation.

Two year earlier, in a speech to the Summer Free University in Bálványos, Orbán outlined his vision for Hungary in greater detail:

“The Hungarian nation is not simply a group of individuals but a community that must be organised, reinforced and in fact constructed. And so in this sense the new state that we are constructing in Hungary is an illiberal state, a non-liberal state. It

15 Speech by Prime Minister Viktor Orbán on 15 March 2016. Website of the Hungarian Government. Retrieved from: <https://www.kormany.hu/en/the-prime-minister/the-prime-minister-s-speeches/speech-by-prime-minister-viktor-Orbán-on-15-march>.

does not reject the fundamental principles of liberalism such as freedom... but it does not make this ideology the central element of state organisation, but instead includes a different, special, national approach.”¹⁶

What Orbán is promoting here, an illiberal democracy, is a concept that goes back to an influential essay by the Indian-American political scientist Fareed Zakaria from 1997 called “The Rise of Illiberal Democracies.” Zakaria was concerned at the time about the rise of illiberal states in the developing world, which, while perhaps democratic, increasingly endangered the freedoms that we typically associate with liberal democracies—freedom of speech, freedom of the press, freedom of assembly and religion. Zakaria argued that constitutional liberalism was necessary to prevent the erosion of freedom and democracy, as freedoms in a democracy could simply be voted away. While Orbán complained in 2016 about the supposed lack of free speech in the EU, we have increasingly seen—not only in the some states in the EU but also in the U.S.—attacks on the free press (fake news), attacks on freedom of assembly (the Occupy Movement or Black Lives Matter in the U.S. and the Yellow Vest movement in France) and restrictions on freedom of religion and religious expression (bans on the headscarf, prohibitions on minarets, and in the U.S. travel bans for many Muslims). Nationalist and populist regimes tend to limit liberty and freedom in the name of strengthening the nation-state—something witnessed in the U.S. under the Trump administration, as well as proposed by populist and neo-fascist parties in Europe. Populist politicians thus appeal to nationalist sentiments and the promise of an ethno-state in exchange for limiting freedom and rights of minorities. *These* policies are what threaten the European values of freedom and openness, and by creating new walls and borders, around Europe and within Europe, some of the fundamental ideas underlying European culture are challenged.

A PLAGUE OVER EUROPE

Much has been written about these problems from a social scientific perspective and how political scientists have viewed the rise of right-wing populism. But literature and the Humanities can also help illuminate pitfalls in these issues. The Dutch cultural philosopher Rob Riemann published a short collection of essays on fascism and humanism in which he maintains that there are three primary reasons for the recent rise of right-wing populism in the West: first, he argues, we are ignoring and dismissing the Humanities, which he sees as “the only knowledge that could provide a true understanding of the...perennial complexities of

---

¹⁶ Prime Minister Viktor Orbán’s Speech at the 25th Bálványos Summer Free University and Student Camp. *Website of the Hungarian Government*. Retrieved from: <https://www.kormany.hu/en/the-prime-minister/the-prime-minister-s-speeches/prime-minister-viktor-Orban-s-speech-at-the-25th-balvanyos-summer-free-university-and-student-camp>.

societies with their conflicting interests, the causes of modern-day movements and upheavals and the real requirements of a democratic civilization” (Rieman 20). Second, he says somewhat pessimistically, the political Left has embraced too uncritically the tradition of the Enlightenment and its “articles of faith”—a belief in human progress, rationality, and the natural goodness of man and of political institutions and social good. The fact is, he argues, humans are irrational, and fascism is one of the worst expressions of our irrationality (21). Finally, he writes, the inability to prevent the return of fascism, to fight and eliminate it, is also due to fear and societal ignorance.

What then can literature tell us then about fighting fear and countering the rise of right-wing populism and neo-fascism? In 1848, Karl Marx famously opened his *Communist Manifesto* by declaring that “a specter is haunting Europe—the specter of Communism” (Marx & Engels, 2002, p. 2). Some 170 years later, Rieman and others see a different threat haunting Europe, one more akin to a sickness or a plague than a ghost: that of right-wing populism or what Rieman is not afraid to call fascism. The word “fascism,” he maintains, is still a taboo in Europe these days: “There is far right, radical conservatism, populism, right-wing populism, but fascism—no, we don’t have that: it can’t be true, we don’t have anything like that anymore, we live in a democracy” (32-33). While he is particularly critical of Geert Wilders and the Dutch Party for Freedom in his native Holland, similar political ideologies can be found in Germany’s Alternative für Deutschland, Marine Le Pen’s National Rally in France, Spain’s Vox, or Viktor Orbán’s Fidesz (not to mention Hungary’s Jobbik or Greece’s Golden Dawn). One of the best literary treatments of just a sickness or plague, Rieman reminds us, is Albert Camus’ 1947 novel of the same name. *The Plague* tells the story of an outbreak of the disease in Oran on the Algerian coast. As the plague spreads, the town is closed down and shut off from the outside world, so that no one can enter or leave while its officials and the novel’s main character, its doctor Bernard Rieux, try to contain and fight against the disease. While the novel has mostly been read as an allegory for the French occupation and resistance against totalitarianism, Camus, in a letter to Roland Barthes, explained that he refused to equate the plague with any one form of evil “in order to better strike at them all.” Therefore, he wrote, “*The Plague* can apply to any resistance against tyranny” (Bronner, 69).¹⁷

At the outset of the novel, the narrator tells us that “nothing could lead the people of our town to expect the events that took place in the spring of that year and which...were like the forerunners of the series of grave happenings” (Camus

17 Camus scholar Robert Zaretsky suggests that *The Plague* can be a useful text in thinking about the ethics of opposing rising nationalism and populism as well. Zaretsky (2019). “The Cure for the Plague is Decency.” *Foreign Affairs*. Retrieved from: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2019-11-01/cure-plague-decency>.

7). The townspeople, the narrator tells us, found it hard to believe that the pestilence, the plague, could affect them and they were unprepared for it:

“When war breaks out, people say: ‘It won’t last, it’s too stupid.’ And war is certainly too stupid, but that doesn’t prevent it from lasting. Stupidity always carries doggedly on, as people would notice if they were not always thinking about themselves. In this respect, the people of Oran were like the rest of the world, they thought about themselves; in other words, they were humanists: they did not believe in pestilence.” (30)

The people of Oran, Camus tells us, forgot to be modest and thought that everything was possible for them. “Why should they have thought about the plague, which negates the future, negates journeys and debate? They considered themselves free and no one will ever be free as long as there is the plague, pestilence and famine” (30-31).

Initially the townspeople and even Rieux, the town doctor, are in denial. Rieux refuses to call the infection by its proper name, as if denying it and its identity would help it go away. Rieux “could not believe that the plague might really get a hold of a town where you could still find humble servants who devoted their free moments to honorable obsessions. More exactly, he could not imagine how such obsessions fitted into the context of the plague, and so concluded that, in practical terms, the plague had no future among the people of our town” (37). Here Camus invokes the moral component to his story—how can a town, a country, become infected by such a disease when there were still good, honorable citizens serving the public good? When Rieux finally consults one of his older medical colleagues, Dr Castel, and tries to find a means to fight against the disease, Castel reminds him: “The important thing...is not whether the approach is sensible, but whether it gets us thinking” (39), for the people are still in denial that something so virulent could seep into their town and infect the population. This is exactly what Rieman, the Dutch cultural critic, compares to the rise of right-wing populism and neo-fascism: how can good, honorable citizens in Western Europe (and the U.S.) become infected by this disease that we thought had been eradicated and eliminated in the middle of the 20th century?

Once the plague is identified and once the authorities finally admit that the town is infected, the town is closed down and isolated within its walls, where no one is allowed to leave or enter. Once infected, the pestilence negates the future, as the citizens of the isolated town try merely to survive and can no longer dream of a future. The quarantine prevents anyone from leaving, anyone from entering, and trade stops so that shop keepers have only the goods they have stored. Journeys become negated; those visiting Oran, like the journalist Rambert, cannot leave either, as he becomes captive inside the walls. A people who once thought they were free find that quickly, unexpectedly, they can lose their freedom and their future, and they succumb to a sense of fear. Here too we see paral-

lels to the worst-case scenario of a no-deal Brexit or to secluded nation-states, in which travel and trade are disrupted and a country becomes isolated out of fear for the Other.

Toward the end of the novel, one of the characters Tarrou, who has helped Rieux with the plague victims, recounts his life story. Tarrou's father was a prosecutor who regularly argued for the death penalty which Tarrou came to abhor. After witnessing an execution, he vowed to fight against capital punishment and death from wars and violence. In his existential crisis, he sees himself surrounded by this plague of violence and death. He became active in politics and fought against the spread of the plague of violence. He rejects killing and state-sponsored violence which he sees as a virus that infects societies and individuals. At the end of his story, Rieux asks him if he knows of any road that one should follow to find the path of peace. Tarrou responds, "yes, sympathy" (196), suggesting, much like Riemen, that compassion and humanism are the solution to conflict and violence, which are endemic in society. It is important to remember, of course, that Camus wrote *The Plague* in 1947, two years after the end of WWII and the Holocaust, in which exclusionary nationalism had led to state-sponsored violence, murder and genocide. While saying that sympathy is the path or answer to the spread of hatred and violence might seem simplistic and idealistic, it is nevertheless a fundamental value that underlies all of the freedoms and protections afforded in liberal democracies and is also at the core of the United Nation's Universal Declaration of Human Rights, written one year after the publication of Camus' novel, and which has served as a central ethos for the social construction of united Europe.

CONCLUSION

Over the past two decades, the West has witnessed the rise of many right-wing populist parties and leaders who have risen to power by blaming social and economic problems on migration and immigrants and who advocate for closing borders and strengthening nationalist ideologies. The debate over immigration and border control has, in an increasingly globalized economy, risen to the forefront of political debate. While globalization has helped developing nations and enriched developed nations, it has also increased wealth inequality around the world adding to the complexity of the discourse. However, the solution to these problems, history would suggest, is not isolationism, nationalism and the construction of walls and barriers, rather it is embracing the values of openness, tolerance, justice and equality that are at the heart of the European Union and of liberal democracies. This is not to argue that open borders and unfettered immigration are the answer either, only that the West should not compromise the fundamental values that have created peace, prosperity and stability in the lat-

ter half of the 20th century. Here too literature and the Humanities can play an important role in cultural understanding, for, as the American philosopher Martha Nussbaum has argued, the Humanities give us “the ability to think critically; the ability to transcend local loyalties and to approach world problems as a ‘citizen of the world’; and [...] the ability to imagine sympathetically the predicaments of another person.” (7). One of the most eloquent arguments in favor of openness and managed globalization, however, that promotes justice, fairness, and equality was given by former U.S. President Barak Obama in his final speech to the United Nations, in which he makes the case for liberal democracies and the idea of the European Union:

And so I believe that at this moment we all face a choice. We can choose to press forward with a better model of cooperation and integration. Or we can retreat into a world sharply divided, and ultimately in conflict, along age-old lines of nation and tribe and race and religion. [...] Today, a nation ringed by walls would only imprison itself. So the answer cannot be a simple rejection of global integration. Instead, we must work together to make sure the benefits of such integration are broadly shared....[O]ur identities do not have to be defined by putting someone else down, but can be enhanced by lifting somebody else up. They don’t have to be defined in opposition to others, but rather by a belief in liberty and equality and justice and fairness.¹⁸

REFERENCES

- Bronner, S. (2009). *Camus: Portrait of a Moralist*. Chicago: U of Chicago Press.
- Ingelhart, R.F. and Norris, P. (2016). “Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash.” Faculty Research Working Paper Series. Harvard Kennedy School of Government. <https://research.hks.harvard.edu/publications/workingpapers/index.aspx>
- KOF Globalization Index. (n.d.) In: *KOF Swiss Economic Institute*. Retrieved from <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html>
- Krastev, I. (2017). *After Europe*. U of Pennsylvania Press.
- Marx, K., & Engels, F. (2002). *The communist manifesto*. Penguin.
- Nussbaum, M. (2010). *Not for Profit: Why Democracies Need the Humanities*. Princeton U Press.
- Panagiotidis, J. (2019). “Freedom of Movement: A European Dialectic.” *Eurozine*. <https://www.eurozine.com/freedom-of-movement-a-european-dialectic/>
- Pinker, S. (2018). *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress*. Viking.

18 “Address by President Obama to the 71st Session of the United Nations General Assembly.” (2016). *Obama White Archives*. Retrieved from: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2016/09/20/address-president-obama-71st-session-united-nations-general-assembly>.

- Rieman, R. (2018). *The Fight against this Age: On Fascism and Humanism*. Norton.
- Snyder, T. (2018). *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America*. Crown.
- Steger, M. (2017). *Globalization: A Very Short Introduction*. 4e. Oxford.
- Stewart, V. (2012). *A World-Class Education: Learning from International Models of Excellence and Innovation*. ASCD.
- Zakaria, F. (1997). "The Rise of Illiberal Democracy." *Foreign Affairs*. 76.6.

ДЕЈВИД Н. КОРИ

УНИВЕРЗИТЕТ У ВИСКОНСИНУ, ГРИН БЕЈ, САД
 ФАКУЛТЕТ УМЕТНОСТИ И ДРУШТВЕНИХ НАУКА
 ДЕПАРТАМАН ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ И МОДЕРНУ ФИЛОЛОГИЈУ

ЗИМА ЕВРОПСКОГ НЕЗАДОВОЉСТВА: ТВРЂАВА ЕВРОПА И РАСТ ПОПУЛИЗМА

Сажетак

Скорашњи избори у Европском парламенту открили су поделе међу европским становништвом. Иако је Европска народна партија десног центра поново задржала већину, популистичке партије левице и крајње деснице оствариле су значајне резултате, ширећи тренд националних избора широм Европе. Иако су питања животне средине свакако важан проблем посебно међу млађим бирачима – успон нелибералних, евроскептичних странака представља забрињавајући развој који, након гласања о Брегзиту, служи као референдум о глобализацији, мултикултурализму и будућности Европске уније. Пораст броја избеглица који настоји ка томе да уђе у Европску унију од лета 2015. подстакao је националистичке, анти-имигрантске партије које не само да траже да се „Тврђава Европа“ ојача већ и желе повратак нечему што они виде као хришћанску етно-државу. Амерички историчар Тимоти Снајдер (Пут ка неслободи) тврди да се таква платформа заснива на миту јер већина западноевропских земаља никада пре стварања Европске уније није била национална држава, већ империја. Стога је потез ка раздијању Европске уније и враћању суверенитета националној држави укорењен у чистом национализму, а не у жељи да се врати у политички ентитет прошлости. То је још један доказ, тврди Снајдер, да је популистичка платформа десног крила заснована на опасном облику етно-национализма.

Овај рад се темељи на истраживању недавног заокрета од мултилатерализма и мултикултурализма на глобалном Западу и разматра опасност од подизања нових зидова, како физичких тако и културолошких. Холандски аутор Роб Римен тврди да Запад доживљава не само пораст десничарског

популизма већ и поновно појављивање фашизма коме се мора супротставити повратком класичном европском хуманизму као средству за превазилажење „засађених“ подела. Питање је: да ли је глобализација угрозила политички и културни идентитет западне културе или га је ојачала и обогатила? И, како би политичари, интелектуалци и уметници требало да се супротставе овом узнемирујућем тренду?

Кључне речи: популизам; подела; национализам; Западна култура; глобализација.

ПЕТАР М. АНЂЕЛКОВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

ТЕШКО ВРЕМЕ И (ИЛИ) СЛАБИ ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ?

Стара народна мудрост нас учи да нема тешких времена већ да има само слабих људи. Нема сумње да живимо у тешким временима, „временима кушње“ (Дарендорф). Временима за које важи Шекспирова констатација „Наше је доба изашло из зглоба!“. Одговорност интелектуалаца је да говоре истину и разоткривају лажи, упозорава Чомски. Уместо тога, поједини интелектуалци, ако не и већи део, под утицајем неолибералне идеологије подлегао је духу трговинског фундаментализма, комодификације (удобно се сместио у управним одборима и разним организацијама), и академског каријеризма. Најбоље се то може видети по томе што уместо да се баве битним националним питањима, да буду „носиоци синтезе“ (Карл Манхајн), да се спасава брод који тоне, већина интелектуалаца се радије опредељује за партикуларна питања (рибају палубу док брод тоне), било због користољуба, било због жудње за моћи или обичног људског кукавичлука. И међу српским интелектуалцима, као и у свету доминира сцијентистички позитивизам, који је довео до „дисциплинираног хаоса“, доминације аналитичког ума и до појаве „опслужујуће интелигенције“ (Антонић). Да ли смо, ми српски интелектуалци, довољно свесни судбинског тренутка пред којим се налазимо и далекосежних последица које наступају? Намера овог рада је покушај да се објасни улога интелектуалаца у општој пропасти српства. Будућност ове земље и овог народа највише зависи од тога да ли ће и у којој мери превладати нова елита интелектуалаца, коју је Солжењицин звао жртвеном? А жртва зависи од љубави, пре

---

1 profapetar@gmail.com

Рад је резултат истраживања на пројекту III 47023 *Косово и Мејхоџија између националној идентитетској и евроинтеграција*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

свега, према отаџбини. Што је већа љубав, већа је и спремност на жртву, учи нас владика Николај.

Кључне речи: српско друштво; свет у коме живимо; опстанак народа; интелектуалци; улога социолога.

УВОД

Добро је зайажено да код интелектуалаца није проблем интелигенција него многи више карактер.

Ратко Божовић, *Доминација и опшор* (2001)

Нема сумње да живимо у тешким временима, „временима кушње“ (Дарендорф), временима за које важи Шекспирова констатација „Наше је доба изашло из зглоба!“. Како се у тим и таквим временима понашају интелектуалци, који су, или би барем требало да буду, по природи свог позива, ти који су најодговорнији и најпозванији да дају смернице и путоказе како се снаћи, поднети и превазићи тешка времена? Овај рад се заснива на једној народној мудрости и једној анегдоти. Стара народна мудрост нас учи да „нема тешких времена већ има само слабих људи“. Наши стари су добро схватили да када су људи мудри и храбри нема онда тешких времена. Само слаби људи или људи интереса могу да, за неуспех или кукавичлук, изговор налазе у тешким временима. Када је реч о анегдоти ради се о Наполеону. Наиме, када су питали Наполеона зашто га војници толико воле његов одговор је био следећи: „Пут ка срцу војника кроз желудац води“. Дакле, добро нахрани и поштуј војника и имаћеш и његову љубав и верност. Да ли, данас, можда то можемо применити и на већи део интелектуалаца и рећи да „пут ка разуму и савести интелектуалаца кроз управне одборе и привилегије води“?

Одговорност интелектуалаца је да говори истину и разоткрива лажи, упозорава Чомски. Уместо тога, поједини интелектуалци, ако не и већи део, како у свету тако и у Србији, под утицајем неолибералне идеологије подлегао је духу трговинског фундаментализма, комодификације (удобно се сместио у управним одборима и разним организацијама), и академског каријеризма. Најбоље се то може видети по томе што уместо да се баве битним националним питањима, да буду „носиоци синтезе“ (Карл Манхајн), да се спасава брод који тоне, већина интелектуалаца се радије опредељује за партикуларна питања (рибају палубу док брод тоне), било због користољуба, било због жудње за моћи, или обичног људског кукавичлука. Међу интелектуалцима доминира сцијентистички позитивизам који је довео до „дисциплинираног хаоса“, доминације аналитичког ума и до појаве „опслужујуће интелигенције“ (Антонић).²

ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ ШТА ЈЕСТЕ И ШТА БИ ТРЕБАЛО ДА БУДЕ?

На самом почетку, трагање за одговором на питање – интелектуалац шта јесте и шта би требало да буде?, упућује нас на потребу указивања на разлику између „интелектуалца“ и „интелигенције“. Најпре, термин „интелектуалац“ ушао је у јавну употребу када се током Драјфусове афере (1898), након иступања писца Емила Золе књигом *Ойшужујем*, том протесном писму придружила група од 1.200 писаца, професора и студената. Та иницијатива је етикетирана као „протест интелектуалаца“ и тако је успостављена парадигма о ауторитету интелектуалаца, посебно када су у питању питања од јавног значаја. Потписи који су се појавили испод поменутог текста, како је то приметио Жилијен Бенда, „означили су да је реч о друштвеној групи која нема стварну моћ, али има моралну снагу, односно да је реч о културној и политичкој авангарди, која се у име универзалних и хуманих вредности супротставља наметнутим и етаблираним вредностима“ (Колаковић, 2015, стр. 4).

Постоје бројна теоријска одређења овог појма. Једно од свакако најпознатијих разматрања интелектуалца и његове улоге у друштвеној стварности може се наћи код Манхајма. Карл Манхајм је разрадио становиште о *слободно-лебдећој интелигенцији*, могло би се рећи условно, бескласној групи интелектуалаца, која, пре свега, креира идеологију друштва. Интелектуалци су, према овом становишту, регрутовани из различитих класа, али пролазе сличне образовне путање и способни су за друштвену критику, креативност и посвећеност чињеницама која им омогућује да превазиђу припадност одређеној класи. „Друштвени научници, социолози првенствено, заузимају позиције слободно-лебдеће интелигенције, јер их наука опрема апаратом који им омогућава да виде целину друштва, његове односе, и стога могу да имају комплетнији увид у друштвени живот“ (Манхајм, 1968, стр. 155). Манхајм је посебно истицао улогу интелектуалаца као „носилаца синтезе“. Интелектуалци су образовани слој који се јавља са, развојем друштвене структуре и делатности знања, који су носиоци хуманизма и који су „предестинирани заступници духовних интереса целине“ (Манхајм, 1968, стр. 155). И оно што треба истаћи је да Манхајм посебно говори о по-

2. Функција опслужујуће интелигенције (*service intellectuals*) јесте да доминантна групација може да оствари циљеве с минимумом насиља. Рецимо, неко друштво треба десувенизовати и дезиндустријализовати, како би се претворило у извор јефтиних сировина и јефтине радне снаге. Опслужујућа интелигенција ће, дакле, настојати да објасни становништву да је приватизација+интеграција у ЕУ најбољи начин да се дотично друштво „модернизује“ и постане истински успешно и демократско. Антонић, 2018, *Опслужујућа интелигенција*: <https://stanjestvari.com/2018/06/26/antonic-opsluzujuca-inteligencija>

треба самоизолације интелектуалаца, који треба да буду критични према својој, као и према било којој другој групи.

У светлу основне идеје овог рада, може се рећи да интелектуалци представљају покретачку снагу формирања погледа на свет који представља израз неке индивидуалне или групне свести и означава идејни однос према стварности. Грамши је увидео повезаност интелектуалаца и исходишта идеолошког конфликта. За то је кључно Грамшијево одређење интелектуалаца као везаних за класу којој припадају. „Интелектуалци су 'пословође' владајуће групе за вршење подређених функција у друштвеној хегемонији и политичкој владавини, односно за обезбеђење 'спонтаног' пристанка великих маса становништва уз смер који је друштвеном животу утиснула основна владајућа група“ (Грамши, 1973, стр. 123). Дакле, интелектуалци, без обзира на то што често себе представљају као независни, нису по природи ствари независни и револуционарни. Довољно, је да погледамо све партије и доктрине и да видимо да све оне имају своје гласноговорнике и мислиоце, који претачу различите партикуларне, страначке и нестраначке интересе у теорије. То управо наглашава Мишел Фуко ставом да је интелектуалац често агент система моћи и да његова идеја и дискурс о одговорности за освешћивање друштва представља, у ствари, део система. „Сањам о интелектуалцу“, запомаже Фуко, „који уништава доказе и општости, оном који, у инерцијама и принудама садашњости, лоцира и обележава слабе тачке, отворе, линије снаге, оном који је непрестано у покрету, који се измешта, који не зна тачно куда се упутио нити шта ће мислити сутра, јер је превише усредсређен на садашњост; који, кадгод се креће, доприноси постављању питања да ли се зна да је револуција вредна муке и које врсте (мислим, каква револуција и каква мука), подразумевајући да на питање могу одговорити само они који су вољни да ризикују властите животе како би је спровели“ (Фуко, 2011, стр. 191).

Врло занимљиво схватање интелектуалаца срећемо код Дарендорфа, који покушава да повеже дистанцу и ангажман, па употребљава Аронов термин „ангажовани посматрач“. Интелектуалци не треба да буду отуђени од свог предмета посматрања, већ је потребно да буду изнутра ангажовани. Дарендорфа посебно занимају врлине које треба да красе интелектуалца у настојањима да буде и остане слободан. Ове врлине упућују на „способност да се па макар и оставши сам не да одвратити с властитог курса; спремност да се живи с протурјечностима и сукобима људског свијета; дисциплина ангажираног проматрача који се не да придобити за туђе сврхе; страствено предавање уму као инструменту спознаје и дијеловања“ (Daherndorf, 2008, стр. 75). Поред храбрости да се бори за истину која треба да краси интелектуалца, Дарендорф истиче и врлину самокритичности која интелектуалцима омогућава да своја становишта унапреде, како би боље одговарали

изазовима друштва. Разлажући своје становиште о значају интелектуалаца у добу искушења, Дарендорф тврди да су „нормална“ времена лоша за интелектуалце, јер им тада остаје само писање и бављење проблемима у другим деловима света. Кризе и промене постављају интелектуалце у фокус, јер се од њих очекује преузимање интелектуалног, али и политичког вођства, или барем указивање на правце пожељних промена. Аутору је посебно блиска Шушњићева дефиниција која каже да је „интелектуалац сваки човек који живи духовним животом, вођен интересом да свет упозна и осмисли, а не да њиме влада или да га користи за друге потребе. У њега је теоријски интерес толико надмоћан над практичним да за себе слободно може рећи: 'Моје царство није од овога света'. Бити интелектуалац значи ставити истину изнад свих других интереса. Обично у друштву постоје скупина људи чији је једини и искључиви интерес да прикупља, сређује, чува, шири, тумачи критикује и ствара најразличитије идеје, веровања и вредности, то јест разноврсне духовне творевине“ (Шушњић, 2003, стр. 14).

Неоспорно је да интелектуалци имају потенцијално огромну моћ. Међутим, пред њима је избор да буду аутсајдери или интегрисани, ангажовани или издвојени, конформисти или побуњеници, дисиденти или чланови елите, склони критичким погледима или не. Интелектуалац је, стога, термин који са собом носи вредносно бремене: у њега је инвестирано много различитих значења, али није реткост да се користи и као погрда.³ У односу на велики (ако не и највећи) број интелектуалаца који су се определили за улогу стручњака-најамника, који своје знање продаје на тржишту интелектуалних услуга, позив интелектуалца претпоставља тражење истине, рационалну сумњу и критичку аргументацију. Дакле, позив „интелектуалац“ обавезује, стога је етика интелектуалца, пре свега, етика позива. Интелектуалац мора бити ангажован и мора делати у сврху откривања истине, оне „голе непријатељске“, како нас учи Шопенхауер. И управо се и у томе најбоље може видети разлика између интелектуалаца и интелигенције. Интелектуалац тражи истину, улаже своју животну енергију у то да схвати каква је реалност. Интелигенција, посебно данас, најчешће „истину“ сматра нечим сувишним, занемарује је. То је само препрека, сметња, ентропија. Истина и потрага за њом су неделотворни, скрећу с оног главног, стога су они према научној истини равнодушни. Зато нам је данас више него икада потребна критичка свест, о свету у коме живимо, али и о нама самима. Критичка свест у виду својеврсног критичког хуманизма у целокупном практичном делању, а то, пре свега, претпоставља оно што је својевремено Грлић ставио у средиште етике позива „данас је важније него икад раније да човек стоји иза сваке своје речи“ (према: Кучинар, 2012, стр. 325). У вре-

3 Народна изрека каже: нема веће будале од ученог човека.

мену када доминира друштвено потонуће, и када лаж и њен скривени облик обмана важе за истину, када беда удара на све бројнија врата, социјална неправда бива све дубља и шира, а спољашње и унутар системско насиље у име демократије расте – наведено гледиште постаје категорички императив првог реда и има ослободилачку функцију. Постаје својеврсно дело. Могли бисмо на крају овог дела, као одговор на питање *интелектуалац шта јесће и шта ди шредало да буге?* закључити: интелектуалци припадају посебној друштвеној групи која, иако номинално нема стварну моћ, позвана је да у име универзалних и хуманих вредности креира и бори се за праве људске вредности у свим областима друштвеног живота од политике до културе, али и да сведочи својим делом.

ИЗДАЈА ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА — КАКО И ЗАШТО?

Француски мислилац Жилијен Бенда објавио је 1927. године есеј под насловом *Издаја интелектуалаца*. У том есеју Бенда пише о својим савременицима, интелектуалцима који су се одрекли улоге бранитеља универзалних вредности. Уместо тога, постали су острашћени заступници националних, расних или класних идеја, као и екстремизама који са њима иду. По Бенди, напуштене су идеје идеализма и хуманизма, да би их замениле идеје утилитарног реализма. Интелектуалци, Бенда је добро запазио, не могу спречити зло, али га могу делегитимизовати, могу на њега указивати, могу га назвати злом. Снага интелектуалца је у непристајању и немирењу, у разобличавању нехуманог. Међутим, тај чин побуне међу интелектуалцима све је ређи, новац је и овде однео победу. Бендина анализа је и данас актуелна, чак у интелектуалној сфери, стање је много горе, јер се битно разликује разлог издаје. Интелектуалци дога доба, ту врсту издаје, најчешће су чинили из убеђења, тада су они били независни и служили су свом дару, опсесији. Издаја савремених интелектуалаца је другачија. Она је, како би се рекло, пиљарска, служи само личној користи, њома не господаре идеје, већ само хладна калкулација у чијем средишту су новац и глад за публицитетом. За долар или евро више, за који минут у медијима, интелектуалци продају душу ђаволу, или ономе ко понуди више. На сваком сегменту где се појављује новац, од политике до економије, па и културе, видљива је интелектуална издаја са трагичним последицама. Интелектуалци су тако, како тврди Дијего Фузаро, постали „пси чувари власти“⁴ односно „свештеници разочарења“ (Пјер Бурдије).

Откуд ова и оваква трагична посрнућа интелектуалаца данас, шта је основни и најчешћи разлог да интелектуалци у тешким временима лако губе душу и продају је ономе ко нуди више. Могли бисмо навести два основна разлога издаје интелектуалаца: *заводљивосћ њудлицийейта* и *заводљивосћ*

новца. Заводљивост публициитета, посебно за оне који то у младости себи нису могли да приуште (било путем спорта, резултата у образовању, култури, итд.) има магичну моћ, а до њега се тешко стиже ако нисте на страни естаблишмента. Динамиком популарних медија која све више влада јавном сфером модерних друштава, дошло је до замене интелектуалаца медијским личностима. Поједини интелектуалци блиски власти, данас, у доба спектакла, имају статус поп-звезда, јер вешто, на медијској позорници заступају интересе, владајуће номенклатуре. Интелектуална сервилност је сада на високој цени. Њима је омогућено свакодневно гостовање у медијима, где као „експерти“ и свезнајући аналитичари фабрикују идеолошки високопарне шарене лаже. Несметано делују у простору *мејнстрима* („главног тока“), отворено заговарајући тезу да он „нема алтернативу“. Интелектуалце, који раде у интересу светског корпоративног поретка и које се у интересу тог суверена у локалним режимима „меке окупације“ устоличују као компрадорске по улози, Кљакић назива *корисним идиотима*. „Корисни идиот“ (*useful idiot*) изведеница је од грчког значења речи *идиот*, а указује на „свакога ко је суштински неупућен у послове од значаја за заједницу, ко се не бави политиком због заједнице, јавног интереса и општег добра, него послове од јавног интереса обавља искључиво због себе, изван заједнице и у властитом интересу“ (Кљакић, 2011, стр. 30). Дакле, основна улога и задатак тих и таквих локалних интелектуалаца је да сервисирају, бране и одржавају режим „меке“ окупације.

Други основни узрок интелектуалне издаје везан је за голу егзистенцију. Интелектуалци, поготово они који су везани за академске институције или институте, живе (релативно) све горе и неизвесније. Систем им је одузео егзистенцијалну сигурност коју су некада имали и тим лакше спроводи контролу и дисциплинује их. Академским интелектуалцима се никада није пресипало, али су некада имали осећај скромне сигурности која им је давала осећај слободе, имали статус и поштовање у друштву. Данас је и универзитет присиљен да се (великим делом) самофинансира и изложен је тржишту, слично осталим деловима друштва. Радно место или опстанак катедре више није сигуран и створен је амбијент у коме интелектуална елита мора „просјачити“ новац или од државе, или од приватног сектора, а онда у складу са давно изреченом народном мудрошћу: *која је молиши није*

- 4 Сматрајући да се по први пут у западној историји дешава да знање и култура постају органски део власти, Фузаро пише: „Данашњи интелектуалци су конформистичка класа: крећу се као рибе у јатима, пратећи струје политичке коректности и једино дозвољене мисли. У њиховом конформистичком и послушничком профилу проналази доследну систематизацију онај недељиви спој једино дозвољене мисли и политичке коректности у којем се кондензује надградња данашњег анималног царства духа“ (Фузаро, 2015, стр. 44).

īа срдиїи, коїа је молиїи, њему је служиїи. Ту почиње и ту се завршава прича о интегритету, а почиње прича о посрнућу и интелектуалној корупцији. Чини се да је то најбоље антиципирао и исказао Лазаревић, чије размишљање се првенствено односи на разлог издаје интелектуалаца након Другог светског рата, али наравно важи и за сва времена. „Глад и страх, два верна пратиоца сваке револуције, бацају свет у моралну беду. Онај прави свет тада гине у грађанском рату, други се стрељају као 'издајници' и тако даље, трећи труле по тамницама, а остаје жив само олош и по површини се налази само шљам. После толиких 'сеча кнезова' почињених од 1941. нарочито од 1944. у јесен, од стране свих могућих непријатеља, остала је фурда која се продаје по што се хоће: као 'рестлови' и као ђубре“ (Лазаревић, 2007, стр. 160–161).

Такође, један од разлога нестанку правих интелектуалаца јесте и масовна хиперпродукција образовања. Сведоци смо хиперпродукције високо образованог становништва, нарочито доктора наука, које неминовно доводи до професионализације интелектуалаца, претварањем у техничку интелигенцију ограничену на уско специјализоване области (*фахидиоїи* – Љ. Митровић) и без критичке улоге, а понекад и са упитним компетенцијама. Наша политичка, културна и економска сцена препуна је оних које Слободан Јовановић идентификује као полуинтелектуалце. „Полуинтелектуалац је болесна друштвена појава, која је обелоданила две чињенице: да културни образац представља неопходну допуну националног и политичког обрасца, што се нарочито осећа онда када утицај та два обрасца стане слабити; да школа која се ограничава на давање знања, без упоредног васпитавања карактера, није у стању да спречи појаву таквог друштвеног типа као што је полуинтелектуалац“ (Јовановић, 2005, стр. 51–53). Дакле, у временима разарања темељних вредности, педагогијом релативизма, једнакошћу и равноправношћу различитих облика изражавања, те бркањем компетенција и снага, интелектуалац има још једну једину могућност да се подређује моћи и да слави онога који га покорава, то је управо оно што Фулер назива „доктрина прљавих руку“. Нема сумње да повећање броја „интелектуалаца“ у савременом друштву, нарочито оних који су плаћени да мисле, буди сумње да ли индивидуални интелектуалац као независни глас уопште више постоји. На њих се може применити метафора издаје интелектуалаца, који се одају прављењу неистина и служења неистини, „било због користољубља, било због жудње за моћи или обичног људског кукавичлука“ (Видојевић, 2003, стр. 151). Издају интелектуалаца најчешће прати и лукративни моменат, тако да то није више само живот у лажи, већ и живот у раскоши која је последица титула и награда задобијених издајом истине.⁵ Дакле, можемо бити сагласни са Шушњићем који песнички надахнуто констатује: „Велика издаја интелектуалаца догодила се и увек се догађа када

они изневере и посве напусте универзалне идеје, веровања и вредности у корист посебних идеологија, норми и интереса: ни сами нису свесни колико много је њихова сопствена вредност тиме умањена, колико то угрожава духовно заједништво људи, до ког степена је читав свет учињен ружним и бесмисленим. Они су издали свој духовни позив, који је много више од пуког занимања или струке, и прекинули везу са традицијом непристрасног мишљења и закључивања која је развијала самосвест о ономе што је заједничко људском роду. Престали су да буду интелектуалци, а постали идеолози расе, класе, нације, странке: ткачи духовне паучине. Не живе духовно у политичком животу, него политички у духовном животу. Живи су доказ да се гаси једно време великих идеја и личности и започиње доба ситних послова и безочности“ (Шушњић, 2015, стр. 425).

ИЗДАЈА ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА ПОЈАВА ДУГОГ ТРАЈАЊА — ОСВРТ НА СРБИЈУ

Кључно питање овог чланка јесте питање одговорности интелектуалаца за збрку у историјској самосвести српског народа. И на први поглед у српском досадашњем трајању може се уочити једна правилност: *контиинуишеи дис-контиинуишеиша*. Прекиди у континуитету у историјском трајању српског друштва⁶, којих је било превише, некад спонтаних некад планских (најчешће споља организованих) стварају шупљине у историјској свести које се организовано („организованим лагањем“) попуњавају новим садржајима. Реч је о ревизији историје, „промени свести“, којом се урушавају стари традиционални обрасци духовности, а стварају нови, својеврсни „мелези“ као мешавине туђе и традиционалне културе. Наравно, у овом процесу (пројекту) кључну улогу имали су „интелектуалци“. Овом приликом осврнућемо се неке од примера издаје српских интелектуалаца.

- 5 Черчилу се приписује изрека: „Ко у младости није револуционар нема срце“. Ко је у познијим годинама и даље револуционар нема памети. То управо илуструје социолог средње генерације у Србији који је у младости о себи написао: „Случајно сам се родио ту, случајно сам завршио основну школу ту и ту... и тако редом до факултета, али сам намерно изабрао да будем слободан. И у то време он је био слободан, антиглобалиста, писао надахнуто и имао уверења за које се борио. Међутим, 'слободно' је изабрао да буде председник управног одбора једне јавне медијске куће, спојивши медијску популарност (врло често коментарише дневно-политичке догађаје) и материјалну корист и наравно његова оштрица критике је негде ишчезла“.
- 6 Овом приликом помињемо најзначајније: турско освајање и дисконтинуитет српске државности, Вукова и Доситејева реформа када световност замењује светосавље; југословенство и даље одрицање од српског и покушај стварања југословенског идентитета, комунистички дисконтинуитет и активно богоборство у виду антитеизма посебно усмереног ка православљу, итд.

Посебно ће се тај процес (пројекат) дешавати на прелазу из XVIII у XIX век, а његови главни протагонисти били су Вук Караџић и Доситеј Обрадовић, реформом језика и просвете, иза којих је стајала Аустроугарска, а чији је основни циљ био дисконтинуитет са претходном културом ствараном на старословенском језику и, наравно, одвајање од Русије. На то ће посебно указати Владимир Вујић, један од неоправдано потиснутих српских интелектуалаца, који ће уједно на примеру Доситеја и Светог Саве, показати два пута који стоје пред српским интелектуалцима. „Два велика симбола су та два бекства: за манастир и из манастира. Прво бекство, Савино, зачело је овај духовни правац којим се засновала христологија као узор живљења; друго бекство зачело је онај духовни правац којим се засновао рационализам“ (Вујић, 2013, стр. 65). Дакле, прави пут је пут жртве за народ, а жртву прати љубав, и то су они истински интелектуалци. Дакле, Растко се одриче угодног земаљског живота, постаје монах Сава и креће путем жртве за свој народ. Обрадовић се одриче жртве и монашког живота и креће путем земаљских задовољстава и земаљске славе.

Једна од највећих историјских грешака по српски народ, са трагичним последицама, за коју су опет најодговорнији српски интелектуалци, била је стварање Југославије.⁷ Уместо да након Првог светског рата, на крилима победника, заокруже своју државност и реше своје национално питање, Срби су прихватили и најодлучније се залагали за југословенску идеју, одричући се своје националне посебности, постајући, у највећој мери, много више од других југословенских народа, Југословенима. Све је почело када је већи део српске интелигенције запљуснуо талас југословенства, па је подржан став Скупштине Краљевине Србије од 7. децембра 1914. године, да је ратни циљ ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца. Тада су положени темељи чудесне српске самоуништавајуће идеологије. Та идеолошка и национална погибелъ ће се снажно манифестовати већ у другој години Првог светског рата, око непотписивања Лондонског пакта (којег су Срби одбили ради спасавања Хрвата и Словенаца). Тешко је рационално схватити и објаснити разлоге овог, испоставиће се, за Србе трагичног историјског промашаја. Боље од многих друштвених „мислећих глава“, чини се да је то схватио и објаснио Јован Дучић. Један од најзначајнијих српских песника у својим оценама југословенства јасно је указивао да ни Илиризам Гајев ни Југославизам Штросмајеров нису ни по чему били ни осећање народне солидарности са Србима ни иредентистички покрет са Србијом и Црном Гором за некакву будућу заједничку државу, на рушевинама Хабсбуршке монархије, већ да је то је била политика Беча и Ватикана обучена у један веома заслађен, и тобож романтичан,

7 О томе између осталог видети и у раду: Анђелковић, П. (2018). Југославија, највећа српска укронија. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 48 (4), 251–270.

национални идеализам. „Али српски народ није знао да ће у новој држави постати странцем у својој сопственој кући. [...] У свом словенском и патријархалном схватању крвне и расне везе, он није веровао да ће се у тој кући наћи међу завереницима против свих његових заветних светиња, међу дојучерашњим туђим војницима, које је он побеђивао, да га они затим оклеветају и обешчасте међу европским народима у чијој је средини он дотле био и велик и славан... Југославизам је био странпутица и беспуће, вратоломија и самоубијство“ (Дучић, 2002, стр. 36). Историчар и академик Драгољуб Живојиновић у интервјуу за мајску *Геополитику* 2012. године говори о српским интелектуалцима који су учествовали у стварању Југославије и каже: „Нажалост, многи од њих су били праве 'замлате'. Неки су били истински умни људи, као на пример Слободан Јовановић и Јован Цвијић, али нису препознавали политичку реалност, или су можда погрешне идеје ширили под утицајем интереса супротних српским. Тако су тврдили да су Срби, Хрвати и Словенци исти народ са различитим именима, а заборављали су на њихове различите културе, историјске традиције и религије, чиме су обманули народ и државнике који су их следили. Зато српске интелектуалце сматрам једнако одговорним колико и Пашића и престолонаследника. Нико од њих о уједињењу није питао српски народ, који је добро осећао да срља у творевину супротну српским интересима. А ни генерала Живојина Мишића, који је регенту Александру предлагао: 'Ми на једну, а Хрвати на другу страну' нису послушали“ (*Геополитика*, 2012).

Наравно, било је и оних искрених и патриотски орјентисаних интелектуалаца који су учили и се јавно се супротстављали овом погубном за српство, тренду, колонизације домаће културе. У чланку под називом *Ми њосијајемо колонија сѣране књије* који пише 1932. године Црњански између осталог каже. „Менталитет идућих покољења, да не говоримо о садашњем, ствара се на основу туђе књиге у туђинској атмосфери“ (Црњански, 2012, стр. 18). Црњански убрзо постаје свестан колико је колонијализам узео маха и укоренио се у свим структурама и стога тим поводом каже: Свакако против послератног нашег снобизма ништа се не може. Као ни против цинизма наших издавача и корумпираности самих људи од пера“ (Црњански, 2012, стр. 19). Његов закључак је да је преко таквих културтрегера Беч наставио да влада Србијом. „Бечки двор наставио је да влада из гроба, ширећи преко својих културтрегера, преко левих и десних 'Еугена'. Еуген, то је инкарнација франковлука мржње на Србију, мржње на све што је народно, а нарочито сеоско, наше сељачко“ (Црњански, 2012, стр. 18). Сличне тврдње, посебно када је реч о Београдском универзитету, по природи ствари „расаднику“ интелектуалаца, износи и Драган Крстић, који образлаже тезу о окупацији Београдског универзитета од стране масона. О томе како су српски интелектуалци постали робови страних идеја пише тајно у свом днев-

нику који је водио од 1960. до 1975, и у коме указује на тај континуитет дисконтинуитета српске интелигенције од „србског становишта“, како би рекао Црњански. „Практично у међуратном периоду на Универзитету није могао бити изабран нико уколико није био масон, или за кога масонска организација није дала сагласност, а она се могла добити само ако кандидат није устајао против масонских утицаја у друштву, или ако је кандидат за чланство у масонерији“ (2015, стр. 43).

Нови континуитет у дисконтинуитету удаљавања од српског идентитета и саучествовања дела српских интелектуалаца у том чину имамо доласком комуниста на власт. Из академије су протерани српски патриотски оријентисани интелектуалци попут Владимира Велмар-Јанковића, Слободана Јовановића, Милоша Црњанског, Владимира Вујића и многих других. О Милошу С. Милојевићу се ћутало (као и углавном данас), као и о Николају Велимировићу, док је Јустин Поповић био под сталним надзором. „Академију су окупирали бивши политички комесари, Дедијер, Ћосић, Антоније Исаковић и др. Чијим утицајем су масонски утицаји при избору у звања замењена политичком припадношћу. „Недуго после Првог светског рата Цвијић и други су приметили да је Београдски универзитет изгубио своју интелектуалну аутономију, да је изгубио свој стваралачки замах и да је постао расадник репродуктивних туђих идеја. За разлику од периода пре тог рата, када је Универзитет био посвећен сопственој култури, када се страним културама бавио као извором информација, и када је стварао оригинална и изузетна дела, у послератном раздобљу почеле су да се јављају голе репродукције страних извора [...]. Са интелектуалног становишта то је значило преовлађивање менталитета медиокритета“ (2015, стр. 41). Српски интелектуалци су деценијама доказивали своју оданост владајућој идеологији, борећи се против „великосрпског национализма“, учествујући тиме у разградњи српског националног идентитета. Борбени антитеизам је посебно угрозио традиционалну верску духовност, која је била једна од кључних елемената српског идентитета. И на примеру језика такође, можемо видети једну од највећих издаја српских интелектуалаца, у издаји српског (ћириличног) писма. Та издаја интелектуалаца међу Србима огледа се у томе што су они који су највише задужени, а једини и професионално плаћени за неговање и чување српског језика и српског писма (ћирилице), помогли комунистичкој власти (а то се наставља и данас) да се српској азбуци одузме суверенитет на начин који не постоји ни у једном европском, али и светском, језику кроз увођење другог (туђег) писма као алтернативног.

Даљи континуитет у издаји српских интелектуалаца може се видети при крају прошлог века кад су се комунисти већим делом прерушили најпре у социјалисте, потом у мондијалисте и наставили даљи ток раздијања духовног јединства Срба. Издаја је ишла тако далеко да су неки од њих и призи-

вали и бомбардовање сопственог народа. У зборнику радова са научног скупа *Интелектуалци у транзицији* Тркуља класификује српске интелектуалце крајем XX века као: хушкаче – оне који су служили агресивној политици ауторитарног режима и пружали стручни оквир његовим одлукама; профитере – оне који су у дешавањима видели прилику за личну корист и апанаже било од ратних или антиратних лобија; политиканте – оне који су ушли у политичку арену било као лидери странака, било као легитимизирајући фактор различитих политика; мисионаре – пратећи Антонићеву дефиницију горљивих критичара српског национализма; рутинере – они који гледају своја посла верујући да се ништа не може променити; алтернативце – ангажовани на паралелној сцени удружења, синдиката и других покрета; те емигранте. Тркуља вапи за јачим утицајем критичких интелектуалаца који би требало да постану саветници друштва и „креатори нове државне политике која ће неговати слободан дух, право на супротно мишљење, толеранцију и право људи да се удружују ради остваривања културних и других потреба; да нам отворе путеве изласка из беспућа“ (Тркуља, 2003, стр. 343). Под утицајем мондијалиста са „демократском револуцијом“ издаја се и даље наставља посебно формирањем прозападне „вазалне интелигенције“. Наравно, увек је било и биће и оних попут Миланковића, Црњанског, Михаила Ђурића, Николе Милошевића, Антонића, Ломпара, Ковића и других који су имали и снаге и моралне одговорности да дођу у сукоб са општим кретањем и да се „одмакну од пуног чанка“. Дакле, на основу овог кратког увида јасно се може видети одговорност српских интелектуалаца, замаскираних академијама, наградама, комисијама, жиријима, за „магистралу пропасти“ којом је српски народ поодавно кренуо и којом и даље са све већим убрзањем иде ка општем (демографском, културном, економском...) самоуништењу.

КА ЗАКЉУЧКУ

*Свирам Тишу, свиро сам и Дражи,
Које треба, нека ме њоштражи
Апокрифни епитаф*

Криза у којој смо се нашли, и о којој, са свом озбиљношћу, можемо говорити о близини свенародне пропасти, свакако је криза и интелектуалне елите, од које се очекује да у озбиљним, пресудним временима (а ова су управо таква), да свој одлучан допринос тражењу излаза. Међутим, код нас већина оних од којих се очекује да треба да проговоре или ћуте или су се прикључили „главном току“. Разлога има много: од жеље за медијском популарношћу до егзистенцијалног страха пред будућношћу. Медији су, и то није безначајна чињеница, у туђинским рукама, или у рукама оних који раде за

њих, па човек који жели да сведочи истину свог народа мора да буде спреман за медијску маргинализацију и сатанизацију. Наравно, ту и си бројне „невладине“ организације, које су такође под контролом странаца и које будно прате (за то су плаћене) да све буде на линији „главног тока“, и који, као некад политички комесари, сваког ко скрене са задатог правца, медијски линчују. Ипак, ћутање наших мудраца, правих или самозваних, огромно је, постало је гробљанско и опасно, јер српски брод све више тоне. Зато је „време за буђење и узбуђивање јавности! Трагање за алтернативом, „барком спасења“, јер Титаник тоне. Наши аналитичари транзитолози, професионални реформатори „као да живе у заветрини, трагају – како да „закрепе“, окрече брод који тоне, уместо да критичким истраживањима помажу проналажењу пута ка новој обали“ (Митровић, 2012, стр. 46).

Добронамерни странац по рођењу, али Србин по опредељењу, Арчибалд Рајс, који је на свом животном примеру и жртви коју је из љубави према српском народу поднео указао је још двадесетих година прошлог века да основни проблем српског друштва лежи у односној друштвеној елити, тзв. интелигенцији и између осталог каже: „Ваша интелигенција ропски прати сва застрањивања и све глупости такозваног савременог живота, и у томе још претерује подржавајући их“ (2006, стр. 28). Логично питање које следи, да ли је могуће да „странац“ више воли и будем спреман да се замери српској „елити“ и жртвује за Србију од нас који смо Срби по рођењу, а немамо снаге за такву жртву? Којим се то идеалима воде интелектуалци у Србији? Данас се интелектуалци, под снажним утицајем идеологије глобализма, који првенствено промовише индивидуална права, најчешће руководе етиком принципијелних уверења, и стога производе катастрофалне последице посебно када се укључе у политику. Код оваквих „прерађених“ интелектуалаца, утопијска визија и спремност за отаџбинску жртву је сасвим нестала. Бирокуратски апарат је интелектуалце увукао у себе, прерадио, одредио правце њиховог истраживачког деловања и домете критичког мишљења у културним и академским институцијама, у медијима и на факултетима. Данас су интелектуалци најчешће увелико део државног апарата и моћи. Они идеолошки усмеравају друштво и на тај начин доприносе његовој контроли.

У сјајној збирци есеја под називом *Српско клајно*, Милован Митровић уочава једну кобну карактеристику Срба која се огледа у склоности да иду из једне крајности у другу, које су управо узрок друштвених нестабилности и нерационалног лево-десног тумарања. Његова порука је јасна: „[...] историјска зрелост једног народа огледа се у његовој способности да потенцијалну енергију свога 'структуралног клатна' продуктивно преобраћа у кинетичку енергију „историјске спирале“ сопственог друштвеног развоја“ (Митровић, 2012, стр. 16). Међутим, он не констатује само проблем него

трага и за узроком проблема и налази га у српским интелектуалцима и каже: „Српски народ неће бити зрео историјски народ све док његова интелигенција 'свој хлеб једе, а туђу бригу брине', док показује разумевање за најразличитије белосветске марифетлуке, а занемарује најелементарније и универзално верификоване интересе и права српског народа“ (Митровић, 2012, стр. 131). Слично каже и мудри Његош „У туђе олтаре жежу српски тамјан, клањају се и удивљавају туђинству, а српско све пренебрежу“. Ни већих времена, ни мањих људи, примећује проф. Радослав Грујић.

Интелектуалци су тако издали сами себе. А „издаји нема краја. Кад једном издате, нисте завршили – тек почињете“, пише Слободан Антонић. „Издаја је као вирус који се може привремено изоловати, али он мутира, понире и појављује се у току који се не може предвидети“ (Антонић, 2013). Менталитет данашњих интелектуалаца је поданички, јер су се одрекли своје праве улоге. Напредујући, технички систем је и њих прерадио, временом их је успешно институционализовао, тако да су од релативно самосталних субјеката постали апсолутно зависни објекти, плаћени стручњаци, професионалци „на буџету“ (зависни од државе, или међународних корпорација). Интелектуалци данас делују ситничаво и дефанзивно. Они који заступају општи интерес и наступају пророчки готово да су ишчезли. Постали су ендемска врста, која „у траговима“ преживљава на маргини. Српски интелектуалци данас имају нову прилику да у име аутентичне људске истине и правде у постојећим друштвеним (не)приликама одговорно и јасно раздвајају „жито од кукоља“, моћ и слободу духа од духа служења моћнима. Будућност ове земље и овог народа највише зависи од тога да ли ће и у којој мери превладати нова елита интелектуалаца, коју је Солжењицин звао жртвеном. А жртва зависи од љубави, пре свега, према отаџбини.

ЛИТЕРАТУРА

- Анђелковић, П. (2018). Југославија највећа српска ухронија. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 48 (4), 251–270.
- Бенда, Ж. (1996). *Издаја интелектуалаца*. Београд: Социјална мисао.
- Божовић, Р. (2001). *Доминација и оштор*. Београд: Чигоја.
- Видојевић, З. (2003). Смисао позива интелектуалаца. У: Ј. Тркуља (ур.), *Интелектуалци у транзицији* (143–169). Кикинда: СО Кикинда – НБ Јован Поповић.
- Вујић, В. (2013). Повратак Сави Светитељу. У: *Тајна свештосавља*. Београд: Catena Mundi.
- Грамши, А. (1973). *Проблеми револуције: Интелектуалци и револуција*. Београд: БИГЗ.
- Daherndorf, R. (2008). *Iskušenja neslobode: intelektualci u dobima kušnje*. Zagreb: Pro-metej.
- Дучић, Ј. (2002). *Верујем у Бога и у српство*. Београд: Беокњига.
- Лазаревић, Б. (2007). *Дневник једнога никога*. Београд: Завод за уџбенике.

- Живојиновић, Д. (2012). Кажњени веком сопствених заблуда. *Геополитика*, мај 2012.
- Јовановић, С. (2005). *Културни образац*. Београд: Стубови културе.
- Колаковић, А. (2015). *Француски и српски интелектуалци, сарања и ушпицаји (1894–1914)* (одбрањена докторска дисертација). Филозофски факултет, Београд.
- Крстић, Д. (2015). *Психолошке делешке*. Београд: Макарт.
- Манхајм, К. (1968). *Идеологија и ушпицаја*. Београд: Нолит.
- Митровић, Љ. (2012). Структурални карактер савремене глобалне кризе и неопходност трагања за новом алтернативом у свету. *Култура њолиса*, IX (17), 63–72.
- Митровић, М. (2012). *Српско клајно – њрилози за феноменологију српској друштва*. Београд: Правни факултет.
- Немањић, М. (2008). Интелектуалац. У: Група аутора, *Енциклопедија српској народа*. Београд: Завод за уџбенике.
- Ненадић, М. (2010). Мондијалистичке елите и национални идентитет у доба транзиције (глобализације), *Национални интерес*, 6 (3), 223–248.
- Кучинар, З. (2012). *Из нашеј филозофској живоија*. Београд: Плато Боок.
- Фуко, М. (1997). *Надзирајти и кажњавајти – насјанак зајвора*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића.
- Фузаро, Д. (2015). Интелектуалци пси чувари власти. *Печай*, 356, фебруар 2015.
- Рајс, А (2014). *Чујте Срби: чувајте се себе*. Београд: Добра књија.
- Црњански, М. (2012). *О национализму и српском сјановишју*. Београд: Catena mundi.
- Тркуља, Т. (2003). Издаја и аутокомпромитација интелектуалаца у Србији. У: *Интелектуалци у ѡранзицији* (331–345). Кикинда: СО Кикинда – НБ Јован Поповић.
- Фуко, М. (2011). Разговори са Фуком, У: *Мишел Фуко и аналишка моћи*, Београд: Центар за квир студије,
- Шушњић, Б. (2003). Интелектуалци и интелигенција. У: *Интелектуалци у ѡранзицији* (143–169). Кикинда: СО Кикинда – НБ Јован Поповић.
- Шушњић, Б. (2015). *Теорије културе*. Београд: Завод за уџбенике.

Електронски извори

- Антонић, С. (2018). *Ојслужујућа интелијенција*, <https://stanjestvari.com/2018/06/26/antonis-opsluzujuca-inteligencija/>. Приступљено: 17. децембра 2019.
- Антонић, С. (2013). *Нормализација издаје*, НСПМ, <http://www.nspm.rs/kolumne-slobodana-antonica/normalizacija-izdaje.html>. Приступљено: 17. децембра 2019.
- Кљакић, Љ. (2011) *Корисни идиоти и колајс Срдије*. Фонд Слободан Јовановић, <http://www.slobodanjovanovic.org/2011/02/23/lj-kljakic-korisni-idioti-i-kolaps-srbije/>

ПЕТАР М. АНЂЕЛКОВИЋ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA

FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

HARD TIMES AND/OR WEAK INTELLECTUALS?

Summary

The old folk wisdom teaches us that there are no hard times, but only weak people. There is no doubt that we live in difficult times, dubbed as "times of trial" by Darendorf. The times that Shakespeare characterized as "The time is out of the joint!" The responsibility of intellectuals is to speak the truth and reveal lies, Chomsky warns. Instead, some intellectuals, if not much of them, in Serbia, under the influence of neoliberal ideology, succumbed to the spirit of trade fundamentalism, commodification (comfortably placed in steering boards and various organizations), and academic careers. Best of all, it can be seen in this case rather than dealing with important national issues, to be the "carriers of synthesis" (Karl Manhine), to rescue a sinking ship, most sociologists prefer to define specific issues (scrub the fish deck while the ship sinks), either for the sake of mercy, either because of desire for power, or ordinary human cowardice. And among the Serbian intellectuals, as well as in the world, the scythist positivism dominates, which led to "disciplined chaos", the dominance of the analytical mind, and the emergence of "serviceable intelligence" (АНТОНИЋ). Do we, Serbian intellectuals, are sufficiently aware of the fateful moment that we are facing and the far-reaching consequences that are occurring?

The purpose of this paper is an attempt to explain the role of intellectuals, especially sociologists, in the general collapse of Serbs. The dignity of this country and of this people depends largely on the extent to which the new elite of the sociologist will prevail, whom Solzhenitsyn called the sacrificial? And the sacrifice depends on love, first of all towards the fatherland. The mentality of today's intellectuals is submissive. They have given up their true role. By advancement, the technical system has also processed them, it has successfully institutionalized them over time, so that they have become absolutely dependent objects, paid experts, and professionals on a budget (dependent from state or international corporations) from relatively independent entities. Intellectuals today seem petty and defensive. Those who represent the general interest and come out prophetically are almost gone. They have become an endemic species, which "survives" in the margins. Serbian intellectuals today have a new opportunity to, in the name of authentic human truth and justice in existing social (in) circumstances, responsibly and clearly separate „corn from the chaff“, power and freedom of spirit from the spirit of serving the powerful.

Keywords: Serbian society; the world we live in; survival of the people; intellectuals; the role of a sociologist.

ЉИЉАНА Ј. АРСИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПОСЛОВНУ ЕКОНОМИЈУ, МЕНАџМЕНТ,
МАРКЕТИНГ И ПРЕДУЗЕТНИШТВО

ЈЕЛЕНА Ћ. ПРЕМОВИЋ²

ЕКОНОМСКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД

УПРАВЉАЊЕ ЗНАЊЕМ И ДРУШТВО ЗНАЊА КАО ПРЕДУСЛОВ ОПСТАЈКА И РАЗВОЈА САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА

Знање је витални економски ресурс и основа економског раста, али и развоја модерног друштва. У друштву које учи и економији заснованој на знању којима тежи савремено човечанство, учење, знање и образовање имају виталну важност у одређивању судбине појединца, предузећа и националне економије. Људско знање је динамичка категорија која се развојем науке и технологије константно усавршава, што као своју директну последицу има брзо застаривање постојећег знања. Због тога концепт перманентног, целоживотног учења и образовања све више добија и своје практично, тржишно утемељење и данас постаје један од доминантних стратегијских циљева и претпоставка успешног управљања променама на подручју знања у савременим организацијама.

Посматрано из данашње перспективе, поставља се питање – Каква ће бити будућност друштва знања и економије базиране на знању?

Наука и технологија су глобални изазови модерног доба. Научни систем је кључни стратешки елемент у преносу знања, нарочито образовање и обука научника и инжењера. Универзитети као институционални делови образовног и научног система једне државе, региона и друштва представљају центре за едукацију и обуку истраживачке и научне радне снаге за економију базирану на знању. Људске могућности за учење нових вештина и њихова примена основа су за апсорбовање и коришћење нових науч-

---

1 ljiljana.arsic@pr.ac.rs

2 jelena.premovic@gmail.com

них сазнања и технолошких достигнућа. Нова знања и нове идеје покрећу појединце и организације у којима раде. Креативност, иновативност и проактиван однос према окружењу и променама шире спознајни хоризонт сваког појединца, организације и целокупног друштва.

Основна претпоставка од које полазе аутори у овом раду садржана је у констатацији да су управљање знањем и друштво знања суштински изазови XXI века, али истовремено и предуслов за опстанак и даљи развој човечанства. Управљање знањем и друштво знања представљају, дакле, *conditio sine qua none*. Полазећи од ове претпоставке, циљ рада је да укаже на бројне изазове са којима се суочава управљање људским ресурсима у контексту успешног управљања знањем у организацијама.

Кључне речи: друштво знања; доба знања; људски ресурси; промене.

УВОД

Економије високо развијених земаља под кључном детерминантом националног богатства подразумевају способност генерисања нових знања, идеја, иновација и технологија, односно креирање и располагање хуманим капиталом. Изградња и развој друштва заснованог на знању постаје глобални императив. Мобилност и конкурентност главне су особине друштва знања и заступљене су као ни у једном другом историјском друштву. Концепт друштва знања у центар догађања ставља човекову личност, његово знање уз примену информационих технологија, подржане рачунарским мрежама и интернетом.

Стратегијски планови и нацрти развоја друштва знања односе се на савремену економију, политику, образовне институције и културу. У националним нацртима и стратегијама развоја, добар део се делегира на цивилно друштво које у демократски уређеним друштвима, а кроз организације цивилног друштва постижу циљеве очекиване задатим националним краткорочним и дугорочним нацртима (Влада Републике Србије, доступно на: <https://www.srbija.gov.rs/dokument/45678/strategije.php> преузето: 16. децембра 2019).

Европско друштво знања интегрише структурне промене социоекономских трендова и токова развоја у државним системима земаља чланица Европске уније (ЕУ) и нормативе за будуће државе чланице и придружене партнере. Нови истраживачки програм Европске уније приказује захтев бржег темпа развоја друштва знања у националним државама. Социоекономска истраживања кроз програм, као једну од своје главне активности, дефинише „унапређивање истраживачког потенцијала људи и социоекономске базе знања“. Циљ Европске комисије је да се боље разумеју структурне промене у Европи, препознају опције за управљање променама и активније учешће европских грађана у обликовању сопствене будућности кроз кон-

стантну анализу трендова који изазивају промене, односа технологије и економије тј. економских стратегија. Европско друштво знања покушава да европске националне државе приближи друштвено, културолошки и политички кроз стварање приближних услова живота и животних могућности (European Commission, 1999, 5th Framework Programme, <https://cordis.europa.eu/programme/rcn/646/en> приступљено 16. децембра 2019).

Друштвеним променама претходиле су четири развојне друштвене концепције, а то су:

- 1) Пољопривредно друштво – знање се примењује на средства за појачавање човекове физичке снаге;
- 2) Индустијско друштво – знање се примењује на производне процесе и производе;
- 3) Информатичко друштво – знање се користи на развој информационо технолошких средстава која умногоме олакшавају савремен начин пословања и живота;
- 4) Друштво знања – знање се примењује на интегрисан систем информационо-експертских система, рачунарских мрежа и интернета. Друштво знања, као и свака научна концепција има своје афирмацијске и негацијске стране сагледавања (Швоња, 2017, стр. 16).

ЕКОНОМИЈА ЗАСНОВАНА НА ЗНАЊУ

Економија какву данас познајемо константно се мења и прилагођава потребама друштва. Дакле, истовремено постоје две различите врсте економије. То су тзв. масовна економија (тј. економија индустријског доба која још увек егзистира због масовне потрошње материјалних добара, акумулације материјалног богатства те економије опсега и масовне експлоатације материјалних сировина и енергената у процесу производње) и тзв. информатичка економија која за разлику од масовне економије користи вишеструко мање енергије, сировина и радне снаге, а постиже боље ефекте због знања, односно информација уграђених у производ које тим производима дају нову, додатну вредност у погледу побољшања квалитета, дизајна, функционалности и вишеструке корисности. Наиме, образовање постаје одлучујуће за функционисање модерних информатичких друштава заснованих на знању односно да економија знања користи знање као робу/имовину најбољег квалитета, као средство производње и гаранције конкурентних предности на тржишту (Ајети, 2003).

Утемељивачи нове теорије раста, које предводи утицајни амерички економиста Паул Ромер, која је у економској теорији утврђена, али и у пракси потврђена, тврде да нема више никаквих механизма, па ни такве економ-

ске политике која може креирати раст базиран на комбинацији класичних ресурса – сировине, рад, капитал. Суштина нове теорије раста је у помаку од економије базиране на материјалним ресурсима ка економији базираној на знању. Ови односи преносе се и на предузеће које се трансформише од капиталом интензивног према знањем интензивном предузећу (Вујовић, 2014, стр. 396).

Савремена друштвено-економска и политичка кретања условила су, дакле и значајну трансформацију организационог понашања и деловања. Снажан развој информационе и комуникационе технологије крајем XX века, представљао је основу и за настанак и развој нове тзв. информационе економије засноване на знању и информацијама која ће убрзо превазићи националне оквире и добити димензије глобалне, светске економије.

Анализирајући светску економију данашњице и њена основна обележја, Мимо Драшковић (Drašković, 2010, стр. 84) истиче као „три основне покретачке и стратегијске силе савремене економије: знање (условно: интелектуални капитал); промјене (које стварају неизвјесност и ризик и смањују предвидљивост) и глобализација (производње, трговине, финансија, средства комуникације и информација, технологије, научно-истраживачког рада, конкуренције и других области)“.

Унапређивање постојећих и увођење нових производа могуће је остварити кроз систематско и континуирано спровођење процеса иновација и учења у предузећима. „Иновација у економији знања није само процес стварања нових производа. Она је у суштини елемент производног и других пословних процеса, јер предузеће или остварује иновације или нестаје“ (Krstić i Petrović, 2010, стр. 215–225). Знање и ефективно управљање организационим знањем подстиче креативност запослених која се остварује кроз различите иновације. Способност иновирања је један од значајних фактора промена и успеха, због чега су за опстанак и виталност предузећа, али и националних економија и друштва у целини, иновације неопходност (Premović i dr., 2011).

Економија знања формира се и шири темељем знања као јединствен, неограничен и самостални фактор производње којег је немогуће супституисати другим ресурсима. То исто знање претвара се у економска добра и доходак у већини привредних делатности, а не само у онима које су директно повезане са напредним технологијама. У економији знања иновације нису више резервисане за нове производе и технологије већ исте вреде и за нове начине организације те узајамног односа са купцима. Наиме, то доприноси повећаној конкурентности предузећа и целокупне економије, а знање у свему томе омогућава одрживи економски раст и развој. Наравно, економију знања карактерише и већи степен ризика због сталних промена, односно појава нових знања и иновација због којих тренутни материјални (и не-

материјални) елементи и фактори производње „губе“ на вредности. Како би прилагођавање сталним променама било успешније, за стварање и опстанак економије знања држава претходно мора осигурати заштиту социјалних слобода, квалитетан образовни систем и институционално окружење те равнотежу између државне контроле и тржишних слобода (адаптирано на основу: Drašković, 2010).

Наиме, управо употребом знања могуће је на свим нивоима друштва устоличити нову парадигму тј. парадигму одрживог развоја. Усвајањем Агенде о спровођењу циљева одрживог развоја до 2030 постигнут је историјски консензус у Уједињеним нацијама (УН). Ова амбициозна развојна агенда представља визију која је од кључне важности за стварање предслова за бољи и просперитетнији, али и безбеднији и стабилнији свет. Да би економија знања еволуирала ка вишем развојном нивоу потребно је створити услове за компромисно, равноправно и удружено чланство земаља у глобалну економију. Наравно, знање се овде јавља као нужан коректив неолибералистичке глобализације и услов за реконструкцију човечанства и његове будућности, али само ако је истински усмерено на добробит човека, тек и једино тада имаћемо паметну, одрживу и инклузивну економију (Стратегија „Европа 2020“). Да би се достигао степен развијености на којем почива економија знања, односно да би се при томе створило друштво благостања чији је темељ управо знање, потребно је посветити пажњу интелектуалцима као ексклузивним креаторима таквог друштва.

Пут ка чланству у ЕУ, који делимо са другим државама у региону, сагледавамо као пут ка већој стабилности, економском напретку и учвршћивању тековина демократије. Наш је циљ просперитетно друштво, које, делећи исте вредности са другим државама Европе и света, доприноси глобалној стабилности и напретку и, пре свега, води рачуна о бољитку својих грађана. Приступање Европској унији је приоритет Србије, тако да спровођење реформи с циљем испуњавања критеријума за приступање Европској унији (Đokić i dr., 2018) значајно доприноси остварењу циљева одрживог развоја и обрнуто (Добровољни национални извештај Републике Србије о спровођењу Агенде 2030 за одрживи развој).

ЗНАЊЕ — ОСНОВНИ СТРАТЕШКИ РЕСУРС

Новим схватањима развоја (одрживим развојем) наступила је скоро истовремено и ера учења и знања (Nikolić i Sokolović, 2006). Она је условила нове рапидне промене, које су утицале на способност организација да на прави начин одговоре изазовима и захтевима окружења. Наведене промене су веома бројне и значајне и укратко се могу свести на следеће (Andrews, 2003):

- 1) Знање је критичан фактор успешности пословања организација. Повећавање запослених који поседују специфичне вештине и знање постаје императив менаџера у њиховом настојању да обезбеде одрживу конкурентску предност;
- 2) Време за доношење одлука је све краће. Брзина реакције организације на турбулентност окружења и његове промене је кључни фактор његове конкурентности, опстанка и развоја. Додатни проблем представља потреба да се у садашњости донесу одлуке које ће имати последице у даљој будућности;
- 3) Доношењем одлука у вези са економским активностима треба сагледати њихов утицај у будућности на окружење и животну средину;
- 4) Релације између запослених су много комплексније. Нови тип пословних релација између предузећа захтева развој вештина које истичу независност, комуникативност и способност да се изграде и одрже јаке релације између запослених;
- 5) Информациона и комуникациона технологија је уграђена у велики број међуљудских интеракција и пословних трансакција. Људи су постали технолошки зависни више него икада пре.

Кључни стратешки ресурси организације нису више природно богатство или капитал, већ знање. Знање организације одређује његову економску снагу и могућност да развија остале ресурсе и повећава ефикасност њихове употребе (Krstić i Vukadinović, 2008, стр. 85–98). Може се констатовати да су „у доба машина људи били споредни, а ствари су биле у центру. У доба информатике, ствари су споредне, а знање се налази у центру. Вредност компаније не произилази из ствари већ из знања, умећа, интелектуалне имовине, компетентности, а то је све садржано у људима“, на шта нам указују Hamel и Prahalad (Hamel & Prahalad, 1996, стр. 238). Знање се може дефинисати као скуп чињеница, информација и вештина стечених образовањем или искуством, са циљем теоријског или практичног разумевања и решавања проблема. Оно постаје вредна имовина неопходна у свим сферама одлучивања, доприноси развоју појединца, организације и друштва, при чему треба имати у виду чињеницу да је знање динамично јер оно настаје сложеним социјалним интеракцијама између појединаца и организација, ако се правилно прилагоди околностима и ефективно развије, може бити кључни фактор остваривања одрживог развоја.

Развој науке, технике и технологије ствара потребу сталних промена, за организације и појединце. Пословни и управљачки проблеми у друштву и пословању постају све сложенији – као резултат тога количина новонасталих знања се рапидно повећава. За успешно решавање наведених проблема неопходно је стално улагање у знање појединца, као и организације којој

припадају – вредност организације чине људи, њихово знање и способност коришћења знања. Конкурентска предност организације остварује се способношћу креирања и коришћења знања, због чега знање има стратешку улогу у управљању модерном организацијом. Повећано коришћење знања у остварењу економских активности води према економији темељеној на знању (Petrović i Petrović, доступно на <http://ttl.masfak.ni.ac.rs/RADOVI%20MA14068/Petrovic.%20N%20%20Upravljanje%20znanjem.pdf>).

РАДНИЦИ ЗНАЊА

Савремено „постиндустријско“ друштво се данас налази у фази тзв. менаџерске револуције која представља, како истиче Drucker (2005), трећу промену у динамици примене знања, када је наука примењена директно на науку – знање је примењено на знање. Менаџерска револуција апострофира значај интелектуалног капитала и знања и неопходност његове примене као предуслова за стварање додатне вредности и успешно организационо управљање. „Радници знања постају доминантна група у оквиру радне снаге (Бољевић и др., 2014). Три основне карактеристике знања су:

- 1) Неконтролисано ширење, јер знање се простира и путује лакше и од новца;
- 2) Вертикална покретљивост, јер знање је доступно свима преко формалног образовања које се релативно лако стиче;
- 3) Потенцијал за успех као и за неуспех, јер знање је неопходно за посао и готово свако може да га прибави и користи као „средство рада“, али оно не гарантује сваком успех.

Заједно, ове три карактеристике чине да друштво знања буде високо конкурентно за организације и појединце (Премовић и др., 2013; Премовић и Премовић, 2011).

„Учење током целог живота (life-long learning) већ је постала неопходност, али и обавеза запослених. Дакле, континуиране доквалификације и преквалификације запослених су потребне током целокупног радног века. Не треба посебно наглашавати да су мање школовани и образовани кадрови увек губитници у процесу економских промена, глобализације и све јаче конкуренције, па је циљ обуке припремати запослене на вишеструке промене у каријери. Учење током целог живота, кроз развијање ставова и вредности неопходних за успех у животу, омогућава запосленима да задрже постојећи посао или да лакше дођу до новог посла. Запослени морају бити активни, прилагодљиви, упошљиви, мобилни и спремни да уче током целог живота“ (Вујовић и др., 2014, стр. 443).

Радници знања свакодневно користе своја знања у послу стварајући тако нова знања што их чини генераторима сталног унапређења и интензивног развоја. Постали су основа савременог друштва које се означава друштвом знања. Друштво знања као темељ има образовање због чега је потреба континуираног учења кључна за опстанак и успех радника знања. Ово друштво је најконкурентније до сада, а све због радника знања који су његови носиоци. Радници знања једино у оквиру предузећа могу своја знања да претворе у значајне пословне перформансе. Предузећа су та која могу да осигурају ефикасност радника знања уколико им обезбеде добре услове. Они не треба да се посматрају као актива, средства или ресурс – радници знања су индивидуе које имају права на мишљење и аутономију у раду. Карактеристике као што су страст, жеља, мотивација, иновација, креативност, знање – немогуће је приказати у финансијским извештајима, али управо оне креирају и одређују судбину предузећа. Радници знања су ти који поседују ове карактеристике и који ће их максимално искористити уколико им се укаже поверење и пружи слобода одлучивања и рада на начин како они мисле да је најбоље. Када знањем интензивне фирме обезбеде адекватне услове својим радницима, од њих заузврат могу очекивати супериорне индивидуалне перформансе и висок допринос расту организационих, пословних перформанси. Радници знања су данас покретачи раста и развоја организација и њихов значај за савремено пословање се не доводи у питање. Када је у питању успостављање оданости радника знања организацији која их ангажује, Дракер помиње да то не води никуда јер су радници знања првенствено посвећени сопственој специјализованој области знања (Drucker, 2011, стр. 41). Послодавци и менаџери (првенствено менаџери знања) због тога морају да воде рачуна да се услуге радника знања морају осигурати тако да не буде у питању једносмерна експлоатација запосленог од послодавца, већ двосмерна размена вредности, и то уз обострану сагласност, сарадњу, уважавање (Bralić, 2010, стр. 241–242). На тај начин треба обезбедити да изражена мобилност радника знања не постане штетна за компанију и организацију, јер је раднике знања генерално теже од осталих запослених интегрисати у организациону културу одређене организације. Они су у принципу склонији да се поистовете са својом струком, професијом, дисциплином него са организацијом која их ангажује, а то је за менаџере у организацији додатни изазов (Drucker, 2011, стр. 44). С тим се имплицитно слажу и налази других аутора у којима се, између осталог, указује на разлоге због којих неки чланови организације, укључујући и оне најбоље, одлучују да промене радну средину, организацију или предузеће. Најважнији разлог за то јесте неуклапање у организациону културу, а иза тога очигледно стоје изразито „људски“ чиниоци на које су радници знања неупоредиво осетљивији од традиционалне „радне снаге“: „различити и другачији

ставови, емоције, понашања и вредности“ (Vrančić, 2016, стр. 102). То само још убедљивије наглашава значај специфичних приступа ангажовању, руковођењу, управљању, вођењу радника знања (о којима се у области управљања људским ресурсима често говори као о тзв. талентима). Свака савремена организација која се ослања на таленте мора да уважава и колико год је то могуће, контролише мобилност те специфичне групације запослених у складу са сопственим циљевима и интересима (ради се на привлачењу и задржавању нових, али истовремено и на спречавању флукуације талента и радника знања који се већ налазе у организацији). Другим речима, за успешну организацију која квалитетно управља људским ресурсима суштински је важно постићи следеће: „getting good people, keeping good people, growing good people“ (добијати добре људе, задржати добре људе, стварати добре људе) (Peterson, 2005, стр. 38–43).

УПРАВЉАЊЕ РАДНИЦИМА ЗНАЊА

Знање је основни посед и особина радника знања, а оно се темељно разликује од тзв. традиционалних и занатских вештина. Док се вештине мењају релативно споро, оно што одликује раднике знања изузетно брзо се трансформише, преобликује, усавршава, тако да веома брзо може постати застарело и неупотребљиво уколико се стално не допуњава и не освежава. Зато радници знања морају редовно да се враћају у школу. Континуирано образовање одраслих који су већ високообразовани постаће подручје великог раста у наступајућем друштву (Drucker, 2011, стр. 41). Углавном ће се то образовање спроводити и стицати неформално, „нетрадиционално“, путем семинара, онлајн обука, најразличитијим путевима и у различитим окружењима. Нарочито се очекује да ће информатичка и рачунарска технологија значајно утицати и доприносити даљем и сталном образовању радника знања. Радници знања представљају посебан изазов и за послодавце, менаџере и стручњаке различитих профила, будући да је понашање радника знања као запослених лица веома специфично у односу на друге подгрупе у свету рада. Пошто је знање постало кључни ресурс и једини којег нема довољно, радници знања су у наизглед парадоксалном положају јер су упоредо и запослени, али истовремено они колективно поседују средство (средства) производње (Drucker, 2011, стр. 39).

Самосвест радника знања је једна од њихових посебних карактеристика – они се идентификују са сопственим знањем, не сматрају се инфериорним у односу на послодавце, виде себе као „професионалце“ а не као „запослене“ а још мање (најмање) као „раднике“. Наиме, неопходна им је организација да би могли да функционишу, они не осећају да су од организације зависни, а њихова (потенцијална и стварна) мобилност знатно је већа него

код осталих запослених радника. Као и људски капитал, знање које одликује раднике знања јесте посед појединца, његово власништво, и не може се једноставно купити или ангажовати. Као носиоци вредног знања и људског капитала радници знања су људи способни за учење и развој, за промене и новине, за стваралаштво од којег организација може дугорочно да има велике користи. Између осталог и због тога послодавци, руководиоци, лидери и менаџери у друштву знања морају да воде рачуна о начину привлачења, ангажовања и задржавања радника знања јер они очекују и/или захтевају другачији однос, услове и комуникацију него остали запослени. Радно окружење, стил комуникације, сарадња, поверење и уважавање долазе на место хијерархијског односа послодавца и руководиоца према радницима, одозго-надоле (Bralić, 2010, стр. 241).

УПРАВЉАЊЕ ЗНАЊЕМ У ОРГАНИЗАЦИЈАМА XXI ВЕКА

Глобализација је процес који мења свет и игра кључну улогу у укупном светском развоју. Настала је као производ револуције у информационој технологији и телекомуникацијама, повећања наклоности националних влада ка слободној трговини и демократизације финансијских тржишта (Petrović, 2006, стр. 109–118). Савремени развој привреде и друштва, који карактерише глобализација, развој технике и технологије, заснива се на управљању знањем. Кључни изазов савремених предузећа је дефинисање, мерење, унапређивање, вредновање и управљање знањем.

Са аспекта управљања знањем, најзначајнија подела знања је на имплицитно и експлицитно. Експлицитно знање је знање које може да буде изражено у формалном језику и размењивано између појединаца, а имплицитно знање је персонално знање оличено у индивидуалном искуству и укључује неопипљиве факторе као што су лична уверења, перспективе и вредности (Brown, 1995).

За организације је много већи проблем како управљати имплицитним него експлицитним знањем због флукуације запослених. Решење проблема налази се у кодификацији имплицитног знања, односно његов прелазак у експлицитни облик, који зависи од организационе културе.

Социјализација је процес трансфера „скривеног“ знања између појединаца пре него што постане експлицитно. То се најбоље може објаснити моделом учења који се одвија путем вербалног учења и имитацијом. Социјализација као процес преводи не само знања и вештине већ и начине рада, норме и вредности. „Новопримљене кандидате је неопходно упознати са организацијом, кодексом понашања, садржајем организационе културе, очекивањима на послу и обезбедити им обуку за посао који ће обављати, што све заједно чини процес социјализације кадрова. Процес социјализа-

ције може започети и пре пријема кандидата у радни однос, када се кроз интервјуе и одређене захтеве потенцијални кандидати упознају са правилима понашања у предузећу и очекивањима на послу“ (Вујовић и сар., 2014, стр. 442–443).

Екстернализација је процес трансформације „прећутног” знања у експлицитно. Ради се о кодификацији имплицитног знања на неки трајни медиј који има стандардизован физички облик. На тај начин се организација штити од губитка кумулираног имплицитног знања из ранијег периода.

Комбинација је процес претварања једног експлицитног у друго експлицитно стање. Различити концепти се комбинују да би се створиле нове, веће целине знања. Интернационализација је процес у коме се експлицитно знање претвара у „прећутно“. Ради се о примени знања у практичне сврхе. Запослени су свесни да је знање моћ и често нису спремни да ту моћ поделе са другима. Наведене стратегије креирања знања немају ефекта уколико организациона култура не утиче на вољу запослених да преносе своја знања.

Концепт организационе културе односи се на образац веровања, вредности и научних начина поступања који су се развили кроз организациону историју и који се манифестују кроз материјалне објекте, као и понашање чланова организације (Brown, 1995). Поред наведене, постоје још многе дефиниције организационе културе, али је свима њима заједничко да култура има следеће елементе: садржај, карактер, ефекте на организацију и њене чланове, начин настанка, стабилност и одржавање и јединственост, односно специфичност (Јанићијевић, 2013). На основу наведеног може се закључити да организације немају повољну културу за остваривање одрживог развоја, уколико она не садржи вредности, норме и ставове који упућују на уважавање и спровођење принципа одрживог развоја.

Због сложености веза између елемената окружења, друштва и природе, спровођење принципа одрживог развоја тешко је постићи унутар организације већ су неопходне чешће и значајније интеракције између организација. Интеракције настале између њих представљају мреже „које обезбеђују већи унос информација и идеја изван традиционалних пословних модела“. Мреже знања, као најчешћа пракса управљања знањем, имају за циљ проналажење потребног знања и подршку креирању новог знања (Nikolić i Sokolović, 2006).

Универзитети, истраживачки центри, предузећа и креатори економске политике су схватили неопходност постојања јачих и бољих веза између њихових мрежа ради остваривања одрживог развоја. Могу се навести три главна циља која указују на стицање и трансфер знања путем сарадње између организација ради остваривања одрживог развоја (Petrović i Petrović):

- 1) Могућност проналажења потребног знања до кога се није могло доћи искуством;
- 2) Могућност повезивања различитих субјеката привреде и друштва;
- 3) Развој и побољшање механизма организационог учења за спровођење акција ради заштите животне средине и остваривања одрживог развоја.

Користи од примене мреже знања могу се сагледати на основу бројних истраживачких пројеката. У свету се успешно користе мреже знања и деловања ради покретања и других активности у истој индустрији, како би својим учешћем и организацијом допринели заштити животне средине.

ОБРАЗОВАЊЕ У СРБИЈИ — СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ

Пре два века образовање у Србији развијало се на таласима просветитељства обликованог научним напретком и настајућом индустријском револуцијом. Данас се образовање у Републици Србији сусреће са бројним изазовима научног, хуманистичког, социјалног и другог развоја; са великим технолошким променама, правим револуцијама; са глобализацијом и општом мобилношћу свега што се може кретати, од капитала до културних образаца. Уз све сачуване слојеве прошлости, друштво у Републици Србији данас се драматично разликује од оног пре два века, а околности у којима се данас Република Србија развија још више су различите од оних у којима је настајала модерна српска држава (<https://www.srbija.gov.rs/dokument/45678/strategije.php> приступљено 12. децембра 2019).

Улагање у људски капитал, посебно образовање и обуку, представља важан фактор конкурентности и моћан извор привредног раста и развоја за малу земљу, као што је Србија, на прагу четврте индустријске револуције.

Околности које настају у окружењу Републике Србије, посебно у Европској унији, јасно указују да је земљи потребан веома промишљен, организован и квалитетан развој система образовања јер је то један од кључних услова за развој Републике Србије ка друштву заснованом на знању способном да обезбеди добру запосленост становништва. Ове околности упозоравају да би, у супротном, Република Србија остала на европској периферији, слабо конкурентна, мало привлачна за инвестирање у секторе који стварају већу нову вредност, изложена даљој емиграцији талентованих и креативних и са утихнулим капацитетима за развој демократског и правичног друштва. Те околности траже хармонизацију система образовања у Републици Србији са европским простором образовања (<https://www.srbija.gov.rs/dokument/45678/strategije.php> приступљено 10. децембра 2019).

Развијајући економију засновану на знању и одрживом развоју Република Србија мора битно да реконструише систем истраживања и развоја. Еко-

номски и укупан развој Републике Србије мораће све више да се базира на организованом истраживању и развоју који треба да омогући стални технолошки развој у виду усавршавања и стварања нових технологија, али и нових производа, процеса и услуга (Влада Републике Србије, Национална стратегија одрживог развоја, Београд, 2007, стр. 21). Да би се концепт економије знања на националном нивоу остварио према искуствима најнапреднијих економија света у том погледу, најбитнији су следећи фактори:

- 1) модерно образовање и непрекидно усавршавање;
- 2) средства за истраживање и развој, посебно улагања у модерне индустрије (рачунари, биотехнологије, фармакологија итд.);
- 3) одговарајућа научнотехнолошка и културна политика друштва;
- 4) адекватно управљање економским променама у складу с променама у свету и окружењу;
- 5) избор макроекономске политике, системских и структурних економских решења;
- 6) телекомуникације, масовна употреба рачунара и других савремених техничких средстава;
- 7) сектори високих технологија и дефинисање подстицајних мера за привлачење страних улагања у те секторе;
- 8) заштита власничких права, а посебно интелектуалне својине;
- 9) друштвена одговорност пословања предузећа (Премовић и др., 2013, стр. 25–26; Национална стратегија одрживог развоја).

Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године даје, тачније, настоји ка томе да одговори на следећа питања (<https://www.srbija.gov.rs/dokument/45678/strategije.php> приступљено 10. децембра 2019):

- 1) Какав треба и може да буде систем образовања у Републици Србији 2020+ године – визија пожељног, а могућег будућег стања – да би на најбољи могући начин одговорио животним и развојним потребама грађана Републике Србије и друштва у целини до и након 2020. године (овај временски хоризонт се означава са „2020+“) и могао да настави да се развија у ваљаном смеру на веома дуг рок?
- 2) Којим стратешким политикама, акцијама и мерама се таква визија развоја образовања може остварити полазећи од његовог текућег стања?
- 3) Које односе и интеракције систем образовања треба да развија са другим националним системима (привреда, култура, наука, технолошки развој, јавне службе, администрација итд.) да би своју улогу остварио са највећим доприносима развоју друштва?

- 4) Којим путевима систем образовања у Републици Србији може постати:
 а) компетентан део европског простора образовања, посебно високог; б) привлачан за међународну сарадњу и пружање образовних услуга (посебно у високом образовању) у непосредном окружењу Републике Србије, на Западном Балкану односно у Југоисточној Европи?

Упоредна анализа развојног јаза поред негативних демографских трендова, технолошког и индустријског заостајања и великих регионалних разлика, посебно указује на тренд образовних разлика (нпр. између Норвешке и Србије) што се може видети у Табели 1:

ТАБЕЛА 1: ОБРАЗОВНЕ РАЗЛИКЕ^а

	НОРВЕШКА	СЛОВЕНИЈА	ЧЕШКА	МАЂАРСКА	РУМУНИЈА	БУГАРСКА	СРБИЈА
ОЧЕКИВАНИ БРОЈ ГОДИНА ШКОЛОВАЊА ДЕЦЕ	18,1	17,4	16,8	15,1	14,3	14,8	14,8
ПРОСЕЧАН БРОЈ ГОДИНА ОБРАЗОВАЊА 25+	12,6	12,3	12,7	11,9	11,0	11,8	11,2
ИНДЕКС ОБРАЗОВАНОСТИ	0,954	0,902	0,891	0,845	0,816	0,816	0,799

^а Извор: UNDP, HDR 2019, <http://www.hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf>

Визија система образовања у Србији у 2020. години ослања се на усвојени стратешки концепт новог модела привредног раста Србија 2020: *Концепт развоја Републике Србије до 2020. године*, који претпоставља неколико битних промена у окружењу: макроекономски ризици биће све израженији, регулаторни захтеви на националном и међународном плану ће се поштрити, а раст јавних расхода највећег броја земаља у свету који је спречио драстично смањење тражње привременог је карактера. Поред наведених спољних фактора, привредни раст Републике Србије у овој деценији биће условљен и домаћим наслеђеним проблемима и будућим изазовима. Кључни носилац економског развоја Републике Србије у претходној декади било је унапређење продуктивности рада, али превасходно на основу смањивања броја запослених, а у структурном смислу то је било праћено наглим развојем сектора услуга и производње неразмљених добара, уз нагли пад учешћа индустрије (посебно прерађивачке) и пољопривреде. Глобални развојни трендови недвосмислено указују на то да овакав карактер раста није одр-

жив и та се тенденција мора преокренути у правцу повећања запослености и реиндустријализације.

Реиндустријализација ће се у Републици Србији одвијати кроз два упоредна процеса:

- 1) ревитализацију и модернизацију прерађивачке индустрије и за њу везане услуге;
- 2) развој низа индустрија заснованих на знању, а посебно креативних индустрија.

Уважавајући опште трендове дугорочних структурних промена у ширем окружењу, примарни развојни циљ Републике Србије јесте подизање конкурентности српске привреде. Општи трендови указују на то да динамичан развој српске привреде није могућ без структурних промена, чији ће темпо превасходно зависити од три фактора: 1) повећања инвестиција; 2) реформе образовног система; 3) унапређења пословне климе. Само нова улагања могу да створе конкурентну производњу и одрживи привредни раст заснован на отварању нових радних места.

Све варијанте демографских пројекција у Србији показују значајан раст учешћа старијих особа (65+) у укупној популацији, са 16,9% у 2010. на 23,2% у 2050. години (<https://www.srbija.gov.rs/dokument/45678/strategije.php> приступљено 13. децембра 2019). Стопа активности у Републици Србији, услед релативно ниског нивоа (62% у 2010. години) у поређењу са државама чланицама ЕУ, постепено ће се повећавати, на шта упућују и пројекције Европске комисије. За оба пола у старосној групи 15–24 година стопе активности ће се током читавог периода смањивати, што одражава тренд очекиваног повећања времена трајања образовања (Табела 2).

ТАБЕЛА 2: ПРОЈЕКЦИЈА ДЕМОГРАФСKE СТРУКТУРЕ СРБИЈЕ ДО 2050. ГОДИНЕ^А

КЉУЧНИ ДЕМОГРАФСКИ ПОКАЗАТЕЉИ	2010.	2050.	РАСТ/ПАД
МЛАДИ (15–24) % УКУПНОГ	12,1	11,2	-0,9
СТАРИЈИ (65+) % УКУПНОГ	16,9	23,2	6,3
РАДНИ КОНТИГЕНТ (15–64) % УКУПНОГ	67,6	61,1	-6,5
СТОПА ДЕМОГРАФСKE ЗАВИСНОСТИ СТАРИЈИХ	24,9	37,9	13
УЧЕШЋЕ СТАРИЈИХ У РАДНОСПОСОБНОМ СТАНОВНИШТВУ	20,9	21,6	0,7
УЧЕШЋЕ ЈАКО СТАРИХ (80+) У СТАРИМ (65+)	22,3	26,4	4

^a Извор: РСЗС, <http://www.pravno-informacionisistem.rs/SlGlasnikPortal/prilozi/prilog1.html&regactid=364192&doctype=reg>

Друштво знања карактерише и повећана мобилност, „потенцијално неограничена“ (Drucker, 2011, стр. 42), а она проистиче и ослања се на унапређене образовне могућности које су на располагању свакоме. У Србији ипак морамо приметити да се школовање и образовање не могу сматрати универзално доступним или да то убрзано постају, како тврди Дракер, будући да је реч о идеалној ситуацији која се у пракси модерних друштава не може препознати и потврдити. Напротив, познат је пример великог раста цена универзитетског школовања што многе излаже трошковима прескупих и врло ризичних кредита за школарине. Јасно је да се високим образовањем може постићи напредак на друштвеној лествици и социјална мобилност навише, али се високо и квалитетно образовање у овом контексту истовремено може посматрати као показатељ, али и генератор друштвених неједнакости (Ђокић и др., 2013). Подсетићемо да је мобилност навише једна од карактеристика економије знања (уз безграничност и уз могућност успеха и неуспеха, где се опет наглашава да у савременом друштву наводно свако може да дође до знања као „производног средства“). У првом плану друштва и економије засноване на знању морају да поседују релативно висок ниво теоретских знања (лекари, наставници, правници, инжењери, књиговође), с тим што ће још више (највише) расти број и удео тзв. технолога знања, као што су рачунарски техничари и инжењери, производни технолози, лабораторијски аналитичари, софтверски инжењери и програмери и сл. (Drucker, 2008, стр. 37). На другој страни, знатно ће опадати удео запослених у пољопривреди и традиционалним производним индустријама, док ће уз то друштво знања позитивно унапређивати и друштвени положај жена, захваљујући томе што је рад знањем „унисекс“, за разлику од класичне индустрије са доминантно мушком радном снагом (Drucker, 2011, стр. 44).

Перманентно учење и модернизација целокупног српског образовног система треба да омогући стварању ефикасније индустријске структуре у функцији развоја привреде и друштва заснованог на знању. Реформа постојећег система образовања, а посебно стручног, представља предуслов за друштвено-економску трансформацију Србије и њену интеграцију у Европску унију. Три најважнија циља реформе стручног образовања Србије: побољшање макроекономских резултата, изградња тржишне економије и остваривање напретка у придруживању ЕУ могу бити постигнута само уколико су модернизовано и реформисано стручно образовање и обуке препознати, на свим нивоима, као услов одрживог друштвеног и економског развоја (Premović i dr., 2012).

Наставни кадрови у Србији образују се на високошколским установама, али иницијално образовање не може да обезбеди сва знања и вештине потребне за успешно обављање професије наставника у друштву које се не престано мења. Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године указује на потребу развоја компетенција наставних кадрова као предуслова за подизање квалитета образовања.

„Подизање квалитета наставника један је од најделотворнијих начина да се унапреди квалитет образовања. Нажалост, и поред одговарајуће квалификационе структуре евидентна је ниска обученост наставника за савремени концепт учења/наставе и реализацију постављених циљева и стандарда. Доминира стари концепт образовања наставника, постоји негативна селекција наставника, неуједначен је квалитет обуке студената будућих наставника на факултетима, мало је практичног рада, полагање стручних испита и полагање за лиценцу измештено је са наставничких факултета, па је тиме ангажован мањи број компетентних стручњака и нижи је квалификациони ниво за оцену психолошко-педагошке обучености будућих наставника“ (Стратегија развоја образовања у Србији до 2020; Арсић и сар., 2018).

Неопходно је дакле, константно развијати и унапређивати постојећи систем образовања и васпитања у Републици Србији, у складу са актуелним променама на тржишту рада и капитала. Као основне параметре који ће позитивно утицати на унапређивање система образовања Републике Србије, могуће је издвојити следеће:

- 1) Стално подизање квалитета система образовања и повећање инвестиција у образовање, али уз системске промене које неће често мењати концепт реформе, као што се дешавало од 2001. године до данас и уз унапређен систем финансирања који води рачуна о исходу;
- 2) Успостављање образовног система који обезбеђује већу флексибилност и сигурност на тржишту рада, на основу темељног општег образовања које пружа могућност избора области додатног усавршавања;
- 3) Јачање веза између образовних институција, истраживачких центара и привреде подстицањем програма сарадње, што подразумева и измене регулаторног оквира са овим циљем;
- 4) Усклађивање образовних профила са потребама послодаваца;
- 5) Доношење националног оквира квалификација у складу са потребама тржишта рада у Републици Србији;
- 6) Развој кластера који повезују приватни и јавни сектор и обухватају групу предузећа, добављача, услужних делатности и повезаних институција (образовне и истраживачке институције, институти, факултети, школе).

Ради бољег одређивања потреба за одговарајућим струковним профилима неопходно је да универзитети и средње школе почну да прате показатеље као што су проценат запослених, проценат студената који настављају другу врсту студија, време које је потребно да се они запосле, где се запошљавају (у земљи или иностранству и у ком сектору), као и да се редовно спроводи независно анкетирање релевантног дела привреде у вези са оспособљеношћу радне снаге коју производи одређена школа или одређени факултет. С тим циљем, неопходно је институционално ојачати сарадњу образовних институција и привреде.

ЗАКЉУЧАК

Знање, као кључни економски ресурс, прешло је дуг и тежак пут да буде признато као темељни и неприкосновени извор економског раста и развоја. У друштву знања којем тежи друштво данашњице, предузећа и националне економије конкурентску предност базирају на знању и искоришћавању потенцијалних шанси и могућности за чију је реализацију неопходно знање. Основни развојни циљеви развијенијих земаља су повећање улагања у истраживачко-развојне и иновативне активности кроз континуирано учење и образовање људских ресурса.

Према Индексу људског капитала, који оцењује резултате земље на плану образовања и запошљавања, Србија се у 2018. години налази на 63. месту од 189 држава. Развојни адут Србије не треба да буде јефтина радна снага, већ знање и иновације као кључни ресурси модерног доба. Такође, анализа показује да су промене у систему образовања Србије нужне и да их треба ускладити са савременим трендовима, посебно захтевима четврте индустријске револуције, која брзо и снажно делује на запошљавање и тражене квалификације. образовање се мора преобликовати да пружи нова знања и вештине за нову економију. Изградња институција (економских, правних и политичких) такође је веома битна, јер добре институције олакшавају да се задрже и привуку квалитетни кадрови, носиоци иновација и примене савремених достигнућа у привреди, што стимулативно делује на економски развој.

Кључ развоја Републике Србије у следећим деценијама лежи у остварењу троугла знања који чине: образовање, истраживање и иновације. Основа стварања економије засноване на знању, као развојног оквира Републике Србије, управо лежи у троуглу знања који треба да следи развојне правце Републике Србије.

ЛИТЕРАТУРА

- Ajeti, M. (2003). *Uloga ekonomije znanja i poduzetništva u razvojnoj strategiji regionalne ekonomske politike*, magistarski znanstveni rad. Ljubljana: Sveučilište u Ljubljani, Ekonomski fakultet.
- Andrews, K. (2003). *Capabilities for the Knowledge Era*, Discussion Paper 1.
- Арсих, Љ., Ђокић, Н., Премовић, Ј., Милићевић, В., Вујовић, С. (2018). Квалитетно образовање – кључ за заштиту и унапређење животне средине. *Ecologica*, 92, 969–974.
- Бољевић, А., Премовић, Ј., Стојановић Алексић, В. (2014). Људски ресурси као фактор креирања конкурентских предности туристичких предузећа. *Техника*, LXIX (1), 145–152.
- Bralić, Ž. (2016). Društvo znanja i moderni menadžment. *Andragoške studije*, 1, 29–44.
- Brown, A. (1995). *Organizational Culture*. London: Pitman Publishing.
- Драшковић, М. (2010). Знанје као неограничен ресурс и објект управљања. *Montenegrin Journal of Economics*, 11 (6), 83–90.
- Drucker, P. F. (2005). *Upravljanje u novom društvu*. Novi Sad: Adižes.
- Drucker, P. F. (2008). *Management: Revised Edition*. New York: HarperCollins Books.
- Drucker, P. F. & Nakauchi, I. (2011). *Drucker on Asia*. New York & London: Routledge.
- Ђокић, Н., Арсић, Љ., Радевић, В., Милићевић, З. (2013). Investments in science and technology as the key factors of the economic development. *Technics Technologies Education Management*, 4.
- Ђокић, Н., Milenković, D., Stošić, N., Dobričanin, S. (2018). Knowledge economy as a factor of competitiveness of the Republic of Serbia on a way to the the European Union. *Mining and Metallurgy Engineering*, 3–4, 55–68.
- FP5-HUMAN POTENTIAL – Programme for research, technological development and demonstration on „Improving the human research potential and the socio-economic knowledge base“ (1998–2002). Преузето са <https://cordis.europa.eu/programme/rcn/646/en> 16. децембра 2019. и https://ec.europa.eu/research/social-sciences/pdf/project_synopses/eur20635_en.pdf
- <https://cordis.europa.eu/programme/rcn/646/en>, преузето 16. децембра 2019.
- Janićijević N. (2013). *Organizaciona kultura i menadžment*. Beograd: CID Ekonomski fakultet.
- Krstić, B. i Petrović, B. (2010). Unapređenje sistema merenja inovacija – preduslov efektivnog usmeravanja regionalnog razvoja i jačanja konkurentnosti privrede. U: *Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope, zbornik radova XV Internacionalnog naučnog skupa* (215–225). Niš: Ekonomski fakultet.
- Krstić, B. i Vukadinović, D. (2008). Upravljanje znanjem kao izvor održive konkurentnosti preduzeća. *Ekonomске теме*, XLVI (3), 85–98.
- Nikolić, V. i Sokolović, D. (2006). Osnovni organizacioni i programski elementi upravljanja znanjem za zaštitu i održiv razvoj životne sredine, *Теме*, 3, 457–477.

- Peterson, C. (2005). Get, Keep, Grow. In: M. Losey, S. Meisinger, D. Ulrich, (Eds.), *The Future of Human Resource Management, 64 thought leaders explore the critical HR issues of today and tomorrow*. Alexandria, Virginia: Society for Human Resource Management, John Wiley & Sons.
- Petrović, J. (2006). Uticaj globalizacije na promene u turizmu. *Ekonomске теме*, 3, 109–118.
- Petrović, J., Petrović, N., Upravljanje znanjem u funkciji održivog razvoja, II Međunarodni simpozijum. Kosovska Mitrovica: Fakultet tehničkih nauka, dostupno na <http://ttl.masfak.ni.ac.rs/RADOVI%20MA14068/Petrovic.%20N%20%20Upravljanje%20znanje m.pdf>
- Premović, J., Arsić, Lj., Premović, T. (2011). Društvo znanja i ekonomija zasnovana na znanju. U: *Tehnologija, informatika i obrazovanje za društvo učenja i znanja, IV internacionalna konferencija*. Čačak: Tehnički fakultet.
- Premović, J., Arsić, Lj., Premović, T. (2012). Modernizacija stručnog obrazovanja u Republici Srbiji. U: *Tehnika i informatika u obrazovanju, međunarodni simpozijum*. Čačak: Tehnički fakultet.
- United Nations Development Programme, Human Development Report 2019. Преузето са <http://www.hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf>
- Vrančić, I. (2016). *A ljudi? – ili zašto su poslovni automobili najveća vrednost svake firme*. Београд: Književna radionica Rašić.
- Вујовић, С., (2014). Економија заснована на знању и дигиталној култури као неизоставан чинилац развоја и конкурентности привреде – Реиндустријализација уз повећање запослености у амбијенту имплементације економије знања. *Економски видици*, XIX (4), 395–408.
- Вујовић, С., Премовић, Ј., Грујић, Б. (2014). Кадрови у туризму – специфичности образовања кадрова за туризам. *Економски видици*, XIX (4), 437–447.
- Добровољни национални извештај Р. Србије о спровођењу Агенде 2030 за одрживи развој, доступно на <http://mdpp.gov.rs/doc/DNI-srp.pdf>
- Премовић, Ј., Арсић, Љ., Бољевић, А. (2012). Учешће организације као резултат менаџерске револуције. *Техника*, LXVII (1), 141–146.
- Премовић, Ј., Марковић, С., Арсић, Љ. (2013). Људски ресурси у функцији остваривања економије засноване на знању. *Иновације и развој*, 2, 19–30.
- Премовић, Ј. и Премовић, Т. (2011). Управљање знањем и стручно образовање у Србији. *Норма – часопис за теорију и праксу васпитања и образовања*, 2, 161–178.
- Републички завод за статистику, Република Србија. Преузето са <https://www.stat.gov.rs>
- Стратегија „Европа 2020“. Преузето са <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/EU-2020.pdf>.
- Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године, <https://www.srbija.gov.rs/dokument/45678/strategije.php>, преузето 14. децембра 2019.
- Швоња, Ј., (2017). *Управљање интелектуалним капиталом за развој међународних организација* (одбрањена докторска дисертација). Факултет политичких наука, Београд.

LJILJANA J. ARSIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF ECONOMY
DEPARTMENT OF BUSINESS ECONOMY, MANAGEMENT,
MARKETING AND ENTREPRENEURSHIP

JELENA Đ. PREMOVIĆ

INSTITUTE OF ECONOMY, BELGRADE

KNOWLEDGE MANAGEMENT AND KNOWLEDGE SOCIETY AS PRECONDITION
FOR SURVIVAL AND DEVELOPMENT OF MODERN SOCIETY

Summary

Knowledge is a vital economic resource and the basis of economic growth and the development of a modern society. In a learning society and a knowledge-based economy that modern humanity seeks, learning, knowledge, and education have vital importance in determining the fate of an individual, enterprise, and national economy. Human knowledge is a dynamic category that is constantly improving with the development of science and technology, which, as its direct consequence, has a rapidly obsolete existing knowledge. Therefore, the concept of permanent, lifelong learning and education is increasingly gaining its practical, market foundation and today it becomes one of the dominant strategic goals and the assumption of successful management of changes in the field of knowledge in modern organizations.

Observed from today's perspective, the question arises as to the future of a knowledge-based society and a knowledge-based economy?

Science and technology are global challenges of modern times. The scientific system is a key strategic element in the transfer of knowledge, in particular education and training of scientists and engineers. Universities as institutional parts of the educational and scientific system of a state, region, and society are centres for the education and training of research and scientific workforce for a knowledge-based economy. Human opportunities for learning new skills and their application are the basis for absorbing and using new scientific knowledge and technological achievements. New knowledge and new ideas are driven by individuals and organizations in which they work. Creativity, innovation, and proactive attitude towards the environment and changes extend the cognitive horizon of every individual, organization, and the whole society.

The basic assumption of the authors is that the knowledge management and the knowledge society are fundamental challenges of the 21st century, but at the same time the prerequisite for survival and further development of humanity. Knowledge management and the knowledge society are therefore, *conditio sine qua none*. Starting from this assumption, the aim of the paper is to point out

the numerous challenges that human resource management faces in the context of successful knowledge management in organizations.

Keywords: knowledge society; knowledge age; human resources; change.

ТАЊА М. ВУЈОВИЋ¹

СОЊА М. ВУЈОВИЋ²

ЉУБИЦА Г. КОВАЧЕВИЋ³

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ
МЕНАџМЕНТ, МАРКЕТИНГ И ПРЕДУЗЕТНИШТВО

ТРАНСФОРМАЦИЈА ЧОВЕКА ПОТРОШАЧА У ДОБА ВИРУСА КОВИД 19

Суочени са ванредним стањем и ванредним мерама Владе Републике Србије због ширења патогена ковид 19, социјално дистанцирани и омеђени властитим зидовима „нове“ свакодневице аутори се, загледани у себе, у овом раду баве размишљањем о есенцији и егзистенцији модерног човека, о слободи и слободи избора у демократијама креираним концептом неолиберализма. Промишљањем о слободи поставља се питање колико је у модерном друштву човек уистину слободан и има ли заиста право на слободу избора, с обзиром на то да одустајањем од сопствене индивидуалности и прихватањем колективног понашања усваја стереотипе и системе вредности који се препоручују као пожељни и прихватљиви. Крцијално је питање да ли ће човек потрошач, који је стављен у службу крупног капитала, једном кад све ово прође, бити спреман да у складу са својим уверењима направи праве изборе или ће његов избор поново бити обликован под утицајем медија, економске науке и потрошачког друштва.

Кључне речи: слобода избора; потрошач; медији; економска наука; потрошачко друштво.

---

1 tanja.vujovic@pr.ac.rs

2 sonja.vujovic@pr.ac.rs

3 ljubica.kovacevic@pr.ac.rs

Човек не може да оћкрије нове океане ако нема храбрости да обалу изјуби из вида.

Андре Жид (André Paul Guillaume Gide)

Глобално ширење коронавируса⁴ (COVID-19) трансформисало је свет невиђеном брзином. Почетком 2020. године нико није могао ни наслутити да ће се планета суочити са глобалном здравственом кризом драматичних размера, која ће градове и земље натерати да закључају своје капије и затворе своје границе, а највећи део глобалне популације присилити да усвоји нове начине живота, рада и понашања. С почетка несхваћен озбиљно и омаловажаван, квалификован као „кинески вирус“ и „жута опасност“ изазивао је синофобију (*sinophobia*), а онда се свом силином обрушио на свет бацивши под ноге и најразвијеније економије света опомињући да, на путу његовог освајачког похода, нема привилегованих и недодирљивих.

Јер, док се ширење епидемије успоравало, а вирус драконским мерама Владе и струке обуздавао у Кини, патоген је настављао своју светску турнеју и великом брзином захватао највећи део остатка света. Оно што је почело као епидемија углавном ограничена на Кину, убрзо је постало глобална пандемија. Човечанство, суочено са мрачном стварношћу, где експоненцијални раст заразе значи да 100 заражених појединаца постаје 10.000 новоинфицираних за само неколико дана, постало је свесно да је нападнут живот и да је неопходно предузети глобалне напоре на сузбијању, успоравању и контроли ширења невидљивог, али озбиљног и смртоносног непријатеља.

Подсећајући на прошле епидемије са којима се човечанство кроз историју суочавало и које су се дешавале у једном много већем и далеко споријем свету, пандемија подстиче најцрње слутње и сценарије „судњег дана“. Примери затечености и неспремности здравствених система чак и високоразвијеног Запада да се изборе са патогеном, документовани су свакоднев-

4 Коронавируси су велика група вируса, идентификована средином шездесетих година XX века чије присуство у људском организму узрокује респираторне болести које се манифестују у широком распону: од обичних прехлада до много тежих инфекција респираторних система и веома озбиљних упала плућа. Најпознатији случај епидемије коронавируса био је тешки акутни респираторни синдром (SARS-CoV), који је, након што је 2002. године први пут откривен на југу Кине, захватио 26 земаља и резултирао са више од 8.000 потврђених случајева инфекције и 774 умрлих. Други коронавирус, блискоисточни респираторни синдром (MERS-CoV), први пут је идентификован у Саудијској Арабији 2012. године. Према подацима Светске здравствене организације, у 27 земаља регистровано је 2.494 инфицираних и 858 случајева са смртним исходом, углавном са простора ове азијске државе. Након избијања упале плућа без јасног узрока у граду Вухан у Кини, у децембру 2019. откривен је нови сој коронавируса који раније није сретан код људи (2019-nCoV). Иако се популарно назива коронавирусом, 11. фебруара СЗО објавила је службено име болести: COVID-19. Вирус који изазива болест назива се тешким акутним респираторним синдромом коронавируса 2, или укратко SARS-CoV-2 (www.who.int/docs).

но. Апокалиптично делују наслови у штампаним и електронским медијима: „Коронавирус је у свом походу на планету паралисао и уништио Апенинско полуострво“; „У Бергаму, у близини Милана, надлежни не стижу да сахране мртве“; „Лекарима и медицинском особљу сугерисано је да направе 'тешке изборе' и 'сконцентришу' се на пацијенте који имају веће шансе за бржи и извеснији опоравак“; „У Ломбардији број умрлих од последица заразе вишеструко је премашио број цивилних жртава у том региону током Другог светског рата“. Само током два месеца (2020) ова пошаст однела је више од 11.850 људи, што је готово половина укупног броја умрлих од вируса ковид 19 у целој Италији (23.227, закључно са 18. априлом 2020); „Шпанија се, одмах после Италије, нашла на листи земаља са највише регистрованих случајева заражених SARS-CoV-2 типом коронавируса у Европи“; „Мадридска ледена дворана претворена је у мртвачницу, а у земљи је у току само једног дана умрло 864 короном инфицираних људи“; „Припадници националне гарде, тумарајући кроз напуштене старачке домове, скупљају мртва тела“; „Велики број импровизованих мобилних мртвачница у виду приколица-хладњака паркирано је испред низа преоптерећених болница у Њујорку“; „Широм Америке копају се раке ужасавајућих размера, сандуци се слажу једни на друге и затрпавају у масовној гробници“; „Традиционални обичаји сахрањивања и одавања поште преминулом су – сахрањени; 'Болнице' ничу практично ни из чега – у конференцијским салама, у парковима, на стадионима, па чак и у библиотекама“ (<https://www.portalnovosti.com/neoliberalizam-na-respiratoru>).

Притом, вести о генези пандемије и алармантности ситуације имају изразито нумерички карактер, континуирано се ажурира број дијагноза и смртних случајева. Но, иако бројеви најверодостојније причају драматичну причу о озбиљности овог вируса, они су уједно и бесмислени, јер се малтене из сата у сат мења број оболелих, заражених и умрлих. Шестог априла било је 1.275.856 потврђених случајева заразе и готово 70.000 смртних случајева услед вируса ковид 19 у 183 земље или региона широм света. Две недеље касније, болест је присутна у више од 200 држава и територија са више од 2.406.745 потврђених инфекција случајева, 165.257 преминулих и 625.001 излечених (www.who.int/docs).

С обзиром на то да тренутно нема комерцијално доступних фармацеутских терапија или вакцина, сценарији борбе против вируса у узлету углавном се међусобно преписују. Поучене искуством кинеских инфектолога и вирусолога, владе вирусом погођених земаља спроводе превентивне мере за спречавање ширења заразе које укључују, између осталог, самоизолацију и карантин симптоматских појединаца, појачану хигијену руку, дезинфиковање животног простора, физичко и социјално дистанцирање, рад од куће где год је то могуће и затварање школа и предузећа. Националне и

локалне власти затвориле су своје границе и ограничиле кретање људи са основним циљем да смање притисак на преоптерећене здравствене системе.

Све ово довело је до успоравања економске активности. „Радикална терапија“ против ширења вируса укључивала је „замрзавање“ привреде, па *de facto* долази до заустављања пословних активности у многим секторима, драстичног пада прихода, отпуштања огромног броја запослених, што условљава пад потрошње, а ово опет даље успоравање пословних активности и генерисање нових пословних губитака. Најтеже је погођен сектор услуга, укључујући авио-превоз, путовања, угоститељство и туризам, мада ће вероватно велике губитке забележити и производне фирме широм света које се ослањају на увезене интермедијарне производе из Кине и других земаља погођених вирусом или које се баве производњом луксузне робе, фармацеутских и тзв. *non-essential* производа (Shretta, 2020).

Последња процена ММФ-а је да се, као резултат пандемије, очекује пад светске економије од 3%, што је највећи пад од Велике депресије из 1929. године. У јануару, само два месеца пре пандемије, Фонд је рачунао на раст од 3,3%, што би значило да ширење заразе и мере изолације коштају привреду 6,3% светског БДП-а. У основном, оптимистичном сценарију који претпоставља обуздавање пандемије у другој половини 2020. године, предвиђа се да ће се глобална економија у 2021. години, подржана стимулативним пакетима за оживљавање привреде, нормализовати и порастати за 5,8%, мада са нивоом БДП-а који ће остати испод тренда пре вируса (International Monetary Fund, April 2020). Међутим, страховања од још тежих исхода су оправдана, с обзиром на то да је епидемиолошка путања патогена и даље неизвесна. Поред тога, прекид у глобалном снабдевању, драматично заостравање услова на глобалном финансијском тржишту, промене у обрацима потрошње у смислу смањења личне потрошње разних категорија производа, промене у понашању (избегавање тржних центара и јавног превоза) и сл., само су још неки од фактора који ће обликовати коначне економске исходе глобалне пандемије. Отуда није погрешно рећи да је овог пута прогноза ММФ-а несигурна попут прорицања будућности гледањем у пасуљ или у карте.⁵

Мада ММФ сугерише да су билатерална и снажна мултилатерална сарадња у смислу помоћи земљама са ограниченим финансијским средствима и

5 Процењује се да је тешки акутни респираторни синдром (САРС), који је имао много ужи географски домет и краћи утицај коштао глобалну економију око 40 милијарди УСД (или 0,1% глобалног БДП-а). За очекивати је да ће утицај ковид 19 бити знатно већи с обзиром на његове глобалне размере, а ОЕСД и Међународни монетарни фонд упозоравају да је економски шок од вируса већ већи од глобалне финансијске кризе из 2008. (Shretta, 2020).

„слабим“ системима здравствене заштите од суштинског значаја за превазилажење ефеката пандемије, понашање европске политичке елите резултирало је себичним подизањем унутрашњих граница и баријера, чувањем рукавица, маски за лице и респиратора само за себе (<https://novaekonomija.rs/arhiva-izdanja/broj-69-april-20>). У глобалној здравственој кризи највиши ниво емпатије показали су Кинези својом спремношћу да помоћ у виду заштитне и медицинске опреме и апарата, али и у виду тимова вирусолога, епидемиолога и лекара доставе не само економијама у развоју већ и развијеним земљама европског континента чији су здравствени системи западали у колапс. Још једном је потврђено на делу да су европска солидарност и прокламована слобода кретања само мртво слово на папиру, а заједничко европско тржите поново није положило испит.

„Након короне више ништа неће бити исто“. Ту реченицу на медијима свакодневно понављају ТВ водитељи, здравствени радници, спортисти, представници СЗО, председници влада и држава широм света. Човеку, неспремном да се у похлепи и у трци за енормном зарадом одрекне било чега, планета је послала јасну опомену подсећајући га, по ко зна који пут, колико је мали и немоћан пред невидљивом руком природе. У животу окренутом наглавачке, социјално дистанциран, лишен могућности, али и потребе да компулзивно купује, загледан у себе, човек као да је добио прилику да докучи смисао и суштину свог бивствовања и покуша да направи неки бољи и хуманији свет са другачијим приоритетима.

ТРАГАЊЕ ЗА ЕСЕНЦИЈОМ У ЕГЗИСТЕНЦИЈИ МОДЕРНОГ ЧОВЕКА

Ако се сагласимо са тврдњом да есенција постаје стварност захваљујући индивидуалној, субјективној, једнократној и непоновљивој егзистенцији, са свим њеним очајањима, тескобама и страховима, онда се поставља питање шта је суштина савременог човека, који се својим начином егзистирања не може одмаћи од бесмисленог естетског стадијума бездуховности. Очигледно је да се његова „суштина“ своди на то да његова чулност најчешће претеже над његовим интелектом, да потпуно „живи у категоријама чулности, можда чак и распуштености, и ништа не жели да зна о духу, истини и сличном; превише је чулан да би имао храбрости да се одважи и издржи да буде дух“. То га води у „стање потпуне одумрлости, чисто вегетативан живот“ са „потенцираним осећањем живота“. У суштини очајан, човек се баца у „животни вртлог, разоноду великих подухвата, постаје немиран дух, чија ће животна каријера оставити доста дубоких трагова, немиран дух

који тражи заборав и који пред својом унутрашњом дуком има потребу за снажним лековима“ (Кјеркегор, 2000, стр. 89).

Делотворни лекови који га теше у тој беди јесу разни облици разоноде, „а то је истовремено највећа његова беда. Јер управо је то оно што га првенствено спречава да мисли о себи и услед чега се неосетно губи. Без тога, било би му досадно и та би га досада терала да потражи сувислије средство да се из ње избави. Не могавши излечити смрт, беду, незнање, човек се, не би ли се учинио срећним, досетио да на то и не мисли“ (Паскал, 2006, стр. 143). На тај начин савремени човек губи своје властито ја, али оно што суштински представља највећу опасност и највећи губитак – губитак самог себе, у савременом свету прихвата се као да то није ништа. „Никакав други губитак не може тако глатко проћи; сваки други губитак, руке, ноге, пет талира, домаћице итд. ипак се примећује“ (Кјеркегор, 2000, стр. 58).

Све ово нужно води ка победи нихилизма, који указује на то „да највише вредности губе своју вредност; да недостаје циљ; недостаје одговор на питање „зашто“ (Ниће, 2012, стр. 3), чиме је пољуљан и сам појам човека. „Живот је постао горак напитака... Нико се не враћа после смрти, нико не долази на свет без плача. Нико те не пита кад хоћеш да уђеш, нико те не пита кад хоћеш из њега да изиђеш... Како је празан и безначајан живот“ (Кјеркегор, 2015, стр. 26).

Ово никако не значи да нихилизам спречава човека да делује, већ напротив, да је судбина човека у њему самоме и у његовој акцији. Док стоји усред ништавила, човек само уз помоћ самог себе може постати оно што може бити. У чињеници да је дат самом себи, човек себи поклања себе (Jaspers, 1973, стр. 59). Осећај напуштености и очаја управо произилази из нужности да човек сам изабере свој битак и он је слободан да направи свој избор. У ствари, човек је „осуђен да буде слободан. Осуђен, јер није сам себе створио, а ипак, иначе, слободан, јер је, једном бачен у свет, одговоран за све што чини“. И управо та одговорност му ствара осећај тескобе, јер она захтева од њега да размотри мноштво могућности и да направи избор. Он не жели могућности, жели стварност. Једино што није могуће је – не изабрати, јер и одустајање од избора представља избор. Када изабере једну од могућности, схвата да она има вредност само зато што је изабрана. Бирајући какав хоће да буде, човек нема одговорност само према самом себи, јер тај избор уједно представља стварање слике какав човек треба да буде. Тако је његова одговорност много већа него што се може претпоставити, јер када бира, човек не бира само за себе – он бира за читаво човечанство и читаву епоху (Sartre, 1964, стр. 12).

Што се појма слободе тиче, може се рећи да је то многодимензионалан феномен: када се говори о индивидуалној или личној слободи има се на уму одсуство принуде, тј. стање у коме особа у свом деловању може да следи

сопствене планове и намере, да се понаша у складу са сопственим замислима усмереним ка остваривању циљева ка којима стреми, а не према нуждама које су створили други људи, да би га натерали да чини оно што је у њиховом интересу; појам *полицитичке слободе*, подразумева учешће људи у бирању владе, поступку доношења закона и надзора над управом; појам *унутрашње* или *метафизичке слободе* тиче се мере у којој је нека особа у свом деловању вођена својим разумом и трајним уверењима или је „роб“ својих страсти, незнања или празноверја; те појам *слободе од* препрека који се користи да би се означила физичка способност да се учини оно што се жели, моћ или свемоћ да се задовоље све жеље (Најек, 1998, стр. 19–24).

Историју човечанства детерминише непрекидна борба за постизање политичких, економских и духовних слобода. Људско друштво засигурно никада неће бити у стању ни изблиза прецизно да утврди број оних који су гинули у борби за слободу. Потлачени су се борили за своја права, повлашћени да сачувају своје привилегије. У тој борби смењивале су се друштвеноекономске формације – из робовласништва је израстао феудализам, из феудализма капитализам, из капитализма социјализам, који није успео ни да опстане, а нарочито не да прерасте у комунизам, како је то прогнозирао Маркс. Човек је овладао природом, оборио власт цркве и власт апсолутистичке државе, развио начела економског либерализма и политичке демократије, што све води ка закључку да се врло приближио или да је чак достигао жељени циљ – укидање спољашње власти и постизање слободе сваког појединца. Но, да ли је све баш тако?

Бавећи се овим питањима, многи теоретичари увиђају да исти тај појединац у модерном друштву није дорастао слободи, да је слобода којој је од искона тежио исувише тешко бреме за њега, да он инстинктивно покушава да је избегне и да, чак, прижељкује потчињеност. Наиме, било да се човек посматра у свом личном или историјском контексту, он на одређеном нивоу свог индивидуалног или историјског развоја, са изградњом својег личног ЈА услед физичког, емоционалног и менталног сазревања, или колективног МИ, услед сазревања класне свести, почиње да се бори за ослобађање од потчињености примарном ауторитету (својих родитеља) или од робовања традиционалном друштвеном систему.

Но, када једном успе да се избори за своју слободу на индивидуалном плану, човек почиње да се осећа усамљеним, јер временом схвата да је ентитет одвојен од других и од света око себе који је пун претњи и опасности, што код њега ствара осећај немоћи и неспокојства. Стога он, тако ослобођен од примарног ауторитета својих родитеља, настоји да се повеже са другим људима око себе и притом бира једну од две опције. Он или улаже напор да дође до „позитивне“ слободе, да се повеже са светом око себе и самим собом љубављу и радом и да на тај начин развија своје интелектуалне, чулне

и емоционалне способности, не одустајући притом од независности и интегритета свог појединачног ја; или одустаје од свог појединачног ја и уточиште од слободе тражи у повезивању са секундарним ауторитетима, било кроз потчињавање или господарење њима, тј. кроз мазохистичка или садистичка стремљења (From, 1986, стр. 103).

Слично се дешава са човековом личношћу када се она посматра у контексту историје људског друштва. Врхунац еволуције слободе у економској, политичкој и духовној сфери, као и своје индивидуализације, човек је достигао кроз развој либералног капитализма, демократске државе и религијске слободе протестантизма. За разлику од средњовековног феудалног система у коме су границе раста сваког појединца биле одређене још пре његовог рођења – сталешком и верском припадношћу, у капитализму је свако добио шансу да успе захваљујући повољним приликама, сопственим одлукама и поступцима, сопственој иницијативи, храбрости и интелигенцији. Човек се ослобађао не само „од“ разних друштвених стега већ је остваривао позитивну слободу „за“ развој своје личности и достизање својих пуних потенцијала. У овако конципираним друштвеним односима сви чланови друштва су се, борећи се за сопствене економске циљеве, истовремено борили за шире циљеве човечанства.

Но, иако се има осећај да су покретач свих активности појединаца егоизам и лични интереси, економска делатност, успех и материјални добици у капитализму постају циљеви по себи. Човек се ставља у службу профита и почиње да реализује циљеве који нису његови, а којима је сврха одржање капитализма као таквог. Појединац постаје само обичан шраф на точку капиталистичке машинерије, која му намеће свој темпо и своје вредности и у односу на коју је он потпуно безначајан. Захуктавањем капитализма и његовим уласком у монополистичку фазу у којој долази до огромне концентрације капитала, обичан човек осећа да парира џиновским снагама и да његов предузетнички дух, појединачна иницијатива, храброст и интелигенција имају све мање изгледа за успех. Човек је све мањи и немоћнији у односу на све веће МНК, градске мегалополисе, огромне тржне центре, политичке машинерије, мас-медије, све разорније економске кризе и сада у односу на смртоносну глобалну пандемију ковид вируса.

У условима потпуне доминације капиталистичког облика производње, човек, који иначе има потребу за избегавањем самоће и повезивањем са светом изван себе, дива сведен на пуку индивидуу потпуно отуђену и испражњену, лишену креативности, усамљену и ментално дезинтегрисану, која губи полет, страст, жудњу за стварањем и мењањем света око себе. Због свега овога, човека све више почиње да оптерећује бремене слободе „од“, те он почиње да тражи путеве декства од те слободе и налази их у потчињавању ауторитету вође и потпуном аутоматизовању у модерној демократији.

Бавећи се питањем демократије, односно могућношћу постојања слободе у демократији, Токвил истиче да се слобода у демократским друштвима ослања на начелу једнакости. Но, он притом истиче да вечита жудња човека да у друштву сви буду једнаки, да се укину класне, социјалне и друге разлике међу људима, може у стварности да се извргне у једнакост у ропству, уместо једнакости у слободи. С тим у вези, говори о тиранији већине, тиранији јавног мњења и свемоћи државне власти.

Наиме, јасно је да у демократским друштвима, већина која на изборима освоји власт намеће своју вољу пораженој мањини и ограничава њено иступање и изношење сопственог мишљења о политичким питањима, што нарочито долази до изражаја у законодавном телу. Феномен „тираније већине“ нужно има за последицу да мноштво или већина или јавно мњење утиче на свест сваког појединца; „оно је обухвата, усмерава и тлачи“. Ово је због тога што је већина у демократском друштву свемоћна и што су они који са њом нису сагласни препуштени осуди друштва, те је живети у сукобу са мноштвом исто што и не живети (Коштунца, 2002, стр. 26). Стога, прилагодљивост захтевима друштва више није само друштвена нужност већ постаје дубока унутрашња потреба сваког појединца.

„Окови и џелати су груба средства којима се некад служила тиранија; али у наше доба цивилизација је усавршила чак и деспотизам, ма колико се чинило да он нема више шта да научи. Владари су раније, да тако кажем, материјализовали насиље; данашње демократске републике учиниле су га мисаоним, баш као што је и људска воља коју хоће да спутају“ (Токвил, 2002, стр. 222). Ово је довело до тога да суверени у демократским друштвима Запада доминирају на два начина: једним делом грађана владају помоћу страха који уливају његови представници, а другим делом помоћу наде коју ови гаје да ће постати његови службеници.

У демократским друштвима појединци се мало интересују за јавне ствари и лако их препуштају држави, те тако стављају своју судбину у руке старатељској власти коју су сами изабрали и од које очекују да им обезбеди јавни мир и друштвено благостање. И управо због тога, стављајући сваког појединца под своје окриље и обликујући га по својој мери, власт „шири мрежу једнообразних, сложених и до танчина разрађених правила из којих изузетни појединци нису у стању да се ишчупају и ослободе“. И тако се народ претвара у „бојажљиво и радино стадо, чији је пастир држава“. У овом друштву, у маси сличних и једнаких, људи су окренути себи и задовољењу својих ситних потреба, како би испунили своју душу. Над обичним, малим човеком, неуморно бди неограничена и старатељска државна власт, за коју Токвил каже да би била „слична очинској, да као ова, тежи да припреми људе за зрело доба; напротив, она настоји да их занавек задржи

у детињству, она жели да се грађани забављају како ни на шта друго осим на задовољства не би помишљали“ (Tokvil, 2002, стр. 635).

Имајући све ово у виду стиче се утисак да је капитализам, потпомогнут демократским политичким поретком, обезбедио себи трајно бивствовање и да он заиста представља крај историје, али не зато што је његовим развојем коначно остварен и достигнут идеал друштва коме не треба ни критика ни промена, већ зато што нема ко да га критикује и мења.

Из свега до сада реченог произилази да ни идеја (нео)либералног капитализма, нити политичке демократије, није успела да оствари реализацију идеје о друштву слободе и благостања. Чињеница да је XX век био век социјализма, а касније, након његовог пропадања – век изгубљених нада, указује на то да мали човек није био духовно дорастао ни великим идејама социјализма и комунизма, да није успео да за себе сачува слободу када се једном већ за њу изборио на париским и бечким барикадама и у руској револуцији. Јер, Париз се завршио Петеном и Лавалом, Беч Хитлером, Русија Стаљином... Из богатства идеја о слободи, чистоти истине, ослобађању од економског ропства, прогресивном размишљању, човек је изабрао само једну несрећно употребљену, али добро смишљену реч – диктатура. Позивајући се на њу, човек је у социјализму саградио голем систем лажи, прогона, тортуре, тамничара, целата, тајне полиције, ухођења, потказивања и доушничтва, униформи, маршала и ордења... а све друго – добро, одбацио (Rajh, 2014, стр. 15).

Ово је имало за последицу да је у једном тренутку проглашен дефинитивни слом социјализма – СССР и источни блок су се распали и планска привреда потпуно је размонтирана. Но, оно што је пропало није био социјализам, него стаљинизам, и све његове варијације – маоизам, титоизам, итд., који се сакривао иза имена социјализма. Стога, све грешке које су начињене у социјалистичким земљама треба критички анализирати како би се извукли закључци о опасностима које вребају и које треба избегавати у будућности. Иако се има осећај да су социјалистичке идеје последњих деценија потпуно напуштене и да је проглашена вечност капитализма, масовни штрајкови у свим земљама Западне Европе и милионске демонстрације против империјалистичких ратова широм планете јасно сведоче о томе да радничка класа на интернационалном нивоу полако постаје свесна своје колосалне снаге и способности да промени друштво (<http://crveni.tripod.com/ekonom/debata-c.html>).

МОГУЋНОСТ ДРУШТВА БЛАГОСТАЊА У КАПИТАЛИЗМУ КОЈИ НЕСТАЈЕ?

Имајући у виду да је почетак XXI века обележен Великом светском економском кризом, која је довела у питање идеологију и праксу неолибералног глобалног финансијско-тржишног капитализма, као и да је пандемија коронавируса показала да многе развијене земље Западне Европе, па ни Америка нису имале систем који је био у стању да се супротстави овој пошести, указује на нужност трансформације капитализма и успостављања нових друштвених односа који ће разрешити бројне проблеме савременог света.

У протеклом времену, интелектуална елита утврдила је да је идеал који се жели достићи друштвени поредак који функционише на принципима слободе, једнакости, солидарности, правде, поштења, толеранције и ненасиља. Стога се поставља питање, ако се већ зна који је то идеал коме се тежи, зашто је толико тешко конструисати светско грађанско друштво којим ће се управљати према општем космополитском праву и у коме ће свакоме бити гарантоване једнаке слободе, у мери у којој слободе једних не угрожавају слободе других.

Ово, просто, због тога што савремено човечанство још увек није достигло поредак у коме су обезбеђене интелектуалне слободе, тј. јавна слобода ума, а идеја мира лежи у суштини ума. Кант то објашњава на следећи начин: човек је животиња којој је, када живи међу осталима у својој врсти, потребан господар који ће сломити његову вољу и присилити га да се повинује једној општеприхваћеној вољи, уз коју свако може да буде слободан. Ово због тога што човек, иако, као разумно биће, жели закон који би поставио границе слободи свих, ипак вођен саможивим животињским инстинктима, настоји да изузме себе где год је то могуће. Но, поставља се питање, неће ли и његов господар исто то желети? Неће ли и он злоупотребљавати своју слободу ако не буде имао над собом некога који ће над њим вршити власт према законима? С тим у вези Кант закључује да врховни старешина треба да буде правичан, а ипак да буде човек, што је готово немогуће (Kant, 1974, стр. 33).

Имајући ово у виду, јасно је да институција доколичарске класе користи све расположиве механизме да нижу класу учини конзервативном: селективно развија извесне црте људске природе, контролише постојећи темперамент заједнице и обликује људски карактер у правцу духовних заостатака и назадовања. Тиме максимално смањује њихову расположиву енергију неопходну за напор који је потребан за учење и прихватање нових навика и мишљења и изградњу праведнијег друштва (Veblen, 1966, стр. 223).

Ово се постиже манипулацијом човека кроз пет области живота: у економској области, где манипулација (потрошачима) узима облик рекламе; у

политичкој области, где манипулација (бирачима) узима облик пропаганде; у педагошкој области, где манипулација (ученицима и студентима) узима облик индоктринације; у области слободног времена, где манипулација (укусима) узима облик индустрије забаве и сна; у области религиозног живота, где манипулација (верницима) узима облик религиозних проповеди. Ово су области у којима се истине о човеку окрећу против човека (Šušnjić, 2008, стр. 159), чиме се постиже да му се наметне систем вредности који обезбеђује трајно одржавање капиталистичког поретка.

У свему овоме не може се заобићи улога медија. Медији имају ту моћ да непрекидно, као на траци стварају знакове и на тај начин формирају један засићени свет – „напуштен, али засићен; обесмишљен, али претрпан – свет у коме јача 'естетика нестајања', као последица засићења, дакле једног процеса масовног одбацивања, нереаговања или обамрлости једног друштва“ (Bordijar, 1991, стр. 95). Услед те непрекидне производње знакова и илузија, савремено друштво губи жестину: жестину ритуала, жестину рада, жестину знања, жестину крви, жестину власти и политике, чиме се ствара погодан тло за завођење. На тај начин, капитал се током своје историје напајао деструкцијом сваког људског циља, разбијао је идеално разликовање истинитог и лажног, доброг и лошег, он је први заиграо на разумевање знакова и апстракције, растурање и детериторијализацију, како би учврстио радикални закон еквивалентности и размене – гвоздени закон своје власти (Bordijar, 1991, стр. 26).

Поред сузбијања оригиналности мишљења и емоција, капиталистички систем унифицира и људска хтења. Наиме, модеран човек живи у обмани да зна шта жели, док у ствари он жели оно што се од њега очекује да жели. Модеран човек не поседује идентитет. Његово лично ЈА, лишено ЈА, није ништа друго до одраз онога што други очекују да он буде; он је онакав каквог га други желе. Човек пригушује те сумње у властити идентитет и стиче извесну безбедност саображавајући се туђим очекивањима и не разликујући се од других људи. Међутим, плаћена цена је висока. Модеран човек је гладан живота (From, 1986, стр. 174).

Економска наука, такође, носи свој део одговорности за тренутно актуелан друштвеноекономски поредак. Изучавајући идеје које прожимају све озбиљније теорије у историји економске мисли, почев од меркантилиста и физиократа, па надаље идеје представника класичне школе политичке економије, марксиста, маргиналиста, маршалијанаца, кејнзијанаца, монетариста, представника школе рационалних очекивања, теорије економике понуде, институционалиста, неокејнзијанаца, неолибералиста, можемо закључити да су сви они, мање или више, успешно покушавали да објасне како функционише тржиште, зашто долази до криза, да ли треба држава да интервенише или је тржиште само способно да доводи привреду у равно-

тежна стања. Полазне претпоставке свих ових праваца углавном су исте: у условима слободне конкуренције, добро информисан *homo economicus* доносећи одлуке о максимизирању своје корисности у исто време доприноси општем друштвеном благостању, тј. општој тржишној и привредној равнотежи. Но, ако се покуша да се ове полазне основе емпиријски верификују, показало се да ниједна од њих није испуњена: нити постоји слободно тржиште, нити су привредни субјекти добро информисани, нити се неухватљива и сложена природа човека може свести на *homo economicus*-а.

Дакле, економска наука је све време била фокусирана на асоцијалног појединца истргнутог из историјског, друштвеног и класног контекста, сведеног на *homo economicus*-а код кога се апстрахују сви морални, емоционални, ситуациони и други мотиви. „Прелистате ли економске приручнике, сазнат ћете да *homo economicus* размишља као Алберт Ајнштајн, има меморије колико IBM-ов *Big Blue* и има снагу воље попут Махатме Гандија“ (Thaler & Sunstein, 2014, стр. 168), што је стандард коме тешко да може да се приближи било који човек на овој планети.

На оваквим претпоставкама заснована, економска наука, нарочито напуштањем марксистичке политичке економије и победом маргиналистичке револуције, упорно настоји да се трансформише од друштвене у чисту науку, да буде постављена на истим принципима као и природне науке и да њене законитости имају универзалан карактер. Стога, она почиње претерано да се ослања на математику, како би била једнако применљива у свим земљама и у свим временима, независно од институционалног и историјског контекста, што би водило томе да се успостави један универзални општеприхваћен планетарни модел вођења економске политике.

Када је утврдила универзалне принципе, моделе и законитости понашања, од друштвеног, историјског, класног, националног и свега другог очишћеног појединца, економска наука је тог истог појединца, чипованог да се рационално понаша и да увек настоји да максимизира циљну функцију, вратила у друштво и пустила га да се тако понаша и када се налази на тржишту и доноси одлуку о куповини и када се налази у улози произвођача, трговца, банкара, конкурента и сл., али и када доноси одлуку о свом образовању, занимању, о избору брачног друга, пријатеља, о томе да ли жели имати децу, колико детета, како их васпитавати и колико у њих улагати, о евентуалном разводу, о својој посвећености религији, о поштовању или кршењу закона, о политичком ангажовању, бављењу криминалом и сл. То је, дакле, водило тзв. економском империјализму, чија је логика следећа: економија је наука о избору, а читав људски живот састоји се од избора. Тако су у неокласичној анализи друштвени односи временом почели да се третирају као тржишни односи.

Када га је емоционално потпуно испразнила, отуђила и кодирала да све посматра кроз робно-новчана и корист/трошкове мерила, економска наука је схватила да јој за очување и продужавање века трајања неолибералног поретка не треба рационалан потрошач. Стога што се више не производи да би се задовољиле стварне потребе човека, већ да би се повећала продаја, а потрошња нема за циљ да покрије потребе људи, већ потребе капитала. Зато она у последње време настоји да савлада јаз између економије и психологије и предмет свог истраживања шири на емоције, како би боље разумела процес доношења одлука и понашање човека на тржишту, у организацији, па чак и у домаћинству. Тако се развила модерна бихевиорална економија, која, користећи методе когнитивне психологије, покушава да објасни шта се дешава у мозгу човека када прави изборе, да утврди везу између подстицаја (стимуланса) из окружења и понашања човека.

Човек се више не третира као *homo economicus* већ као „нормално људско биће“ са манама и ограниченим: когнитивним способностима, способностима пажње и способностима обраде информација и решавања проблема, тј. као „стварни“ човек који чини разноврсне когнитивне грешке и промашаје, услед недостатка самоконтроле, превеликог оптимизма, превеликог поуздања у властите способности, усмерености на *status quo*, склоности да се одлуке доносе на основу предрасуда и сл. Уколико такве несавршености доводе до тога да људи чине изборе који нису у складу са њиховим најбољим интересом, патерналистичке (очинске) интервенције обећавају да ће им помоћи да доносе боље одлуке.

Стога се уводи нови концепт *либертаријански њајернализам*, по коме је држави и другим установама, као „архитектама избора“, допуштено да „гуркају“ људе ка одлукама које су у њиховом сопственом интересу на дуге стазе, а да им се притом оставља слобода да изаберу супротно (Капетан, 2019, стр. 387). Ово се оправдава тиме да човек, под утицајем афективне хеуристике, тј. појаве да процене и одлуке базира пре на емоцијама, него на разуму, доноси прилично лоше одлуке, које не би донео да је „мислио спор“, тј. да је био усредсређен, да је располагао потпуним информацијама, неограниченим когнитивним способностима и потпуном самоконтролом (Thaler & Sunstein, 2008, стр. 5). Полази се од тога да слобода избора има цену коју сносе појединци који праве лоше изборе и да држава (друштво, крупан капитал) има обавезу да им помогне, тј. да их заштити од њихових погрешних избора.

Гуркање се односи на усмеравање и побољшавање широког спектра одлука о приватном, професионалном и друштвеном животу, нпр. одлука о начину исхране, конзумирању цигарета и алкохола, вежбању, избору образовања, избору здравственог и пензионог осигурања, доношење одлука о штедњи, узимању кредита, донирању органа, склапању брака, заштити

животне средине... Наравно, ово подстицање није обавезујуће (оставља се „слобода“ избора појединцу), а циљ му је да помогне стварном човеку да донесе одлуке која му обезбеђује дужи, здравији и квалитетнији живот. Либертаријански патернализам је слаб, мекан и ненаметљив облик „очинске бригае“ зато што се одлуке не намећу, човек може лако и без много трошкова издећи предложено решење. Ако људи желе пушити, јести гомиле слаткиша, изабрати неприкладно здравствено осигурање или не штедети за пензију, либертаријански патерналисти неће их терати на супротно, они само свесно настоје гурнути људе у смеру који ће им побољшати живот. Подстицаји нису налози. Стављање воћа у висини очију је подстицај, забрана нездраве хране није (Thaler & Sunstein, 2008, стр. 6).

Опасност оваквог концепта лежи у томе што оно што се једном постави као опција ка којој се појединци подстичу/гуркају, после извесног периода постају стандарди понашања који се подразумевају и што се временом ти стандарди померају, тако да се низом малих корака долази до потпуно контролисаног друштва. „На врху падине је благо подгуркивање да штедите више и једете мање. На дну је насилно гурање да једете исправно, пијете исправно, вежбате исправно, спавате исправно, имате секс исправно, бирате своје занимање исправно и бирате свој животни стил исправно“ (Thaler & Sunstein, 2008, стр. 6). Стога се може рећи да овај концепт, у ствари, представља постепени прелазак са концепта слободног тржишта (*laissez-faire-a*) на патернализам чврсте руке, тј. на одузимање права човеку да прави сопствене изборе и да буде одговоран за њих. Тако му се одузима и последња шанса да нађе снаге у себи да промени свет, да створи боље и хуманије место за живот.

Развијањем концепта бихевиоралне економије и увођењем (тако несповивог, а ипак спојеног у својој супротности) појма либертаријанског патернализма, економска наука коначно је признала да је држава (крупан капитал који утиче на креирање државних политика) најбољи „архитекта избора“, да човек не зна шта је најбоље за њега, да слободно тржиште никад заиста није ни постојало, да је оно увек било резултат рада неког архитекте који је уређивао друштвене и економске односе у складу са својим интересима. Наравно, све ово дешава се сада када је наука толико напредовала да је развила разне технике неуролошких истраживања и психоанализе, да се тачно зна како човек мисли, шта осећа и како реагује на одређене подстицаје из окружења. Сад само треба убедити ионако збуњеног, уплашеног, дезоријентисаног и усамљеног појединца да он још увек има слободу избора, али да ипак држава најбоље зна шта је у његовом интересу, те да стога треба потпуно да јој се препусти. Поставља се питање неће ли се на овај начин човеку одузети онај једини осећај среће који је, духовно већ потпуно осака-

ћен, могао да има; срећу коју је доживљавао приликом доношења одлука о куповини или одлука о личним изборима.

На крају свега овога остаје нам само да цитирамо констатацију и питање Паскала Брукнера: „Економија нас је требала ослободити немаштине. Ко ће нас ослободити економије?“ (Bruckner, 2004, стр. 8).

КА ЗАКЉУЧКУ – СЛОБОДА МИСЛИ И ДРУШТВО БЛАГОСТАЊА

Упркос свему до сада реченом, постојеће стање ствари није тако безнадежно. Савремени свет налази се у историјској констелацији која је карактеристична за предреволуционарне, прелазне периоде; незадовољство људи расте, капитализам је уздрман ланчаним кризама, како економским тако и политичким (а сада и здравственим). Због тога што човек, иако се „обликује“ под утицајем економске и друштвене структуре, не може безгранично да се прилагођава. Ономогућавање задовољења неких, како физиолошких тако и психолошких потреба (као на пример потреба за личним растом и развојем и остваривањем способности стваралачког и критичког мишљења) има за последицу извесне реакције. Исто тако, жеља за слободом, правдом, истином и срећом, може да се потискује, али то не значи да тиме престаје да постоји (From, 1986, стр. 202). Њихово потискивање води свесном или несвесном развијању мржње која увек прати такво сузбијање, а ова, опет, рађа нове потребе и неспокојства, која су извор нових идеја које утичу на ојачавање новог друштвеног карактера и понашања.

Ово може водити ка томе да интелектуална елита коначно нађе излаз из зачараног круга и дефинише могуће путеве друштвене реконструкције, тј. да нађе начин да ослободи човека од патолошке потрошње која одржава индустријску производњу; „да прекине садашњу ситуацију у којој је здрава економија могућа једино по цену нездравих људских бића“ (From, 1984, стр. 186). То значи да сваки појединац треба најпре победити себе самога, да се треба ослободити осећаја беспомоћности и усамљености и победити спољашње ауторитете у себи, који су условили његову дисциплину, једнообразност и зависност од вођа (From, 1986, стр. 10). Тек када се модеран човек ослободи „од“ свих спољних ауторитета и када се загледа дубоко у себе и спозна своје истинске изворе среће, као и потребе и хтења, он ће моћи да промени себе, а тада ће моћи и да схвати колико је узвишен и колика снага лежи у њему самоме; да, заправо, он сам правећи сопствене изборе, одлучује о судбини како МНК, доношењем одлука о томе хоће ли куповати или не њихове производе тако и о судбини политичких партија, тржних центара, мас-медија и сл.

Све нестабилнија глобална економија, растуће неједнакости и алармантни изазови климатских промена иду на руку унутрашњој трансфор-

мацији модерног човека, јер у оваквом амбијенту почиње да се нарушава уверење (које му се упорно намеће путем медија) да свет непрестано постаје боље место за живот. Један од узрока међусобно повезаних криза препознат је у „тврдоглавом“ одређивању приоритета економског раста као централног циља влада највећег броја земаља. Људи гласају за политичке странке за које сматрају да су најспособније да пруже снажну економију, а креатори економских политика дају приоритет политикама које као резултат повећавају БДП.

Као да се затварају очи пред чињеницом да у ствари раст БДП-а сам по себи не значи бољи живот за све, посебно у земљама које су већ богате. БДП не одражава неједнакости у материјалним условима између људи у некој земљи и не вреднује на прави начин ствари које су заиста важне људима, попут друштвених односа, здравља или начина на који проводе своје слободно време. И што је најважније, све већи економски раст неспојив је са планетарним границама са којима се човечанство све више суочава (<http://happyplanetindex.org/about>).

Реалност је да се у датом тренутку на глобалном нивоу дешавају тектонски потреси који брзином ковида мењају и руше не само животне навике, устаљена правила понашања перципирана као „нормалност“ већ и преовлађујућа економска и политичка мишљења и концепте. И управо сада када живимо (и умиремо), последице пандемије јасно је да ће од понашања државног апарата и његовог приклањања – или радницима или корпорацијама – зависити анатомија и инфраструктура пост-коронијалног света, али и судбина човека у њему (<https://www.portalnovosti.com/neoliberalizam-na-respiratoru>). Хоће ли, због јасне везе између квалитета живота и акумулације материјалног, и у годинама које следе, напредак нације бити мерен БДП-ом? Логику на којој почива концепт БДП-а у основи је лако разумети – раст БДП-а подразумева повећану економску активност, што заузврат рефлектује повећање нивоа потрошње и побољшање квалитета живота људи (NEF, The Happy Planet Index, стр. 9). Али да ли је БДП уистину адекватан показатељ укупног квалитета живота, ако се зна да он занемарује параметре попут једнакости расподеле или квалитета животне средине и, да као такав, никада није имао намеру да функционише као показатељ добробити?

Као алтернатива БДП-у намеће се Индекс људског благостања и утицаја на животну средину (Индекс планетарне среће – Happy Planet Index), који се може посматрати као мера еколошке ефикасности постигнутог људског благостања. Као радикално другачији приступ дефинисања напретка, Индекс одражава способност државе да обезбеди дугорочно висок ниво благостања за све у оквирима правичне и одговорне потрошње ограничених планетарних ресурса. Узимајући у обзир четири компоненте: задовољство

животом, очекивано трајање живота, „неједнакост исхода“ и еколошки отисак, истраживање за 2016. годину показало је да се на првих десет места ранг-листе није нашла ниједна од земаља које су перципиране као развијене демократије или земље са високим стандардом. Наиме, од 140 земаља обухваћених истраживањем, Костарика се трећи пут заредом нашла на врху листе, а следе Мексико, Колумбија, Вануату, Вијетнам, Панама, Никарагва, Бангладеш, Тајланд и Еквадор, док је место на самом зачељу припало Чаду, Луксембургу и Тогу.⁶

Аристотел је људско блаженство [које се постиже дуготрајном вежбом и навиком – „добро живети“ и „добро деловати“ (Aristotel, 1988, стр. XXIV)] сматрао највишим добром коме треба тежити, као крајњи циљ, смисао и сврху људског постојања. У сагласју са Аристотеловим поимањем блаженства, и данас у модерном свету већина људи највишим вредностима у животу сматра здравље и срећу, како личну тако и срећу своје породице. Па зашто се онда политичка елита у трагању за индикатором благостања не би позабавила „мерењем“ нематеријалних животних вредности – осећањима и емоцијама – којима се традиционални економски показатељи, попут БДП-а, никада нису „оптерећивали“? Галупови индекси позитивног и негативног искуства (*Gallup's Positive and Negative Experience Indexes*) засновани су на перцепцији испитаника о емоцијама које су их прожимале у дану пре анкетирања: да ли су били одморни јуче, јесу ли третирани са поштовањем, јесу ли се смејали, јесу ли сазнали или радили нешто занимљиво и јесу ли уживали (позитивна искуства) или јесу ли у току јучерашњег дана доживели физички бол, бригу, тугу, стрес или љутњу (негативна искуства).

Истраживања спроведена у 143 државе света са циљем утврђивања вредности Галуповог индекса потврдила су да, као и ранијих година на листи земаља са пуно позитивних емоција, и у 2018. години доминирају земље латиноамеричког континента. Наиме, сам врх листе припао је Парагвају и Панами, а за њима се на топ-листи од 10 земаља, осим Индонезије која једина не припада овој регији, налази још 7 земаља Латинске Америке: Гватемала,

6 Норвешка је највише рангирана европска земља. Мерено Индексом срећне планете људи у најбогатијим земљама света, такозване групе Г-8 које троше већину расположивих планетарних ресурса, по свом благостању налазе се на лошијим позицијама од многих латиноамеричких и азијских земаља: Русија је на 1116, САД на 108, Канада на 85, Италија на 60, Јапан на 58, Немачка на 49, Француска на 44, а Уједињено краљевство на 34. месту ранг-листе. Луксембург је најекстремнији пример богате нације која има један од највиших БДП-а по глави становника, али која квалитет живота и високи животни стандард „одржава“ с највећим еколошким трагом по глави становника у односу на било коју земљу на свету. НЕФ истраживање дало је неке драматичне резултате. Беда благостања огледа се управо у констатацији да би за одржавање данашње глобалне популације по садашњим нивоима потрошње типичних потрошача великог војводства, били потребни ресурси 9,1 планете каква је Земља (NEF, The Happy Planet Index, 2016).

Мексико, Ел Салвадор, Хондурас, Еквадор, Костарика и Колумбија (Gallup Global Emotions, 2019). Зар резултати овог истраживања не представљају још једну потврду да срећа човека заправо није детерминисана хистеријом и енормном материјалном акумулацијом (богаћењем) и компулзивном куповином комфромистички оријентисаног савременог човека?

Да ли ће се креатори економске политике суочити са сазнањем да је „друто национална срећа важнија од бруто домаћег производа“ и по угледу на бутанског краља прихватити концепт Бруто националне среће који почива на четири стуба: одрживом развоју, очувању и промовисању културних вредности, очувању природе и доброј владавини (GNH – *Gross National Happiness*) као индикатор просперитета, благостања и економског развоја? Одговор на ово питање зависи од нас самих.

Можда ће нам мистериозни вирус који је страхом утамничио највећи део глобалне популације помоћи у томе да напoкон схватимо да је неолиберализам, девастиран годинама и теретом раскалашног живота, завршио на респиратору и да није извесно хоће ли преживети. Јер, преко ноћи се панично схватило да су богатство и новац безвредни и да нам не могу купити карту за живот, а ни сигурно уточиште. Заточен у добро чуваном казамату у привидно успореном времену човек је добио прилику да схвати да живи експеримент чији ће исход, зависно од његових амбиција, креирати он сам – простом одлуком да ли жели бити субјекат или објекат у властитом животу и да ће читаво човечанство последице садашњих одлука живети у годинама које долазе. Да ли ће у „дану после“, уморан од трке за стицањем и поседовањем, слободан да бира, освешћен и реформисан изнутра, скинути ланце потрошачког друштва и схватити да је „егзистенција сваког човека толико субјективна да не може бити објекат“ или ће, осуђен да брзо заборавља, наставити по старом до неке нове пандемије?

ЛИТЕРАТУРА

- Aristotel. (1988). *Nikomahova etika*. Zagreb: Globus.
- Bordijar, Ž. (1991). *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi.
- Bruckner, P. (2004). *Bijeda blagostanja*. Zagreb: Algoritam.
- Veblen, T. (1966). *Teorija dokoličarske klase*. Beograd: Kultura.
- Vitman, G. (2014). *Uspón novog paternalizma*. Преузето са: <http://katalaksija.com/2014/02/07/uspon-novog-paternalizma/>
- World Health Organization (WHO, 2020). *Coronavirus disease 2019 (COVID-19): Situation Report-93*. Преузето са: <https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200422-sitrep-93-covid-19.pdf>.
- Gallup, Inc. (2019). Gallup Global Emotions 2019. <https://news.gallup.com/interactives/248240/global-emotions.aspx>,
- NEF. (2016). *The Happy Planet Index 2016*.

- Golubović, N., Milošević, G., Stefanović, T. (2011). Od „starog“ do „novog“ ekonomsko-teorijskog imperijalizma. *Ekonomске теме*, 49 (2), 137–151.
- Dragojlo, S. (2020, 13. april). Neoliberalizam na respiratoru. *Novosti*. Преузето са: <https://www.portalnovosti.com/neoliberalizam-na-respiratoru>.
- Drača, D. Debata o socijalističkom računu: Mizesove i Hajekove neutemeljene optužbe. <http://crveni.tripod.com/ekonom/debata-c.html>.
- International Monetary Fund. April 2020. *World Economic Outlook: The Great Lockdown*. Преузето са: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020>.
- Kaneman, D. (2019). *Misliti brzo i sporo*. Smederevo: Heliks.
- Kant, I. (1974). *Um i sloboda – spisi iz filozofije istorije, prava i države*. Beograd: Velika edicija ideja.
- Kjerkegor, C. (2000). *Болесї на смрї*. Beograd: Плато.
- Kjerkegor, S. (2015). *Ili-ili*. Beograd: Službeni glasnik.
- Košunica, V. (2002). *Ugrožena sloboda: političke i pravne rasprave*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju „Filip Višnjić“.
- Niče, F. (2012). *Volja za moć – pokušaj preocenjivanja svih vrednosti*. Beograd: Dereta.
- Пакал, Б. (2006). *Мисли*. Beograd: Етхос.
- Petrović, B. (2020, april). Korona virus udara na temelje EU. *Nova ekonomija*. Преузето са: <https://novaekonomija.rs/arhiva-izdanja/broj-69-april-2020/korona-virus-udara-na-a-temelje-eu>
- Rajh, V. (2014). *Čuj mali čoveče*. Zemun: Feniks Libris.
- Sartre, J. P. (1964). *Egzistencijalizam je humanizam*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Thaler, H. R. & Sunstein, R. C. (2008). *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth and Happiness*. London: Yale University Press.
- Thaler, R. & Sunstein, C. (2014). Poticaj. U: D. Polšek & K. Bovan (prir. i ur.), *Uvod u bihevioralnu ekonomiju* (163–175). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Tokvil, de A. (2002). *O demokratiji u Americi*. Novi Sad: IK Zorana Stojanovića.
- From, E. (1984). *Imati ili biti*. Zagreb: Naprijed.
- From, E. (1986). *Bekstvo od slobode*. Beograd: NOLIT.
- Hajek, F. (1998). *Poredak slobode*. Novi Sad: Global book.
- Jaspers, K. (1973). *Filozofija egzistencije; uvod u filozofiju*. Beograd: Prosveta.
- Shretta, R. (2020). *The economic impact of COVID-19*. Oxford University Press: april 2020. Преузето са: <https://www.research.ox.ac.uk/Article/2020-04-07-the-economic-imp-act-of-covid-19>.
- Šušnjić, Đ. (2008). *Ribari ljudskih duša*. Beograd: Čigoja.

TANJA M. VUJOVIĆ

SONJA M. VUJOVIĆ

LJUBICA G. KOVAČEVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF ECONOMICS
MANAGEMENT, MARKETING AND ENTREPRENEURSHIP

THE TRANSFORMATION OF A MAN AS A CONSUMER IN THE TIME OF COVID-19 THE

Summary

The global pandemic of the mysterious coronavirus has slowed down economic activities and disrupted the global supply chain, triggering shocks on both sides, of supply and demand, forcing most of the global population to adopt new ways of living, working, and behaving, prompting authors to think about essence and existence of a modern man, about the freedom and the freedom of choice in democracies created by the concept of neoliberalism.

Oriented towards the existence rather than towards the essence of its being, the question arises as to whether a person in the search for freedom has lost the right to freedom of choice. Especially in democratic societies, where it is rare for a man to have the courage to express and defend his opinion, which is opposed to the opinion of the majority because that way he risks becoming a victim of a public lynch. Therefore, adapting to the demands of society is no longer just a social necessity, it becomes a profound internal need for each individual. The departure from one's individuality and the conversion to collective thinking and behaviour, shaped by the influence of the media and consumer society, are manifested in the form of stereotypes and influence the formation and adoption of a systems of values that are recommended as desirable and acceptable. A human as a consumer and materialist is created under the influence of media and economic science, and placed in the service of large capital.

In this way, the promotion of consumption as the highest value ensured the permanent maintenance of the capitalist framework. In addition to suppressing the originality of thoughts and emotions, the capitalist system unifies human desires. Namely, the modern man lives in the delusion of knowing what he wants, while, in fact, he wants what he is expected to want. The individual becomes just as everyone else is and as others expect him to be. So where is the right to freedom of choice then?

Until recently, we have lived in the widespread belief that the world is constantly becoming a better place. The increasingly volatile global economy, growing inequalities, and the alarming challenges of climate change have begun to erode that belief. One of the causes of interconnected crises is recog-

nized in the "stubborn" prioritization of economic growth as the central goal of governments in most countries, but also in the habit of identifying economic progress with the accumulation of material wealth. In an upside-down life, socially distanced, deprived of the opportunity, but also of the need to compulsively buy, a staid man seems to have been given the opportunity to understand the meaning and essence of his being and try to face himself and his new role in a world that is "put on hold". Perhaps once returned, sanctified, and reformed from within, committed to the concept of being rather than acquiring and possessing, man will succeed in dismissing the chains of consumer society? Maybe economic policymakers will face the realization that "gross national happiness is more important than gross domestic product"? Maybe humanity has been given the opportunity to create a better and more human world with different priorities? A world where material values will be taken off the pedestal, making the way to some other, higher values.

Keywords: freedom of choice; consumer; media; economics; consumer society.

ЉУБИША Р. МИТРОВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТАМАН ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

ЗНАЧАЈ ТРАНСДИСЦИПЛИНАРНИХ ИСТРАЖИВАЊА И ИНТЕГРИСАНИХ СТУДИЈА ЗА РАЗВОЈ САВРЕМЕНЕ НАУКЕ И ОБРАЗОВАЊЕ *HOMO ACADEMICUS-A*

Аутор у раду разматра теоријско-методолошке и системске аспекте развоја савремене науке, са посебним освртом на стање и тенденције у друштвено-хуманистичким наукама. Полазећи од чињенице да је у ери постмодерне и спровођења болоњске реформе образовања дошло до експанзије дисциплинарног хаоса и теоријско-методолошког партикуларизма који за последицу има негативне ефекте како на научно-истраживачку праксу тако и на образовање *homo academicus-a*, аутор критички разматра различите консеквенце оваквог стања у савременој науци и излаже свој пледоаје за обнову теоријског и методолошког начела тоталитета у научно-истраживачкој пракси, неопходност трансдисциплинарних истраживања и интегрисаних студија као предуслов развоја науке и научног прогреса. У том контексту, он се посебно залаже за демаргинализацију друштвено-хуманистичких наука и јачање њихове креативне научно-употребне моћи, која се може остварити кроз једну нову синтезу филозофије и науке, као и различитих наука (природних, друштвено-хуманистичких и информатичких). Он истиче активну улогу универзитета у критичком преиспитивању досадашњих резултата болоњске реформе и изграђивању система интегрисаних студија и трансдисциплинарних истраживања.

Кључне речи: наука; универзитет; друштвено-хуманистичке науке; трансдисциплинарна истраживања; интегрисане студије.

---

1 ljubisa.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

*У науци се истраживање истине никад не сме радвајати
од истражања за њиховима Доброме и Слободе.*

Имануел Волерстин

КРИЗА ДРУШТВА И КРИЗА НАУКЕ

Живимо у свету у коме, упркос технолошкој умрежености савременог друштва, већина земаља и становника живи у зони субразвоја и сиромаштва, док савремено друштво показује на делу бројне облике расцепљености, подељености, раст неспокоја и неизвесности. Никад, као данас, охола и пребогата мањина није владала светом. Сваким даном све је већи јаз између глобалног севера и глобалног југа, а масовна поворка сиромашних и очајника све је већа. Расте свет гладних, понижених, усамљених, маргинализованих „људи са дна“, јунала из романа Дикенса, Игоа и Горког. Криза се шири попут социјалног цунамија, са континента на континент; од економије до екологије. Она постаје свеобухватна. На делу су процеси глобализације ризика. Суочени смо са развојно-цивилизацијском кризом, која захвата све сфере светског друштва: од економије и политике, до здравља, образовања, науке и културе. Човечанство је преплављено информацијама, медијским спектаклом, а све је више гладних и вапаја за смислом. И док нови тартифи броје и гомилају богатство, савремени Диоген као да изнова шета светским тргом са упаљеном свећом шапућући: трагам за изгубљеним човеком! Мала чета сензибилних научника упалила је бурдијевска „сигнална светла“; упозоравајући на тежину проблема пред којим се човечанство налази. На овом фону велики француски и светски антрополог и социолог Едгар Морен је упозорио да: криза савременог човечанства произилази из чињенице да оно није довољно човечно, те да нам је потребна планетарна етика одговорности за одрживи развој, револуција солидарности и глобализација разумевања и сарадње међу народима (Morin, 2001).

У вези с тим на последња два социјалноекономска форума у Давосу његов оснивач, немачки економиста Клаус Шваб, ламентирајући је упозорио: потребна нам је ре-морализација глобализације јер су нарасле неједнакости и проблеми довели човечанство на ивицу понора и апокалипсе. Нажалост, ми живимо у доба глобализације ризика и синергије кризе, а не солидарности трагања за алтернативом; све је више најављена дистопија и катастрофа, него ли конструктивног трагања за алтернативом и излазом из кризе. Поставља се питање где су темељни узроци кризе и шта је са улогом науке у промени савременог друштва. Није ли и она у знаку равнодушности и бављења мање важним, често и тривијалним проблемима?

У прилогу који следи у нашим рефлексijaма/социолошким маргиналијама даavimo се неким аспектима патологије универзитетског образовања и научне заједнице *homo academicus*-а.

ИМПЛИКАЦИЈЕ И ДРУГО ЛИЦЕ БОЛОЊСКЕ РЕФОРМЕ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА

Навршило се две деценије Болоњске декларације о реформи високог образовања, а да се научна заједница није довољно критички давила његовим резултатима и социјалним последицама. Сем ретких изузетака у свету и код нас, мало је темељних истраживања болоњског процеса и његових импликација на образовно-научну и социјалну културу *homo academicus*-а. Пред научном заједницом и најзначајнијим националним институцијама, као што је у нас САНУ, стоји тај надасве одговоран задатак.

Овде дајем осврт на неке импликације болоњских процеса на реформу образовања и науке код нас. Институционално и феноменолошки посматрано, декларисане јавне политике о реформи високог образовања најавиле су глобализацију и функционализацију образовног система на европском простору. То је мертоновским језиком говорећи тзв. манифестна функција ове реформе, док се она у пракси изродила у нову врсту атомизације образовног и научног система са бројним последицама на когнитивном, васпитном, културном и социјалном плану. Темељну критике филозофије образовања и педагошке и образовне праксе, налазимо између осталог у свету у радовима Лисмана (Liesmann, 2008), а код нас у радовима М. Узелца (2009) и Љ. Митровића (2012). Ови аутори су, међу првима, указали на удес болоњске реформе образовања. Данас и неки од учесника и креатора реформе високог образовања у нас указују на њену ограниченост. Тако је у студији Шећибовића (2016) дата критика традиционалног универзитета као тврђаве досаде, али и импликација реформе и глобализације образовања у кључу експанзије „академског капитализма“.

Социолошка анализа сазнајних, образовних и педагошко-културних импликација модела болоњске реформе високог образовања јасно би указала на дистинкцију између манифестно декларисане и латентне функције овог процеса, на чињеницу да је функционализација високог образовања на европском простору подређена логици експанзије снага глобалног корпоративног капитализма и глобалне поделе рада. У том смислу друго, скривено, невидљиво лице реформе система високог образовања везано је за репродукцију капиталистичког начина производње и експанзију интереса крупног капитала. Та логика је раздила јединство научног система, фрагментишући његову сазнајну, образовну и педагошку функцију, одба-

цујући значај холистичког система знања за развој личности и унапређење праксе сазнајне образовнонаучне праксе.

ПЛЕДОАЈЕ ЗА ТРАНСДИЦИПЛИНАРНА ИСТРАЖИВАЊА И ИНТЕГРИСАНЕ СТУДИЈЕ

Живимо у ери дисциплинарног хаоса у науци и успона методолошког партикуларизма. Научници – специјалисти већ су испарцелисали слику човека и друштва и, следећи логику поперијанске неопозитивистичке методологије, изучавају и третирају човека „на парче“, у духу размрвљеног рада. Овакав приступ води до бројних сазнајних деформација са далекосежним последицама, као и до дехуманизације науке и бројних професија. На фону својеврсне философије постмодерног релативизма и прагматизма, тзв. бољњска реформа високог образовања је довела до раздијања научних система, тј. до даље деобе дисциплина на курсеве и теме, до својеврсне атомизације и фрагментације научних поља. У оваквој, псеудонаучној перспективи слика човека и друштва раздијена је и дехуманизована, а бројни високоодговорни позиви (лекара, психолога, социолога...) редуковани су на неку врсту инжењеринг-професија за једнократне, ургентне секторске и специјалистичке интервенције.

У савременој науци *теорија је деградирана* и сведена на наратив/дискурс о чињеницама, а не разоткривање њихове скривене логике и суштине, објашњења законитости начина њихове репродукције, структурисања и динамичког развитака. Дошло је, по писању постмодерниста, *года њосџидеологије и њосџисџине*. Девалвирани су значај вредности, идеала и циљева за које је вредело борити се. Као да је победила *џсеудокулџура масовној њоџрошачкој друџџива* и друштва спектакла (Дебор, 2018), *философија њосџмодерне релативносџи* и неокинизма. На делу су процеси успона неопозитивизма и философије размрвљеног рада.

Овако фрагментисани свет науке, оличен у дисциплинарном хаосу, као да је разбио и поделио слику света, друштва и човека, дехуманизујући позив науке и научника. Тако раздијен, разуларен свет науке почео је сазнајно и фактички да поробљава човека. Упркос технолошком наплетку и умрежавању, човечанство као да живи у рефеудализованом свету фрагмената, где се изгубила одговорност за целину. Емпатија и солидарност замиру као морални принципи и категорије. Као да је кантовски морални категорички императив потиснут и отписан. У том контексту, потискује се значај критичког ума, грађанске солидарности, а изгледа као да је неограничени ослобођени егоистични индивидуализам покорио све вредности. Ми жи-

вимо у изнова подељеном свету себичних индивидуа – личности „убилачких идентитета“ (А. Малуф, 2003).

Не потцењујући значај специјалистичких студија и рада у различитим областима природних, друштвених и технолошких наука, треба истаћи потребу грађења нових мостова међу наукама и професијама кроз трансдисциплинарна истраживања и интегрисане студије на универзитетима, како би данашњи и будући нараштаји *homo academicus*-а, у процесу образовања, добили шира сазнања из других наука (нпр. лекари из друштвено-хуманистичких наука као што су антропологија, екологија, философија, психологија, социологија, хуманистика и информатика; „друштвењаци“ и инжењери из генетике, биоетике, медицинске социологије и психологије, менталне хигијене, социјалне патологије и одрживог развоја).

Само се кроз сарадњу свих наука и интегрисаних студија може развити целовита научна свест о одређеном проблему и освојити хуманистичко-еманципаторска перспектива у њиховом разумевању и решавању. Речју, свест о томе да наука не зна за границе, као и то да су човек, друштво и свет недељиви тоталитети, високо међузависни како у сазнајном, тако и акцијско-интервентном погледу. Мултидисциплинарна и трансдисциплинарна сарадња у науци и систем интегрисаних студија, могу нам помоћи да изнова рехабилитујемо теоријско и методолошко начело тоталитета у науци и да подигнемо наше научне потенцијале и професионалну културу високообразованих кадрова *homo academicus*-а.

Не негирајући значај специјалистичких студија, у било којој врсти наука и савремених професија, треба указати на значај научноистраживачке и међупрофесионалне сарадње, на потребу да се, у ери успона *Fachidiotismus*-а и помахниталих партикуларизама (од етничких, преко идентитетских, до социјално-политичких), изнова рехабилитује начело *йойшалийеиша*, на шта указује не само историја философског и научног метода, већ и савремена епистемологија и истраживачка пракса. Дакле, не само велики мислиоци попут Хегела или Маркса, већ и Гурвич, Голдман, Косик и Морен.

Још је антрополог и етнолог Марсел Мос упозорио да се истина открива у зајамним везама различитих појава, једнако у центру (у срцу ствари) као и на рубовима, прелазима, трансграничним пољима наука, макро и микро светова чињеница, те да је, у том смислу, свака појава производ целине, колико и њен произвођач (Mauss, 1950). У савременом развоју друштвених наука доминирају две методолошке крајности у приступу: функционалистички и неопозитивистички. Један приступ фетишизује становиште тоталитаризујуће улоге система, док други пренаглашава улогу партикуларних чињеница. Улрих Бек је говорио о овој разлици у методолошком приступу као о судару методолошког космополитизма и методолошког национализма (Beck, 2005), док други аутори о овоме метафорично пишу као

о дивергенцији двеју перспектива – птичје и жабље – у процесу научног истраживања.

Време је да се измире Маркс и Попер, као научници и истраживачи и да се по страни оставе идеолошке поделе. Нити је Маркс био светац и тоталитариста (ако се коректно читају његови изворни текстови), нити је Попер супер-чисти (*plain-super*) либерални демократа. У ери постсоцијалистичке транзиције, суочени смо са парадоксом и иронијом да је велики део дивших службених марксиста преко ноћи постао следбеник Попера, а Поперов пројекат „отвореног друштва“ је претворен у репродукцију новог, затвореног, класног и подељеног друштва – у рестаурацију периферног капитализма (Митровић, 2009).

Дијалектички њрисиуј у научном истраживању омогућује истраживачима да генетички и структурално анализирају појаве у компаративно-историјском контексту, да упоређују чињенице са могућностима које су заробљене у њима, тј. да откривају хуманистичко-еманципаторску перспективу, могуће трендове и алтернативе у њиховом развоју. И као што права наука не зна за границе, тако и истраживачи не сматрају да је историја завршена, већ да нема вечних система и режима, и да се све појаве и процеси морају посматрати у ширем, метаполитичком и историјском контексту. То говори о потреби проблематизације и изградње нове *иниџиралне ѡпарадиѡме* (Ritzer, 1996), на новој синтези најбољих тековина философије, науке, уметности и религије, како би се схватили и објаснили комплексни процеси међузависности глобалног и локалног, макро и микрокосмоса, који у својој узајамности изнова производе нови свет и активну прометејску улогу човека у стварању историје и у остваривању одрживог развоја, хуманизације друштва и проширења простора слободе.

Даљи *научни ѡроѡрес* зависи од доприноса специјалистичких студија у природним, биомедицинским и информационим наукама, као и од нових облика сарадње и интеграције у савременој науци, а посебно њених великих синтеза са философијом и друштвено-хуманистичким наукама. Одговор на бројна комплексна питања: шта је живот, човек, здравље или друштво, одрживи развој и који су оптимални путеви будућег напретка човечанства морају се тражити кроз отварања свих наука и њихову мултидисциплинарну сарадњу и комуникацију. У овом контексту још једном истичемо значај философије и друштвено-хуманистичких наука, како би савремена наука и систем образовања *homo academicus*-а повратио своју „душу“, тј. рехабилитовао начело тоталитета у истраживању и образовању савремених кадрова. Подсећамо на поруку Онора де Балзака: „Лечник је припадао плејади лепих генија париске школе, из које прави лечник излази једнако дубок метафизичар као и снажан аналитичар“ (Balzac, 1961).

Ако у ери глобализације наука не зна за границе, онда та сарадња претпоставља високо развијену мрежу међународне научне и међууниверзитетске сарадње, као и циркулацију кадрова научне елите, како би се разменом открића и иновација унапређивала пракса научних, универзитетских, здравствених и социјалних институција широм света. У овом контексту, посебно треба указати на значај истраживања биомедицинских и друштвено-хуманистичких наука у генетици, екологији, антропологији, демографији, психологији и социологији.

Пледирајући за стално отворен дијалог и трансдисциплинарну сарадњу природних, технолошких и друштвено-хуманистичких наука, у духу препорука великог научника и хуманисте Едгара Морена и његове дијалогике и комплексне науке и етике, овде поентирамо потребом реморализације науке и обнове хуманизма, без којих сваки научни напредак губи смисао – ако не служи човечанству, хуманизацији света и еманципацији човека (Morin 2001).

ЛИТЕРАТУРА

- Дебор, Г. (2018). *Друштво сјекла*. Вишеград: Андрићев институт.
- Малуф, А. (2003). *Убилачки идентитети*. Београд: Паидеиа.
- Митровић, Љ. (2009). *Транзиција у периферни капитализам*. Београд: Институт за политичке студије.
- Митровић, Љ. (2012). *Универзитет и друштвене промене*. Врање: Учитељски факултет.
- Узелац, М. (2009). *Приче из доњске шуме*. Вршац: Висока школа струковних студија за образовање вапистача.
- Шећибовић, Р. (2016). *Тврђава досаде*. Београд: ХЕРАеду.
- Beck, U. (2005). *Power in the Global Age. A New Global Political Economy*. Cambridge: Polity Press.
- Balzac, H. (1961). *Filozofske studije*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- Liessmann, K. P. (2008). *Teorija neobrazovanosti*. Zagreb: Jasenski i Turk.
- Mauss, M. (1950). *Sociologie et anthropologie*. Paris: P.U.F.
- Morin, E. (2001). *La méthodologie. Éthique*. Paris: Édition de Seuil.
- Ritzer, G. (1996). *Modern Sociological Theory*. New York: McGraw-Hill Companies.

LJUBIŠA R. MITROVIĆ
UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

THE IMPORTANCE OF TRANSDISCIPLINARY RESEARCH AND INTEGRATED STUDIES FOR
THE PROGRESS OF CONTEMPORARY SCIENCE AND EDUCATION OF *HOMO ACADEMICUS*

Summary

In the paper, the author considers the theoretical-methodological systemic aspects of the development of contemporary science, with especial review of the state and trends in the social sciences. In the postmodern era and the time of the Bologna reform, the expansion of disciplinary chaos and theoretical-methodological particularism caused the negative effects on scientific research praxis, as well as on the education of *Homo Academicus*; the author critically considers the different consequences of that state in contemporary science and also presents his plaidoyer for rebuilding the theoretical and methodological principles of totality in science, emphasizing the necessity of transdisciplinary research and integration of studies, as a precondition for scientific progress.

In this context, the author particularly argues for demarginalisation of social sciences and strengthening of their creative power, which could be realized through the new synthesis of philosophy and science, and also through the different scientific models. The author emphasizes the active role of university in the critical reconsiderations of the current Bologna reform and in building of integrated and transdisciplinary research systems.

Keywords: science; university; social-humanistic sciences; transdisciplinary research; integrated studies.

МИЛОШ Р. МИЛОВАНОВИЋ¹

МАТЕМАТИЧКИ ИНСТИТУТ САНУ
БЕОГРАД

РИТУАЛ НАУЧНЕ ИГРЕ

У потрази за појмовним одређењем постмодерне науке, полазимо од Шилеровог става о потреби естетског васпитања. Нагон за игром који по његовом назору образује личност препознајемо у неповратним и иновативним збивањима, чиме обилују савремене теорије. Њихову парадигму представља физика комплексних система коју је развила Бриселска школа термодинамике предвођена Иљом Пригожином. Основни појам ове теорије је временски оператор који превазилази оквире модерне науке засноване на елиминацији времена. Његов значај разрађујемо на космологији и естетици шаха, сматрајући га ритуалном игром која одговара постмодерној парадигми.

Кључне речи: постмодерна наука; естетско васпитање; нагон за игром; комплексни системи; временски оператор; шах.

---

1 milosm@mi.sanu.ac.rs

Рад је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије кроз Математички институт САНУ.

Иірам йарійіу шаха са собом.
И морам у ііри йоііеза да йодедим удбраженоі йроііивника.

Исидора Секулић

УВОД

Замисао о естетској држави звучи у најмању руку чудно с обзиром на поодмаклу секуларизацију која је у модерном добу узела маха. Фридрих Шилер је међутим то сматрао одговором на потребе заједнице у слободном васпитању и образовању личности, што остварује дијалектика комплексног нагона за игром која преображава твар (Schiller, 1968). Како филозофија немачког романтизма представља претечу постмодерне, испуњење Шилеровог светоназора налазимо у постмодерној науци наговештавајући јој појмовно одређење (Тасић, 2002).

Под постмодерном подразумевамо теорије савремене науке обилате неповратним и иновативним збивањима, чију парадигму представља физика комплексних система коју је развила Бриселска школа термодинамике предвођена Иљом Пригожином (Prigogine, 1980). Кључни појам у том погледу представља временски оператор који превазилази границе модернизма заснованог на елиминацији времена. Стога ћемо се најпре позабавити овом појавом која успоставља модерне оквире.

МОДЕРНА ПАРАДИГМА

Целокупну историју модерне науке Емил Мејерсон сматра прогресивним остварењем темељне склоности у људском мишљењу да различитост и промену своди на истоветност и сталност (Mejerson, 1908). Он овај тренд, чији израз представљају закони одржања у класичној механици, назива *елиминација времена*, будући да одговара његовом свођењу на линеарни параметар (Пригожин и Стенгерс, 1982, стр. 263–264). Модерна наука је, према томе, лишена временског дојма, што се огледа у каузалном детерминизму који обликује њене теорије.

Парадигмом овог светоназора сматрамо Њутнов проблем два тела који спада међу решиве проблеме класичне механике.² За тело незнатне масе у гравитационом пољу Сунца, изводе се тзв. *Кејлерови закони*, који описују геометрију стационарних орбита:

1) Орбите планета су елипсе са Сунцем у заједничкој жижи;

2 Решиви проблеми класичне механике су такође линерани хармонски осцилатор и Шредингерова једначина у случају водониковог атома.

- 2) Потег од Сунца до планете равномерно предрисава површ захваћену орбиталном елипсом;
- 3) Квадрат орбиталног периода је сразмеран кубу велике полуосе.

Ови закони, које је установио немачки астроном Јоханес Кеплер дугогодишњим осматрањем и брижљивим прорачуном, односе се на везана стања система претпостављајући одсуство планетарних маса. Његова динамика се у том случају разлаже на појединачне системе који се тичу средишњег Сунца и по једне планете, што представља *сведени проблем два тела* подразумевајући безмасено тело у пољу централне гравитације.

Општи проблем, који би поред Сунчеве масе у разматрање укључио и масу друге планете, не разликује се драстично. Референтни оквир се везује за заједничко средиште, одакле проматрано оба тела описују елипсе које су обрнуто сразмерне њиховим масама.³ Невоља, међутим, наступа када се у систем два тела уведе треће, било оно чак и незнатне масе. Већ овај случај тзв. *сведеног проблема три тела* излази из оквира Њутновог метода расветљавајући до танчина о чему се ту заправо ради (Миловановић, 2020).

Пре свега, класична механика се везује за идеал изолованог система који постиже тако што Сунце проглашава јединим телом, док су остале планете лишене масе што их своди се на апстрактну просторност. У таквој парадигми централне доминације, свака планета са Сунцем гради изолован систем, будући да не постоји извањско тело које би га реметило. Назначена околност се огледа у детерминистичким решењима сведеним на просту периодичност, што успоставља поновљивост која одликује Закон великих бројева (Фон Франц, 2010, стр. 26–30).⁴ Таква структура је штавише претпостављена, с обзиром на то да је хелиоцентризам установљен како би једноставност геометријског описа истакао у први план (Миловановић, 2013). Овај став се огледа у редукцији система на стационарне представе геометрије, па сходно томе означава елиминацију времена што чини темељну одредницу модерне.

ПОСТМОДЕРНА ПАРАДИГМА

Разматрајући општи проблем три тела, Анри Поенкаре је написао: „Ако се настоји замислити лик образован овим двама линијама са бесконачним бројем пресека од којих сваки одговара по једном удвојеном асимптотском решењу, ови пресеци би образовали неку врсту решетке, тканине, мреже са

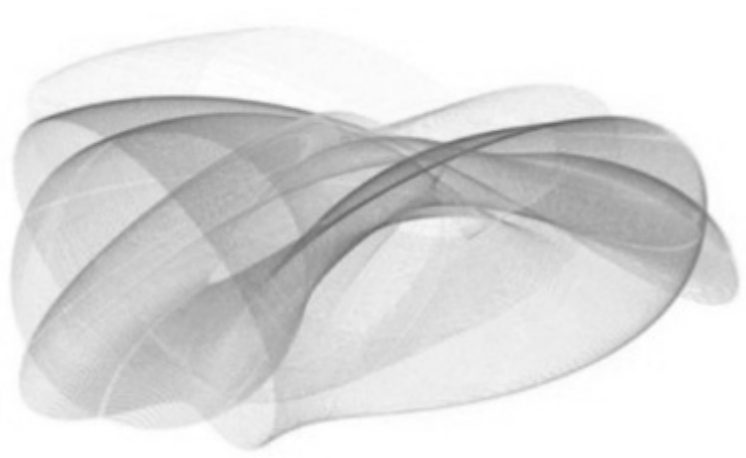
3 Овај систем одговара заједничком средишту коме се приписује збирна маса (Valtonen & Karttunen, 2006, стр. 47–49).

4 Она је запосела модерну математику у виду актуалне бесконачности којом је прожета теорија скупова (Фон Франц, 2010, стр. 40–41).

бескрајно уским окцима; свака од те две линије нема самопресека, али се мора пресавијати на врло сложен начин како би пресекла све мреже ове тканине бескрајно много пута... Бићете затечени сложеношћу слике коју чак нећу ни покушати да нацртам“ (Poincaré, 1899, књ. 3, стр. 389).

Надасве искрена белешка представља сведочанство изненадног сусрета са фракталном геометријом природе. Након Ојлера, Клероа, Даламбера, Лапласа, Лагранжа, Јакобија, Кошија и других, Поенкаре је крајем XIX века отпочео ново раздобље проблема уводећи геометријске, тополошке и вероватносне методе како би се квалитативно појмило запањујуће компликовано понашање његових решења (Слика 1). Битна одредница разматраног проблема је пораст Колмогоров-Синајеве ентропије потврђен рачунским симулацијама на бројним и разноврсним примерима (Heinämäki, Lehto, Valtonen, Chernin, 1999), што наговештава присуство временског оператора чије је постојање зајемчено у системима код којих ова величина расте (Atmanspacher & Scheinbrager, 1987). Ово је кључни појам Бриселске школе термодинамике, предвођене Иљом Пригожином, који означава неповратна и иновативна збивања у комплексним системима, чиме превазилази оквире модерне науке засноване на елиминацији времена (Prigogine, 1980). У том погледу, физику комплексних система сматрамо парадигмом постмодерне науке.

СЛИКА 1: ГЕОМЕТРИЈСКИ ОБЛИК РЕШЕЊА КОЈЕ ОДГОВАРА ПРОБЛЕМУ ТРИ ТЕЛА

Реч *фрактал* је изведена у другој половини XX века од израза који значи разломљен, али и неправилан у смислу уломка (на латинском *fractus* – кршан).⁵ Она се, пре свега, везује за географију и елементе земаљског рељефа, као што су морска обала Велике Британије, лева обала Висле, планински масиви или пак државне границе где често постоје знатне разлике у пода-

цима суседних држава који се тичу њима заједничке линије разграничења. Наведени примери захтевају хијерархијски опис, што чини да се не могу свести на стационарне представе. Сходно томе, појаву фракталне геометрије сматрамо преиспитивањем њених основа у исконском значају овог појма (на грчком $\gamma\epsilon\omega\mu\epsilon\tau\rho\acute{\iota}\alpha$ – мерење земље).

Иако сложена и неправилна, структура фрактала се изражава временским поретком званим *самосличносћ* (Mandelbort, 1982). Реч је о разматрању извесног лика на узастопним скалама у појмовима хијерархијског описа повезаног са растом и развојем организма. Премда присуствује у бројним биолошким, као и друштвеним и космичким системима, сушти образац испољавања му је гранање дрвета које успоставља време својствено комплексном систему (Слика 2). Фракталима се, према томе, сматрају нестационарни облици геометрије који су сведочанство динамичког идентитета (Миловановић, 2020).

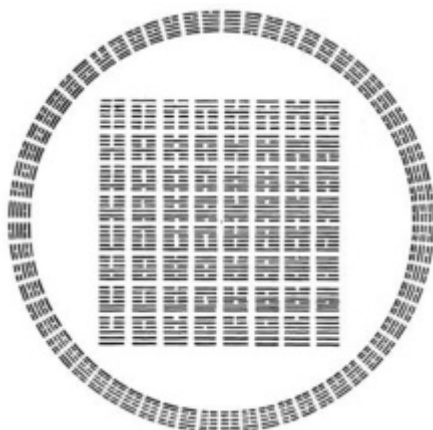

СЛИКА 2: ГРАНАЊЕ ДРВЕТА КОЈЕ УСПОСТАВЉА ВРЕМЕ СВОЈСТВЕНО КОМПЛЕКСНОМ СИСТЕМУ – ЛЕВО: ДРВО ЖИВОТА КОЈЕ ПРЕДСТАВЉА ФРАКТАЛ ПРИСУТАН У ИКОНОГРАФИЈИ; ДЕСНО: ГЕОМЕТРИЈСКИ ОБЛИК КОЈИ ОЗНАЧАВА ХИЈЕРАРХИЈУ ГРАНАЊА

За разлику од предвиђања модерних теорија заснованих на каузалном детерминизму, комплексни системи из корена преиспитују класично поимање каузалности. Будући да у себи садрже време, они нису каузално де-

5 Сковао ју је француско-амерички математичар Беноа Манделброт 1975. године, при чему је његова књига *Фрактална геометрија природе* овај појам учинила општепознатим (Mandelbrot, 1982).

терминисани већ представљају амалгам правилности и случаја (Crutchfield, 2003). Од посматрача се у том погледу захтева увиђање обрасца који крије хаотични распоред налик Роршаховом тесту, чиме предвиђање постаје прорицање засновано на поимању временског оператора (Фон Франц, 2010, стр. 46–47). Критикујући фотографски медијум и његове претензије на истинитост и верност, Зигфрид Кракавер истиче моћ филма да организује фотографије у складу са контекстом који им недостаје (Krasauer, 1993, стр. 425–429). Модел такве организације представља памћење, подразумевајући природну перспективу засновану на току времена које издвојени примерци не бележе. Он упућује на Дипонову опаску да биће филма унеколико представља биће времена, што успоставља игру чији је задатак изналажење когнитивне структуре.⁶

Слика 3: „Ји Ђинг“ ПРЕДСТАВЉЕН ХЕКСАГРАМИМА У КРУЖНОМ И КВАДРАТНОМ РАСПОРЕДУ КОЈИ ОЗНАЧАВАЈУ НЕБО И ЗЕМЉУ

Мари Луиз фон Франц (2010, стр. 52–56) пророчке технике сматра основном савремене науке по питању њених теорија и експеримената.⁷ Она наводи три примера како су примитивни методи прорицања, засновани на случају, развијени у комплексне системе који поседују битне правилности. Први од њих, на који је такође указивао Карл Густав Јунг (1989, стр. 39–42), јесте „Ји Ђинг“ (на кинеском 易經 – књига промене), чије се ауторство приписује кинеском краљу Вену и војводи Џоу.⁸ Његова 64 хексаграма, приказана у кружном и квадратном распореду који представљају Небо и Земљу (Слика 3), ступају у међусобне односе по-

средством подударња по бројним осама симетрије (Бјелић, 1985). Други пример је теомантија западнонигеријских врачева, а трећи мајански ка-

6 Когнитивна комплексност неуралне архитектуре успоставља хијерархијску дубину коју називамо *природна њерсејкшива* (Sambrook & Whitten, 1997, стр. 204–206). Њено присуство се, пре свега, запажа у традиционалној иконографији византијског стила, чија је одлика временски дојам (Milovanović & Medić-Simić, 2020).

7 Бројни народи су користили пророчишта како би поимали будућност, судбину и Божију вољу (Фон Франц, 2010, стр. 144). Култ прорицања је такође присутан у српском народу (Вељковић и Џомић 1995, стр. 7). Светосавље у том погледу даштини Косовски завет који представља народно пророчанство (Велимировић, 1914).

8 Честа изрека у „Ји Ђингу“ гласи: „Временска примена овог хексаграма је од нарочитог значаја“, што указује на битност времена.

лендар настао у јужном Мексику. Фон Франц, међутим, превиђа четврти и по много чему кључни пример, а то је традиционална иконографија византијског стила. Нема сумње да су се иконе развиле из апокалиптичних пророчанстава која попримају геометријско обличје (Миловановић, 2020).⁹

РИТУАЛНА ИГРА

Фрактална геометрија иконе одговара природној перспективи чија је одлика временски дојам који се испољава ширењем слике у дубину (Миловановић и Томић, 2016). Црквени календар притом заснива одређивање Васкрса на проблему три тела Сунце–Земља–Месец, што успоставља ритуалну игру чији ток усмеравају иконографске представе. Она изискује искреност и жртвовање егоизма како би се могућност пораза примила достојанствено (Фон Франц, 2010, стр. 68–69, 132). Напетост која, с тим у вези, наступа чини да жртва нараста до неслућених размера, обухватајући неретко животе играча и њихових ближњих (Слика 4). Шаховска партија Карла Великог, чији је улог био живот његовог војника и рука омиљене кћери, упућује на свеобухватни значај игре која самим тим прераста у симбол космоса (Невил, 2007, стр. 11–15). Играч за таблом у том погледу постаје време кадра да обликује стваралачке енергије личности.¹⁰

Игра представља комплексни систем који чини амалгам правилности и случаја.

У шаху су међутим правила до те мере присутна да је реч о тзв. *дејтерминистичком хаосу*, где случајност израња упркос изразитој правилности систе-

СЛИКА 4: ФРЕСКА „СМРТ СЕ ИГРА ШАХА“ КОЈУ ЈЕ ЖИВОПИСАО ШВЕДСКИ СЛИКАР АЛБРЕХТ ИЗ ИМЕНХАУЗЕНА НА ЗИДУ ЦРКВЕ „ТЉВУ КЎРКА“ У СТОКХОЛМУ

9 Мирча Елијаде (2015, стр. 218–219) тврди како се аутентична порука хришћанства, која нема пандана у светским религијама, састоји у вредновању времена тј. историји спасења. Пророчка делатност у том погледу представља суштину вере и преноси се на сваког члана Цркве светом тајном миропомзања које се врши након крштења, означавајући опште пророчтво по речима *Свешћої йисма* (Јоило 2.28; Дела апостолска 2.17): „Излићу духа свога на свако тело и прорећи ће синови ваши и кћери ваше, старци ће ваши сањати снове, младићи ваши виђати утваре“. Верник је онај који је познао тајне и коме се Бог у том погледу открива (Хаџи-Тонић, 1936, стр. 13–14).

ма (Фон Франц, 2010, стр. 58).¹¹ Ово је нарочито упадљиво када су играчи подједнаке снаге, чиме резултат поприма обресе случајног исхода. Уколико би се чак алгоритми до те мере развили да готово исцрпе све правилности игре, њихова би мала промена целокупан учинак на том пољу довела у питање. Довољно је заменити места коњу и ловцу, што је честа омашка у ређању фигура међу шахистима (Невил, 2007, стр. 161).¹²

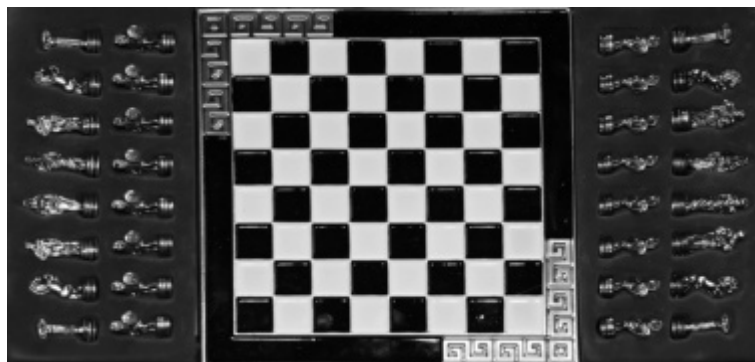
1	48	31	50	33	16	63	18
30	51	46	3	62	19	14	35
47	2	49	32	15	34	17	64
52	29	4	45	20	61	36	13
5	44	25	56	9	40	21	60
28	53	8	41	24	57	12	37
43	6	55	26	39	10	59	22
54	27	42	7	58	23	38	11

СЛИКА 5: МАГИЧНИ КВАДРАТ НАСТАО КРЕТАЊЕМ КОЊА ПО ШАХОВСКОЈ ТАБЛИ

Ситуација унеколико подсећа на математички формализам чија непотпуност одражава присуство случајности у фундаменталним теоријама које садрже аритметику (Chaitin, 1995). Ова тема је развијена у интуиционизму који временски континуум сматра основом математике (Von Franz, 1974).¹³

- 10 Играти шах на високој разини значи непрекидни ток одлука које се доносе у времену под притиском који ствара противник. Штавише, он захтева синтезу разноликих вештина које су за то неопходне: калкулације, креативности и жеље за постигнућем. Емануел Ласкер је рекао: „Шах је, изнад свега, борба за опстанак.“ По њему је циљ увек победити, како год поимали победу. Пресудно је наћи властити пут до личног врхунца, што изискује план (Каспаров, 2009, стр. 10–12).
- 11 Космолошке једначине поседују управо овај вид комплексности (Lockhart, Misra, Prigogine, 1982).
- 12 У Лондону је 1966. године одигран необичан турнир на ком су у почетном распореду фигура замењена места коњу и ловцу (Бјелица, 1988, стр. 194). Разраду ове замисли представља Фишеров шах, назван 960 по могућем броју почетних распореда, који је представљен у Буенос Ајресу 19. јуна 1996. године.
- 13 Интуиционизам представља приступ који математику заснива на временском континууму (Тасић, 2002). Грегори Чејтин с тим у вези истиче да је савремена математика експериментална наука која изискује пророчку делатност (Chaitin, 1995, стр. 156–159).

Број у том погледу представља жиг времена, који попримају примерци исте ствари (Фон Франц, стр. 104–105). Случај магичног квадрата, насталог кретањем коња по табли (Слика 5), одговара структурним обрасцима који су традиционално присутни у космологији (Тодоровић, 2009, стр. 226–228, 413–416).¹⁴ Они успостављају универзални језик мита чији је израз шаховска игра (Тодоровић, 2005, стр. 399–401).¹⁵ Стога не изненађује што се њене фигуре означавају космичким елементима и древним божанствима (Слика 6).¹⁶

СЛИКА 6: ШАХОВСКЕ ФИГУРЕ КОЈЕ ОЗНАЧАВАЈУ ДРЕВНА БОЖАНСТВА

По Павлу Бидеву (1972, стр. 35), није довољно само навести разне примере како су храмови грађени по архитектонском плану шаховске табле (Слика 7). Потребно је, пре свега, осветлити однос између тако великог здања какав је храм или цео град храмова и тако мале површи каква је шаховска табла. Веза свакако постоји, заснивајући се на тзв. *теорији дивинизације* која у архитектури храма и ритуалу игре препознаје целокупни космос (на латинском *divinatio* – прорицање). Посреди је самосличност која изражава временски поредак фракталне геометрије, па је од значаја установити време својствено шаховској игри.

По правилима *FIDE* (на француском *La Fédération Internationale des Echecs* – Међународно удружење шахиста), партија шаха је окончана без победника уколико се током последњих 50 потеза не помери пешак или се не поједе нека фигура. Шаховско време дакле успостављају неповратна збивања, у која се такође убраја *шах-мат* када је партија окончана смрћу краља (на

14 Настанак шаха из магичних квадрата је тема коју је развијала неколицина аутора почев од Николаја Рудина (1969). Под тим појмом се подразумева $n \times n$ поља у која су уписани бројеви чији су зборови исти по свим врстама и колонама.

15 Сличну структуру поседују још неке игре као што је мица, која такође представља израз универзалног језика (Тодоровић, 2005, стр. 415–416).

16 По речима Бране Петровића: „Летом на месец човек се приближио боговима – играјући шах, он је одавно с њима“ (Бјелица, 1988, стр. 9).

Слика 7: ЦРКВА СВЕТОГ ВАСИЛИЈА ОСТРОШКОГ НА БАЊИЦИ У БЕОГРАДУ, ЧИЈИ ЈЕ ПОД ПОПЛОЧАН ШАХОВСКИМ ПОЉИМА

персијском شاه مات – краљ мртав). У том погледу поимамо Филидорову опаску да су пешаци душа шаха (Philidor, 1777), дудући да ток партије одговара њиховој *промоцији* у фигуре на које време нема утицаја (на латинском *promotio* – прекрет). Естетика шаха се, према томе, тиче душевног преображаја што представља израз дивинизације, чинећи постмодерну парадигму која обједињује верску традицију и теорије савремене науке (Milovanović & Medić-Simić, 2020).¹⁷

СТИЛ ОДЛУЧИВАЊА

Свако може научити да игра шах и правила су увек иста.¹⁸ Међутим, тек када напустимо ризину на којој се бринемо само о повлачењу потеза, почињемо стварати обрасце по којима се разликујемо од сваког ко га је икада играо. На тај начин почињемо увиђати значај своје личности коју изражавамо кроз властите одлуке, што се назива *стил*. У том погледу, шаховска игра је изврсна за разматрање личног стила који се огледа у поступцима одлучивања (Каспаров, 2009, стр. 13).¹⁹

17 Шах је јединствени спој когнитивних процеса, у ком се уметност и наука прожимају личним искуством, што их дорађује и унапређује. Марсел Дишан, који је био предани шахиста, престао се бавити уметношћу због шаха уз образложење да шах „поседује лепоту уметности, али и много више“. Он је додатно појаснио овај аспект игре када је изјавио да је „дошао до закључка како нису сви уметници шахисти, али су сви шахисти уметници“ (Каспаров, 2009, стр. 10–11).

18 Лотар Шмит је рекао с тим у вези: „Шах је само игра и ништа више“ (Бјелица, 1988, стр. 9).

Свој стил не можемо бирати. Уместо тога, потребно је препознати који нам најбоље одговара и тако развијати сопствену личност. Дужни смо постати свесни поступака у доношењу одлука како бисмо унапређивали властите методе, што представља синоним шаховске игре.²⁰ Гари Каспаров с тим у вези наводи своју борбу за титулу светског првака против Анатолија Карпова, која је трајала месецима рушећи све рекорде: „Мој тим и ја смо проводили много времена размишљајући о начину његове игре, па сам на чудан начин осећао како постајем Карпов... Без Карпова, који ми је показао моје слабости и уопште мој начин игре, никада не бих толико дуго био најбољи на свету“ (Каспаров, 2009, стр. 17–19).

Постављање циљева се у шаху зове *стратегија*, док је *тактика* начин њиховог постизања. Кључ успешне стратегије лежи у свести о личним предностима и недостацима (Каспаров, 2009, стр. 26). По Тартакову, она представља одговор на питање шта учинити када ништа не можемо учинити (Невил, 2007, стр. 174). Овакве фазе се називају *позициона игра*, јер су устремљене остварењу што боље позиције. Стратег у таквим ситуацијама показује своје лице и налази начина да напредује припремајући се за коначни обрачун (Каспаров, 2009, стр. 39).

Суштински разлог зашто је шаховску игру немогуће свести на алгоритамски прорачун састоји се у огромној количини рачуна.²¹ За сваки потез постоји по четири или пет одговора, затим по четири одговора на сваки од њих и тако у недоглед. Стабло одлучивања се шири експоненцијално у складу са геометријском прогресијом, што шах чини комплексним системом чији је број могућих позиција већи од броја атома у свемиру. Ствар слично стоји са временском прогнозом која постаје све мање делотворна

19 Много пре него што играч постане мајстор, он схвати како учење потеза напамет, колико год било чудесно, не води ни близу разумевању игре. Након што се више не сећа запамћених потеза, биће беспомоћан у позицији коју заправо не разуме. Без спознаје о томе зашто је повлачи потезе, играч тешко може знати како да настави када је игра напустила област његовог памћења (Каспаров, 2009, стр. 118).

20 По Тартаковим речима, шах је борба против сопствених слабости (Бјелица, 1988, стр. 9). Колико год уживамо у победама, важно је знати да су неуспеси потребни уколико желимо напредовати (Каспаров, 2009, стр. 155).

21 Шах какав играју велемајстори се темељи на искуству, интуицији, калкулацији и истраживању. Шах какав играју рачунари користи сурову калкулацију, а уместо истраживања поседује дивовске базе података. Тренутно су ове две методе скоро изједначене, а најбољи рачунари играју упоредиво најбољим шахистима. Рачунарски програм је начињен пре но што су рачунари уопште постојали. Његов творац је био британски математичар Алан Тјуринг који је предводио тим за пробој немачких шифара под називом *Ениџа* у Другом светском рату. Он је притом оставио низ упута за аутоматско играње шаха, што је остало на папиру с обзиром на то да није постојала машина која би их извршавала. Упоредо је у САД-у Клод Шенон развио неколицину стратегија које би рачунари користили у шаховској игри (Каспаров, 2009, стр. 172–177).

како се напредује у будућност. Неодређеност и насумичност расту са бројним могућности чији је развој мимо пророчке делатности немогуће сагледати, што је наговестио Гари Каспаров говорећи о својој партији против Веселина Топалова: „Упорно сам разрађивао менталну слику када сам напокон уочио победничку позицију удаљену петнаест потеза. То је био прави подвиг калкулације, али је немогуће толико рачунати без помоћи маште. Комбинација ми никада не би постала јасна да сам користио искључиво дедукцију, што би био плод логичке анализе са математички савршеним закључком. Потврда овога је видљива у чињеници да сам у барем једном тренутку пропустио најбољи потез који су касније уочили остали велемајстори“ (Каспаров, 2009, стр. 45–46).

У шаху постоји посебан назив за креативност која подразумева одступање од уобичајених образаца, што се зове *фантазија* (на грчком *φαντασία* – машта). На тај начин понекад откријемо позицију која готово крши сва правила, али доноси победу оригиналним спојем чинилаца. Присећајући се такве ситуације, Каспаров је писао:

„Широв је помакао топа како би се припремио за напад на моју краљицу у наредном потезу. Пре но што ћу се помирити с неизбежним померањем краљице, дубоко сам удахнуо и сагледао целу таблу. Уместо да подигне краљицу, моја је рука узела краља и помакла га једно поље напред ка средини табле. Парадокс је био задовољавајући, јер сам занемарио све потезе и претње, те одиграо безопасан потез најслабијом фигуром. Наравно, био сам сигуран како је то био добар потез због своје вредности. Машта мора бити поткрепљена трезвеном проценом или ћете цео живот провести правећи прекрасне погрешке.“ (Каспаров, 2009, стр. 58)

Камен темељац успешне процене је материјал, а универзална валута је пешак – с тим да чак постоји израз *пешаци и остале фигуре*. Коњи и ловци вреде као три пешака, топови пет, а краљица десет (Бјелица, 1988, стр. 25). При том партија међу почетницима више личи на игру звану *пекмен*, јер играчи халапљиво грабе фигуре будући да суштинско разумевање шаха долази тек са искуством.²² Ово се најбоље увиди пошто изгубимо партију упркос значајној предности у материјалу. Вредност краља је већа од свих других фигура и зато је потребно прилагодити систем вредности тако да материјална предност ипак не буде све (Каспаров, 2009, стр. 74–75).

²² „Рас-Ман“ је аркадна игра коју је објавио „Namco“ у Јапану 22. маја 1980. године. Играч је представљен у виду прождрљиве куглице која гута све пред собом.

ВРЕМЕ И ТЕМПО

Беле фигуре, којима отпочиње шаховска партија, представљају значајну предност за добре играче. Велемајстори који играју белим фигурама 29% побеђују, а само 18% губе. Аматери чешће вуку сувишне потезе због којих та мала предност престаје бити пресудан чинилац (Каспаров, 2009, стр. 76–77). Време се пак мења за материјал како бисмо га имали више и ова дуалност се најпотпуније огледа у пешацима који уједно представљају мерило шаховског времена.²³

Потез који наизменично вуку противници се назива *џемјо*,²⁴ при чему не постоји разрађени систем његове вредности већ само процена која овиси о позицији и случају.²⁵ Ово шах чини у основи временском игром чија је естетика устремљена на пророчку делатност.²⁶ Оваплоћење временског играча је био Таљ. Када би употребио своје вештине, чинило се да су његове фигуре брже од противничких. Он није марио за материјал попут осталих играча и без задршке је жртвовао пешаке и остале фигуре како би добио више времена за напад на краља. Имао је оригинални таленат да процени колико агресивно може играти и колико материјала жртвовати.²⁷

Таљ је поново изумео романтичарски шах какав се играо средином XIX века.²⁸ Он би жртвовао фигуре на начин потпуно противан модерном шаху који је установио Ботвиник.²⁹ Могао је учити када за решавање проблема није довољан алгоритамски прорачун, што је изрекао у разговору са новинаром, признајући своја промишљања током партије против велемајстора Васјукова:

- 23 Гранања на стаблу одлука захтевају нарочити опрез, будући попут прекретница која не омогућавају повратак. Шаховско гесло каже да се пешаци не могу кретати уназад и то је више од исказа очигледне чињенице. Често се наглашавају обавезујући потези уз помоћ којих освајамо фигуре или неповратно мењамо позицију. Савки потез пешаком је такав и зато мора бити пажљиво промишљен (Каспаров, 2009, стр. 134).
- 24 *Цуцвані* у шаху означава неповољну обавезу кретања (на немачком *zugzwang* – изнудица). Темпо обично доноси предност, али у извесним околностима право на потез може бити непожељно (Каспаров, 2009, стр. 186).
- 25 Материјал је само у крајњем случају инертан и бескористан. Коњ који је заробљен у углу табле може кад тад побећи и одиграти битну улогу, што успоставља поделу материјала на дугорочни и динамични (Каспаров, 2009, стр. 82).
- 26 Чест је случај да временско преимућство на табли уједно представља предност на шаховском сату (Каспаров, 2009, стр. 79).
- 27 Вјечеслав Рогозин, који је био учитељ Михаила Ботовника, рекао је: „Таљ не помера фигуре рукама, он користи чаробни штапић.“ (Каспаров, 2009, стр. 55)
- 28 Лав Полугајевски је признао: „Знам московског љубитеља шаха који би рекао да је шах Таљ јуче, данас и сутра.“ (Бјелица, 2009, стр. 8)
- 29 Професор Славиша Преших у предавању одржаном 2000. године на Коларчевом народном универзитету је Таља назвао *шахоломац*.

„Идеје су се гомилале једна поврх друге. Суптилно бих применио одговор на противников потез, који је био користан у извесном случају, на ситуацију где би то било сасвим бескорисно. Због тога би ми се глава испунила хаотичном гомилом којекаквих потеза, а чувено стабло одлучивања – за које учитељи кажу како са њега треба одсећи бочне гране – у овом случају је расло невероватном брзином.

И одједном, из неког разлога, сетио сам се песмице познатог писца за децу Корнеја Чуковског:

*О како је било њешко
извући воденој коњи из мочваре.*

Не знам како је водени коњ доспео на шаховску таблу и, иако су гледаоци били уверени како и даље размишљам о позицији, ја сам покушавао решити један други проблем: заиста како бих извукао воденог коња из мочваре? Знам да сам размишљао о дизалицама, чак и полугама, хеликоптерима и лествама од ужета. Након дужег размишљања, схватио сам како нисам добар инжењер и из ината помислио: нека се утопи! Одједном, водени коњ је нестао. Отишао је с табле једнако брзо као и што је дошао по властитој вољи. Изненада, моја позиција се више није чинила тако замршеном. Сада сам некако схватио како је немогуће израчунати све варијације и како је жртвовање коња било само по себи интуитивно. С обзиром на то да је тај потез обећавао занимљиву партију, нисам му могао одолети. Следећег дана сам са задовољством у новинама прочитао како је Михаил Таљ, након пажљивог размишљања које је трајало четрдесет минута, мудро жртвовао фигуру...“ (Каспаров, 2009, стр. 56)

Замрзавање времена је корисно у обуци ученика о појмовима квалитета попут структуре и простора. Показивање позиције без откривања ко је на потезу звучи смешно. Али у супротном, ученици ће одмах почети предлагати следећи потез или неколико њих без размишљања и схватања позиције. Велика је међутим разлика између размишљања о могућим потезима и процене целокупне ситуације (Каспаров, 2009, стр. 87–90).³⁰ Први закон термодинамике тврди како је укупна енергија (материја) у систему стална, што се на шаховској табли нарушава стварањем енергије и материјала.³¹ Пешак који стигне на супротну страну, промовише се у било коју фигуру изузев краља.³²

30 Када заледимо време, свеједно морамо знати шта анализирамо и која је вредност анализе (Каспаров, 2009, стр. 89).

31 Ова чињеница је аналогна временском оператору који означава неповратна и иновативна збивања у комплексним система (Prigogine, 1980).

32 Притом на табли могу упоредо стајати две даме исте боје. Бигамија је у шаху прихватљива, али је монархија апсолутна (Каспаров, 2009, стр. 90).

ИНТУИЦИЈА И ПАМЋЕЊЕ

Истина је да шахисти морају имати добро памћење, али је врло тешко објаснити шта се заправо памти. Велики шахиста Франсоа Андре Даникан је 1783. године симултано играо две партије без гледања табле и проглашен је неприкосновеним генијем.³³ Скоро 200 година касније, пољски велемајстор Мигуел Најдорф нашао се у Аргентини почетком Другог светског рата. Када се рат завршио, јавио је својој породици у Пољској како је преживео играјући највећу егзибицију слепог шаха икада на четрдесет и пет табли упоредо. То је укупно 1.280 фигура које је морао имати на уму, при чему је догађај трајао толико дуго да су неки од изморених противника тражили замене усред игре. Након готово двадесет и четири сата, Најдорф је имао тридесет и девет победа, четири ремија и само два пораза против играча који су без престанка били у стању видети своје позиције. То не значи да је Најдорф имао фотографско памћење. Он је имао изванредно шаховско памћење помоћу ког је знао кретање фигура на табли, а то је важно играчу и када је може и када је не може видети (Каспаров, 2009, стр. 52–53).³⁴

Шах је игра са доступним подацима: оба играча имају увид у целокупни развој догађаја. Када изгубите, то је зато што вас је противник победио. Шаховска игра је у том погледу сличнија боксу него другим разонодама, а понекад подразумева још дуже време опоравка.³⁵ Антипсихијатар Томаш Сас је написао: „Психологија не постоји, постоји једино биографија и аутобиографија.“ Играчу шаха су само резултати битни, јер је немогуће заваравати себе. Све се своди на повлачење потеза и доношење одлука, што захтева прихватање одговорности за властите резултате. Игра није психологија, већ живот какав живимо и аутобиографија коју пишемо (Каспаров, 2009, стр. 169–170).³⁶

33 Прва сведочанства о игри шаха на слепо сежу из 970. године када је грчки путник Челеби играо са шахистима Триполија не гледајући таблу (Бјелица, 1988, стр. 195).

34 Шаховско памћење подразумева природну перспективу, засновану на току времена које издвојени примерци не бележе (Krasauer, 1993, стр. 425–426).

35 Најџел Шорт је у разговору за новине рекао: „У шаху нема милости; морате бити спремни убијати људе“ (Каспаров, 2009, стр. 157).

36 Каспаров (2009, стр. 164) помиње како је необично што је још као јуниор из Азербејџана позван на турнир у Белорусију која је такође била совјетска република, па је имао довољно разлога да буде узнемирен због могућег неуспеха. Дан пред почетак првог круга, мајка му је рекла: „Гари, можеш успети, али желим да пре сваке партије научиш напамет неколико стихова *Јевѣнција Оњејина*. То ће изоштрили твоја чула“. Захваљујући њеном савету, није био усредсређен на властите немир и победио је у почетним партијама подигавши тиме самопоуздање. Писац ове поеме Александар Сергејевич Пушкин је необично волео шах који помиње у 26. стиху 4. главе (Бјелица, 1988, стр. 192).

Борба Виктора Корчноја и Анатолија Карпова на Филипинима за титулу светског првака могла би нагнати на помисао да су шахисти помало суманути. Препирали су се око застава на столу, о висини и стилу столица, као и о боји јогурта који је Карпов добијао за време партија. Ништа није било бизарно попут приче о др Владимиру Зухару који је стигао у Бађо Сити у склопу Карповљеве пратње. Зухар је седео у публици и гледао право у Корчноја током свих партија. Његова повезаност с Карповом и узнемирујућа појава навеле су Корчноја и његов превише заштитнички настројен тим да посумњају у неку подвалу. Оптужили су Зухара да је парапсихолог који је покушао омести Корчноја док је размишљао. Његов тим је затражио да се Зухар удаљи како не би седео преблизу позорнице, док су се Совјети сваки пут супротстављали и одговарали властитим захтевима. Корчној је пре седамнаесте партије одбио играти све док се Зухар није преместио према задњим редовима, а тај га је протест коштао једанаест минута на сату које је могао боље искористити када се нашао у невољи. Због њега је изгубио иако је имао неколико победоносних решења пред собом, но није имао довољно времена да их оствари. Касније је ангажовао властитог парапсихолога, неуролога и хипнотизера који ће се борити против Зухара и његових моћи. Карпов је победио у огледу од тридесет две партије са једним бодом предности након што је савладао Корчноја у последњој партији, уз напомену да је Зухар поново седео у првом реду (Каспаров, 2009, стр. 162–163).

Светски првак Борис Спаски је приметио како форму извесног играча најбоље показује његова способност да уочи врхунац партије. Ако препознамо кризне тренутке, доносићемо оптималне одлуке када је то битно. Немају сви потези подједнаку важност и зато се морамо ослонити на властиту интуицију како бисмо се посветили одлуци од које зависи исход партије (Каспаров, 2009, стр. 197–198).³⁷

Прича о легендарним играчима који су помоћу своје интуиције изналазили генијална решења стално се понавља. Када игра нема напетости, нека од битних чула гасну с обзиром на то да личност развијају кризни тренуци.³⁸ Ствари које се сматрају предностима – нпр. време, подаци и сл. – могу угрозити нешто што је много важније, а то је интуиција (Каспаров, 2009,

37 Маргарет Тачер је рекла: „Политика ме је научила једној ствари. Одлука се не доноси док то није потребно“ (Каспаров, 2009, стр. 134).

38 Шатобријан је написао: „Кризни тренуци удвостручавају наше животе“. Криза значи прекретницу, што је тачка са које нема повратка. Она уједно представља опасност и прилику, како је Кенеди одредио овај појам. Од свега је међутим најопасније избегавати кризу, јер је то само одгађа. Велики успех уз минимални ризик је оно што многи желе, поготово у модерном окружењу. Но, већином смо принуђени откривати, процењивати и контролисати ризик. Од те три ствари, откривање је ипак најбитније и најтеже. Битно је зато што без њега не контролишемо ризик, него се боримо за опстанак у кризним тренуцима. Тешко је јер захтева уочавање најмањих потреса (Каспаров, 2009, стр. 197–198).

стр. 191–192). Стварање целовите слике захтева више од анализе, без обзира колико била подробна. Само лични спој искуства и инстинката доводи све чиниоце у заједнички контекст који расветљава како ствари стоје и зашто је то тако.³⁹ Сећања, способности и вештине скупа чине оно што се назива *знање које није њлод рационалној ѡроцеса* (Каспаров, 2009, стр. 188).⁴⁰

КОСМОЛОГИЈА ИГРЕ

Боби Фишер је о шаховској игри рекао да је тешко дати дефиницију нечега што представља живот.⁴¹ Шах изображава космос расветљавајући му лични моменат, што је основни недостатак модерне парадигме.⁴² Четири тачке, које у црквеном календару одговарају празницима рођења (Миловановић, 2020), називају се *квaдрангулар земље* (на латинском *quadrangular* – четвороугао) на који се пројектује небеска сфера.⁴³ Александријски астроном Клаудије Птоломеј управо о томе говори у *Географији*, развијајући космографске координате (De Santilana & Von Dechend, 1977, стр. 62–64). Шаховска табла у том погледу означава земаљску раван, што је очевидно уколико се ова пројекција упореди са кружним и квадратним распоредом хексаграма у „Ји Ђингу“, који представљају Небо и Земљу (Слика 3). Самосличност, која је начело таквог подударања, огледа се на српском народу у виду бројних примера наговештавајући му космолошки значај. У њих се убрајају упечатљива веза између главног града Србије и мапе света (Слика 8) и остали случајеви који излазе из оквира модерне науке (Тодоровић, 2015, стр. 21–180). Њихово разматрање изискује искорак у поимању научне заснованости, што утире пут превазилажењу модернизма (Тодоровић, 2015, стр. 13–16).

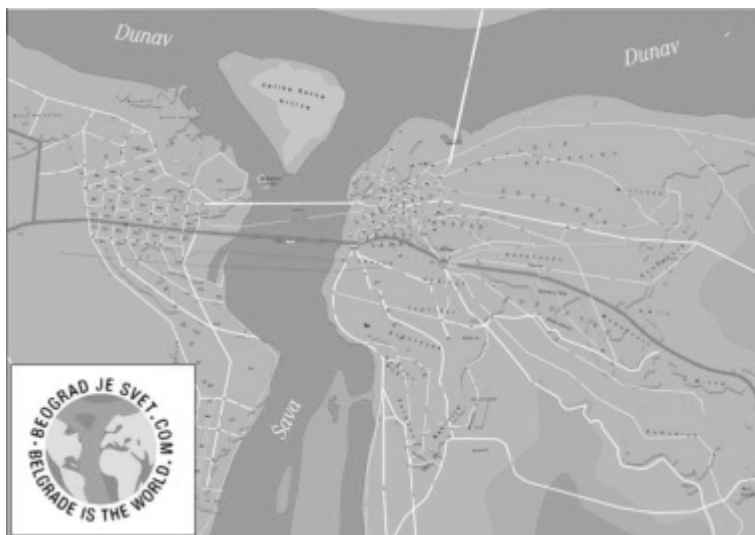
39 Естонски велемајстор Паул Керес је приметио: „Против Капабланке је било немогуће победити; против Аљехина је било немогуће играти“. Аљехинов начин игре се често зове *ориринлани* и *изненађујући*, што су одређења која се ретко користе у шаховској игри. Аљехин је био успешан у томе, јер је увек разматрао целу таблу. Имао је способност проматрања сваке фигуре понаосод и откривања прилика где их други не би уочавали (Каспаров, 2009, стр. 185).

40 Виктор Корчној је на банкету поводом олимпијаде 1966. године у Хавани након испијања коктела *Cuba Libre* рекао: „Шах је најзанимљивије од свега неразумног што постоји на свету“ (Бјелица, 1988, стр. 8).

41 Тиран Петросјан би с тим у вези додао: „Шах може бити само оно што јесте – шах“ (Бјелица, 1988, стр. 8).

42 Раздвајајући човека од природе, дух од материје, каузалност од умности и сл., класична механика се лишила естетског дојма који успоставља лични моменат (Milovanović & Medić-Simić, 2020). Савремена наука је оспорила ову парадигму, што значи да је модернизам окончан чиме је наступила постмодерна епоха (Toulmin, 1983).

43 Реч је о празницима који се називају: *Зачеће Јована Крстийишеља*, *Зачеће Христйово – Блајове-сйи*, *Рођење Јована Крстийишеља* и *Рођење Христйово – Божйић*.

СЛИКА 8: УПЕЧАТЉИВА ВЕЗА ИЗМЕЂУ БЕОГРАДА И МАПЕ СВЕТА,
КОЈУ ЈЕ ОТКРИО СЛАВИША САВИЋ

Очигледно је да парадигма у којој преовлађује космологија баштини искуство битно различито од модерног. У таквом начелу, свет није само жив већ је отворен. Предмет наине није објективан, него представља симбол који га својим значењем превазилази (Елијаде, 2018, стр. 147). На тај начин, шаховска табла са фигурама постаје поприште космичког времена које је основни појам постмодерне науке. Њени корени у том погледу прожимају алхемијску вештину која настоји овладати временским током (Елијаде, 2018, стр. 158–175).

Због комплекса инфериорности који оптерећује модернизам, говорити о верској традицији са изразима поштовања значи изложити се сумњичењу за непоузданост и опскуризам. Он се без сумње пита да ли је његово дело вредно уложених напора, али је тај комплекс на путу да буде превазиђен самим током историје (Елијаде, 2018, стр. 10–11). Савремена наука више није модерна, чинећи постмодерни сплет који још није установио како да одреди шта је него само шта је престао да буде (Toulmin, 1983). Ово је пропраћено филозофским и теолошким истраживањима, у која, између осталог, спада и ово настојање да се постмодерна парадигма представи ритуалном игром.

Ритуал игре васпоставља подвиг хомо луденса (на латинском *homo ludens* – човек играч) супротстављајући га другим дефиницијама човека (Huizinga, 1944). Он остварује Шилерову замисао о естетској држави која би представљала васпитање и образовање комплексног нагона. Модернизам настоји да човека сведе на хомо фабера (на латинском *homo faber* – човек произвођач)

тј. радно биће које прерађује и оплемењује свет око себе. У њему нема места за подвижника – *унедохода* – који би био играч космичких размера (Ђурица, 2020). Овај чланак у том погледу значи скроман допринос установи српског национализма по пропалим пројектима југословенства, комунизма и либерализма, који су сви скупа били модернистичка скретања са стазе светосавља (Поповић, 1993).

ЗАКЉУЧАК

У раду је разматран појам постмодерне науке чију парадигму представља физика комплексних система коју је развила Бриселска школа термодинамике предвођена Иљом Пригожином. Основни појам ове теорије је временски оператор који превазилази оквири модерне науке засноване на елиминацији времена. Његов значај је разрађен на космологији и естетици шаха, што се сматра ритуалном игром која одговара постмодерној парадигми.

Приказана је важност личног стила, интуиције и памћења, што су чиниоци које модернизам не узима у обзир. Савремена наука самим тим изискује методолошки искорак који би представљао одговор на потребе заједнице у слободном васпитању и образовању личности.

ЛИТЕРАТУРА

- Ђелић, З. (1985). Проблем промене у грчкој филозофији и у „Ји Ђингу“. *Културе исџока: часопис за филозофију, књижевност и уметност*, 6, 24–29.
- Ђелица, Д. (1988). *Шаховска чџанка*. Сарајево: Ослобођење.
- Бидев, П. (1972). *Шах симбол космоса: џенеза шаха од кинеске асџрологије до индијске мџџике са мнојим сликама и дијаграмима у џексџу*. Скопље: Организациони комитет шаховских олимпијада.
- Велимировић, Н. (1914). Беседа о народном пророчанству. Вворена у зиму 1912. У: Н. Велимировић, *Изнад греха и смрџи: беседе и мисли* (41–63). Београд: Издање С. Б. Цвјановића.
- Вељковић, Г. и Џомић, В. (1995). *Драјо Сџаић: џоследњи херцејовачки џророк*. Крагујевац: Светлописи.
- Ђурица, И. (2020). *Адверзарије за дојословље сџорџа*. Врњачка Бања: Ambrosiana serbica.
- Елијаде, М. (2015). *Слике и симболи*. Београд: Factum издаваштво.
- Елијаде, М. (2018). *Ковачи и алхемичари*. Београд: Factum издаваштво.
- Јунг, К. Г. (1989). Синхронизитет: начело неузрочног повезивања. У: К. Г. Јунг и В. Паули, *Тумачење џрироде и џсихе* (5–111). Загреб: Глобус.
- Каспаров, К. (2009). *Како живој имџџира шах*. Загреб: ВБЗ.
- Миловановић, М. (2020). *Пиџање календара у свейлосџи џредања Срџске џправославне цркве*. Рукопис у припреми за штампу.

- Невил, К. (2007). *Осмица*. Нови Сад: Соларис.
- Поповић, Ј. (1993). *Светисавље као философија животоа*. Ваљево: Манастир Ђелије.
- Пригожин, И. и Стенгерс, И. (1982). *Нови савез: мејаморфоза знаности*. Загреб: Глобус.
- Рудин, Н. М. (1969). *Ош маическој квадрати к шахмајам*. Москва: Просвещение.
- Тасић, В. (2002). *Мајемајика и корени јосимодерној мишљења*. Нови Сад: Светови.
- Тодоровић, И. (2005). *Ришвал ума: значење и сѣрукѣура лишијској ојхода*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Тодоровић, И. (2009). *Светиа сѣрукѣура: шрајање за јединсѣвенем основном кулѣурних феномена*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Тодоровић, И. (2015). *Срѣска шјајна: експериментална размајрања сѣецифичних сѣрукѣурних и семантичких образаца од изузејној значаја у срѣском еѣнокулѣурном контексту*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Фон Франц, М.-Л. (2010). *О шрорицању и о синхронизицијетѣу*. Београд: Атос.
- Хаѣи-Тонић, С. Д. (1936) *Исѣинишю Ошкровење*. Ниш: Свети цар Константин.
- Atmanspacher, H. & Scheingraber, H. (1987). A fundamental link between system theory and statistical mechanics. *Foundations of Physics*, 17 (9), 939–963.
- Chaitin, G. J. (1995). Randomness in arithmetic and the decline and fall of reductionism in pure mathematics. *Chaos, Solitons & Fractals*, 5 (2), 143–159.
- Crutchfield, J. P. (2003). What lies between order and chaos. In: J. Casti & A. Karlqvist (Eds.) *Art and Complexity* (31–45). Amsterdam: Elsevier.
- Von Franz, M.-L. (1974). *Number and Time: Reflections Leading toward a Unification of Depth Psychology and Physics*. Evanston: Northwestern University Press.
- Heinämäki, P., Lehto, H. J., Valtonen, M. J., Chernin, A. D. (1999). Chaos in three body dynamics: Kolmogorov-Sinai entropy. *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*, 310, 811–822.
- Huizinga, J. (1944). *Homo Ludens: A Study of the Play-Element in Culture*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Kracauer, S. (1993). Photography. *Critical Inquiry*, 19 (3), 421–436.
- Lockhart, C. M., Misra, B., Prigogine, I. (1982). Geodesic instability and internal time in relativistic cosmology. *Physical Review D: Particles and Fields*, 25 (4), 921–929.
- Mandelbrot, B. B. (1982). *The Fractal Geometry of Nature*. San Francisco: W. H. Freeman & Co.
- Meyerson, E. (1908). *Identité and Réalité*. Paris: Félix Alcan.
- Milovanović, M. (2013). Geocentrism and heliocentrism as opposed paradigmatic conceptions. *European Journal of Science and Theology*, 9 (4), 31–45.
- Milovanović, M. & Medić-Simić, G. (2020). Aesthetical criterion in art and science. *Neural Computing and Applications*.
- Milovanović, M. & Tomić, B. M. (2016). Fractality and self-organization in the Orthodox iconography. *Complexity*, 21 (S1), 55–68.
- Philidor, A. D. (1777). *L'Analyse du Jeu des Echecs*. A. Londres.
- Poincaré, H. (1899). *Les méthodes nouvelles de la mécanique celeste*. Paris: Imprimerie Gauthier-Villars.

- Prigogine, I. (1980). *From Being to Becoming: Time and Complexity in the Physical Science*. New York: W. H. Freeman & Co.
- Sambrook, T. & Whiten, A. (1997). On the nature of complexity in behavioural science. *Theory and Psychology*, 7 (2), 191–213.
- De Santilana, G. & Von Dechend, H. (1977). *Hamlet's Mill: An Essey Investigating the Origins of Human Knowledge and Its Transmutation through Myth*. Boston: Gambit.
- Schiller, F. (1968). *On the Aesthetic Education of Man in a Series of Letters*. Oxford: Clarendon Press.
- Toulmin, S. (1983). *The Return to Cosmology: Postmodern Science and the Theology of Nature*. California: University of California Press.
- Valtonen, M. & Karttunen, H. (2006). *The Three Body Problem*. Cambridge: Cambridge University Press.

MILOŠ R. MILOVANović

MATHEMATICAL INSTITUTE OF THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
BELGRADE

A RITUAL OF THE SCIENTIFIC PLAY

Summary

Looking for a conceptual definition of the postmodern science, the author considers Schiller's attitude on exigency for an aesthetic education. The play drive, that constitutes personality according to his view, is cognized through irreversible and innovative events which the contemporary theories are abounded by. A paradigm is the complex systems physics that was established by Ilya Prigogine and the Brussels School of Thermodynamics. The basic concept of such a theory is the time operator which transcends framework of the modern science founded upon elimination of time. Its significance is elaborated concerning cosmology and aesthetics of chess, which is a ritual play that corresponds to the postmodern paradigm.

The play is a complex system performing the amalgam of regularity and chance. In chess, however, the rules are so dominant that it represents a so-called *deterministic chaos*, where randomness emerges despite a pronounced regularity of the system. This is especially striking when players are of equal strength, which makes the outcome a random event. A substantial reason why one cannot reduce chess to the algorithmic calculus is a huge amount of calculations. For each move, there are four or five responses, then four responses to each of them, and so on. The move alternately drawn by players is called the *tempo* whereby there is no definite precept that should determine its value, but

only an estimation depending upon position and case. It considers chess to be a time-based game, similar to the weather forecast becoming less effective as it progresses into the future. The decision tree expands exponentially according to the geometric sequence, representing the complex system whose number of possible positions is greater than the number of atoms in the Universe.

ABOUT THE BOOK CHESS – A SYMBOL OF THE COSMOS
 Miloš Milovanović, Mathematical institute SASA
 milosm@mi.sanu.ac.rs

Chess is product of an epoch that is not our epoch, of a civilization that is not our civilization, of a race that is not our race. Chess is product of a way of thinking that is not our way, of a mathematics that is not our mathematics, of a philosophy that is not ours.

Indian chess. Under the chess, there are symbols of five elements from tantric literature. Moving in square form makes solid aggregate state - earth ; that element is represented by rock. Moving in crescent form makes liquid aggregate state that is represented by knight. The main element ether is represented by king.

from preface of the book

1	58	3	80	8	63	6	67	8
16	55	14	53	9	50	11	52	7
17	42	19	44	24	47	22	45	6
32	39	30	37	28	34	27	36	5
57	2	59	4	64	7	62	5	4
56	15	54	13	49	10	51	12	3
41	18	43	20	46	23	40	21	2
40	31	38	29	33	26	35	28	1
a	b	c	d	e	f	g	h	

Magic square that is the basis of chess game. Moving knight through the square forms new magic square. Similarly for other chess figures

7	38	2	80	9	63	6	67	1	38	2	80	8	63	6	67	1	38	2	80	8	63	6	67	1
16	55	14	53	9	50	11	52	16	55	14	53	9	50	11	52	16	55	14	53	9	50	11	52	16
17	42	19	44	24	47	22	45	17	42	19	44	24	47	22	45	17	42	19	44	24	47	22	45	17
32	39	30	37	28	34	27	36	32	39	30	37	28	34	27	36	32	39	30	37	28	34	27	36	32
57	2	59	4	64	7	62	5	57	2	59	4	64	7	62	5	57	2	59	4	64	7	62	5	57
56	15	54	13	49	10	51	12	56	15	54	13	49	10	51	12	56	15	54	13	49	10	51	12	56
41	18	43	20	46	23	40	21	41	18	43	20	46	23	40	21	41	18	43	20	46	23	40	21	41
40	31	38	29	33	26	35	28	40	31	38	29	33	26	35	28	40	31	38	29	33	26	35	28	40
1	2	3	4	5	6	7	8	1	2	3	4	5	6	7	8	1	2	3	4	5	6	7	8	1

3	33	46	56	59	25	22	16
44	50	61	31	50	10	5	39
54	27	17	14	8	35	41	54
23	12	2	37	47	52	58	29
6	40	43	49	62	32	19	9
45	55	60	26	21	15	4	34
57	32	24	11	1	38	48	51
18	13	7	30	42	53	63	20

FIGURE 9: POSTER ABOUT THE BOOK „CHESS – A SYMBOL OF THE COSMOS“ THAT WAS PRESENTED AT THE 6TH SEEDI (SOUTH-EAST EUROPEAN DIGITIZATION INITIATIVE) CONFERENCE IN ZAGREB, 18-20 MAY 2011

Talking about chess, Bobby Fischer has said that it is difficult to define something that constitutes life. It is a symbol of the Cosmos that concerns time, which is a basic concept of the postmodern science (Figure 9).

Keywords: postmodern science; aesthetic education; play drive; complex systems; time operator; chess.

ДАНИЈЕЛА Ж. ВУКОИЧИЋ¹

ДУШАН Б. РИСТИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ

ЗНАЧАЈ ОБРАЗОВАЊА ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ПРЕДУЗЕТНИЧКЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ У ОБЛАСТИ ТУРИЗМА И УГОСТИТЕЉСТВА И УКУПНОГ ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ

Образовање је један од најважнијих облика људског капитала. Напредно друштво се темељи на предузимљивим људима и предузетничкој активности. Људски ресурси, њихова знања, вештине, способности и компетенције чине кључне факторе успешног пословања и деловања сваког пословног субјекта. Како је туризам постао један од највећих и најбрже растућих економских сектора у свету, посебно значајну улогу људски ресурси имају у туристичкој делатности. Туристичка радна снага још увек се везује са ниским нивоом образовања и ограниченим вештинама у предузетништву и менаџменту. Кључни инструмент за унапређење предузетничке оријентације је осавремењивање образовних система којим би се развиле компетенције ученика/студената да стечена знања користе у предузетништву и буду покретачи развоја.

Ова студија има за циљ да прикаже све образовне установе у сектору туризма и угоститељства по управним окрузима и регионима у Србији и значај образовања за унапређење предузетничке оријентације. Истраживања се односе и на анализу модула који се баве образовањем у туризму на високошколским установама (стицање вештина и предузетничких способности, способност за самостално покретање нових пословних подухвата, као и о методама стицања знања). У раду се истиче неопходност да сектор туристичког образовања прати програм који кроз различите модуле подстиче предузетничка размишљања, а са циљем стварања свести о

---

1 danijela.vukoicic@pr.ac.rs

2 dusan.ristic@pr.ac.rs

предузетништву и оспособљавање студената при идентификацији и експлоатацији могућности за стварање нових пословних подухвата. Резултати оваквих истраживања доводе се у везу са тренутним економским развојем округа и региона, а такође могу бити основа за израду стратегија за економско оснаживање региона које ће утицати на укупни привредни развој Србије.

Кључне речи: образовање; туризам; угоститељство; предузетништво; економски развој; Србија.

Кључне факторе успешног пословања и деловања сваког пословног субјекта представљају људски ресурси, односно њихова знања, вештине, способности и компетенције (Кука, 2011). Људски ресурси су проистекли из улагања у формално образовање и стечених практичних знања радним искуством (Sánchez Cañizares и López-Guzmán Guzmán, 2010), где се захтева константно и континуирано напредовање, образовање и улагање. Посебно значајну улогу људски ресурси имају у туристичкој делатности. Образовање је један од најважнијих облика људског капитала и инвестирање у њега је важније и са већим ефектима од инвестиција у опрему (Blažević, 2007). Тренутно, образовање у туризму углавном је традиционално. Наставни планови, програмски садржаји, педагогија и радно окружење годинама су обнављани и усавршавани; међутим, није дошло до револуционарних промена у свету пуном иновација и наглих промена. Потребне су радикалне трансформације и промене – иновације које могу бити неугодне за многе, али које су неопходне за одрживост туристичког образовања (Hsu, 2018).

Временом, туризам је постао један од највећих и најбрже растућих економских сектора у свету (Daniel et al., 2017). Према дугорочној прогнози (Уједињених нација – Светске туристичке организације) о кретању туризма до 2030. године, очекује се да ће се међународни туристички доласци широм света повећавати за 3,3% годишње у периоду од 2010. до 2030. године, да би на крају достигли 1,8 милијарди до 2030. године (UNWTO, 2011). Развој овог сектора је значајан извор запошљавања и ако се туристичка радна снага још увек везује са ниским нивоом образовања и ограниченим вештинама у предузетништву и менаџменту. Порастом образовних програма на високошколским установама у овој области долази до пораста квантитативног образованог кадра (Airey, 2005; Walmsley, 2012; Daniel et al., 2017). Због конкурентне туристичке привреде, иновације у предузетништву кључне су за решавање тренутних потрошачких, технолошких и еколошких трендова. образовање у туризму представља суштину за даљи развој. Како би предузећа задржала остварене конкурентске предности, неопход-

на је константна анализа и предвиђање пословног окружења са циљем избора најбоље стратегије за унапређење свог рада. Туристичка предузећа могу да креирају квалитетан туристички производ и да пружају квалитетну туристичку услугу, као и да остваре конкурентне предности на тржишту само уколико поседују квалитетне стручне кадрове који имају способност континуираног стручног усавршавања и прилагођавања потребама и захтевима савремених туриста. У корелацији са квалитетом људских ресурса су квалитет туристичког производа и пружене услуге, а тржишни и економски ефекти тога сагледавају се кроз задовољство и мотивисаност туристичких кадрова и ниво оствареног туристичког прихода.

Код младих људи који подстичу предузетничка размишљања нашироко је препознат кључни приоритет за иновације (European Commission/EACEA/Eurydice, 2013; Secundo & Moustaghfir, 2016; Ndou et al., 2018). Креативност, иновативност, сагледавање ризика (European Commission/EACEA/Eurydice, 2013), као и способност истраживања и прилагођавања новим могућностима у остваривању идеја, а и могућностима проналаска у економским и друштвеним вредностима (Allen, 2009), саставни су делови предузетничких размишљања. Главну улогу у развоју иновативних предузетничких размишљања има образовни сектор (Secundo & Ndou, 2016; Ndou, Mele, Vecchio, 2018). Стога је све већи број универзитета у свету почео да пружа услуге образовања за област предузетништва (Kuratko, 2005), који има тенденцију пораста у наставним плановима и програмима у свим секторима, на свим нивоима образовања (Bacigalupo, Kampylis, Punie, Van Den Brande, 2016; Ndou, Secundo, Mele, 2016). Сектор туристичког образовања прати програм који кроз различите модуле или курсеве (Ahmad, Bakar, Ahmad, 2018) подстиче предузетничка размишљања, а са циљем стварања свести о предузетништву (Kirby, 2004a; Kirby, 2004b; Linan, 2007), оспособљавање студената при идентификацији и експлоатацији могућности за стварање нових пословних подухвата (EC – European Commission, 2008; Fayolle & Gailly, 2008). Нове технологије утицале су на убрзани развој иновација у туристичкој индустрији што у највећем броју случајева нису могле да испрате образовне институције па се често сматра да предузетници у туризму почињу са оскудним пословним вештинама и ограничени су у њиховој иновативности (Lerner & Haber, 2000; Morrison, Rimmington, Williams, 1999). Да постоји јаз између образовних институција које нуде ниво знања из области туризма и потреба туристичког сектора истичу и Zehrer и Mössenlechner (2008). Потребан је прелазак са традиционалног начина предавања и стратегије пословања на педагошке студије које су засноване на решавању проблема и оснаживање ученика/студената да створе нешто што има потенцијалну вредност за друге (Hagvall Svensson, Lundqvist, Williams, Middleton, 2017), као и на учење које је оријентисано на развој предузетничких

вештина и способности (Fayolle, 2013). Методе предузетничке наставе треба да негују креативност и пруже прилике за обављање праксе која је од битног значаја за подстицање практичног предузетничког понашања (Isenberg, 2010; Nambisan & Baron, 2013).

Србија је земља која има повољан туристичко-географски положај и која поседује компаративне предности за развој туристичке делатности које су засноване на природним и антропогеним туристичким вредностима. Да би остварила конкурентске предности на туристичком тржишту у односу на окружење, Србији је неопходно ново туристичко позиционирање. Предуслов за стварање ефикасне туристичке структуре која треба да допринесе одрживост туристичком развоју и укупном економском развоју Србије је перманентно учење и усавршавање туристичких кадрова, као и стратешко управљање људским ресурсима у сектору туризма. Потребно је подстаћи наставнике на размишљање о могућностима иновирања одређених сегмената организације и реализације универзитетске наставе (Станковић и Голубовић-Илић, 2017).

Ова студија има за циљ да прикаже стање и перспективу образовања људских ресурса у сектору туризма по управним окрузима и регионима у Србији. Анализа распореда свих средњих и високих школа и факултета у Србији које се баве образовањем кадрова из сектора туризма може да укаже на аспекте који би утицали на перспективу економског развоја. Истраживања се односе и на анализу модула који се баве образовањем у туризму на високошколским установама (стицање вештина и предузетничких способности, способност за самостално покретање нових пословних подухвата, као и о методама стицања знања). Резултати оваквих истраживања доводе се у везу са тренутним економским развојем регија, а такође могу бити основа за израду стратегија за економско оснаживање регија које ће утицати на укупни привредни развој Србије.

МАТЕРИЈАЛИ И МЕТОДЕ

ПРОСТОР ИСТРАЖИВАЊА

Туристичка вредност географског положаја Србије је велика и представља важно међународно раскршће више комуникационих праваца. Простор Србије јужно од Саве и Дунава (око 75% територије) простира се у средишњем делу Балканског полуострва, а северно од ових река (око 25% територије) припада Средњој Европи. Дунавом је повезана са западном, средњом и делимично са источном Европом, представљајући се истовремено као балканска, средњоевропска, панонска и подунавска земља. Туристичка атрактивност огледа се и у морфолошком погледу, тако се јужни део дна и обода

Панонског басена налази на територији Србије, док композитни склоп планина, долина и котлина обухвата централни, јужни, источни и југоисточни део Србије (Јовичић, 2009). На атрактивност геоморфолошких туристичких мотива утичу и климатске, хидрографске и биогеографске туристичке вредности. У компарацији са природним туристичким вредностима на простор и његову атрактивност утичу и антропогене туристичке вредности. Културни туристички мотиви задовољавају културне потребе туристичких кретања и за њих су најчешће везани атрибути естетског, куриозитетног и знаменитог карактера.

Развојем туризма јавља се и велика конкуренција између туристичких дестинација. На основу става ког заступа Светски економски форум (World Economic Forum), земље које су оствариле ранг изнад педесетог места могу се сматрати глобално конкурентским туристичким дестинацијама. Србија, и поред тога што има компаративне предности које представљају јаку базу за изградњу повољне конкурентске позиције, на туристичком тржишту има лошу позицију јер се према истраживању Светског економског форума у 2015. години од 141 посматране земље у свету, налази на 135. месту за доступност природних ресурса и развој туристичких активности на отвореном (<https://www.weforum.org/>).

Економски, социјални и политички значај туристичког сектора данас је неспорна реалност. Најзначајнији аспекти економског утицаја туризма су повећање запослености и прилив инвестиција. Економски утицаји туризма иначе се могу поделити на примарне утицаје који обухватају туристичку потрошњу на дестинацији и секундарне, који се односе на индиректне и индуковане утицаје (Манић, 2018). У сектору Услуге смештаја и исхране у 2019. години процењен је реални раст од 9,1% док је број ноћења туриста повећан за 7,6% у односу на 2018. годину (<https://www.stat.gov.rs/#>, 2020).

МЕТОДОЛОГИЈА

У раду су табеларно и картографски по управним регионима и окрузима представљене све образовне институције са модулима из сектора туризма и угоститељства. Подаци су прикупљени са портала који покрива све информације везане за образовање (<http://edukacija.rs/>, 2019).

Овај чланак описује истраживачку студију која има за циљ да процени ефикасност интегрисања предузетништва у туристичке образовне програме. Упитник је осмишљен да сагледа мишљења учесника која се односе на неопходност предузетништва у угоститељским и туристичким програмима.

Анкетни лист се састоји од укупно 26 питања (на основу Ликертове скале: 5 бодова; 1 = не слажем се, 5 = слажем се у потпуности) како би се оценио курс. Питања су одабрана да дају конкретне информације о курсу. Образац је састављен на следећи начин: 1 до 5 питања пружа информације о разлозима за првобитни одабир курса; 6 до 10 су коришћена за идентификацију главних очекивања студената, и 11 до 13 омогућавају да проверимо колико су се очекивања испунила; 14 до 19 намењена су да прикупе информације о утицају наставе са становишта студената; и коначно, 20 до 26 омогућавају процену професорског учинка, логистике курса и обезбеђеног материјала за обуку (Daniel et al., 2017).

ТАБЕЛА 1: АНКЕТНИ ЛИСТ СА РЕЗУЛТАТИМА ИСТРАЖИВАЊА ИЗРАЖЕНИМ У %

ПИТАЊА		ДА	НЕ
1	Изабрали сте модул из области туризма јер сте заинтересовани за предузетништво у тој области.	90.1	9.9
2	Изабрали сте модул из области туризма да би стекли знање и вештине у предузетништву из те области.	90.1	9.9
3	Изабрали сте модул из области туризма јер желите да постанете предузетник.	73.2	26.8
4	Изабрали сте модул из области туризма да би стекли нова знања.	87.3	12.7
5	Изабрали сте модул из области туризма под утицајем пријатеља.	11.3	88.7
6	Завршетком овог модула очекујете да поседујете знање о предузетништву у области туризма.	90.1	9.9
7	Завршетком овог модула очекујете да заволите посао у области туризма.	80.3	19.7
8	Завршетком овог модула очекујете да можете да препознате предузетничке оријентације у области туризма.	76.1	23.9
9	Завршетком овог модула очекујете да поседујете неопходне способности да бисте постали предузетник у области туризма.	78.9	21.1
10	Завршетком овог модула очекујете да препознате критеријуме за успешан бизнис.	81.7	18.3
11	Завршетком овог модула очекујете да знате како да покренете пословни подухват.	77.5	22.5
12	Током курса били сте изложени информацијама око тога како да покренете нови бизнис.	57.7	42.3
13	Курс је креирао свесност да будете предузетник.	46.5	53.5

ТАБЕЛА 1: АНКЕТНИ ЛИСТ СА РЕЗУЛТАТИМА ИСТРАЖИВАЊА ИЗРАЖЕНИМ У %

14	Курс је био довољан да вам обезбеди неопходно предузетничко знање и вештине.	60.6	39.4
15	Након завршетка курса постаћете предузетник.	45.1	54.9
16	Модул је успешно променио ваше мишљење око зависности од посла који нам нуди Влада или приватни сектор.	70.4	29.6
17	Модул је испунио сва ваша очекивања да постанете предузетник.	64.8	35.2
18	Ваша одлука да похађате модул у области туризма је била паметна одлука.	70.4	29.6
19	Знање о предузетништву је важно за све ђаке/студенте.	91.5	8.5
20	Модул је релевантан за ваше будуће занимање.	88.73	11.3
21	Научени предмети на модулу су били веома јасни.	84.5	15.5
22	Били сте задовољни са методама предавања.	84.5	15.5
23	Материјал са модула задовољио је све моје потребе за знањем.	76.1	23.9
24	Садржај модула је био релевантан у процесу постајања предузетника.	76.1	23.9
25	Ви бисте препоручили модул из области туризма пријатељима.	73.2	26.8
26	По вашем мишљењу, евалуација програма је била релевантна.	84.5	15.5

Анонимно анкетно истраживање спроведено је међу студентима високих школа и факултета у Србији који се баве образовањем за сектор туризма и угоститељства. Анкета је спроведена у новембру 2018. године. Обрада података креирана је у софтверу SPSS Statistics br. 21, програму који учитава податке, изводи анализе и даје исписе резултата. Анализом и синтезом добијених резултата биће истакнута мера присутности предузетничког духа у туризму и угоститељству.

РЕЗУЛТАТИ

Са циљем развоја туристичке индустрије у Србији, многи програми од средњег до високог образовања прилагођени су потребама развоја сектора. Као последица тога повећан је број места у школама и високошколским установама које се баве образовањем профила у туризму и угоститељству. Као предмети и смерови, туризам и угоститељство се прво појављују у оквиру економских школа. Данас је у Србији таквих 29 од укупно 76 школа. Укупно 11 средњошколских установа образује туризмologe, 29 средњих

школа образује угоститеље, а 36 школа образује туризмologe и угоститеље. У Србији за упис на профил „Туристичко-хотелијерски техничар“ има укупно 1590 места, за упис на профиле угоститељства у трајању од три године 2562 места, а са четворогодишњим образовањем 930 места.

- Простор Републике Србије подељен је на пет региона (Београдски, Шумадија и Западна Србија, Јужна и Источна Србија, Војводина и Косово и Метохија) и 30 управних округа (Слика 1).
  - На простору града Београда постоји 210 места за школовање туризмologa, 180 места за угоститеље са трогодишњим образовањем и 180 места за угоститеље са четворогодишњим образовањем.
  - Регион Јужне и Источне Србије састоји се од 9 управних округа на коме се налази 20 средњих школа које образују туризмologe и угоститеље. За профил „Туристичко-хотелијерски техничар“ у овом региону постоји 480 места на годишњем нивоу. Највећи број ученика примају школе у Браничевском и Зајечарском округу (90 места). За профиле угоститеља у трајању од 3 године на овом простору школе располажу са 645 места и у трајању од 4 године са 270 места. Највише места за ове профиле имају Браничевски, Јабланички и Подунавски округ – по 180 места.
  - На простору Шумадије и Западне Србије налази се 8 управних региона са 29 средњих школа са образовним профилима туризмologa и угоститеља. Број места за образовни профил „Туристичко-хотелијерски техничар“ износи 510, а за профиле угоститеља 930 места са 3 године образовања и 390 места са четворогодишњим образовањем. Највећи број туризмologa образује се у школама Златиборског, Поморавског и Рашког округа (по 90 места). Највише места за угоститеље имају школе у Колубарском округу, 165 места са 3 године образовања, а са четворогодишњим образовањем имају школе у Рашком округу (180 места).
  - Простор Војводине има 7 управних региона и 22 школе са образовним профилима туризмologa и угоститеља. За профил „Туристичко-хотелијерски техничар“ у овим школама има 390 места, а највише их је у Јужнобачком округу (150 места). За профиле угоститеља са трогодишњим образовањем регион Војводине располаже са 777 места, а највише их је у Јужнобачком округу (282 места), док је са четворогодишњим образовањем у Војводини 90 места од чега је у Јужнобачком округу 60 места.
  - Регион Косова и Метохије има 2 средње школе које образују угоститеље са трогодишњим образовањем и то 20 места у Косовском округу и 10 места у Косовскопоморавском округу. На овом простору

ру нема школа које образују туризмologe као ни угоститеље у четворогодишњим образовању.

Пет високих школа у Србији се бави образовањем људских ресурса у сектору туризма и три високе школе које образују кадар у туризму и угоститељству.

- Од тога у региону Београда налазе се:
  - Београдска пословна школа која има студијски програм Менаџмент туризма на ОСС (198 студената);
  - Висока туристичка школа са студијским програмом Економија и туризам на ОСС (400 студената) и два студијска модула на ССС, Управљање у туризму (54 студената) и Менаџмент организатора путовања (54 студената);
  - Висока хотелијерска школа струковних студија са студијским програмом Хотелијерство, ресторанство и гастрономија на ОСС (360 студената) и студијског модула Менаџмент у угоститељству на ССС (84 студената).
- На простору региона Војводине у Новом Саду налази се Висока пословна школа струковних студија са студијским програмом Туризам и хотелијерство на ОСС (120 студената).
- У региону Шумадије и Западне Србије налази се:
  - На простору Златиборског округа Висока школа струковних студија Ужице са студијским програмом Туризам на ОСС (66 студената) и са ССС (50 студената);
  - На простору Шумадијског округа Висока политехничка школа струковних студија у Аранђеловцу која у свом саставу има модул Менаџмент у туризму и угоститељству на ОСС (55 студената).
- У региону Јужне и Источне Србије налазе се две високе школе:
  - У Топличком округу Висока пословна школа струковних студија са седиштем у Блацу има студијски модул Туризам на ОСС (40 студената);
  - У Јабланичком округу Висока пословна школа струковних студија са седиштем у Лесковцу има студијски модул Туризам и угоститељство на ОСС (132 студената).

У Србији постоји седам факултета на четири универзитета чији је оснивач Република Србија на којима се образује кадар за сектор туризам и угоститељство:

- Универзитет у Београду – Географски Факултет, Смер Туризмологија, Београд (ОАС и Мастер студије);

- Универзитет у Београду – Економски факултет, Београд (ОАС – туризам и хотелијерство);
- Универзитет у Новом Саду – Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад (ОАС – Туризам, Хотелијерство, Гастрономија, Ловни туризам, Мастер – Туризам и ДС – Туризам);
- Универзитет у Нишу – Природно-математички факултет, Департман за географију, Ниш (Мастер – Туризам);
- Универзитет у Нишу – Економски факултет, Ниш (ОАС – Менаџмент у туризму и Мастер – Менаџмент у туризму);
- Универзитет у Крагујевцу – Економски факултет, Крагујевац (ОАС – Туризам и хотелијерство и Мастер – Менаџмент у туризму);
- Универзитет у Крагујевцу – Факултет за хотелијерство и туризам, Врњачка Бања (ОАС и Мастер студије);
- Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици – Природно-математички факултет, Одсек за географију, Косовска Митровица (Мастер – Туризам).

Универзитети чији оснивач није Република су:

- Сингидунум – Интегрисани Универзитет у Београду (ОАС – Туризам и хотелијерство, Мастер студије – Пословни системи у туризму и хотелијерству и ДС – Менаџмент у туризму, ОАС – Туризам и хотелијерство, студије на даљину);
- Сингидунум – Пословни факултет у Ваљево, Ваљево (ОАС – Туризам и хотелијерство);
- ТИМС – Факултет за спорт и туризам, Нови Сад (ОАС – Туризам; Мастер студије туризма; Докторске студије туризма).

Анкетни упитник спроведен је међу студентима високих школа (Висока пословна школа у Блацу, Београдска пословна школа у Београду, Висока пословна школа у Лесковцу) и факултета (Природно-математички факултет у Косовској Митровици, Природно-математички факултет у Нишу, Географски факултет у Београду, Природно-математички факултет у Новом Саду и Факултет за туризам и хотелијерство у Врњачкој Бањи), на узорку од 272 испитаника где је један анкетни лист неправилно попуњен и као такав није разматран. На основу резултата анкете 43% је било мушкараца, а 57% жена. Од укупног броја анкетираних 34% је било свршених студената, а 66% су били студенти завршних година студија.

Резултати су приказани на тракастом графикону који осликава позитивне одговоре у процентима (плаве траке) и негативне одговоре (црвене траке) (Слика 2). На основу анализе анкете изводи се закључак да је већина сту-

СЛИКА 1: ШЕМАТСКИ ПРИКАЗ СРЕДЊИХ И ВИСОКИХ ШКОЛА И ФАКУЛТЕТА КОЈИ СЕ БАВЕ ОБРАЗОВАЊЕМ ПРОФИЛА У ТУРИЗМУ И УГОСТИТЕЉСТВУ ПО РЕГИОНИМА И УПРАВНИМ ОКРУЗИМА У СРБИЈИ

дената студијски програм одабрала са жељом да стекне знања о предузетничким вештинама (питања од 1 до 4). Интересантно је да је 73,2% студената изабрало програм јер жели да постане предузетник у области туризма. Битна је чињеница да је само 11,3% студената програм уписало под утицајем пријатеља, што говори о заинтересованости за предузетништво (90,1%), за стицање нових знања (87,3%) и вештина у овој области (90,1%).

Главна очекивања студената су да стекну знање о предузетништву у области туризма (90,1%), да заволе посао у овој области (80,3%), препознају предузетничке оријентације (76,1%), стекну неопходне способности да би

постали предузетник (78,9%), да препознају критеријуме за успешан бизнис (81,7%), као и да стекну знања и вештине за покретање пословног подахвата (77,5%). Као главни циљ студената намеће се жеља за стицањем знања и вештина у процесу стварања бизниса.

Као крајњи циљ код очекивања студената изводи се закључак да је неопходно кориговати план и програм постојећих модула у новом акредитационом циклусу. Тако се 57,7% студената изјаснило да програм пружа довољно информација за покретање бизниса, док се 53,5% студената изјаснило да им програм није створио свест о томе како постати предузетник. Ипак, 60,6% студената сматра да им је програм пружио довољно предузетничких знања и вештина. Са циљем оспособљавања људских ресурса за самостално покретање бизниса у области туризма неопходно је тренутне вредности подићи на виши ниво.

Важност знања о предузетништву на перспективу запошљавања у туризму истиче 91,5% испитаника. Већина студената сагласна је са тим да је похађање програма релевантно за њихову будућу каријеру запошљавања (88,7%), али само 45,1% се изјаснио да након завршеног курса може постати предузетник. Овај резултат показао је да очекивања студената нису у потпуности испуњена. Са тим да је модул успешно променио своје мишљење око зависности од посла који нуди Влада и приватни сектор сагласно је 70,4% студената туризма.

На крају, већина испитаника/студената дала је позитивну оцену студијским програмима (питања од 20 до 26), као што су наставни метод и садржај предмета (84,5%), материјали са модула (76,1%) и процес евалуације (84,5%). Као последица тога, 73,2% испитаника/студента ће вероватно препоручити студијски програм/модул пријатељима и познаницима.

На основу резултата анкете закључује се да је укључивање компанија у програме образовања туризмолога јако битно за постизање јаснијег разумевања реалности како компаније функционишу, као и за упознавање конкретних проблема с којима се суочавају. Кроз укључивање компанија студентима се даје могућност да идентификују вештине, као што су способност рада у тиму, вештине комуникације и управљање пројектима. Стога, чини се да укључивање компанија у овај програм очигледно утиче на ученичко разумевање најважнијих пословних вештина, као и на приближавање ученицима реалног пословног окружења (Daniel et al., 2017).

Циљ овог рада био је утврдити тренутно стање и сагледати перспективу студената туризма за важност предузетничког образовања у оквиру њихових курсева (предмета). Такође, процењен је утицај и укупна структура програма, као и користи од државних и приватних организација са којима се сарађивало. Активно укључивање предузећа представља иновативан

Слика 2: Одговори на Ликертовој скали категорисани као слагање (плаво) или неслагање (црвено)

приступ образовању туризмолога, користећи активне методологије учења имајући за циљ промовисање развоја предузетничких вештина студената.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Одредбе закона о дуалном образовању (Службени гласник РС, бр. 101/2017) примењују се на део средњег образовања и васпитања за образовне профиле у трајању од три, односно четири године специјалистичког образовања. Дуалним образовањем се кроз теоријску наставу и вежбе у школи, као и учењем кроз рад код послодавца, стичу, усавршавају и изграђују знања, вештине и способности и ставови (компетенције) у складу са стандардом квалификације и планом и програмом наставе и учења.

„Учење кроз рад“ организован је процес током кога ученици, под руководством и надзором инструктора у реалном радном окружењу код послодавца, стичу компетенције неопходне за ефикасан и продуктиван рад у одрађеном занимању или групи занимања. Циљеви дуалног образовања су: обезбеђивање услова за стицање, усавршавање и развој компетенција у складу са потребама тржишта рада; обезбеђивање услова за даље образовање и целоживотно учење; развијање предузимљивости, иновативности, креативности, професионални и каријерни развој сваког појединца; обезбеђивање услова за лични, економски и општи друштвени развој; развијање способности за тимски рад и осећај личне одговорности у раду; развијање свести о важности здравља и безбедности, укључујући и безбедност и здравље на раду; развијање способности самовредновања и изражавања сопственог мишљења као и самосталног доношења одлука (<http://srednjes.kole.edukacija.rs/dualno-obrazovanje>, 2019).

Прегледом и анализом свих туристичких вредности на простору Србије као и број предузећа и компанија из области туризма и угоститељства на тим просторима и преглед распореда свих средњих и високих школа и факултета које школују туризмологе изводи се закључак на којим просторима образовне установе могу спровести дуално образовање.

Циљ овог рада био је да се сагледају стање и перспектива студената из области туризма и угоститељства у Србији, као и релевантност предузетничког образовања у оквиру њихових курсева. Такође, процењен је утицај предузећа у укупном образовању људских ресурса, јер њихово учешће у укупној структури програма представља иновативан приступ настави у предузетничком образовању, а има за циљ развој предузетничких вештина код ученика/студената. Анализом резултата дошло се до закључка да су тренутне методе добро прихваћене код студената, а да је учешће компанија кључни елемент у заокруживању процеса образовања, јер се на тај начин студенти директно сусрећу са проблемима, њиховим превазилажењем и учествовањем у креирању будућих планова за компанију.

Главни разлог за упис студената на одређени модул био је њихов интерес да стекну знање и вештине у предузетништву, али и жеља да постану предузетник. Завршетком модула већини студената се не оствари превас-

ходни циљ да покрену пословни подухват и препознају све критеријуме за успешан бизнис, па тако своје каријере настављају запослени у организацијама. Свакако, модул је битно утицао на каријеру највећег броја студената приликом запошљавања у јавном и приватном сектору.

На крају, у укупној процени програма, готово сви ученици/студенти сагласни су са тим да је знање о предузетништву важно, као и да је модул релевантан за будуће занимање, те да ће га као такав препоручити пријатељима. Стога се препоручује да се образовање кроз предузетништво, које је усмерено на развој некогнитивних предузетничких вештина, угради у програме туризма и угоститељства како би се подигла свест студената о предузетништву као прилици за развој каријере, али и подстакао развој вештина које туристичке компаније највише цене, као што су способност тимског рада, комуникативност, креативност и вештине управљања пројектима.

ЛИТЕРАТУРА

- Ahmad, S. Z., Bakar, A. R. A., Ahmad, N. (2018). An evaluation of teaching methods of entrepreneurship in hospitality and tourism programs. *The International Journal of Management Education*, 16 (1), 14–25.
- Airey, D. (2005). Growth and development. In: D. Airey & J. Tribe (Eds.), *An international handbook of tourism education* (13–24). Oxford, UK: Elsevier Ltd.
- Allen, K. (2009). *Entrepreneurship for Scientist and Engineer*. NJ, USA: Prentice Hall.
- Bacigalupo, M., Kampylis, P., Punie, Y., Van Den Brande, G. (2016). *EntreComp: The Entrepreneurship Competence Framework for Citizens (No. JRC101581)*, Joint Research Centre (Seville site). Publication Office of the European Union, Luxembourg.
- Blažević, B. (2007). *Turizam u gospodarskom sustavu*. Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment u Opatiji.
- Daniel, A. D. et al. (2017). Tourism Education: What about entrepreneurial skills? *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 30, 65–72.
- EC – European Commission (2009). *Education and Training 2020*. Brussels, Belgium.
- European Commission/EACEA/Eurydice (2013). *Education and Training in Europe 2020: Responses from the EU Member States*, Eurydice Report. Brussels, Eurydice.
- Fayolle, A. & Gailly, B. (2008). From craft to science. Teaching models and learning processes in entrepreneurship education. *Journal of European Industrial Training*, 32 (7), 569–593.
- Fayolle, A. (2013). Personal views on the future of entrepreneurship education. *Entrepreneurship & Regional Development*, 25 (7/8), 692–701.
- Hagvall Svensson, O., Lundqvist, M., Williams Middleton, K. (2017). Transformative, Transactional and Transmissive modes of teaching in action-based entrepreneurial education. In *Proceedings of ECSB entrepreneurship education (3E) Conference (1–15)*. Cork Ireland.

- Hsu & Cathy H. C. (2018). Tourism education on and beyond the horizon. *Tourism Management Perspectives*, 25, 181–183.
- <http://publikacije.stat.gov.rs/>, 5.11.2018.
- <http://fakulteti.edukacija.rs/privatni-fakulteti/svi-gradovi>, 5.06.2019.
- <https://www.stat.gov.rs/#>, 3.01.2020.
- Isenberg, D. J. (2010). How to start an entrepreneurial revolution. *Harvard Business Review*, 88 (6), 40–50.
- Jovićić, D. (2009). Turistička geografija Srbije. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd.
- Kirby, D. A. (2004a). Entrepreneurship Education and Incubators: Pre-incubators, Incubators and Science Parks as Enterprise Laboratories. In: *Proceedings of the 14th annual international Ent conference*. Napoli, Italy: University of Napoli Federico II.
- Kirby, D.A. (2004b). Entrepreneurship education: Can business schools meet the challenge? *Education and Training*, 46 (8/9), 510–519.
- Kuka, E. (2011). Menadžment ljudskih resursa. *Praktični menadžment: stručnih časopis za teoriju i praksu menadžmenta*, 2(2), 64–66. <http://hrcak.srce.hr/76454>
- Kuratko, D. F. (2005). The emergence of entrepreneurship education: Development, trends and challenges. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 29 (5), 577–597.
- Lerner, M. & Haber, S. (2000). Performance factors of small tourism venture: The interface of tourism, entrepreneurship and the environment. *Journal of Business Venturing*, 16 (1), 77–100.
- Liñán, F. (2007). The role of entrepreneurship education in the entrepreneurial process. In: A. Fayolle (Ed.), *Handbook of research in entrepreneurship education*, 1. Elgar, Cheltenham.
- Manić, E. (2018). *Geografija turizma*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet.
- Morrison, A., Rimmington, M., Williams, C. (1999). *Entrepreneurship in the hospitality tourism and leisure industries*. Oxford: Butterworth Heinemann.
- Nambisan, S. & Baron, R. A. (2013). Entrepreneurship in innovation ecosystems: Entrepreneurs' self-regulatory processes and their implications for new venture success. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 37 (5), 1071–1097.
- Ndou, V., Secundo, G., Mele, G. (2016). A process-based model for inspiring technology-driven entrepreneurship: An education perspective. In: G. Passiante, A. Romano (Eds.), *Creating technology-driven entrepreneurship* (149–193). UK: Palgrave Macmillan.
- Ndou, V., Mele, G., Vecchio, P. D. (2018). Entrepreneurship education in tourism: An investigation among European Universities. *Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education*. In Press, Corrected Proof, Available online October 25th 2018.
- Sánchez Cañizares, Sandra M., López-Guzmán Guzmán, Tomás J. (2010). Povezanost stupnja obrazovanja, predanosti tvrtki i zadovoljstva zaposlenika: analiza hotelskih kuća u Andaluziji (Španjolska). *Acta turistica*, 22 (1), 37–67.
- Secundo, G. & Moustaghfir, K. (2016). Rethinking the University System: A Strategic Roadmap Towards the Entrepreneurial University Model. *Creating Technology-Driven Entrepreneurship* (115–148). UK: Palgrave Macmillan.

- Secundo, G., Ndou, V., Del Vecchio, P. (2016). Challenges for instilling entrepreneurial mindset in scientists and engineers: What works in European universities? *International Journal of Innovation and Technology Management*, 13 (05), 1640012.
- Станковић, С. и Голубовић-Илић, И. (2017). Осавремењавање универзитетске наставе интеграцијом студијских предмета. *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, 48 (1), 299-315.
- UNWTO, Tourism towards 2030 global overview. World Tourism Organization (2011).
- Walmsley, A. (2012). Pathways into tourism higher education. *Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education*, 11, 131-139.
- WTTC - Travel & Tourism Economic Impact 2016 Serbia <http://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/countries-2016/serbia2016.ashx> (стр. 1).
- Zehrer, A. & Mössenlechner, C. (2008). Industry relations and curricula design in Austrian tourism master programs: A comparative analysis. *Journal of Teaching in Travel & Tourism*, 8 (1), 73-95.

DANIJELA Ž. VUKOČIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF NATURAL SCIENCES AND MATHEMATICS

DUŠAN B. RISTIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF NATURAL SCIENCES AND MATHEMATICS

THE IMPORTANCE OF EDUCATION FOR THE IMPROVEMENT OF ENTREPRENEURIAL
ORIENTATION OF HUMAN RESOURCES IN THE FIELD OF TOURISM AND HOSPITALITY
AND THE OVERALL ECONOMIC GROWTH IN SERBIA

Summary

Education is one of the most important forms of human capital. An advanced society is based on entrepreneurial people and entrepreneurial activity. Human resources, their knowledge, skills, abilities, and competences are the key factors for successful business operations of any business entity. Since tourism has become one of the largest and fastest growing economies in the world, human resources have a particularly important role in it. The tourism workforce is still linked to low educational attainment and limited skills in entrepreneurship and management, which imposes the need for the curricula to be expanded at all levels of education. A key instrument for improving entrepreneurial orientation is the modernization of educational systems that would develop certain student competencies in order for them to use the acquired knowledge in entrepreneurship and be the drivers of development.

This study aims to point to all educational institutions in the tourism and hospitality sector in the administrative districts and regions of Serbia and the importance of educating human resources in order for them to promote entrepreneurial orientation. Research also refers to the analysis of modules dealing with tourism education at higher education institutions (acquisition of skills and entrepreneurial abilities, ability to start new business ventures independently, and methods of acquiring knowledge). The paper emphasizes the need for the tourism education to follow a program that stimulates entrepreneurial thinking through different modules, with the aim of creating awareness of entrepreneurship and training students in identifying and exploiting opportunities in order to create new business ventures. The results of such research are brought into connection with the current economic development of the regions, and can also be the basis for the development of strategies for economic empowerment of regions that will affect the overall economic development of Serbia.

Keywords: education; tourism; catering; entrepreneurship; economic growth; Serbia.

АЛЕКСАНДРА З. НИКОЛАЈЕВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
 ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
 ДЕПАРТМАН ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

ГОРДАНА В. СТОЈИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
 ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
 ДЕПАРТМАН ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

СОЦИОЛОГИЈА КАО НАУКА И ПРАКСА: РАЗВОЈ СОЦИОЛОГИЈЕ У САД

Историјски развој социологије у САД показује различита схватања о примени социолошких сазнања и професији социолога. У време свог настанка 1890-их, социологија се у САД развија тесно повезана са практичним деловањем. Током XX века, у настојању да се учврсти положај социологије као академске дисциплине, јављају се различита схватања о томе како треба да изгледа социолошка пракса и шта професија социолога подразумева. Данас су ова питања важна због могућности запошљавања социолога, али и даљег развоја социологије као науке.

У раду ће бити приказан развој социологије као науке и социолошке праксе у појединим фазама историје социологије у САД. На крају рада указаћемо на савремене трендове у друштву и социологији који подстичу пропитивање професионалне делатности социолога.

Кључне речи: социологија; САД; наука; социолошка пракса; професија социолога.

Увод

Од свог настанка социологија се суочава са проблемом односа науке и праксе, односно могућности примене социолошких сазнања у друштву и

1 aleksandra.nikolajevic@filfak.ni.ac.rs

2 gordana.stojic@filfak.ni.ac.rs

Рад је урађен у оквиру пројекта *Корак ка њрофесионализацији социологије: анализа њојреда за њрофесијом*, који реализује Департман за социологију Филозофског факултета у Нишу.

развоја професионалне делатности социолога. Данас су ова питања важна због могућности запошљавања социолога, али и даљег развоја социологије као науке. Историјски развој социологије у САД показује различите приступе када је реч о практичној примени социолошких сазнања и професији социолога. Избор америчке социологије заснива се на томе што је, по низу показатеља (броју катедри, развијености социолошке заједнице, броју студената), социологија најразвијенија у САД, укључујући и практични (примењени) аспект социологије (Županov i Šporer, 1985). Богата историја дисциплине у раду ће бити приказана у кратким цртама, а нагласак ће бити на променама у схватању социологије као науке и праксе у различитим периодима развоја. На крају рада указаћемо на савремене трендове у друштву и социологији који подстичу пропитивање професионалне делатности социолога.

На почетку рада потребно је дефинисати неколико појмова. Кад говоримо о социологији као науци мислимо на развој социологије као теоријско-емпиријске дисциплине и њену институционализацију у систему наука и академских дисциплина. Социолошка пракса (*sociological practice*) односи се на „социологију која је усмерена на идентификовање и/или примену решења друштвених проблема“ (Krause, 2007, стр. 1346). Насупрот социолошкој пракси је „базична“, „чиста“ социологија, чији је циљ објашњавање друштвених проблема. Социолошка пракса обухвата примењену и клиничку социологију. Иако многи социолози у свом раду обављају и примењену и клиничку социологију, међу њима се може направити јасна разлика: примењени социолози су специјалисти за истраживања (истраживања у практичне сврхе), а клинички социолози су актери промене који спроводе практичну интервенцију у друштву (Krause, 2007, стр. 1346; Fritz, 2007, стр. 1325).

Пре анализе развоја социологије у САД, потребно је указати на два момента у вези историје социологије уопште. Прво, историја социологије се најчешће пише као историја теорија које следе временски једна другу. У том смислу може се рећи да „теорија“ превише монополизује наш поглед на историју социологије, па отуда и наш поглед на оно што је социологија постигла“ (Collins, 1999, стр. 42). Међутим, да би се разумело савремено стање социолошке праксе неопходно је, осим анализе историје социолошке теорије, указати на процес институционализације социологије на универзитетима и начин финансирања социолошких истраживања. Поред тога, на развој социолошке праксе (и науке) утицала су практична настојања да се решавају друштвени проблеми (реформистички покрети, јавне политике, службена статистика). То је посебно важно за развој социологије у САД која настаје, с једне стране, под утицајем теоријских приступа развијених у Европи и, с друге стране, домаћих реформистичких покрета.

Друго, историја социологије подложна је различитим (ре)интерпретацијама које зависе од тога како се дефинише шта је то социологија (опш. Мимица, 1999). Чињенице о институционализацији социологије у САД су познате. Од половине XIX века деловала је Америчка асоцијација за друштвену науку (1865–1909) која је окупљала све оне који су се бавили друштвеним проблемима, истраживачки и практично. Из овог удружења постепено се диференцирају посебне друштвене науке, а социологија се као академска дисциплина конституише на прелазу из XIX у XX век.³ У првим деценијама XX века (посебно 1930-их година) јавља се настојање да се социологија конституише као наука заснована на развијеној теорији и емпиријским истраживањима применом статистичких метода, чији је циљ „позитивистичко“ сазнање, често наглашавајући одвојеност од друштвених реформи и примењене социологије. У деценијама после Другог светског рата историја америчке социологије се повезује пре свега са европском социолошком традицијом код утицајем Парсонса и Мертоновог разликовањем историје и систематике у социологији, при чему се запоставља велики део америчког наслеђа из XIX века (Calhoun, 2007). Друштвене промене крајем 1960-их и промене у социолошкој заједници доводе у питање консензус о стању и правцима развоја социологије и подстичу преиспитивање њене историје. Од последњих деценија XX века оживљава интересовања за повезаности настанка социологије у САД са реформистичким покретима. Тарнер истиче да је потребно посветити већу пажњу преддисциплинарном периоду америчке социологије да би могло да се разуме и њено савремено стање (Turner, 2014). То је утолико потребније уколико желимо да се бавимо не само историјом социолошке теорије већ и социолошке праксе.

ПРЕДДИСЦИПЛИНАРНИ ПЕРИОД

Као што је већ наведено, социологија у САД настаје у другој половини XIX века под утицајем европске социолошке теорије и америчког реформистичког покрета. Однос науке, заступништва и активизма ће бити важна тема у процесу институционализације социологије до првих деценија XX века па Тарнер овај период означава као „социологија између науке и заступништва“ (Turner, 2014).

Када је реч о утицају европске традиције, социологија у САД је била заснована или на Спенсеровој теорији (Гидингс), на немачким учењима о класној борби (Смол) или на француској друштвеној психологији (Рос), док је утицај Конта изражен у Вордовом делу (Барнес, 1982 I, стр. 135). Конт је

3 Прво одељење за социологију основано је 1892. године на универзитету у Чикагу, Америчко социолошко друштво (касније Америчка социолошка асоцијација – АСА) основано је 1905. године, а први уџбеник социологије објавио је Смол 1890. године.

сматрао да се развој друштва одвија кроз непроменљиве законе сличне природним који се не могу изменити деловањем друштва, али то не значи пасиван однос: познавање законитости друштвене еволуције омогућава утицај на друштвени развој, а тај утицај је увек постепен и делимичан. Социологија има практичну улогу, али се социолози не ангажују директно већ пружају сазнања која су основа за деловање на друштвене процесе (улога „социолога свештеника“ је васпитање, утицај на јавно мњење, морална цензура и развој научног знања и саветовање). Прва генерација социолога у САД развијала се у другој половини XIX века под снажним утицајем Спенсеровог учења, посебно његовог схватања еволуције као спонтаног процеса. Упркос томе, његово радикално либерално гледиште које је искључивало планско и свесно утицање на друштвене процесе углавном није било прихваћено⁴, па се, од свог настанка, социологија у САД развија тесно повезана са практичним деловањем.

Наиме, у другој половини XIX и првим деценијама XX века у САД је развијен снажан реформистички покрет – различите организације (добростворне, црквене, општинске) баве се решавањем социјалних проблема: сиромаштва, становања, права радника и жена, проблема имиграната. „Социологија се развија у контексту једног преддисциплинарног покрета који усмерава 'друштвену науку' на побољшање закона, јавних политика и приватног делања – посебно у односу на сиромаштво, али и расу, имиграцију и породицу“ (Calhoun, 2007, стр. 10).⁵ Карактеристично за овај покрет јесте да су његови носиоци у великој мери биле жене, да се, осим непосредне интервенције, бавио и образовањем, да је садржао неку теорију о узроцима друштвених проблема (нпр. да је алкохолизам главни узрок сиромаштва радничких породица, па отуда залагање за прохибицију) и да су његови носиоци иступали и били третирани као експерти за социјалне проблеме. Амелиористички реформизам био је усмерен на успостављање стандарда понашања и деловања на сиромашне да промене своје понашање, при чему је упитно да ли се довољно разумело то понашање. „И ко је могао да полаже право на експертизу о таквим проблемима? Ово питање је на крају раздвојило 'социјални рад' и реформизам од 'социологије', а ова подела је имала

4 Спенсеров утицај може се видети у наредној Самнеровој мисли: „Највише што ће људи својом мудрошћу моћи да ураде биће уочавање и бележење тока струје која их носи, а то је оно што сада радимо, и што нас наводи на јалову мисао да можемо иницирати или водити ток. Стога је највећа глупост коју човек може да почини сести и на табlici оловком и шестаром испланирати нов људски свет“ (Самнер, према: Барнес, 1982 I, стр. 191).

5 Часопис Асоцијације за друштвене науке из тог периода показује друштвену науку као „демократски подухват, са доприносима мушкараца и жена, белаца и црнаца, аматера, јавних интелектуалаца, активиста, академика и стручњака, укључујући правнике, свештенике, лекаре, председнике факултета и универзитета и административно особље из владиних и невладиних агенција“ (Lengermann & Niebrugge, 2007, стр. 76).

и родни аспект“ (Turner, 2014, стр. 17). Овај покрет је био под снажним утицајем хришћанства па је зато рана социологија била поистовећивана са религиозно дефинисаним етичким обавезама („хришћанска социологија“) и са филантропијом (Parsons, 1959, стр. 550). Такво стање је подстакло преиспитивања: да ли социологија може да буде наука ако етички садржај узима из теологије; да ли може бити наука ако само примењује етичка начела развијена на основу научних сазнања; ако је одговор на ова питања негативан, поставља се питање каква наука треба да буде (Turner, 2014, стр. 13–15).

Иако је велики број оснивача социологије био укључен у деловање удружења за решавање социјалних проблема, они су настојали да изграде социологију као науку. Ворд је био први аутор који је увео појам примењене социологије. Чиста социологија је теоријска и настоји да утврди начела, а примењена социологија је практична и односи се на примену чисте социологије за побољшање друштва. „Она се бави вештачким средствима за убрзавање спонтаних процеса природе“ (Барнес, 1982 I, стр. 207). Социологија, по Вордовом схватању, треба да буде извор научних сазнања неопходних за научно управљање друштвом. Он се супротстављао непосредном укључивању социолога у реформистичке активности – сматрао је да социолози пружају опште принципе, али да они сами не треба да обављају и њихову непосредну примену. Слично гледиште заступао је и Смол који је захтевао од социолога да прогласе независност од „традиције не–радити–ништа“ и истицао да је примарни разлог постојања социологије њена практична примена с циљем побољшања друштвеног живота (Fritz, 2007, стр. 1325), „као водич за стварање једног вредног програма друштвене реформе“ (Барнес, 1982 II, стр. 840).⁶ Практична улога социолога јесте саветовање оних који доносе одлуке и воде политике. Замисао о социологији као нормативној и амелиоративној науци најизраженије је код Елвуда. „Ако друштвене науке имају ма какву вредност, она би морала повести на пут ка остварењу рационалних друштвених промена“ (Елвуд, према: Барнес, 1982 II, стр. 942).

Наведена гледишта показују да је настојање да се социологија конституише као наука у периоду од 1880. до 1920. године захтевало одређење њеног односа према реформизму и одређивање улоге социолога у друштвеним променама. Истовремено процес диференцијације се одвијао у два правца: социологија и социјални рад се раздвајају у процесу професионализације, а обоје се одвајају од реформизма (Lengermann & Niebrugge, 2007). Социоло-

6 Смол је истицао значај сарадње различитих наука чији резултати треба да буду водич друштвених промена. „Ако се посматра са овог становишта, не постоји ништа утопијско у предвиђању развитка социолошких института, у којима би радили не само академски људи већ би у њих све више улазили и практичари који као научни саветници помажу старијим државницима и сву мудрост која је човеку доступна усредсређују на вођење људских послова“ (Смол, према: Барнес, 1982 II, стр. 857).

гија је себе дефинисала као академску професију која ствара специјализовано знање засновано на вредноснеутралном трагању за апстрактним генерализацијама о људским односима. Социјални рад се успостављао као услужна професија која на практичан и непосредан начин саветује сиромашне и угрожене. Социолози се концентришу на универзитетима, а социјални радници у приватним и јавним службама са универзитетским програмима за стручно образовање јасно одвојеним од социолога. И једни и други су били белци из повлашћених класа, при чему су се социологијом бавили мушкарци, а социјалним радом жене.⁷ И једни и други се удаљавају од реформизма: социолози настоје да открију темељне законе друштва и зато не могу да заступају нека посебна решења, а посао социјалних радница које постављају објективну дијагнозу индивидуалних случајева јесте саветовање, а не заступништво (Lengermann & Niebrugge, 2007, стр. 90, 93). Дистанцирању универзитета од реформистичког покрета допринело је и противљење управе јавном ангажовању друштвених наука (економиста и социолога).

Данас је обновљено интересовање за однос социологије према социјалном раду. Оно је повезано са покушајима социологије да одговори на питања која су значајна за начин на који дефинише себе: значења професионализације; напетост између објективности и заступање као део професионализације; колико значаја се мора приписати теорији; које место квантитативне методологије истраживања и интересовања за области попут медицине или криминала имају у дисциплини која своју историју посматра као историју својих теорија; какав је однос према особама које се баве социологијом изван универзитета; историјски значај одређеног броја јавних интелектуалаца и активиста и родна структура професије (Lengermann & Niebrugge, 2007, стр. 66). Различита су тумачења значаја преддисциплинарне етапе у развоју америчке социологије. Једна група аутора истиче да сазнања до којих су долазили реформатори применом различитих метода (мапирање, прикупљање података од добротворних организација) и својим тежиштем на практичном раду нису могла да имају место у институционализацији и развоју социологије као науке. Упркос блиској повезаности социологије и реформе, постојао је „темељни сукоб између ’социолошког’ проблема објашњавања и разумевања и пројекта многих реформатора, посебно жена, о побољшању живота људи“ (Turner, 2014, стр. 17). На другој страни су аутори који указују на блиске везе између реформатора (односно оних који су практично бавили социјалним проблемима) и со-

7 Жене које су доминирале у реформистичким организацијама, имале су сужене могућности за улазак на универзитете – на елитним универзитетима предавали су мушкарци, а и кад су добијале универзитетске позиције, то је било у школама за социјални рад или на предметима повезаним са социјалним радом на социолошким одељењима (Turner, 2014, стр. 23–24).

циолога, као и на испреплетаност њиховог рада (реформатори су објављивали у социолошким часописима, социолози са универзитета су предавали у реформаторским центрима, користили резултате њихових истраживања, одељења на неким универзитетима су комбиновала социологију и социјални рад). Они истичу да је одбацивање праксе и сазнања из овог периода и његово препуштање историји социјалног рада резултат начина на који се институционализује социологија. Притом се мисли на ниже вредновање практичне од академске социологије (видљиво већ у циљевима Америчког социолошког друштва 1905. године) као и идеју да је за развијање социологије као објективне науке неопходно успостављање дистанце од активизма. Родни и расни аспект су такође имали одређену улогу у томе.

Последице оваквог развоја и раздвајања социологије и социјалног рада могу се видети на примеру Чикашке социолошке школе и Хал Хаус (Hull House) стамбене заједнице на челу са Џејн Адамс (Кнежевић, 2009; Lengermann & Niebrugge, 2007). Кнежевић је показао анализом неколико учбеника из социјалног рада да се у њима не помиње допринос Чикашке социолошке школе (нпр. еколошке теорије или теорије друштвене дезорганизације), а често ни улога Џејн Адамс у заснивању социјалног рада (Кнежевић, 2009). Џејн Адамс и друге научнице из Хал Хауса су свој рад посматрале као комбинацију теорије и праксе у служби социјалне реформе и могле су да се идентификују и са социологијом (као методом размишљања о узроцима социјалних проблема) и са социјалним радом (као пројектом за практично решавање тих проблема). Иронија историје јесте да су гурнуте на маргину социологије јер су биле превише „практичне“ и „примењене“ и на маргину социјалног рада јер су биле превише „теоретске“ и „апстрактне“ (Lengermann & Niebrugge, 2007, стр. 110). Кад је реч о социологији, она је потиснута из образовања социјалних радника (управо оног што је Парсонс сматрао начином на који треба да се остварује практична функција социологије).⁸ Најзначајнија последица јесте да је социологија пропустила шансу да „омеђи“ своје поље професионалне експертизе препуштајући социјалном раду практично деловање у областима које су *par excellence* социолошке као што су интеграција миграната и девијантно понашање, а задржавајући за себе само објашњење и истраживање ових појава преко чега индиректно може да утиче на животе појединаца и јавне политике. Кад је реч о социјалним проблемима, социологији недостаје јасно дефинисана сфера практичног деловања и запослења за своје студенте, док социјални рад омогућава својим студентима дефинисани плаћени посао, али му недостаје ауторитет за

8 То не значи да везе између дисциплина не постоје: Оне се могу видети у одржавању универзитетских програма који комбинују социологију и социјални рад, запошљавању дипломираних социолога у социјалним службама и слично.

пружање генерализованог знања о друштву које би могло да утиче на јавне политике (Lengermann & Niebrugge, 2007, стр. 11).

У каснијем развоју социологија се не одриче своје практичне функције (утицај на остваривање позитивних промена у друштву), укључујући и директно учешће у друштвеној интервенцији, али се институционализује пре свега као научна дисциплина, а истраживања и сазнања из реформистичког покрета препуштена су историји социјалног рада. По Калхуновој оцени, социологија ће остати трајно подељена у погледу тога да ли првенство треба да има научно трагање за уопштавајућим знањима или дављење друштвеним проблемима и друштвеном променом (Calhoun, 2007, стр. 11). Он истиче да ће се њена доминантна елита углавном залагати за позитивистичко научно сазнање, док ће студенте, истраживаче и наставнике социологије у великој мери привлачити жеља да се разумеју и реше друштвени проблеми и допринесе благостању људи. Промене последњих деценија XX века довеле су до захтева да се преддисциплинарном периоду да одговарајуће место у историји америчке социологије, а Џејн Адамс (као и Ду Бојс) данас се сврстава међу осниваче социологије у САД.

ЗЛАТНО ДОБА РАЗВОЈА СОЦИОЛОГИЈЕ У САД

У периоду између два светска рата развој социологије у САД обележавају супротстављена гледишта о односу примењене и академске социологије и почети развоја истраживања које наручује влада и приватне компаније (Perlstadt, 2007). Поред социјалног рада и благостања, у првим деценијама XX века развијају се примењена истраживања у индустрији (нпр. социолошка истраживања у оквиру Фордовога програма „дељења профита“). У истом периоду развој клиничке социологије блиско је повезан са деловањем Чикашке школе. Иако се термин јавља раније, први социолог који је објавио текст о клиничкој социологији био је Вирт 1931. године. Он је указао на улогу социолога у клиникама за развој деце – он може само да спроводи истраживања, да буде консултант другим члановима тима уводећи културални приступ проблему понашања деце и најзад, може директно да учествује у студијама случаја и третману (Wirth, 1982, стр. 18).

Развој социолошке праксе, како у форми примењених истраживања тако и у форми социолошке интервенције у друштвену стварност, довео је тридесетих година до реакције у Америчком социолошком друштву у циљу одбране положаја „чисте социологије“. Оно делује пре свега као научно друштво, а мање као професионално удружење. Одбацивање реформистичких амбиција произилази из теоријских концепција које се развијају у том периоду. Тако је Сорокин, полазећи од свог принципа иманентне промене, био скептичан према предвиђању и друштвеном планирању. „Ако се

ионако све мења, и то првенствено према принципу иманентне промене, чему се мучити око изазивања *специфичне* промене у друштву?“ (Сорокин, према: Барнес, 1982 II, стр. 976).

Ове тенденције долазе до пуног изражаја после Другог светског рата, у периоду који се често означава као „златно доба“ америчке социологије. На једној страни, социологија доживљава успон као наука који обележава настанак и доминација функционализма са тежњом стварања јединствене синтетичке теорије, развој мултиваријантне анализе и уопште експанзија квантитативне методологије као стандарда научног истраживања, ширење социолошких одељења на универзитетима, раст броја доктора социолошких наука, раст броја студената и чланова Америчке социолошке асоцијације (АСА), спровођење великих истраживања финансираних од стране фондација и државе. На другој страни, примењена социологија доживљава развој током Другог светског рата (нпр. *Амерички војник*), а након тога и током Рата против сиромаштва.

У извештају који је Парсонс поднео на заседању АСА 1959. у Чикагу о стању америчке социологије (Parsons, 1959) може се видети слика једне етаблиране дисциплине која је развила основне елементе науке и професије. Парсонс почиње извештај тврдњом да је општеприхваћено да је, за разлику од професија које су првенствено примењене као што је медицина, социологија научна дисциплина која је јасно *првенствено* (примарно) посвећена унапређењу и преношењу емпиријског знања у својој области, и *секундарно*, преношењу таквог знања несоциолозима и његовом коришћењу у практичне сврхе (Parsons, 1959, стр. 547). У складу са тим он даје недвосмислени примат улози социолога као научника. Анализирајући стање социологије као дисциплине (што је основа за анализу стања социологије као професије), Парсонс указује на то да је европска класична социологија била усмерена на макрониво (отуда интересовање за нпр. капитализам, социјализам и слично), док је америчка социологија у свом настанку нагласак стављала на посебне „социјалне проблеме“ (сламови, имиграција, живот у руралним подручјима, односи црнаца и белаца) и зато њен главни проблем није била диференцијација од социјалне филозофије, политичке теорије и економије већ од своје примене.⁹ Оцењујући остварени развој, Парсонс истиче да је социологија успела да се диференцира од филозофије, заузме одговарајуће место у систему друштвених наука и да се одвоји од „раније једноставне идентификације са специфичним практичним циљевима у друштву, тако да је постала независна, релативно 'чиста' дисциплина са сопственом истраживачком и теоријском традицијом“ (Parsons, 1959, стр. 551). Када је реч о институционализацији социологије, она није заостајала за другим наука-

9 Друге последице микроприступа јесу развој истраживачких техника (а тиме и социологије као емпиријске науке) и блискост социологије са психологијом и антропологијом.

ма: на универзитете улази на прелазу из XIX у XX век, а широм земље се успостављају одељења за социологију на универзитетима. Парсонс закључује да „ако се прихвати концепција социологије као професије која је организована око научне дисциплине, значај овако широког развоја тешко се може преувеличати“, а социологија успешно остварује два основна циља професије – развој своје дисциплине и обуку својих кључних стручњака (доктора наука) (Parsons, 1959, стр. 552). Када је реч о примени социологије, Парсонс истиче да је она била изражена у време настанка, али се након тога социологија повукла да би изграђивала академско језгро своје дисциплине. Поновно оживљавање интересовања за примењену функцију социологије он повезује са улогом социолога у истраживањима током Другог светског рата, развојем индустријске социологије, истраживања тржишта и слично.

Примену социологије Парсонс види првенствено посредно, преко укључивања социологије у образовање других професија: „од највећег значаја за развој социологије јесте да њен однос према целој серији примењених функција буде *посредован* кроз професионалне школе које обучавају практичаре за ове функције и које формирају центре за 'акционо истраживање' чији је циљ директно постизање практичних резултата“ (Parsons, 1959, стр. 557).

СОЦИОЛОГИЈА У САД НА ПРЕЛАЗУ ВЕКОВА

Нису сви делили Парсонсову оцену о стању социологије. Познате су критике Милса и Гулднера које су биле усмерене на апстрактну теорију и доминацију емпиризма. Покрет за ослобађање социологије (1968) означио је побуну унутар социолошке заједнице против „елите“ (пет највише ранжираних одељења или факултета из Лиге дршљана), чији се доминантни положај испољавао у деловању АСА, уређивачкој политици најзначајнијих часописа, могућностима за запослење свршених студената и слично. Носиоци побуне били су млађи социолози и социолози са мање престижних универзитета. У исто време тај покрет је имао и генерацијско обележје ношен културном револуцијом 1960-их. Повезан са њим био је антирасни и феминистички покрет који је доводио у питање „белу“, „мушку“ позицију социологије. Парсонсова идеја о социологији као вредноснеутралној науци која тежи објективном сазнању дива потискивана развојем социологије која је ангажована, из перспективе и на страни угњетених, и која је захтевала проучавање њихових проблема и одговарајуће место у социолошкој заједници за социологе из ових група. После златног доба наступила је криза социологије која се испољавала и кроз јаз између преокупација елитних одељења и часописа с једне стране, и оног што је подстицало студенте да упишу студије социологије – решавање друштвених проблема и нова поља

професионалног деловања (криминологија, медицинска социологија) (Calhoun, 2007, стр. 37).

Последња деценија XX века донела је низ промена у америчкој социологији. Број студената социологије поново расте и достиже највише бројке у историји. Расте и број чланова АСА као и број секција у оквиру ње. Томе доприноси развој неких социолошких дисциплина (нпр. економске социологије), интересовање за цивилно друштво и невладине организације (проучавање тема као што су екологија, људска права, друштвена разноврсност и пружање услуга овим организацијама), враћање у фокус истраживања класичних тема као што су етнички односи, дискриминација и приступ могућностима за различите групе (Calhoun, 2007, стр. 37). Ширење афирмативне акције такође је позитивно деловало на афирмацију социологије јер је у односу на друга поља имала велики удео жена међу научницима (Turner, 2014, стр. 64).

Током ранијег развоја америчке социологије, пажња је била усмерена пре свега на образовање и запошљавање докторанада, пре свега на факултетима. Међутим, последњих деценија повећава се број доктора социолошких наука који не могу да нађу запослење на факултетима већ се запошљавају у стручним школама, истраживачким јединицама у владиним и невладиним организацијама и приватним консултантским предузећима. Поред тога, значајно постаје питање запошљавања дипломираних социолога. Описујући америчку социологију, Трајковски је оценио као „најзначајнији социолошки инкубатор на свету“ (Trajkovski, 2006, стр. 343) који „производи“ велики број свршених студената који се затим запошљавају на врло различитим радним местима. Постоји притисак на универзитете да уваже тржишне захтеве и да снабдеју своје студенте знањима и вештинама који ће им омогућити запослење. Сви ови чиниоци утицали су на то да „примењени“ рад изгуби своју ранију стигму (Turner, 2014, стр. 64). Последње две деценије прошлог века усмерене су на професионализацију социолошке праксе: на факултетима се уводе додипломски и дипломски програми чији је циљ оспособљавање социолога за професионалну делатност; изван националног удружења социолога формирана су два удружења (за примењену и за клиничку социологију 1978. године) која су се ујединила у Удружење за примењену и клиничку социологију 2005. године.¹⁰ У оквиру Америчке социолошке асоцијације делује Секција за социолошку праксу и јавну социологију, чији је циљ унапређивање социолошки заснованих истраживања и праксе, подстицање јавне расправе о социолошким темама и промовисање коришћења социолошких сазнања за јавне политике (ASA).

¹⁰ Удружење издаје часопис *Journal of Applied Social Sciences* (JASS) и лист за обавештавање чланства *Sociology at Work* (Association for Applied and Clinical Sociology).

Упоредо са овим практичним активностима које полазе од стања на тржишту рада (послова које обављају социолози) и које настоје да унапреде оспособљеност социолога за професионалну делатност, настављају се дебате и анализе професије социолога и односа академске социологије и социолошке праксе. Проблеми као што су: које су тачно области професионалне експертизе социолога, какав је однос између академске и примењене социологије и какво образовање за струку је потребно су остали. У наставку рада указаћемо на два новија покушаја да се одговори на нека од ових питања.

Појам „друштвени инжењери“ јавља се у америчкој социологији почетком XX века. Друштвени инжењери се не баве научним истраживањима, већ примењују поуздане научне процедуре и научно знање као што је предлагао Огбарн. Међутим, овај појам је добио негативну конотацију због тога што у том периоду у СССР-у почињу да се примењују петогодишњи планови, а у Немачкој Трећи рајх примењује друштвени инжењеринг и користи руралну и урбану социологију за преуређење освојених територија (Perlstadt, 2017, стр. 1318). Пажњу на овај појам скренуо је поново Џонатан Тарнер текстом „Морају ли социолошка теорија и социолошка пракса да буду толико удаљене?“ (Turner, 1998). Указујући на то да је проучавање теорије и учење метода (пре свега квантитативних) у савременим студијама социологије само себи циљ, он указује на последице раздвајања теорије, методе и праксе у социологији. Иако је социологија наука о култури и друштвеној организацији, решавањем проблема у овој области доминирају економисти и психолози зато што социологија не може да произведе формалне теорије, не може ове теорије да повеже са истраживањем, и не може да се ослободи идеолошког проповедања приликом обављања социолошке праксе. Поред тога, раздвајање теорије, методе и праксе у социологији онемогућава кумулацију знања и своди социолошка истраживања на дескрипцију (Turner, 1998, стр. 247). Тарнер образлаже употребу термина „инжењерство“ јер сматра да би се тиме социологија вратила у јавну дебату и политику експлицитним повезивањем теоријских принципа са применом у реалним ситуацијама. То подразумева коришћење апстрактних теоријских принципа и модела који се преводе у практична правила како бисмо развили инжењерски план и онда успешно извршили овај план. Ако социолози желе да дају савете и да буду саслушани, ако желе да праве бољи свет, треба да мисле о себи као о социјалним инжењерима.¹¹

Најзад, почетком овог века Буравојево залагање за јавну социологију у председничком обраћању на годишњој скупштини АСА подстакло је обимну дебату међу социолозима (Burawoy, 2005; Спасић, 2012). Полазећи од два

11 Тарнер критикује употребу појма социолошка пракса јер је непрецизан, магловит и може да укључи све – нико не мора да има сертификат да „практикује“ за разлику од инжењера, лекара или психолога.

критеријума: „Знање за кога?“ (академску и ванакademicску публику) и „Знање за шта?“ (рефлексивност и инструменталност), Буравој приказује поделу социолошког рада на четири врсте социологије – професионалну, примењену, критичку и јавну (Табела 1). Док су професионална и критичка социологија усмерене на социологију као научну дисциплину, примењена и јавна се односе на место и улогу социологије у друштву. Док јавна социологија подстиче дијалог са јавношћу о политичким и моралним питањима, примењена социологија се односи на решавање специфичних проблема које (проблеме) одређује клијент. Однос између социолога и клијента је често уговорног карактера и социолог наплаћује пружање своје експертисе клијенту. На тај начин, социолог своју независност уступа клијенту. Оно што тај однос чини инструменталним јесте то што је предмет истраживања дефинисан од стране клијента, а клијент може бити било која врста организација – предузеће, влада, мултилатералне или мале НВО. Буравој се не задржава много на објашњењу примењене социологије. Разматрајући поделу социолошког рада он истиче да је реч о различитим врстама социологије и да се однос међу њима историјски мења. Оне су међусобно повезане, штавише свака до њих садржи и елементе других врста социологије и утичу једна на другу. Професионална социологија је услов постојања примењене социологије јер јој обезбеђује легитимност експертисе, али са друге стране и примењена социологија утиче на проблеме којима ће се бавити професионална социологија (нпр. у области образовања, медицине или старења). Граница између примењене и јавне социологије није непропусна јер примењена истраживања (нпр. рађена за владине организације) могу да постану предмет јавне расправе као што је то нпр. био случај са Мојнихановим извештајем (Moynihan Report, 1965). Међу овим врстама социологије постоји узајамна међузависност, која је и антагонистичка и хијерархијска, а чије нарушавање може да доведе до „патолошких“ облика који се, када је реч о професионалној социологији, испољавају у опасности да социологија постане служавка моћи и да у том процесу жртвује свој научи интегритет (Burawoy, 2004, стр. 1608, 1611).

ТАБЕЛА 1: ПОДЕЛА СОЦИОЛОШКОГ РАДА^а

	АКАДЕМСКА ПУБЛИКА	ВАН-АКАДЕМСКА ПУБЛИКА
ИНСТРУМЕНТАЛНО ЗНАЊЕ	Професионална социологија (<i>Professional Sociology</i>)	Примењена социологија (<i>Policy Sociology</i>)
РЕФЛЕКСИВНО ЗНАЊЕ	Критичка социологија (<i>Critical Sociology</i>)	Јавна социологија (<i>Public Sociology</i>)

^а Извор: Табела је урађена на основу Burawoy, 2004, стр. 1607.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Динамични развој америчке социологије показује комплексност проблема односа социолошке науке и праксе и различите одговоре на питања са којима се суочава социологија: допринос примењених истраживања развоју социолошке теорије и научних истраживања; јаз између „чисте“ и „примењене“ социологије и начини његовог превазилажења; улога социологије као примењене дисциплине – друштвена критика, ширење социолошких сазнања у јавности, откривање принципа који могу да послуже као основа за доношење одлука или директна укљученост социолога у доношење одлука, креирање политика и примену програма; методолошки и етички проблеми рада социолога за владу, непрофитне организације и приватне профитне организације; адекватно образовања социолога за професионалну делатност.

Развој социолошке праксе у њеним различитим облицима и даље се суочава са многим проблемима. Један од проблема односи се на кумулацију социолошког сазнања. Теоријска фрагментираност и непостојање фонда социолошких сазнања о којима постоји консензус у социолошкој заједници препрека су за развој социолошке праксе. Такво стање онемогућава да се будући социолози опреме фондом знања и вештина које могу да примењују у својој професионалној делатности. Захтев за образовањем које повећава запосливост социолога поставља још један проблем – на који начин очувати глобални приступ карактеристичан за социологију (језгро општесоциолошке теорије и метода) и у исто време обезбедити специјализацију студената за одређену област друштвене стварности која би их снабдела практично применљивим знањима и вештинама. Однос према друштвеним реформама и улога социолога у друштвеним променама остаје питање које дели социолошку заједницу. То утиче на пропитивање друштвене улоге социологије, саморазумевање социологије као научне дисциплине, њене историје и професије. Укљученост социолога у најважнија друштвена питања (кроз истраживања, пружања услуга актерима, укључивања у друштвену интервенцију или залагања за одређена политичка решења) доприноси угледу социологије у друштву и привлачи студенте, али и поставља питање баланса између друштвеног ангажовања и објективности, баш као што је то био случај у периоду настанка социологије у САД. Развој нових подручја истраживања и примене пружа могућности за развој социологије као науке и запошљавања социолога. Међутим, искуство издвајања социјалног рада почетком XX века указује и на потенцијалне опасности да би издвајање посебних поља истраживања (нпр. студије рода) и њихова професионализација могло да доведе до искључивања или маргинализације социолошке експертизе у тим областима.

Српска социологија развија се под снажним утицајем развоја социологије у свету (развоја теорије и метода, тема истраживања, промене у организацији универзитета и научне делатности). Економске и политичке промене у друштву, уз све специфичности, на сличан начин утичу на статус и перспективе социологије у Србији и свету. Историја развоја социологије у САД (као академске дисциплине и као праксе) пружа нам драгоцену сазнања која нам омогућавају разумевање савременог стања социологије у свету, али и проблема са којима се суочава социологија у нашој земљи.

ЛИТЕРАТУРА

- ASA (n.d.) Sociological Practice and Public Sociology|. Retrieved from: <http://www.asanet.org/asa-communities/sections/sociological-practice-and-public-sociology>
- Association for Applied and Clinical Sociology. Retrieved from: <https://www.aacsnet.net/>
- Барнес, Х. Е. (1982). *Увод у историју социологије I-II*. Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Burawoy, M. (2005). 2004 ASA Presidential Address: For Public Sociology. *American Sociological Review*, 70, 4–28.
- Burawoy, M. (2004) Public Sociologies: Contradictions, Dilemmas, and Possibilities. *Social Forces*, 82 (4), 1603–1618.
- Calhoun, C. (2007). Sociology in America: An Introduction. In: C. Calhoun (Ed.), *Sociology in America. A History* (1–38). Chicago – London: The University Chicago Press.
- Collins, R. (1999). Socially Unrecognized Cumulation. *The American Sociologist*, 30, 41–61.
- Fritz, J. M. (2017). Clinical Sociology. In: C. D. Bryant & D. L. Peck (Eds.), *21st Century Sociology: A Reference Handbook* (1325–1333). Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Knežević, M. (2009). Čikaška sociološka škola – iskustva socijalnog rada za sociologiju i sociološka teorija za socijalni rad. *Ljetopis socijalnog rada*, 16 (1), 5–28.
- Krause, J. (2007). Sociological Practice. In: C. D. Bryant & D. L. Peck (Eds.), *21st Century Sociology: A Reference Handbook* (1346–1357). Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Lengermann, P. & Niebrugge, G. (2007). Thrice Told: Narratives of Sociology's Relation to Social Work. In: C. Calhoun (Ed.), *Sociology in America. A History* (63–114). Chicago – London: The University Chicago Press.
- Мимица, А. (прир.), *Текст и контекст: олеги о историји социологије*. Београд: Завод за уџбенике.
- Parsons, T. (1959). Some problems confronting sociology as a profession. *American Sociological Review*, 24 (4), 547–559.
- Perlstadt, H. (2007). Applied Sociology. In: C. D. Bryant & D. L. Peck (Eds.), *21st Century Sociology: A Reference Handbook* (1312–1324). Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Спасић, И. (2012). Дебате у социолошкој теорији на почетку 21. века. *Годишњак за социологију*, IX (10–11), 9–32.

- Trajkovski, I. (2006). Strukturalne i institucionalne tendencije u savremenoj američkoj sociologiji. *Sociologija*, XLVIII (4), 341–355.
- Turner, J. H. (1998). Must Sociological Theory and Sociological Practice Be So Far Apart?: A Polemical Answer. *Sociological Perspectives*, 41 (2), 243–258.
- Turner, S. (2014). *American Sociology: From Pre-Disciplinary to Post-Normal*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Županov, J. i Šporer, Ž. (1985). Sociologija na raskršću. *Revija za sociologiju*, XV (1–2), 53–65.
- Wirth, L. (1982). Clinical Sociology. *Clinical Sociology Review*, 1 (1), 7–22.

ALEKSANDRA Z. NIKOLAJEVIĆ

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

GORDANA V. STOJIĆ

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

SOCIOLOGY AS A SCIENCE AND PRACTICE:
THE DEVELOPMENT OF SOCIOLOGY IN THE UNITED STATES

Summary

The historical development of sociology in the United States shows different approaches to the application of sociological knowledge and the profession of sociologists. At its beginnings in the 1890s, sociology in the United States developed closely related to practical action. During the 20th century, in an effort to consolidate the position of sociology as an academic discipline, there have been various understandings about what sociological practice should be and what the profession of sociologist implies. Nowadays, these questions are important because of the possibilities of sociologists' employment as well as further development of sociology as a science.

The dynamic development of American sociology shows the complexity of the problems of the relationship between sociological science and practice and the various answers to the questions sociology is faced with: the contribution of sociological practice to the development of sociological theory and research; the gap between "pure" and "applied" sociology and ways of overcoming it; the role of sociology as an applied discipline—social critique, the dissemination of sociological knowledge in the public, the discovery of principles that can serve as a basis for decision-making, or the direct involvement of sociologists in the

solving of social problems; ethical problems regarding the work of sociologists for different organizations; the issue of education of sociologists for the professional activities.

The history of the development of sociology in the US (as an academic discipline and as a practice) provides us with valuable insights that enable us to understand the contemporary state of sociology in the world, as well as the problems sociology as a science and profession in Serbia is faced with.

Keywords: sociology; USA; science; sociological practice; profession of sociologist.

БОРИС Р. БРАТИНА¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ФИЛОЗОФИЈУ

СИБИН Б. БРАТИНА²

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ФИЛОЗОФИЈУ

ФИЛОЗОФИЈА VS МАТЕМАТИКА

Текст овог рада упозорава на стање у науци. Аутори нас суочавају са често потпуно одсутним „критеријумом демаркације“ у савременој научној пракси. Наиме, не само да се научни погон понаша пасивно, него и опортунно. Зато аутори стављају у свој фокус однос филозофије и математике, додуше у ширем контексту. Доводећи ствари до језичке визууре, они долазе до закључка да се тзв. еманципација науке од филозофије догодила у дужем временском периоду, тако да су се науке окупиле око математике која се прва издвојила из филозофије, чиме је филозофија дошла заправо на маргину сваке утицајности. Па ипак, овде се објашњава да филозофија у спознајној реалности, докле год је филозофија, нипошто не сме изгубити своје достојанство „краљице наука“, јер јој њен *a priori* обезбеђује шири хоризонт разумевања него што га нуди математички хоризонт. Последично, све нове савремене дисциплине у „науци“, а нарочито у пољу друштвених наука, сву своју научност у ствари дугују једино математици.

Кључне речи: филозофија; математика; наука; технологија; сазнање.

Данас се доиста и сами „научници“ понашају као да је наука океан без обала; као да ако је све под водом, онда на неки начин све припада океану. Мало још ко се бави појмом науке, њеним одређењем са критеријумом шта

---

1 uranela@eunet.rs

2 sibin.bratina@gmail.com

јој припада а шта не. Последице тога су бројне заблуде не само у широј јавности већ, што је посебно опасно не само по саму науку, међу научним радницима. Може се слободно рећи да догађаји у науци „штрајкују“. У питању је штрајк који је „лишен мотивације, лишен циља и .. референци .. који није ништа више од система репродукције радних односа“ (Бодријар, 1991, стр. 40). Научне установе у свету, сада можемо рећи одавно, постале су некритичка семеништа за некритичке експерте, некада познате као „фах-идиоте“. Многи би рекли да нису сви такви, или да има изузетака или да просто то није случај; ми никада себи нисмо могли да дозволимо луксуз да се удварамо било којој врсти научне заједнице.

Јасно је не само да овакво стање није објашњиво напросто крахом „великих прича“ (Лиотар, 1979, стр. 62) или пак исцрпљености саме науке него да је оно последица владавине науке под видом корисности, још давно пре Мила. Другим речима, када се пред науке стави критеријум корисности, када он постане интегрални део науке, њој се укида слобода, она дегенерише и њена главна функција постаје репродукција система која репродукује и изнова генерише њу саму, и то у виду стагнације. Наравно, тај штрајк науке као науке нимало не повлачи застој у развоју технологије, бар у мери док је научне основе или проста емпирија подржавају. На другој страни, онолико колико „наука“ не увиђа своју немоћ услед спољашњег одређивања њеног пута, толико су научне институције више отуђене од саме науке, а искрени научници (или научници који за својим циљем иду мимо лукративних могућности) масовно долазе на друштвену маргину. По Куну, институционализовану научну заједницу карактерише „једнодушност судова групе у стручним стварима .. апсорбоваће исту литературу и извучити сличне ставове“ (Кун, 1980, стр. 315). Отуда је наука право место које потврђује Марксов став да „друштвено биће формира друштвену свест“, не обрнуто, поступком данас тако масовно прихваћеним, да се људима до неслућених граница и до сада невиђеним средствима заправо мења свест и то је данас главни научни програм. Стога је и једна од главних теза овог рада то да је наука, уз сву технолошку расцвалост, тешко угрожена у свом развоју управо услед „кризе општих места“ система корисности, друштвеног система који науку спутава придајући јој један једини атрибут, преко ког ће се системски евалуирати цела наука. Глобално стање у науци и целом свету такво је да се, иако је поменута криза погодила све „велике приче“, сви експоненти система у теорији праве да се то не односи на мотиве као што су моћ и корисност. Ово се, међутим, неће променити, они су исто погођени ћутало се о томе или не. Притом, зрело „постмодерно стање“ слепо од моћи, мислећи да зна шта је моћ, још као једину корист види сопствену репродукцију и/или слугу апокалипсу, мада не престаје да производи усиљени утисак о својој моћи.

Из оваких разлога увек смо изнова присиљени да питамо; шта је наука? Видимо да је то данас скуп процедура које не производе такорећи више осим саме себе, тј. сопствене фалсификате. То је јако далеко од онога што се вазда у филозофији разумело као наука; некада је филозофија била „та наука“, а и данас, ако се оканимо праћења „трендова“, филозофија има свој задатак у постављању трансценденталних основа све науке. Остајући у својој амбицији чврста, она се суочава са сваком маргинализацијом, док „развлашћујући“ саму себе од сопствене амбиције, као што се чини да је случај, престаје да буде филозофија и постаје пука вештина начелног решавања „проблема“. Филозофија се свакако данас не бави довољно питањем шта је наука, јер се наука од ње осамосталила премда не зна шта је сама; али ако се још увек нисмо сви одрекли *philosophia-e perennis* самог питања о науци се нипошто не можемо одрећи. Наравно да за то постоје и други разлози и да су ти разлози условно нетеоријске природе. Утолико је можда још теже артикулисати то некако „ретроградно“ питање о суштини науке, стално имајући у виду да једно такво питање и нема смисла данас постављати уколико се оно не поставља на радикалан начин.

Иако се можда на први поглед филозофија и наука не могу независно одредити (дефинисати), ипак се може надати да се нешто може добити из разлике њиховог испољавања. Наиме, утврдимо најпре чиме се свака од њих служи у свом изразу. Што се тиче филозофије, начелно њен једини *a priori* је природни језик, тј. „умни говор“, њен предмет је мишљење (као „мишљење мишљења“ (Аристотел, 1985, стр. 1074б), а хоризонт тог мишљења је *диће* (*Das Sein*)). Она представља тзв. рефлексивну културу, односно онај пут при постављању сопственог питања који подразумева повратак на почетак, који у извесном смислу изгледа као кружење, а у бити то значи повратак на хипотезу која је питање сâмо. Од свог освита филозофија је показивала претензију ка самоосведочењу као трансценденталне основ сваког знања и онога што добронамерно називамо науком. То се у последњих 100 година мења унутар саме филозофије; Енрике Дусел и Ален Бадју можда су последњи системски мислиоци, док је епохална већина филозофа одавно одустала од свега што наликује *philosophia perennis*.

Иако је математика, наука *par excellence* (то обично нико не спори), од самих својих почетака била готово сасвим била одвојена од филозофије, нововековна наука еманциповала се у односу на филозофију управо помоћу математике. Најпре се еманциповала физика, та „алфа и омега“ све савремене науке, али она у време за Лајбница и за Њутна као њеним творцима још увек иде под именом „филозофије природе“, да би се то протезало до XIX века, на пример код Хегела (Хегел, 1987, стр. 205). Физике заправо до Галилеја и нема у смислу савремене науке, пре класичне, касније назване њутновске физике, која је увек већ математизована као и данас. Ту се физика показује зави-

сном од математике, јер осим свих исказа којима се ова служи она поседује и принципе/наративе који узети сами за себе немају научну потврду нити очевидност. Она је свој углед заслужила пре свега у XIX веку и потом на прелому векова, када је након развоја модела електромагнетног поља дошло до „преврата“ са релативистичком и квантном физиком. Међутим, у „рашчараном свету“ она код просечне субјективности тај престиж обезбеђује у форми технолошком виду, а тај вид је нешто суштински различито од идеје науке, јер не стоји на принципима него на критеријумима. Исти XIX век донео је еманципацију тзв. друштвених наука од филозофије: тад су настале социологија, психологија и педагогија. То се, наравно, десило не тек због специфичне разлике предмета тих наука, већ поново пре свега употребом/применом математичких, посебно статистичких метода, на предмет који би без њих био описан много „поетичније“. Другим речима, све ове „науке“ и њихове даље изведенице науке су само утолико уколико математика обезбеђује њихово научно достојанство.

Филозофија је тако прошла слично Србима или Русима у историјским творевинама последњих 30 година: све су се науке, наиме, „отцепиле“ од филозофије као да је заразна, па се, баш као што су то учинила поменута два народа, филозофија на крају еманциповала сама од себе. Како? Па, слично као у антологијској позоришној представи „Радован III“, када се главном лику (који схвата да је издан од свих) рађа у току коначног обрачуна „спасоносна“ идеја: „Напред, Радоване, напред на њихову страну“. Управо је тако за једног Квајна програмски филозофија оно на шта се примењују критеријуми формалне логике и резултата природних наука, или пак тзв. „нова немачка феноменологија“ која „филозофира“ у оквирима феноменологије и такође природних наука: па, Хусерл би се „у гробу преврнуо“ да чује за нешто такво! Били су у оном истом XIX веку тзв. „енергетисти“ (Макс, Оствад) који су, желећи да „научно“ филозофирају, углавном сва објашњења давали у односима физикалних енергетских биланса. „Бечки круг“ један је сличан покушај да се филозофија одреди као научна. Другим речима, током времена и догађаја филозофија је изгубила своје претходно достојанство и почела је да се угледа на науку. У томе се посебно истакла тзв. аналитичка филозофија, чији се представници понашају као припадници „научне филозофије“, заборављајући притом да су слично сматрали и многи марксисти, да би потом били одувани са историјско-филозофске сцене или „разређени“ у теоријском смислу. Наравно, као и сваки сноб (= *sine + nobilitate*, без племенштине), она се према ономе што је још остало да се бави „озбиљном“ филозофијом, поготово у мањим културама као што је наша, односи са игноранцијом и нетрпељивошћу. Што се нас тиче, ми уважавамо филозофске вредности ма са које стране да стижу, али само уколико представљају вредности филозофије као такве. Ипак, на једнак начин односећи

се према тзв. аналитичкој филозофији, тј. једино као филозофији, може се рећи да се ту, уз све резултате који се не смеју избећи, владајућа идеологија лажно представља као филозофија. Једна њена маска је наука иза које се крије, друга је техника – филозофије је ту мало, више је то *Weltanschauung*.³

Филозофија је слаба и извештачена; у ствари, готово да свако о њој може рећи шта хоће и то изгледа као наше стање. На другој страни, наука је та која себи приписује све знање, а унутар науке математика је та која носи све њено достојанство као науке. Имајући у виду претходне најопштије одредбе о филозофији, погледајмо сада чиме се математика служи, односно какви искази њој стоје на располагању. Најпре морамо прихватити да и за њу важи *a priori* природног језика, чак и онда када се ради о високо формализованим исказима. Приметимо затим да у погледу одредби њених основних објеката (број, тачка, права, скуп и других) никада није дошло до пуне сагласности и јасноће. Остаје да још погледамо које су то основне врсте исказа које постоје у математици (не морамо чак наводити потпун списак). То су начелно реченички констативи, а ми издвајамо четири типа:

- 1) дефиниције, реченице којима су појмови одређени преко других појмова;
- 2) аксиоми, или очевидне „истине“ које се не могу доказати;
- 3) теореме, „истине“ које се могу доказати;
- 4) постулати, неочевидне „истине“ које се не могу доказати.

Обично се гледа да дефиниције буду јасне, иако се математика начелно суочава са проблемом одредбе једног појма помоћу других; што би, ако би се дефиницијом дефинисао основни појам, значило да или није реч о основном појму, или да је реч о грешци *petitio principii* (као у аксиомама еуклидске геометрије), или да се напokon основни појмови подвргавају не-

3 Један од наших бољих аутора кад је реч о политичкој теорији, Миленко Бодин, види већ од освета модерне једну мисао коју означава фразом „филозофски дискурс либерализма“. Та синтагма захтева извесну цену, тј. да се од Декарта до Нозика и Фукујаме све што се релевантно у филозофији десило схвати као један пројект односа према свету који обично означавамо као либерализам. И он ту налази поенту у свом ставу, у једној фрази коју именује као „породична дискусија“ (Бодин, 2019, стр. 97), чиме указује на познате разлике између „аналитичке“ и „континенталне“ филозофије. Доиста, треба имати у виду да је све оно за шта смо мислили да је филозофија у ствари западна филозофија и да то нипошто није нека наивна чињеница. Запад се „на западу“ више не рачуна у строгом смислу „од Цариграда на запад“, него се одавно зна да се то односи на подручје западне Европе и Северне Америке и да је то један „културни круг“ који увек поставља универзалност једино према себи. Наша позиција спрам њега нас дефинише као њему никад до краја асимилваног Другог и то мења облик универзалности за нас, дајући јој пре свега ширу основу.

ком изванпредметном мерилу. У случају аксиома она некадашња њихова очевидност у садашњој теоријској пракси постала је заправо чиста арбитрарност при конструкцији модела, „света“, или система ма ког типа. Теореме као научне теорије нису доказиве изван математике, оне су тек више или мање поткрепљене, а пошто су аксиоми изгубили оно својство очевидности, онда и теореме често губе свој конкретни смисао. Постулати чак немају ни својство доказивости, па иако представљају не нужне исказе појављују се као правила, „природни закони“ (сви основни закони класичне физике) или чак као принципи (први принцип механике, принцип минимума енергије) – а када би то знао просечан човек би имао много мање поверења у фразу „научно доказано“.

Могућности ових исказа показују у којој мери је језик математике сиромашнији у односу на природни језик. То обично иде дотле да неки резултати појединих делова математике наводе на погрешна разумевања. Један банални пример: обично су се таутологије у исказној логици схватале као „закони мишљења“. Ништа од тога не може бити погрешније. Довољно је слушати старог Канта, тј. имати храбрости и служити се сопственим разумом (Кант, 1974, стр. 41), па схватити да „форме мишљења“ које без обзира на садржај судова дају истинит исход, тзв. таутологије, треба по сваку цену избежавати као готово извесне лаж. Овакви примери могли би се низати веома дуго.

Помоћу сличних увида можемо видети због чега и филозофија мора да остане утемељујуће знање уколико жели да поврати свој значај у односу на математизовану науку; она је просто слободнија да се изрази о предмету мишљења него математика, а то је опет зато што њен предмет превазилази предмет математике. Како нас је Тарски поучио, она напосто рефлектује у последњем мета-језику, језику свих језика, а то је природни језик. Језик математике, у том смислу, представља само један од могућих објект језика. Тиме се не жели угрозити достојанство математике него допринети увиду шта су границе тумачења када је у питању математизована наука, нарочито у хуманистичком корпусу онога што се дичи именом науке.

Нико у овом тексту није желео да каже да филозофија треба да се не осврће на резултате ионако прекобројних „наука“, или да се овде ради о пуком престижу. Напротив, до престижа се мора доћи, јер делотворна наука већ одавно показује своја озбиљна ограничења. Наука, као и технологија, налази се у сасвим приватним рукама са приватним интересима који не служе свима. Док буде тако, „штрајк догађаја“ у науци биће редовно стање, а само ће технологија, која је увек технологија власти, цветати. Сетимо се само да је Маркс пре више од 170 година говорио да буржоазија увек и једино револуционисте „индустријску производњу“ (Маркс, 1976, стр. 5) (то јест, технологију).

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел. (1985). *Метифизика*. Загреб: Свеучилишна наклада Либер.
- Бодин, М. (2019). *Филозофски дискурс либерализма*. Београд: Универзитет у Београду – Факултет безбедности.
- Бодријар, Ж. (1991). *Симболичка размена и смрт*. Горњи Милановац: Дечје новине.
- Хегел, В. (1987). *Енциклопедија филозофских знаности*. Сарајево: „Веселин Маслеша“ – „Свјетлост“.
- Кант, И. (1974). Одговор на питање: Шта је просвећеност. У: Д. Баста (прир. и ур.), *Ум и слобода* (260–265). Београд: Младост.
- Кун, Т. (1980). Накнадна размишљања о парадигмама. У: Н. Сесардић (прир. и ур.), *Филозофија науке* (313–336). Београд: Нолит.
- Лиотар, Ж-Ф. (1988). *Постмодерно ситање*. Нови Сад: Братство-јединство.
- Маркс, К. и Енгелс, Ф. (1976). *Манифест комунистичке партије*. Нови Сад: Штампарско предузеће Будућност.

BORIS R. BRATINA

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF PHILOSOPHY

SIBIN B. BRATINA

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF PHILOSOPHY

PHILOSOPHY VS. MATHEMATICS

Summary

This paper represents a kind of scientific warning of the state of science. Authors are pointing to the total lack of ‘demarcation criteria’ in the contemporary scientific practice. Namely, not that the scientists are passive but are also opportunistic. That is why the authors are focusing on the relation between philosophy and mathematics in a wider perspective or context. Bringing them to a point of view of language, we come to conclusion that the-so-called emancipation of science from philosophy, which happened in few last centuries, meant coupling with mathematics thus leaving philosophy on the margin of any influence. Yet, here we have a view that philosophy in cognitive reality, while it stays philosophy (and not any kind of technology), in any case cannot loose its dignity of being ‘the queen of sciences’ because her horizon of explaining/understanding (or her *a priori*) is set on wider basics than mathematics.

Consequently, all those new contemporary disciplines in science, and especially humanities, owe their scientificity only to mathematics.

Keywords: philosophy; mathematics; science; technology; knowledge.

АЛЕКСАНДАР Д. РИСТЕСКИ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ФИЛОЗОФИЈУ

ЈЕДНО И МНОШТВО У ПЛАТОНОВОЈ ПСИХОЛОГИЈИ

У овом раду приступићемо тумачењу Платонове трипартитне психологије у кључу метафизичких принципа Једног и мноштва и $\mu\acute{\epsilon}\gamma\iota\sigma\tau\alpha \gamma\acute{\epsilon}\nu\eta$, с циљем ближег расветљавања карактера његовог „дуализма“. Посматрањем душе на тај начин уочавамо да њена троделност никако није окидач нерешивих проблема у платоничкој психологији и да се Платонова „филозофија духа“ не може читати у кључу картезијанског дуализма супстанција, а што је приметна тенденција у савременим дискусијама о дуализму. Поред тога, Платон и Декарт се неретко тумаче као главни представници дуализма у историји филозофије духа. Сматрамо да је овакав приступ недовољно расветљавајућ у погледу појмовне историје дуализма супстанција, те је циљ рада да укаже на фундаменталне разлике између ова два мислиоца, најпре скретањем пажње на улогу мноштва и телесности у појмовном одређењу душе.

Кључне речи: $\mu\acute{\epsilon}\gamma\iota\sigma\tau\alpha \gamma\acute{\epsilon}\nu\eta$; Једно; мноштво; душа; делови; дуализам; метафизика; психологија; тело.

Увод

Платонова трипартитна психологија несумњиво је обележила даљи развој не само филозофских већ и уметничких, теолошких и научних увида и остварења у историји европске културе (Сикутрис, 1998, стр. 57–58; Соорер, 2001, стр. 341–372; Rohde, 1903, стр. 263–265). Кроз начин на који тематизује

---

1 aleksandar.risteski@pr.ac.rs

Овај рад је настао као резултат пројекта 179064 Министарства за просвету, науку и технолошки развој, који подржава Република Србија.

однос душе и тела, Платон показује своје разумевање тога да човек у својим поступцима може бити вођен различитим мотивима и покретан различитим узроцима, као и да се ови могу у души једног и истог човека наћи у противречности и нескладу.² Поред тога, трипартитна психологија у *Држави* нам појашњава и однос између одређеног карактерног склопа појединца и заједнице, односно, облика владавине (уп. *Resp.* 445c – d).

Несумњиво је да ове теме заузимају веома битно место у Платоновој мисли, јер се показују као тесно испреpletене с другим, политичким, етичким, епистемолошким и метафизичким темама. Не изненађује, стога, што се Платоновој психологији и данас поклања велика пажња. Упркос томе пак није редак случај да се она тумачи као *дуалистичка*, па се у том духу истичу њена два главна тематска мотива: 1) дуализам душе и тела (неретко и као *антиципација* дуализма супстанција) и 2) трочлана структура душе (види: Ђурић, 1976, стр. 345–347; Јанарас, 2005, стр. 12–14; Петронијевић, 1998, стр. 35; Шакота-Мимица, 2005, стр. 165; Broadie, 2001, стр. 295–308; Buckle, 2007, стр. 301–337; Dillon, 1990, стр. 19–31). Но, да ли је овакав приступ у потпуности оправдан, односно, да ли је Платон, уз Декарта, заиста један од представника дуализма супстанција у историји филозофије духа?³

Ова питања сматрамо оправданим, будући да сматрамо да се проблеми трипартитне психологије не могу читати у проблемском кључу картезијанског дуализма,⁴ те да се питања о томе како нешто просто (као што је душа) може бити и нешто сложено (као што је тело), код Платона не би требало тумачити као антиципацију картезијанства.⁵ Трочлана структура јесте најпре *модел*⁶ којим се описује динамика људског живота у целини и начин на који Платон прави разлику између душе и тела, сасвим се разликује од полазних претпоставки картезијанског дуализма.

2 Сукобљеност мотива за делање може се одразити и на човеков карактер, што на дуже стазе за последицу има обликовање „ружне душе“, односно, видљиви несклад између намера и дела, мњења, поступака и жеља (види: *Soph.* 227a – 228e; *Resp.* 439c; 444e.).

3 Види: Шакота-Мимица, 2005, стр. 165: „Картезије није био први мислилац који је заговарао различитост душе од тела. И сам је сматрао, и у томе био посве близак истини, да се ова дистинкција још од антике проповедала и да је читава хришћанска традиција заснована на њој.“

4 Види: Broadie, 2001; Dillon, 1990; Risteski, 2019; Ross, 2000.

5 Наравно, Аристотел се бави истим питањима (*De An.* 1.5, 411a6 – b3), али с метафизичким и епистемолошким претпоставкама које се фундаментално разликују од (пост)картезијанских, а у савременим интерпретацијама, чешћи је случај да се дуализам разуме и тумачи у картезијанском кључу, него у духу Аристотелове критике. У раду се пак не можемо детаљније бавити овим односом, будући да је примарна тема однос Платонове филозофије духа и картезијанског дуализма.

6 Више у вези с темом види: Cooper, 2001, стр. 341–372.

С циљем да се критички обратимо овом питању, у раду ћемо се бавити Платоновом трипартитном психологијом у кључу метафизике Једног и мноштва и највиших родова бића (μέγιστα γένη). Намера нам је да оваквим приступом јасније истакнемо битну разлику између картезијанског и Платоновог „дуализма“, као и ту чињеницу да „тело“ у Платоновој психологији има значајнију и афирмативнију улогу од оне коју има у картезијанској филозофији духа. Поред тога, настојаћемо да покажемо да и поред политичких, етичких и социолошких аналогија, метафизички приступ такође може расветлити битне аспекте Платонове психологије и филозофије духа.⁷

Довољан је летимичан преглед преко домаће и стране филозофске литературе да би се уочило да се, када је реч о дуализму, најчешће наводе два имена као репрезентативна: Платон и Декарт (види: Филиповић, 1965, стр. 98–99; Audi, 1995, стр. 244–245). Било би, додуше, прегрубо рећи да платонизам не познаје никакав дуализам.⁸ Но, картезијански дуализам супстанција нешто је сасвим страно Платону, и док су *поређења* између платоничког и картезијанског дуализма могућа, *исцрпљивања* пак нису и тешко да би се могла оправдати.⁹ Оно што разликује платонички и картезијански дуализам јесте читав спектар претпоставки, почев од онтолошких, епистемолошких и етичких, па све до аксиолошких и психолошких.

Будући тако, теми Платонове тројне поделе душе, у наставку текста, нећемо приступити тако што ћемо чињеницу троделности довести у везу с проблемом дуализма супстанција, те покушати да, унутар тих појмовних

- 7 Наравно, оваквом приступу се можда може упутити приговор због анахронизма, будући да увиде, који ће у наставку бити предмет поређења и тематизовања, Платон развија у различитим периодима свог стваралаштва. У раду пак ни не тврдимо да је Платон у ранијим дијалозима покушавао да оправда мисаоне поставке које развија касније, већ да метафизика каснијих дијалога пружа, у најмању руку, интересантан интерпретативни оквир за неке раније идеје. Уосталом, сигурно да Платонова метафизичка мисао из познијих дијалога пружа богатију слику о његовој метафизици душе, од картезијанске метафизике дуализма супстанција, која је, свесно или несвесно, неретко кључ за тумачење Платонове филозофије духа.
- 8 Важно је имати на уму то да је сам термин „дуализам“ новијег датума и да припада нововековној филозофији (први пут се појављује 1700. године у делу Томаса Хајда *Historia religionis veteram Persarum eorum que magorum* (Hyde, 1700, стр. 164), а као филозофски термин који означава одређени став у тумачењу односа душе и тела припада Волфовој филозофији, будући да га Волф први употребљава као термин који има психолошко значење (види: Runes, 1942, стр. 84–85).
- 9 У раду се не можемо детаљније бавити овом темом, бар не даље од граница питања Платоновог и Декартовог дуализма. Више у вези с критиком оваквог приступа види: Risteski, 2019; Ross, 2000. Више у вези с покушајима довођења у везу платонизма с картезијанском и посткартезијанском традицијом види: Dillon, 1990; Emilsson, 2017; Hutchinson, 2018; Ross, 2000.

категорија, одгонетнемо како може нешто просто и непротежно истовремено бити и нешто сложено. Уместо тога, обратићемо се неким од темељних поставки Платонове метафизике, с циљем да утврдимо пружају ли оне некакав оквир тумачења и разумевања природе душе.

ПЛАТОНОВА ПСИХОЛОГИЈА И ДУАЛИЗАМ СУПСТАНЦИЈА

У наставку текста осврнућемо се на тзв. Платонов дуализам и начинићемо кратко поређење с картезијанским, с циљем да покажемо да се овај први не може тумачити као претеча другог, нити је с њим истоветан. Напротив, настојаћемо да покажемо да у Платоновој филозофији духа нетелесност и непротежност душе не искључују нужно и сваки моменат мноштва, и да тело игра знатно важнију улогу у нашем разумевању човекове душе, док се, на супрот томе, у картезијанској филозофији духа појам мислеће ствари као супстанције конституише управо тако што се појам протежне искључује.

Велики утицај дуализма супстанција на тзв. „посткартезијанску мисао“,¹⁰ очигледан је већ према томе у којој се мери пажња истраживача ни не усмерава на питања о могућности постојања дуализма код Платона, већ пре на питања о могућности интеракције две међусобно супротстављене супстанције.¹¹ Тако, рецимо, Стивен Бакл (Buckle, 2007, стр. 301–337) брани став да се главни Декартови аргументи за дуализам могу директно извести из Платонове филозофије,¹² а код нашег Петронијевића читамо како дуализам „заступају Платон, хришћанска теологија и филозофија и Декарт, који је најконзеквентнији преставањик дуализма“ (Петронијевић, 1998, стр. 35). Нешто слично проналазимо и у филозофским речницима и енциклопедијама (види: Филиповић, 1965, стр. 98–99; Hart, 1994, стр. 265–269; Robinson, 2016; Runes, 1942, стр. 84–85), где се у одељку о дуализму Платон и Декарт спомињу, ако не искључиво, онда неизоставно, док у Јанарасовој *Метафизичи џела* читамо како „[д]уалистичко тумачење човека [...] своју класичну дефиницију свакако налази код Платона“ (Јанарас, 2005, стр. 12–13).

10 Више у вези с овим види: Risteski, 2019. За темељну критику оваквог приступа античкој филозофији види: Елер, 2002, стр. 45–46.

11 Уп. Broadie, 2001, стр. 295–308. Више у вези с питањем троделности и бесмртности душе види: Szlezák, 1976. Питањем унутрашњег устројства људске душе, те односом словесног и бесловесног дела баве се Деретић (Деретић, 2006, стр. 269–290), Лоренц (Lorenz, 2009) и Герсон (Gerson, 2003).

12 Сличан став далеко опрезније и доследније брани Џон Котингем, у свом раду о заједничким аспектима Платонове и Декартове космологије, метафизике и етике. Види: Cottingham, 2007, стр. 15–44. Котингем пак не доводи Декарта у директну везу с Платоном, већ приликом истицања блискости мисаоних мотива узима у обзир и утицаје посредника, као и специфичне разлике између мислилаца.

Премда је дуалистичко читање Платонове филозофије духа у великој мери оправдано или бар подстакнуто и његовим писаним делом, пренаглашавањем пак дуализма душе и тела могу се превидети неки битни моменти у Платоновј мисли. Превиђа се, рецимо, специфично људска ситуација коју Платон често има на уму,¹³ и која је неодвојива од човекове телесности. Иако душа јесте оно што је управљачко у човеку и оно што је у њему најсличније богу (*Phaed.*80a-b), човек за Платона није искључиво своја душа.¹⁴

На овакав „школски“ приступ Платону, као једном од представника дуализма и као претечи картезијанизма скреће пажњу Сара Броди (Broadie, 2001), тврдећи да овакав приступ није нужно погрешан, али да није ни у потпуности оправдан. Такве категоризације, наиме, губе из вида оне епистемолошке, метафизичке и етичке разлоге којима се Платон води када артикулише своју „дуалистичку“ позицију (Broadie, 2001, стр. 295–308; Gerson, 1986, стр. 352–369). Рецимо, превидело би се то да је за Платона блискост између душе и идеја од великог сазнајно-теоријског значаја, да душа није само мислећа *сѿвар* већ и начело живота, а да је одговор на питање о бесмртности душе у *целини*, а не само као мислеће ствари, од примарног значаја за разумевања морала (види: Broadie, 2001, стр. 295–308).

Конкретан пример тога о чему Броди говори можемо да видимо у раду Стивена Бакла (Buckle, 2007), који полази од претпоставке идејне блискости између алегорије о пећини и полазних интенција *Медиѿација о ѿрвој филозофији*. Бакл, наиме, претпоставља корелацију између различитих медитација и корака у напуштању пећине (Buckle, 2007, стр. 301–337). Сходно томе, аутор сматра да Декарт не представља толико „радикалну новину“ у историји филозофије, већ да много тога дугује традицији, а посебно платонизму (Buckle, 2007, стр. 301). Овакав приступ, међутим, није у потпуности непроблематичан, будући да Декарт види *Медиѿације* као пројекат утврђивања „јасних и разговетних“ истина, које и нису баш у сагласности с темељним поставкама Платонове онтологије и епистемологије (које се налазе у основи алегорије).

Поред наведених разлика, алегорија показује и то да је наша телесност неизоставни део нашег бића. Насупрот томе, *Медиѿације* не говоре много о човековом положају у свету и односу према *грујом*, колико о проблему да се формулише једна теорија сазнања на темељу апсолутно поузданих критеријума, чак и по цену симулирања једне нељудске ситуације мишљења апсолутно одвојеног од телесности и чулности. Не изненађује стога да су коначни увиди таквог пројекта у суштој супротности с Платоновим: док је за

13 А која ће касније бити од великог значаја за развијање филозофског појма *личности*. Више у вези с овим види: Јанарас, 2005, стр. 12 и даље, 2009.

14 Или, како би Плотин рекао да, наиме, нисмо тело, али нисмо не без тела (IV 4,18,13).

Платона телесност ипак саставни део човековог бића,¹⁵ Декарту је нејасно како је могуће да човек постоји као спој супстанција, јер се као једина евидентна истина намеће то да је човек *сѿвар* која мисли (види: Cottingham, 2006, стр. 179–192; Descartes, 1998, стр. 19–25).

Поред огромних разлика у *еѿисѿемолошким* и *меѿафизичким* поставкама у *Медѿиѿацијама* и *Држави*, оваквим читањем би се обесмислиле и *еѿичке* амбиције у Платоновим настојањима да се докаже бесмртност душе. Када би, наиме, само разумски део био бесмртан, онда би независно од тога каквим начином живота неко живи, човеку било довољно да се нада томе да је смрт потпуно одвајање душе од свега телесног, укључујући страсти и пожуде. Овим би се оправдала могућност избегавања *ѿослеѿица* рђавог начина живота, према изопаченој вредносној лествици, па се тиме обесмишљава и Платоново чврсто уверење, које брани у *Држави*, да је правичност увек кориснија и боља од неправичности.

На основу претходно изложеног, видимо да су разилажења у Платоновој и картезијанској мисли толико велика, да је тешко оправдати покушај поистовећивања ова два мислиоца, поготово тамо где су поменута разилажења најочигледнија. Вероватно је најсликовитији приказ разлике два филозофа процена коју износи Сара Броди, наиме, да је човекова душа, према Платоновом виђењу, и поред своје нетелености, ипак нешто што је начело живота и што је нераскидиво везано за све што човек чини (уп. Broadie, 2001, стр. 295–308). Узимајући у обзир ту темељну разлику, вероватно је да би питање трипартитне психологије требало тематизовати управо у том светлу. Да би се разумело, стога, шта је човекова душа, неопходно је узети у обзир шта је то што човек чини и шта је то што сачињава његову животну садржину.

ЈЕДНО И МНОШТВО

Платоново појмљење и доказивање бесмртности душе несумњиво има снажне етичке, социолошке, политичке, епистемолошке и метафизичке импликације. Одређујући смртно као оно што се распада, а оно што се распада као оно што мора бити састављено од делова, Платон долази до закључка да је све што има делове нужно смртно и пропадљиво (уп. *Phaed.* 78c1 – 4; види: Lorenz, 2009, стр. 36 и даље). Но, како је душа троделна, нужно је, стога, и да је смртна. С друге стране пак сама чињеница да је способна за спознају идеја већ указује на то да је душа на неки начин њима блиска, па стога мора бити бесмртна (уп. *Phaed.* 79a – 80e).¹⁶

15 Што Јанарас делимично признаје, али ипак сматрајући да права метафизика тела почиње с Аристотелом (Јанарас, 2005, стр. 14).

Према поставкама картезијанског дуализма, троделност душе имплицирала би и њену протежност, а тиме и распаљивост. Платонова психологија пак полази како од тога да је душа сложена, тако и да је проста и нетелесна, односно, бесмртна. Но, на који начин помирити ова супротстављена гледишта? Мисаони модел картезијанског дуализма супстанција, очигледно, није задовољавајућ, јер се коси не само с Платоновом метафизиком већ и основним етичким и социо-политичким слојевима значења која Платон везује за душу и идеју њене бесмртности.

Питање сложености онога што је по дефиницији нетелесно, представља једно од проблематичнијих места у Платоновј психологији, па је стога и предмет интересовања многих стручњака. Хендрик Лоренц, који се у својој књизи *The Brute Within* (Lorenz, 2009, стр. 36) бави страстима и емоцијама у Платоновј психологији, а тиме и проблематиком трипартитне психологије, истиче како је и сам Платон био свестан овог проблема, јер у *X* књизи *Државе* запажамо како Сократ говори следеће:

„Није лако [...] да буде вечито оно што је састављено из мноштва делова, који нису на најбољи начин синтетисани, а сада нам душа изгледа тако.“
(*Resp.* 611a10 – b7)¹⁷

Наведено место приказује најмање два проблема везана за наше разумевање душе. Тешко је, најпре, утврдити шта је она, тј. да ли је проста или сложена, а затим да ли је смртна или бесмртна. Наиме, уколико је нешто једно, зашто се показује као сложено из више делова; уколико је пак мноштво, како је могуће тврдити да је бесмртна, будући да је све сложено подложно распадању (види: *De An.* 1.5, 411a6 – b3; Lorenz, 2009, стр. 35–40)? У наставку ћемо начинити преглед неких метафизичких поставки у дијалозима *Парменид* и *Софист*, с циљем да одговоримо на постављена питања. Но, уместо да питамо како је могуће да је нешто просто истовремено и нешто сложено, питајмо, најпре, да ли је уопште могуће да *нешто* буде апсолутно просто,

16 Пођемо ли од претпоставке распаљивости свега што је сложено, па самим тиме и душе као троделне, суочавамо се са следећим проблемом: уколико је троделна душа смртна, онда је души немогуће да спознаје вечне и непроменљиве идеје. Знање је, у том случају, немогуће, јер су знање и именовање могући само уколико се претпостави нешто трајно и непроменљиво, нешто што се разликује од вечитог тока чулне стварности и што пружа трајну основу успостављања идентитета ствари кроз време (уп. *Crat.* 386a). Но, због чега се могућност знања, тј. разлика између знања и незнања мора оправдати? Према Платоновом суду, уколико је знање немогуће, онда је *немогућа* или *недишна* разлика између *дића* и *недића*, а тиме и између *исшине* и *лажи*, а што су теме од примарног значаја (уп. *Soph.* 233a – 234b; 259e – 261c; *Resp.* 484a – 511e). Претпоставка смртности душе, стога, лако може да се веже за могућност заснивања заједнице која није утемељена на рационалним начелима и врлини праведности, јер би у том случају знање о овима немогуће.

17 Према преводу Албина Вилхара и Бранка Павловића (Платон, 2013, стр. 256–257). Види и: Lorenz, 2009, стр. 36–37.

неподељено, интелигибилно бивство, о чијим деловима се не може говорити.

Платон у *Пармениду* указује на то да без Једног ствари не би могле да се појављују ни као једно ни као мноштво, те да сходно томе не би могле бити ни појмљене (166с).¹⁸ Свака појединачна ствар или свако појединачно биће, нужно нам се појављује и као нешто једно и као нешто сложено. У дијалогу се излаже став да се не може говорити о постојању Једног, бар не на начин на који постоје појединачне ствари, нити се може говорити о спознаји Једног, бар не на начин на који се спознају појединачна бића (уп. *Prm.* 141e-142a-b, 166с).¹⁹ Већ мишљење као такво претпоставља мноштво и кретање одредби, па тако *сознаји* Једно значило би изаћи у разлику, у мноштво. Ако је и душа *нешто*, онда је нужно да је нешто једно, јер у супротном не би могла ни *бити* нешто. Но, како ниједна постојећа ствар није Једно по себи, па тиме ни нешто апсолутно просто, тако ни душа не може бити нешто апсолутно просто и нешто што би било лишено сваког момента мноштвности. Говоримо ли о човековој души мимо граница онога како нам се појављује, дакле, кроз мноштво интелектуалних и практичних активности и емотивних стања, говорили бисмо, можда, о нечему другом, али не и о човековој души. Немогуће би било говорити о човековој души, а да се при том, поред разумског, не узму у обзир срчани и пожудни део.

Сходно томе, место из *Државе* које Лоренц наводи не мора нужно да се схвати као Платонова самокритика. Штавише, место се може читати као Платоново упућивање на то да с истом опрезношћу с којом приступамо питањима Једног и бића, приступамо и питању душе (јер и она је неко биће), те да ли је она сложено или просто бивство. Као предмет дијалектичког испитивања, душа се мора сагледати у оном светлу у којем дијалектичар иначе и сагледава свој предмет, а то је у светлу *повезаности ствари* (уп. *Resp.* 537с). Изгледа ли нам, или, појави ли нам се душа као нешто сложено, задатак који имамо није да изаберемо једну између две картезијанске супстанције, већ да схватимо како су ти делови повезани у једну целину и шта значи то да је нешто једно, а шта да је мноштво. Људска душа, као и све што има онтолошки статус „постојећег“, нужно мора бити неко јединство мноштва.

Као што у *Пармениду* уочавамо излагање потешкоћа на које мишљење наилази у покушајима спознаје Једног по себи, тако у *Софисти* уочавамо доказивање претпоставке да биће ипак на неки начин није, док небиће ипак на неки начин јесте (*Soph.* 241d – e). Мислећи небиће као градивни елемент бића, Платон види постојање као испреплетеност или *συμπλοκή* бића и неби-

18 За сјајну и детаљну анализу овог Платоновог дијалога види: Петровић, 2016, стр. 243–279.

19 О онтолошком статусу Једног код Платона види: Merlan, 2008, стр. 22–23; Krämer, 1997, стр. 123–201.

ћа. Учење о $\mu\epsilon\upsilon\iota\sigma\tau\alpha \gamma\epsilon\upsilon\nu\eta$ или највишим родовима бића сугерише то да се не може говорити о нечему као о бивствујућем, уколико се искључе моменти кретања и мировања, истовестности и разлике (*Soph.* 254d – 259d). Сходно томе, не може се говорити о нечему као једном, као неком бивству, ако то нешто није истовремено и на неки начин нешто сложено. Узмемо ли у обзир ове метафизичке поставке, нужно се намеће питање: због чега би душа била изузета из овакве метафизичке слике света? Због чега би душа била апсолутно просто, једноставно суштаство које искључује сваки елемент мноштва и разлике?²⁰

Упоредимо ли ове метафизичке поставке с Платоновом филозофијом духа, видимо да су мноштво, кретање и сложеност неизоставни елементи постојања и да је немогуће замислити људски живот без ових момената. Као *нешито*, као постојеће, ни душа не може бити изузета од онога што се односи на сва бића, тј. као постојеће не може бити мишљено мимо највиших родова бића или категорија.²¹ Посматрано на тај начин, јасно је да се душа мора мислити као јединство мноштва, а не као апсолутно једноставно суштаство лишено сваке одредбе мноштва и кретања, јер и чињеница мишљења већ потврђује *креијање* и *мноштво*. Стога се троделност душе тешко може тумачити као потез који повлачи за собом исте појмовне последице и закључке као и картезијански дуализам супстанција, односно, да се претпоставља душа као просто умствено суштаство о чијим се „деловима“ не може говорити. Напротив, трочлана структура имплицира то да се човеков живот мора разумети као нека врста *испрејлејености* делова душе, односно, да су сва три дела, на различите начине, присутна у свакој човековој активности.

ТЕЛО И ДУША

Уколико је душа нешто бивствујуће, нужно је да је на неки начин и нешто сложено, тј. да садржи елемент мноштва. Било би немогуће да душа буде апсолутно просто суштаство које је ван сваког мноштва и кретања, и сваке разлике и промене, као што би то био случај с Једним по себи. Начин на који

20 Види: Krämer, 1997, стр. 183: „Платон укида елеатизам и цијелу старију традицију исправљајући их на далеко „принципијелнијој“ разини, и то на тај начин што обадва свијета *alethe* и *doxe* поима подједнако утемељенима у јединственој структури бивства, тј. конституиранима из почела чисте *Једности* и чистог *мноштва*“.

21 Занимљиво је да Плотин тумачи Платонове родове као категорије, односно, као оквире изван којих је мишљење бића немогуће (*Enn.* VI 2; Деретић, 2009, стр. 35). У том духу Плотин говори: „[П]омоћу бића које је у нама видимо биће, и све остало видимо помоћу осталог, кретања које је у бићу видимо помоћу кретања које је у нама самима, а мировањем мировање, и то што је овде усклађујемо с оним тамо“ (VI 2.8.25-30) према преводу Слободана Благојевића (види: Плотин, 1984, стр. 51).

Платон полази од полиса као човека „у великом“ (*Resp.*369a, 435d), с циљем да испита човеков душевни живот, можемо разумети као мисаоно кретање од констатовања одређених чињеница, ка утврђивању њихових узрока.²² Уколико је, наиме, чињеница да у друштву постоје различите склоности и страсти, врлине или пороци, те да се читаве групе људи, облици владавине или народи могу по том основу описати и идентификовати, а друштво се састоји од појединаца, онда се порекло свега наведеног не може тражити нигде другде, до у човеку.

Полазна претпоставка је та да је немогуће за групу бића лишених, рецимо, среброљубивих склоности да образује и једну среброљубиву заједницу. Чињеница да у *грушіїву* постоје, рецимо, тиранија, олигархија и развратно понашање, говори о томе да њихово порекло мора бити људско. Уколико је душа начело живота (*Phaed.*105c – 106a; *Resp.*353d – e), а човеков се живот састоји у ономе што чини, онда је из више разлога нужно бавити се питањем људске душе, и то у светлу њених делатности и испољавања.²³

Трочлану структуру коју Платон развија у *Држави* можемо пре разумети као модел којим се описује целокупно људско понашање, будући да се препознаје то да укупност таквог понашања не може да се сведе само на оно што је човеку *особено*. Уколико је, наиме, човеку својствена интелектуална активност, његов душевни живот не може се описати искључиво узимањем у обзир његове словесности. Човеку су својствене и оне активности које су својствене и животињама, а разумска му је особена. Када би се целокупна човекова активност сводила на њему особену, разумску, онда би, претпостављамо, и друштвене заједнице вероватно биле знатно другачије, без примеса и штавише владавине разних патолошких момената.

Платон не полази од таквих, непостојећих заједница, с циљем да утврди и опише душевни живот њених чланова. Напротив, Платон полази од препознавања човекових различитих *йойрѣда*, тј. склоности или „љубави“ (види: Деретић, 2009, стр. 51 и даље). Да би се човек ставио под лупу и да би се ближе разумела садржина и динамика његовог душевног живота, Платон се пита које су то потребе којима је човек вођен приликом стварања и обликовања једне заједнице (*Resp.*369c – d).²⁴ Јасно је да човекове потребе потичу из његове природе, и да су те потребе разне: да се храни, облачи, брани, раззонди, развија, да сазнаје, итд. Уколико настојимо да разумемо шта је то човек, онда се и у тумачењу природе човекове душе не можемо зауставити

22 Герсон примећује да је ова аналогија могућа само *уколико је* душа троделна, а не да је троделна *уколико* ова одговара држави (Gerson, 2003, стр. 100).

23 Уп. *Resp.*358a – e; *De An.*1.1, 402a1 – 5; *Enn.* IV. 3.

24 „Добро, хајде да у мислима оснујемо једну државу! Као што смо видели, њу подиже наша потреба“ (ἡμετέρα χρεία). Према преводу Албина Вилхара и Бранка Павловића (види: Платон, 2013, стр. 40).

на произвољно одабраној склоности, страсти или активности, јер би на њој утемељен модел тумачења нужно био непотпун. Троделна душа, стога, мора бити модел којим се описује укупност људске активности.²⁵

У испитивању тога да ли душа има трочлану структуру или не, Платон полази од чињенице да се одређене карактерне особине и емоције испољавају у друштву и да се, штавише, одређени народи могу одредити према њиховим патолошким особеностима. У том духу Платон говори:

„Доиста, било би смешно замислити да жестина (*thymoeides*) у државама не потиче од појединаца који је поседују и који сачињавају народе као што су Трачани и Скити, и уопште све народе са севера. Или, склоност ка стицању знања (*philomathes*), понајвише се сусреће у нашим крајевима; или, склоност ка стицању новца (*philochrematon*) за коју нико не би рекао да се најмање налази у Феничана и Египћана.“ (*Resp.* 435e-436a3)²⁶

Полазећи од чињенице постојања различитих потреба, страсти и склоности код људи, Платон њихово порекло тражи у људској души (*Resp.* 353d – e, 369c – d). Но, јасно је да се те страсти и потребе везују за тело, односно, човекову *ψηλєсноστι*. Штавише, човекова потребитост као таква суштински је неодвојива од његове телесности. Из разлике активности које човек чини с циљем задовољења различитих телесних потреба, изводи се закључак да одређени део тела „одговара“ одређеном „делу“ душе (Деретић, 2006, стр. 269–290; Gerson, 2003, стр. 100–101; Lorenz, 2009, стр. 35–40).

Док је за Декарта душа *res cogitans*, ствар која мисли, у потпуности одвојена од тела (Descartes, 1998, стр. 19–25), за Платона је она и начело живота, па је као таква, као људска душа, суштински везана за тело. Упркос томе што је душа интелигибилно бивство, налик идејама, она је у себи ипак сложена структура, чији засебни „делови“ обављају специфичне функције (Cooper, 2001, стр. 341–342; Lorenz, 2009, стр. 35–40), тако да Платон не пропушта да се осврне и на друге „делове“ душе, јер ова није само *λογιστικόν* и није само потврда властитог постојања у разлици спрам властите телесности.

Наш живот не чине само интелектуалне активности, јер човек је чулно биће које поступа и ирационално, вођен страстима и жудњама. Несловесни делови душе показују се као тесно везани за одређене делове тела у смислу да се тичу делатности и стања, попут разврата или суздржаности, кукавичлука или срчаности, док словесни део има приступ умственим суштацима и разумевању узрока. Картезијанско читање Платона сугерисало би да је душа само словесни део, као *res cogitans*, па тиме и довољни критеријум за утврђивање сопства. Но, то би имплицирало низ потешкоћа. На пример,

25 Више у вези с трипартитном психологијом као моделом описа душе види: Cooper, 2001, стр. 341–372.

26 Према преводу Албина Вилхара и Бранка Павловића, види: Платон, 2013, стр. 101.

брига за душу би била искључиво брига за разумски део, без осврта на остале аспекте живљења, што би значило да је за врлину довољно поседовати знање о исправном начину живота, а да порочност не противречи могућности среће, што Платон одбацује као могућност (уп. *Resp.* 520e – 521b; 610d – 611a).

Човекова потребитост тесно је везана за његову телесност, а разлике у људском карактеру могу се описати према разлици душевне снаге с којом се појединац усмерава на задовољење одређених потреба. Ово се, наравно, односи и на филозофе, односно, оне који се понајвише старају за словесни део душе и њиме се руководе. Једна од највећих потреба, која, штавише, дефинише филозофа, јесте управо брига за душу и потреба за знањем (уп. *Phaed.* 107c – e; *Resp.* 499e – 500a). Филозоф и јесте филозоф, а не бог, који је једини мудар, управо зато што поседује тело, а не зато што је бестелесно бивство лишено потреба и недостатака. Све човекове делатности, стога, претпостављају и његову телесност, па чак и *делатности мишљења*. Не само, дакле, што је онтолошки нужно да је душа једна сложена, динамичка структура, једно јединство мноштва, које Платон описује моделом троделности и не само што су пожудни и јаросни делови везани за телесност већ је то и *разумски део*. Другим речима, не само што је душа јединство мноштва (властитих делова) већ је и сваки део у себи рашчлањен и представља једно сложено устројство.²⁷

Броди тврди да Платоново схватање сопства, као отеловљеног интелекта, мири привидну противречност између два Платонова става: 1) душа је најбоља кад је без тела; 2) душа је та која даје живот телу (види: Broadie, 2001, стр. 303). Штавише, и Броди (Broadie, 2001) и Вилфорд (Wilford, 1959, стр. 54–58) истичу то да је телесност неопходни услов мишљења и филозофирања. У свом раду о месту разумског (λογιστικόν) дела у Платоновој психологији Вилфорд тврди да сам процес размишљања не би био могућ без телесности, односно несловесног дела, који највише ради у спреси с телом (Wilford, 1959, стр. 54–58). Аутор, у том духу, помало иронично примећује да се Сократ, заправо, узалуд радује филозофирању након смрти (Wilford, 1959, стр. 58; уп. *Apol.* 40c – 42a)!

Будући да се управо мишљење, сазнавање и филозофирање описују као ослобађање душе *од шела* (уп. *Phaed.* 66b – 67c), као чиста, ослобођена душа, човек више нема потребу да сазнаје. Размишљање претпоставља сукцесију у времену, па тиме и кретање, што је у супротности с описом стања душе у тренутку када се оствари посматрање умствених суштастава.²⁸ Но, не само што је телесност неизоставна у процесу мишљења и сазнања већ је слове-

27 Уп. Krämer, 1997, стр. 175 и даље.

28 На исти начин о разуму (λόγος) говори Плотин. Разум је, наиме, сукцесивна моћ мишљења јер „своја начела узима од тела“. Уп. *Enn.* VI 5.2.1 – 4.

сни део неопходан услов рада онога несловесног, у смислу да се овом последњем уопште може и поставити неки предмет тежње. Чак је и у човековој усмерености на, вредносно гледано, ниже ствари присутан рад словесног дела душе, што значи да различити делови нису изоловано задужени за различите активности, већ је душа у свакој активности присутна у потпуности, а говорећи о деловима задуженим за различите активности, говоримо о начелима њиховог вршења (Деретић, 2009, стр. 50 и даље; Gerson, 2003, стр. 101 и даље; Krämer, 1997, стр. 175 и даље).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У овом раду настојали смо да, посматрањем Платонове трипартитне психологије кроз метафизичке поставке у *Пармениду* и *Софисти*, укажемо на однос Једног и мноштва, те бића и небића, у идеји троделне душе, као и на то да се овакво виђење темељно разликује од метафизичко-епистемолошких поставки картезијанске филозофије духа. Поред тога, настојали смо да укажемо на улогу и значај тела и телесности за Платонову филозофију духа и психологију. Приликом појмовног одређивања душе, код Платона уочавамо ипак знатно афирмативнију улогу тела и телесности, него што је то случај с картезијанском филозофијом духа, будући да се душа не мисли само као „ствар која мисли“ већ и као начело живота, а њени „делови“ као моменти једне динамичке структуре. Немогуће би било разумети душу као трочлану структуру, која би била модел описа целокупности човекове активности, уколико би се из таквог модела искључила човекова телесност.

Ма какво место да телесност заузима у Платоновој вредносној лествици, њему је јасно да је она неизбежни елемент у одређивању човекове природе, односно, душе. Као својеврсно јединство мноштва, душа је, као биће, такође подређена метафизичким начелима односа Једног и мноштва, те кретања и мировања, истоветности и разлике. Сходно томе, не само што је нужно да је душа једна у себи рашчлањена целина, већ је то нужно и за њене „делове“, па се тако и онај њен најплеменитији део, наиме, словесни, показује као сложено устројство које мора укључивати елементе мноштва и кретања и који се изражавају кроз њену везу с телесношћу.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел. (1996). *О души; Најовор на филозофију* (М. Сиронић, Прев.). Загреб: Напријед.
- Деретић, И. (2006). Звер и човек у човеку. *Филозофски јодишњак* 19(1), 269–290.
- Деретић, И. (2009). *Λογος, Πλατων, Αριστοτελ*. Београд: ПЛАТΩ.
- Бурић, М. Н. (1976). *Историја хеленске еџике*. Београд: Београдски издавачко-графички завод.

- Елер, К. (2002). *Субјективност и самосвест у антици* (Е. Перуничкић, Прев.). Београд: ПЛАТΩ.
- Јанарас, Х. (2005). *Метафизика њела* (С. Јакшић, Прев.). Нови Сад: Беседа.
- Јанарас, Х. (2009). *Личност и Ерос* (С. Јакшић, Прев.). Нови Сад: Беседа.
- Петровић, А. М. (2016). *Античка философија*. Нови Сад: Завод за културу Војводине.
- Петронијевић, Б. (1998). *Психологија* (П. Јевремовић, Ур.). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Платон. (1975). *Протагора; Софист* (М. Сирић и К. Рац, Прев.). Загреб: Напријед.
- Платон. (1976). *Крајил* (Д. Штамбак, Прев.). Загреб: Студентски центар Свеучилишта у Загреду.
- Платон. (2001). *Фегон* (М. Бурић, Прев.). Врњачка Бања: ЕИДОС.
- Платон. (2013). *Држава* (А. Вилхар и Б. Павловић, Прев.). Београд: Дерета.
- Плотин. (1984). *Енеаге VI* (С. У. Благојевић, Прев.). Београд: НИРО „Књижевне новине“.
- Сикутрис, Ј. (1998). *Платонски ерос и хришћанска љубав* (Јеромонах Атанасије Јевтић, Прев.). Србиње – Ваљево – Минхен: Универзитетски образовани православни богослови – Хиландарски фонд – Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић“.
- Филиповић, В. (Ур.). (1965). *Филозофски ријечник*. Загреб: Накладни завод Матице хрватске.
- Шакота-Мимица, Ј. (2005). Декартова одбрана разлике. *Архе*, 3, 165–186.
- Audi, R. (Ур.). (1995). *The Cambridge Dictionary of Philosophy* (Second Edition). Cambridge – New York – Melbourne – Madrid – Cape Town – Singapore – São Paulo: Cambridge University Press.
- Broadie, S. (2001). Soul and Body in Plato and Descartes. *Proceedings of the Aristotelian Society (Hardback)*, 101 (1), 295–308.
- Buckle, S. (2007). Descartes, Plato and the Cave. *Philosophy*, 82, 301–337.
- Burnet, I. (Ур.). (MCCCXCIX). *Platonis Opera*. Oxonii: Oxonii: E Typographeo Academico.
- Cooper, J. M. & Hutchinson, D. S. (Eds.). (1997). *Plato: Complete works*. Indianapolis, Ind: Hackett Pub.
- Cooper, L. D. (2001). Beyond the Tripartite Soul: The Dynamic Psychology of the „Republic“. *The Review of Politics*, 63 (2), 341–372.
- Cottingham, J. (2006). The Mind-Body Relation. In: S. Gaukroger (Ed.), *The Blackwell Guide to Descartes' Meditations (179–192)*. Malden – MA – Oxford – Victoria: Blackwell Publishing.
- Cottingham, J. (2007). Plato's Sun and Descartes's Stove: Contemplation and Control in Cartesian Philosophy. In: M. Ayers (Ed.), *Rationalism, Platonism and God (15–44)*. Oxford: Oxford University Press.
- Descartes, R. (1998). *Meditacije o prvoj filozofiji* (Т. Ладан, Прев.). Београд: ПЛАТΩ.
- Dillon, J. (1990). Plotinus, the First Cartesian?. *Hermathena*, 19–31.
- Emilsson, E. K. (2017). *Plotinus*. London – New York – Routledge: Taylor Francis Group.

- Gerson, L. P. (1986). Platonic Dualism. *The Monist*, 69 (3), 352–369.
- Gerson, L. P. (2003). *Knowing persons: A study in Plato*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Hart, W. D. (1994). Dualism. In: S. Guttenplan (Ed.), *A Companion to the Philosophy of Mind* (265–269). Oxford; Cambridge: Blackwell Publishers.
- Hutchinson, D. M. (2018). *Plotinus on Consciousness*. New York: Cambridge University Press.
- Hyde, T. (1700). *Historia religionis veterum Persarum eorum que magorum*. Oxonii: e Theatro Sheldoniano.
- Krämer, H. (1997). *Platonovo utemeljenje metafizike, Studija o Platonovu nepisanom učenju i teoriji počela*. Zagreb: Demetra.
- Lorenz, H. (2009). *The Brute Within: Appetitive Desire in Plato and Aristotle* (1 edition). Oxford: Oxford University Press.
- Merlan, P. (2008). Greek Philosophy from Plato to Plotinus. In: A. H. Armstrong (Ed.), *The Cambridge history of later Greek and early medieval philosophy* (14). Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Risteski, A. (2019). Cartesian Dualism and Plotinus' Philosophy of Mind. In: M. V. Silantjeva & et al. (Eds.), *Concept: Philosophy, Religion, Culture* (27–39). Moscow: MGIMO University Press.
- Robinson, H. (2016). Dualism. In: E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2016th изд.). Преузето од <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/dualism/>
- Rohde, E. (1903). *Psyche: Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*. Tübingen und Leipzig: Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Ross, D. L. (2000). Plotinus, the First Cartesian? *Hermathena*, 169, 153–167.
- Runes, D. D. (1942). *The Dictionary of Philosophy*. New York: Philosophical Library.
- Szlezák, T. A. (1976). Unsterblichkeit und Trichotomie der seele im zehnten Buch der *Politeia*. *Phronesis*, 21 (1), 31–58.
- Wilford, F. A. (1959). The Status of Reason in Plato's Psychology'. *Phronesis*, 4 (1), 54–58.

ALEKSANDAR D. RISTESKI
UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF PHILOSOPHY

ONE AND MANY IN PLATO'S PSYCHOLOGY

Summary

In this paper the author will assess Plato's tripartite psychology in the light of his metaphysical account of μέγιστα γένη and One and Many, in order to further clarify the structure of his "dualism". By doing so, the author will try to show that the tripartition is not a metaphysical conundrum of Plato's thought and that it cannot be read in the light of Cartesian substance dualism, which is a noticeable approach in contemporary discussions. Aside of that, Plato and Descartes are often understood as the main advocates of the substance dualism. Since the author finds the approach misleading, the aim of the paper is to point out the fundamental differences between the two, foremost by paying attention to the role of body in conceptual determination of soul.

Keywords: μέγιστα γένη; One; many; soul; parts; substance dualism; metaphysics; psychology.

ВАЛЕНТИНА И. ЧИЗМАР¹

УНИВЕРЗИТЕТ ПРИВРЕДНА АКАДЕМИЈА У НОВОМ САДУ
ФАКУЛТЕТ ЗА ЕВРОПСКЕ ПРАВНО-ПОЛИТИЧКЕ СТУДИЈЕ

ПРИНЦИПИ ФИЛОЗОФИЈЕ РАЦИОНАЛИЗМА У ОДНОСУ НА ПРИНЦИПЕ ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ И РОМБАХОВА СТРУКТУРАЛНА ОНТОЛОГИЈА

У раду се испитује однос људског ума и вештачке интелигенције из угла филозофије вештачке интелигенције и филозофије ума, при чему аутор сматра да је основни принцип рачунарских операција и програма изведен из филозофског појма рационалности и разумевања разума, на трагу, пре свега, Аристотелове логике и Кантове гносеологије. Заједнички принцип људског и вештачког ума показује се уопште на пољу формалне и симболичке логике, које се у оквирима вештачке интелигенције проширују и на нове облике логика као што је фази логика. С друге стране, линија размимоилажења, уочава се у недостацима стваралачке моћи вештачке интелигенције услед изостајања ирационалистичких и духовних компоненти, а које човек поседује као биолошко и духовно биће. Ипак, појам стваралаштва се условно и индиректно може применити и на поједине аспекте вештачке интелигенције (иако се исказује као противречност) када се разматра из ширег контекста појма – конкретивности /Konkreativität/ и креативног процеса, који се дешава у различитим нивоима реалности, што се може закључити на основу анализе филозофског појма конкретивности као централног појма Ромбахове структуралне онтологије. Концепт конкретивности одговара и новом принципу сазнања у техничким наукама који се не заснива више на имитацији, већ на креативности и иновативности које немају основ у нечему већ виђеном, већ кроз интеракцију у заједничком догађају, кроз процес *аушотенезе* (самонастајања), израста нови свет.

Кључне речи: вештачка интелигенција; разум; логика; конкретивност; аутогенеза; Ромбахова структурална онтологија.

---

1 creation.v@gmail.com

УВОД

Савремени свет може се, с једне стране, означити као доба човекове владавине над природом путем технологије или пак, с друге стране, као владавина технологије над човеком која усмерава људски развој – друштвени, економски, културни, научни и сваки други. Друга поставка која подразумева да ће технологија, посебно вештачка интелигенција, заменити људску врсту води ка мишљењима да се креира будућност без човека, у којој машина преузима власт над реалитетом. Бојазан о премоћи технологије можемо сагледати на темељу филозофске рецепције Хајдегеровог увида о удаљавању модерне технологије од античког схватања суштине *tehne* (Хајдегер, 1999). Испитујући суштину технике кроз уметност, Хајдегер је дошао до става да њена суштина није ништа технолошко, да техника није само средство већ да представља начин разоткривања саме истине (1999). Али се показује управо супротно да је у савременом добу *tehne* као технологија начин скривања истине. Према Рајчетићу, суштински проблем модерне технологије крије се у укалупљености технологије у „истраживању света који нас окружује, у владању природом и научној мерљивости“ (Рајчетић, 2012, стр. 44) и њеној објективности и претераној употреби научних метода. Технологија, идући трагом објективности, рационализације и науке уопште, губи моменат стваралачког и своди себе на инструментализовану технологију, на средство за производњу нечега. Чак и када је у питању мрежна технологија, према Бодријару (1991) ствара се свет „хиперреалности“ (свет симулакрума и симулација), у коме постоји само симулација истине. Бодријар и каже да је у савременом свету сам симулакрум постао истинит, а „стварно се производи полазећи од минијатуризованих ћелија, матрица и меморија, модела управљања – и полазећи до тога може да се репродукује безброј пута“ (Бодријар, 1991, стр. 6). У томе се и назире оперативност савремене технологије у којој је Валтер Бењамин (1986) видео узрок промењеног статуса уметничког дела и његове кризе, када технологија (мислећи на фотографију, филм, радио, ТВ) својом репродукцијом уништава оригиналност, непоновљивост и ауру уметничког дела, а тиме што га издваја из повесне предаје постаје упитна и његова оригиналност и аутентичност. „Умножавајући репродукција надомјешта његову једнократну појаву умногострученом, и допуштајући репродукцији да пође у сусрет потрошачу у било којој његовој ситуацији, она актуализира репродуцирано. Оба та процеса воде до снажног разарања преданог, а тиме и предаје, што је налицје садашње кризе и садашње обнове човечанства“ (Бењамин, 1986, стр. 129). Сходно томе, код Бењамина се јавља и израз *исцисејска* уметност, којем одговарају они облици уметности који употребљавају нове техничке поступке, а *ишехника* је њен централни појам.

Однос савремене технологије и човека, тј. криза коју доноси савремена технологија управо се састоји у удаљавању технологије од истине, тј. саме стварности, тј. хусерловски схваћеног света живота (нем. *Lebenswelt*), човековог дивствовања (*Dasein*), јер она неприметно продире у људски живот и над њим господари. Технологија води поништавању човекових ирационалних компоненти (воље, вере, љубави), духовности, али исто тако креативности својим апстрактним разумевањем човека као објекта. Такође, ниҳилирањем човека као личности, она условљава духовну нивелацију сопства која се очитује кроз наметање секуларних циљева и то кроз рационалну организацију економије под утицајем капитала. Деградиција човека испољава се кроз афирмацију као фрагмента апстракције повезане „са универзалношћу анонимног и јавног збивања свијета“ (Левит, 1988, стр. 117). На сличан начин га представља и вештачка интелигенција – као општег човека, јер у додиру са технологијом, човек губи свест о властитом сопству, отуђује се од себе и других, на крају и од Бога. Последице губитка субјективности и унутрашњости су појава безличног човека – са особинама машине. Овај став на изванредан начин налази потврду код француског филозофа Гилберта Симондона који сматра да се суштина техничких објеката разликује од живих бића по томе што они никада неће бити „конкретни“ и јер никада не могу да уђу у процес индивидуације, за разлику од човека, који је по својој генези индивидуализовано биће.

Моћ технологије, како запажа Гилберт Симондон у својој филозофији технологије (који је утемељио и филозофију онтолошке информације), данас се испољава на три равни: 1) као техно-наука; 2) техно-естетика (бави се функционалном структуром техничких објеката – која иде до индустријске идеје техничке лепоте као исправности²); 3) техно-политика, где у потоњој треба да се деси еманципација човека и машине и снажна промена културе под утицајем технологије. Технологија постаје саставни део и саме науке, али и сама наука, као техно-наука, јер је техничка интервенција постала неопходан услов за производњу знања у савременој науци. Али оно што нас овде интересује није однос науке и технологије, већ однос човека и технологије, њихово поље сусретања и прожимања, будући да савремена еволуција обухвата и еволуцију људског ума, која иде у правцу нових обли-

2 Термин *техничка лејџа* сходно значењу исправности налазимо у оквиру италијанског индустријског дизајна, тачније код Бруна Мунарија који не заступа више ставове о лепоти или ружноћи објеката, већ говори о томе да ли је објекат исправан или неисправан сходно његовој функционалности. Надаље, амерички дизајнер Доналд А. Норман питањима техничке лепоте приступа сходно односу према технолошким објектима који је заснован не само на конгнитивним информацијама већ и на емоцијама и мотивацији. Примена Симондонове техно-естетике у студијама дизајна, једно је од најјачих поља Симондоновог учења. (Loeve et al., 2018, стр. 43)

ка као што је вештачка интелигенција. Пјер Тејар де Шарден је у оквиру својих футуролошких студија наговестио развој планетарне свести (пре појаве интернета), тј. да се еволуција наставља на пољу људског ума (ноосфери), сматрајући да се еволуција односи пре свега на пораст свести. У оквиру информатичке технологије предвидео је пак појаву машина које ће мислити као човек, док појава вештачке интелигенције сведочи о генези људског ума, *нооіenesису*, кроз информациону технологију. Будући да је појава вештачке интелигенције један од израза људског разума, у његовом односу са технологијом, у том погледу је људски ум њена основна и суштинска претпоставка, тј. природни људски ум.³

За разумевање основних принципа оперативности и функционисања вештачке интелигенције, нужно је испитивање односа природног и вештачког ума, јер природни ум онтолошки претходи вештачкој интелигенцији. Сама чињеница да постоји логичко програмирање вештачке интелигенције води нас ка питањима логике, као и основним својствима и начинима функционисања људског разума, чије су функције и операције и у основи вештачке интелигенције. У једном делу овог рада фундаменти вештачке интелигенције разматраће се са становишта логике, иако су принципи ВИ⁴ засновани и на математици, лингвистици, кибернетици, механици итд.

ЛОГИКА И ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА

Принципи вештачке интелигенције и њена нова открића увек стоје у односу зависности према моћима људског разума и његовој способности спознаје, јер људски разум/ум превазилази ограничења вештачке интелигенције. Поједини мислиоци попут Поенкареа сматрају да људски ум иде много даље од онога што може дигитални компјутер, доказујући такав став својом теоријом комплетности.

Следећи појмови на којима се заснива логичка теорија показују у ком правцу се појављује аналогија у погледу на разумске принципе вештачке интелигенције и људског ума. Појмови као што су суђење, закључивање, упоређивање, класификовање, генерализација, апстракција, анализа, синтеза, категоризација, памћење или меморија, затим, предвиђање, систематизација, индукција, дедукција и други, неки су од заједничких когнитивних појмова и вештачке интелигенције и људског ума, тј. природне интелигенције, па се у епистемолошком смислу може рећи да је логика као

3 Софтверски свет је, на пример, један огранак његове моћи, у којем он спознаје себе, као оваплоћење у сфери праксе, исто као што генетски инжењеринг, као једно од открића разума, може да репродукује чак и биолошки организам – имитирајући већ постојећи свет људског организма.

4 Вештачка интелигенција – у даљем тексту ВИ.

органон филозофског, али и сваког научног мишљења, истовремено и органон вештачке интелигенције, која следи и спроводи њене основне принципе.

Најопштије речено, два облика интелигенције, употребом логике, повезују појам интелигенције, свести, а из ове везе рађа се и нова дисциплина у филозофији – филозофија вештачке интелигенције. Њена основна питања односе се на следеће: да ли машине могу да делују интелигентно и да ли могу да мисле? Да ли су људска интелигенција и интелигенција машине идентичне?

Вештачка интелигенција се на најједноставнији начин дефинише у следећим оквирима: систем који мисли и делује као човек и систем који мисли и делује рационално. Постоје различите дефиниције ВИ⁵, па је тако за Белмана она аутоматизована активност коју повезујемо са људским мишљењем и активностима као што су одлучивање, решавање проблема, учење. Џон Макарти, отац вештачке интелигенције, сматра да вештачка интелигенција представља науку о машинама које су створене да решавају проблеме и послове који су компликовани за људски ум, а имају способност да резонују као човек. Стога се каже да је ВИ намењена пре свега и једино интелигентним системима, ентитетима који имају способност интелигентног понашања, а које срећемо и код човека. Циљ ВИ је развијање софтвера-програма који ће омогућити рачунарима да се понашају на начин који би могао да се окарактерише као интелигентан, и да, симулирајући функционисање људског мозга, превазиђу људске недостатке.

У фокусу мноштва дефиниција вештачке интелигенције и рачунарских операција су мисаоне операције и резонување, пошто се сматра да је вештачка интелигенција базирана на квантитативној калкулацији, логичким резонувањем. Зато је у епистемолошком смислу повезујућа тачка вештачке интелигенције и људског разума логика, као што је и рационални аспект код човека оно што највише одређује „дићевитост“ вештачке интелигенције. Другачије речено, као и рационалистичка филозофија и филозофија вештачке интелигенције уважава пре свега оне аспекте који су најближи човеку као рационалном бићу, док показује слабости у поступку са ирационалним компонентама (воља, емоција, душевност као елементи за конституисање системских програма), јер се свака технологија исказује као извесни аутомат. На пример, рачунар може да искаже само рационални облик, тј. симулацију ирационалног, јер је ирационално непреводиво на језик рационалног. Витгенштајн ће такву претпоставку изразити ставом: „Оно о чему се не може говорити, о томе се мора ћутати.“

5 Термин је сковао информатичар и математичар Џон Макарти, који је у САД-у 1956. године окупио многе научнике и истраживаче с циљем испитивања могућности машина да симулирају мисаоне процесе.

На основу претходно реченог показује се условљеност ВИ од стране природне интелигенције, при чему је логика оно што одређује њихову сродност у поступку мишљења, која потом обезбеђују рационално деловање ВИ (на пример као код програма Удаљени агент, ИБМ-ов програм, програм Алат за динамичку анализу и репланирање итд.) ВИ користи принципе и формалне логике, коју је утемељио Аристотел у IV веку пре нове ере, спојивши целовито логичко учење у *Орјанону*. Поред елементарних облика мишљења – поимања, суђења, закључивања, Аристотел (1970) дефинише три основна закона мишљења (закон идентитета, противречности и искључења трећег) и силогизме (из два суда се изводи трећи који има својство закључка), а силогизми су први покушаји формализације размишљања које проналазимо и код вештачке интелигенције. Из две премисе се извлачи закључак, који у вредносном смислу може бити исправан или неисправан, тачан или нетачан, као што су информације и команде вештачке интелигенције. При закључивању, у систему вештачке интелигенције имамо неколико фаза. Прво се врши заокруживање сваке чињенице на вредност тачно или нетачно (1 или 0), према правилима која важе за одређени систем. Потом се користе тачни искази да би се израчунале вредности или одредиле последице исказа, а затим се претраживањем долази до праве одлуке, тј. закључка. Рачунари, дакле, имитирају основну логичку схему размишљања, извлачења закључака, а све информације су програмиране у систему у терминима/појмовима– да/не, тачно/нетачно, on/off, 1 или 0. На том основу претпоставља се да је логичко резонување вештачке интелигенције апстрактно и систематично као код логичког мишљења, а крајњи циљ је, како наводи Калатај (1992, стр. 35), постизање доследности између софтвера и хардвера оперативног система да би се избегао крах или грешка у систему. Такав логички резултат је за многе проучаваоце вештачке интелигенције уједно и показатељ да је интелигенција у правом смислу интелигенција, што потврђује и Тјурингов тест интелигенције, енглеског математичара који је сматрао да интелигенција мора да поседује неке кључне способности да би прошла тест. Међу тим способностима је, како наводи Милосављевић (2015, стр. 4–5), и способност обраде природних језика, репрезентација знања (да би меморисала оно што зна), аутоматско резонување (да би користила меморисане информације за одговарање на питања и доношење закључака), машинско учење (да би се адаптирала новим околностима), а мора да овлада и рачунарском визијом (са циљем визуелне перцепције околине и објеката у њој) и роботиком (ради кретања у простору и манипулације објектима).

Вештачка интелигенција, ипак, не користи само достигнућа формалне логике. Лајбниц, Декарт и многи други велики умови покушали су да створе формални модел људског ума, који би био заснован на комбиновању

симбола. Френсис Беконова механичка индукција (која одбацује Аристотелову логику силогизма), мало коришћена у науци, је ипак, с друге стране, према Гиლისовом мишљењу (Gillies, 1996, стр. 18), нашла своју примену у оквирима једне гране вештачке интелигенције – машинског учења. Индуктивна правила закључивања су у основи механичког метода за генерисање хипотеза из података. Ипак, таква правила закључивања према Гилисусу (1996) подразумевају, у случају механичког учења, постојање базе знања и података, као и процес тестирања и оповргавања да би се на основу правила дошло до финалног резултата.

Надаље су Бул и Де Морган створили математичку логику која је основ већине данашњих достигнућа вештачке интелигенције, а крај XX века је довео до пораста интересовања и за фази логику. Најчешће врсте закључивања вештачке интелигенције су према Гилисусу (1996): 1) немонотно закључивање, при чему нове чињенице могу бити у контрадикцији са постојећим знањем, а закључци су привремени када се појаве нове информације; 2) претпостављано закључивање (*default reasoning*), које се заснива на подразумеваним правилима која се тако зову, јер су корисна у изражавању уверења која су типична, али нису увек нужно и истинита. Ако, на пример, пођемо од става *x* који каже *све њишце леише*, а онда се по дифолту изводи закључак да *ако је x њишца, она мора да леиш*; 3) индукција (способност генерализације из мноштва примера) и дедукција; 4) закључивање са несигурним уверењима, тј. вероватно закључивање; 5) фази логика која се разликује од класичне логике скупова. Помоћу теорије фази логике могуће је закључивање са непотпуном и недовољно прецизном информацијом, које се још назива и апроксимативно закључивање. Наиме, фази логика прихвата да нешто може *да буде* и *да не буде* у исто време са одређеним степеном истинитости. Узмимо пример: *Јуче је њагала киша*, где истинитост вредносног исказа може бити тачна и обележава се са 1. Али код исказа, на пример, *чаша је њуна* – а она није потпуно пуна, исказ се не може описати нити као строго истинити или строго нетачан. Овакви искази се објашњавају тек када дође до проширења формалне, класичне логике и ту наступа фази логика – теорија фази скупова. Ова теорија проучава објекте код којих није строго дефинисана граница припадности некој класи, већ се одређује у ком степену објекат припада одређеној класи, дакле са неким степеном.

Када у раду употребљавамо појам природни разум разматрамо га из филозофског угла (иако се може говорити и са психолошког становишта) одређења разума, како је изведено делом у Платоновој, Аристотеловој и Кантовој филозофији, иако би се могао разматрати и из перспективе других филозофских теорија. Оно што је кључно за разумевање аналогije између људске и вештачке интелигенције односи се првенствено на разумске способности: суђења, закључивања, анализе, синтезе, индукције, дедукци-

је, категоријални приступ реалности итд. Полазимо од претпоставке да рачунар функционише према различитим категоријама (ако их разумемо као најопштије логичке појмове или онтолошке изрицаје о бићу) сходно томе какав му задатак поставља корисник. Категорије су, по Аристотелу, начин на који ум мисли, биће сходно његовом устројству. На пример, биће се посматра сходно односу, релацији, стању, квалитету итд. У случају рачунарског програма – на пример Ворда – категорије су начин на који се захвата одређени садржај, где је елементарно биће (супстанција) – заправо текст, који подлеже, на пример, стањима (копирање, сечење, подвлачење текста, штампање итд.). Као што Аристотелове или Кантове категорије омогућавају сагледавање бића, тако су и многи програми ВИ засновани на категоријама могућност–немогућност, нужност–случајност, јединица, множина и целокупност, реалитет, негација, лимитација, квалитет, квантитет, релација, место (на основу којег је, на пример, омогућено кретање робота у простору), време итд. Став о аналогности ВИ и на пример Кантовог одређења разума (Кант, 1932, стр. 73–83) може се потврдити ако размотримо систем Кантових категорија – као априорних форми разума, које разум унапред имплицира током тумачења и сазнања стварности, као што ВИ на унапред одређеним категоријама приступа реалности (на пример поступак планирања). Путем категорија, програм је тако конструисан да поседује одређене представе о спољашњем реалитету и чини могућим своје будуће рационално деловање, с циљем да минимализује појаву грешака или да тачно обави одређене операције. Категорије, према Канту, претпостављају разноврсност света чулности, док се, у случају ВИ, аутоматски усвојена категорија примењује на одређене аспекте реалности. Категорија, или оно што другачије можемо назвати разред, врста, показује ограничење тиме што се увек односи на неко одређено подручје бића, означава схему у коју се нешто поставља и уређује сходно тој схеми. Зато Кант говори о схематизму разума. Тек када човек покуша да мисли изван категорија разума, како наводи Хабермас (1988) тумачећи Ничеа, отвара му се свет непредвиђеног и изненађујућег, „подручје естетског сјаја које није нити застрто нити откривено, нити појава нити бит, ништа друго до површина“ (Habermas, 1988, стр. 93). Или, тек иза света категорија човек сагледава пунину живота, његове противречности. Категорије само пројектују оно чега у животу нема, а појмовни језик је сувише сиромашан да би изразио ону снагу живота каква је присутна, на пример, у песничким сликама и изворним метафорама (Kofman, 2004, стр. 133–134). Зато Ниче и тврди да је резултат нашег поверења у категорије заправо нихилизам, указујући на ограничење разума, а које се може приписати и вештачкој интелигенцији у оном домену где се она управља категоријама и „рачунарском рационалношћу“.

На основу указане аналогije, у горе спроведеним анализама, може се доказати да су логички принципи и принципи филозофије рационализма – тј. схватање да је *ratio* темељ стварности и човекове суштине, да се стварност може захватити кроз свет категорија и логичку истину (у аристотеловском и кантовском смислу) – у складу са основним принципима ВИ. Рационалистички принцип, који је умногоме заснован на апстракцији од емпирије и ирационалних компоненти, представља кључни недостатак вештачке, назовимо је стварности, будући да је реч о једностраном покушају њеног тумачења и приступа у решавању проблема, нових питања итд. На недостатке разумског тумачења стварности и човека указао је и егзистенцијалистички филозоф Серен Кјеркегор, истичући у *Делима љубави* да и разумско знање и сама логика пружају такво знање чија је карактеристика „бесконачна индиферентност“ и „као такво је безлично. Вера је, с друге стране, индивидуална позиција“ (Kierkegaard, 2009, стр. 186), што је Кјеркегору дало за право да веру као индивидуалну позицију супротстави свим епистемолошким концепцијама које кроз сазнање умом остају изван мишљења егзистенције конкретног бића, као и односа човека и Бога, који ВИ никада не може да докучи у својој реалности.

Ипак, и поред различитих ограничења које су карактеристичне за ВИ и њену рационалност, с друге стране, у следећем поднаслову размотрићемо да ли постоји начин да се вештачка интелигенција понаша и делује изван уобичајеног логичког система мишљења и да буде креативна и усмерена на креативно, стваралачко мишљење, будући да се у неаристотеловској и модерној симболичкој логици показује да су у логици могуће креативне иновације.

Највећа критика модела вештачке интелигенције упућена је на рачун њеног начина решавања проблема, тј. њеног система који не показује склоност ка креативном мишљењу, што је одлика сваке интелигенције. То се манифестује као немоћ ВИ да се бави непредвиђеним и новим ситуацијама које нису већ унапред спецификоване, иако је, на пример, проблем лако решив када се промени перспектива. Разлог томе, гледано из угла психологије, јесте примена конвергентног мишљења које је аналогно логичком размишљању, како Переира тумачи Гилфордову аналогију (Pereira, 2008), а које је својствено и ВИ. Људски ум поседује способност апстраховања и симболичке анализе захваљујући дивергентном мишљењу, које, по Гилфорду, омогућава креативност, тј. дивергентну продукцију. Код ВИ су приметне мање могућности за дивергентним мишљењем, али је могуће израдити моделе са нижим степеном дивергентности, када је рачунар у могућности да реши проблем, преношењем знања из различитих домена на чијем основу се може говорити о врсти креативности. Будући да различити домени садрже различита знања и различите симболе и репрезентаци-

је, модел у мулти-доменском окружењу мора имати механизме превођења тако да пренесено знање има и даље значење у новом контексту. Креативност би се овде изразила као способност да се уједине различита знања из различитих извора, где би метафора и аналогија могли да буду механизми који успостављају међу-доменске односе. То би значило да се процес стварања дешава тако што се додаје нови концепт (или структура знања) и то би био модел концептуалног изума (Pereira, 2008, стр. 206).

Креативност вештачке интелигенције, засноване на споменутом моделу, исказала се, на пример, у књижевној форми, када је, уз помоћ датих и изабраних реченица написан роман који се 2018. године нашао у ужем избору за награду у Јапану.⁶

КОНКРЕАТИВНОСТ КАО ЦЕНТРАЛНИ ПОЈАМ РОМБАХОВЕ ОНТОЛОГИЈЕ И ПРЕТПОСТАВКА КРЕАТИВНОСТИ ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ

Повезујућу карику природне и ВИ можемо анализирати и кроз шири контекст појма стварања/креативности, који се не односи само на уметничку креативност већ подразумева и креативност као способност проналажења нових идеја, решења и алтернативних перспектива. Прецизније, ово преплитање може се извести из појма конкретивности (нем. *konkreativität*), из угла структуралне онтологије немачког филозофа Хајнриха Ромбах.⁷ Ромбах је развио три темељно различите полазне поставке савременог филозофског истраживања, које је од тада нарочито заступљено у хуманистичким наукама.

Почетна тачка његовог истраживања односи се на:

- 1) Онтологију структуре која се, пре свега, заснива као структурална феноменологија, различита од Хусерлове феноменологије свести тј. трансценденталне феноменологије и Хајдегерове егзистенцијалне онтологије тубивствовања. Универзалност структуре, као прве онтолошке категорије, према Ромбаху је оправдана, јер се она појављује као универзална категорија не само у наукама већ и у свим практичним дисциплинама као што су уметност, политика, образовање, религија. Али, када говоримо о структуралној онтологији тј. структуралном мишљењу треба га разликовати од структурализма који је у основи систематског мишљења. Структурално мишљење, које има постструкту-

⁶ Пример специфичне креативности ВИ, схваћене у ширем смислу, јесте програм Deep Blue, који је поразио светског шаховског шампиона Гарија Каспарова у шаховском егзистенцијалном мечу, победивши резултатом 3,5 према 2,5 (Goodman & Keene, 1997).

рални аспект, израста из Ромбаховог покушаја да уједини „систем“ и „структуру“ на новом нивоу. Досадашње схватање у филозофији полазило је од тога да се свет разумева кроз појам супстанције (присутне код старих Грка), па је потом замењено схватањем о реалности кроз форму система. Зато су основне категорије тј. *сѝрукѝурали* такве онтологије – структурна динамика и структурна генеза – којима Ромбах настоји да превазиђе систематско мишљење досадашње науке и филозофије. То подразумева да позиција какву су у филозофском мишљењу имали појмови *диѝшак*, *субјекѝ* и *сисѝтем* бивају помоћу појма *сѝрукѝуре* превадани. Појмом структуре Ромбах настоји да зађе и до источњачке традиције и њиховог начина мишљења, сматрајући да изван модерне техничке цивилизације постоји простор за друге начине откривања битка – тј. кроз источњачко искуство Тао-а. На тај начин, Ромбах превазилази оквире западне филозофије и приближава се источњачкој традицији.

Ромбах ће развити своју филозофију и кроз:

- 2) Филозофију слике, тј. историју феноменологије. У оквиру филозофије слике, посредством новог филозофско-онтолошки радикализованог појма слике, као универзалног медијума духа, расветљени су историјско-феноменолошки и епохални дубински садржаји светскоисторијског процеса конкретне генезе духа, а као модели будућег хуманог успеха они се предочавају на нов начин. Томе служе егземпларне анализе структуре са примерима из песништва/литературе, ликовне уметности, симболике и (пост)модерног самоискуства савременог човека.

- 7 Хајнрих Ромбах (Фрајбург, 1923 – Вирцбург, 2004) био је редовни професор на Катедри за филозофију на Универзитету у Вирцбургу. Долазећи из Фрајбуршке школе феноменологије, развио је структурално мишљење које се креће изнад фундаментално онтолошких и феноменолошких питања, називајући га даље „кретајуће мишљење“ и генезисом. Студирао је код Мартина Хајдегера, Еугена Финка и Макс Милера. Његова структурно-феноменолошка полазна поставка истраживања је прихваћена и даље развијана, поред нпр. радова Руосукe Охасхија (Осака, Јапан), у Немачкој поред осталих аутора и у радовима Георга Штенгера (Универзитет у Вирцбургу), где се ради о интеркултурним постављањима питања о онтолошки строгом, наиме, структуралном „искуству светова“ (Г. Штенгер). Ту је постављен проблем који није само епохалан, одавно светополитички заострен и до сада нерешен него се у целини приказује нова врста провокације *еоналне* природе, тј. природе која превазилази епохе и као таква ће трајати дуг период (који се у временском смислу односи на еон структуралног мишљења, а следи након периода природнонаучног систематског мишљења). Ради се о кристалном феноменолошки-критичком схватању *диференције свеѝова*, али исто тако и управо о заједништву културно специфичних основних филозофија или дубинских структура (Х. Ромбах), без чијег систематског расветљавања и историјско-феноменолошког разјашњавања и на смисаоној равни онтичке праксе и светске политике, неће бити замишљен будући фундаментални мир у човечанству.

Један од аспеката његовог истраживања односи се и на:

- 3) Филозофску херметику, односно учење о световима. Структурно-феноменолошка полазна поставка мишљења и истраживања коначно врхуни трећим кораком у филозофској херметици као новом свеукупном погледу на стварност. Сви процеси (природног) битка и (хуманог) постојања на крају су сами од себе процеси, тј. они су херметички феномени или конфигурално конкреативни модалитети догађања, који свагда проистичу из једног онтолошког не-основа, који Ромбах назива *извор*. Притом долази до онтолошког основног кретања којим не располажу ни једино човек ни једино природа, већ које, напротив, у каиросу срећног тренутка само располаже и човеком и природом. У зениту херметичког основног искуства тада израћају феномени попут *дуђења* или *иросвећљенења* (јапански: *сaijори*), којим као ефулгурација, тј. кроз ненадани настанак неке нове појаве живи дух зре себе до врха конкретног искуства елевације.

Појам конкреативности Ромбах развија пак у оквиру свог учења о структуралној онтологији у истоименом делу *Сiрукiурална онiологија: једна феноменологија слободe*, фокусирајући се на значење структуре у смислу структурално-феноменолошке импликације, истовремено елаборирајући њен унутрашњи елементарни креативни квалитет, који је у основи целокупног догађања. Ромбах појам конкреативности⁸ разумева и кроз појам аутогенезе, алудирајући на старогрчки појам *genesis* као израз за раст и развој, па је одатле структуралистичка онтологија генетичка онтологија (која заступа став о стваралачком пореклу и извору бивствовања и бивања (нем. *werden*), у значењу чистог самобивања, само-постајања). Аутогенеза је догађај слободe који прати генетичку криву у виду кривудавае линије: почиње од 0 тачке, расте, вијуга се према свом врху, мислећи себе враћа се себи, па тако поново израста из почетне тачке, од свог извора. Генетска крива је основни облик не само људског постојања већ живота уопште. У основи те криве је конкреативност, са-стваралаштво, које омогућава моменат динамике и генезис структуре. Конституисање нечега кроз *сiрукiуру* доказује нешто у његовом развоју, зато у структуралистичком размишљању категорије „постајање“ и „настајање“ добијају фундаменталне позиције у односу на пој-

8 Конкреативност је појам који се односи на процесе између човека и природе, човека и ситуације, човека и човека. Будући да су ови процеси херметички (представљени у његовој филозофској херметици), не могу се нити антиципирати нити упланирати (што значи да не постоје априорне категорије које ће усмеравати њихове процесе) као последица неког анонимног механизма или надређеног система. Појам укључује како нешто настаје из заједничког догађаја на основу којег тек нешто настаје и постаје то што јесте. У оквиру сусрета који се дешава као слободни догађај настаје нови свет, са новим својствима (Милосављевић, 2015, стр. 7–8).

мове *биѿак*, *судјекаѿ*, *сисѿем*. Структура је сам процес који се односи на природу, човека или изван-природну реалност. „Свака структура има свој унутрашњи простор коме треба спољашњи. У њега се она такорећи сакупља, у њега се уграђује. Структура сама би била немогућа. Ово има разлог у томе да 'бити' представља реконструкцију структуре, ближе речено 'самоконструкцију'" (Rombach, 1994, стр. 110).

Онтолошки гледано, *сѿрукѿура* више нема значење „устројености битка“ (нем. *seins verfassung*), већ се односи на генезу. Утолико она није статичка категорија, као устројство које претпоставља статичко одношење, већ је првенствено динамичка структура. Све *сѿрукѿуре* се односе на генезу, у свом фундаменталном животворном кретању, а које претходе целокупном битку и чине га могућим. Структура значи да природа и човек постоје у једном јединственом генетичком контексту: природа је човечија, човек је природан. Природа је схваћена као „већ настала из себе као процес самонастајања и самокреације“ (Милосављевић, 2015, стр. 7), а човек у конкративном догађају схвата себе као део свеобухватније природе, превазилазећи своје тренутне могућности. Такође, структура није ни нешто субјективно или објективно, нити онтичко нити онтолошко, већ је изван разлике онтичког и онтолошког, тј. претходи им. Произашлу структуру називамо конкративношћу (нем. *konkreativität*), што је за Ромбаху тема феноменологије на њеном новом ступњу. Из тог угла и тема о „отворености битка“, према Ромбаху, не односи се само на човека већ на читаво постојање, а тиме је превазиђен антропоцентризам, али уједно је дато и ново виђење човека. Ромбахова антропологија одатле заступа становиште да човек не постоји у свету на начин суочавања са светом или на начин партиципације у свету, већ је он ко-кративно ангажован у настанку себе и света. Зато човеку више не припада неки посебан метафизички положај у свету, већ и њега као и саму природу треба схватити као процес саморађања и самостварања у сусрету са постојећим реалитетом – са природом, другим човеком или другим облицима створених реалитета. У основи таквог учења је учење о стваралачком извору „битка“ као чистом самопостајању. Јер структура значи генеза, а не устројство битка. Такође и стога јер структурирање није акт свести, већ захтева егзистенцијално разумевање, претходећи разлици свести и бића, природе и слободе.

А појам стварања Ромбах разуме тако да стварање није само оно произвођење које постоји са произведеним стварима, већ истовремено представља једну нову димензију за те исте и сличне ствари које потом саме стварају. Стварање остаје као најскривеније омогућавање постојања саме ствари, сматра Ромбах (1994, стр. 15), али исто тако омогућава и њено разумевање.

Само структурирање се дешава као кокративност са датом стварношћу, па је у том погледу и човек у свом постојању упућен на кокративан дога-

Ћај, а одатле се у Ромбаховој филозофији могу сагледати и претпоставке нове филозофске антропологије. Конкреативност се односи на међусобну партиципацију једног у другоме, као прожимање свег створеног па се стога и човек који активно партиципира у креирању различитих појава људског рода, тј. човечанства и света посматра као стваралац конкреативног догађаја. Његова конкреативност се јавља, јер се човек као биће-у-свету налази у различитим ситуацијама и као такав је нужно упућен на свет (то је његова неодвојива структура коју Хајдегер (2007) изражава поставком *In-der-Welt-Sein* и она представља основно онтолошко устројство губитка). Према Штенгеровом тумачењу Ромбаха (Stenger, 2010), човек је заправо ко-креативан. Његова основна структура говори да је он биће-у-свету, наспрам чега није равнодушан. Али, за разлику од Хајдегеровог мишљења, структура о којој говори Ромбах се односи на процес. Све што се човеку открива, открива се као резултат креативног процеса у који је укључен као део света. Човек зато себе треба да прихвати као мултидимензионално биће са различитим аспектима сопства, где ни једно Ја не може бити непроменљива основа других аспеката сопства.

Када са аспекта међусобне партиципације свега створеног настојимо да размотримо могућност конкреативности ВИ, долази до промене перспективе у односу на оспоравања њених креативних могућности. Теза да су рачунари сувише аутоматизовани и да не поседују комплексну креативност као човек, бива проблематизована. Јер ако је вештачка интелигенција израз људске креативне интелигенције тада и вештачка интелигенција садржи клицу креативности. То значи да стваралачки акт или догађај вештачке интелигенције може да уследи као облик са-стваралаштва и као догађај слободне из односа са постојећим људским светом. И на тај начин, као што Ромбах тврди да људска историја не постоји сама по себи већ је наставак природне историје, тако и вештачка интелигенција не стоји наспрам човека и његовог ума, већ је такође структура – која у себи поседује аутогенезу. То значи да унутар међусобне упућености човекове и вештачке интелигенције и сама вештачка интелигенција постаје кокреативна. Такође, иако се најчешће говори о аутоматском планирању ВИ, применом одређених апликација у решавању проблема и готово се искључује да је могуће говорити о креативности вештачке интелигенције, ипак чињеница да постоје различити модели планирања и начина приступања решавању проблема (Ghallab et al., 2004, стр. 3-4), говори у прилог чињеници да се одређено планирање дешава као претходни покушај усаглашавања са претпоставкама реалности на које се оно односи. То подразумева компоненту креативности, иновативности у домену вештачке интелигенције. Пример је и појава машина које су оспособљене да саме уче – па се отуда и говори о машинском учењу. Оно представља и револуцију у оквиру ВИ где „не морамо да

пунимо машине огромним низовима података већ *можемо најправилнији начин да сироксиуру система учења која ће представљати самоучећи систем*. Тако ће машина бити оспособљена да учи сама, управо као што и човек ради“ (Радун, 2018, стр. 239). Машинско учење је последица брзог развоја ВИ које је омогућено на основу открића неуронских мрежа, које су довеле и до развоја дубинског учења, које је засновано на савладавању великог броја података кроз повезивање и интеракцију (Радун, 2018). Дубинско учење као један облик креативности ВИ утиче и на унапређење техника и метода ВИ (препознавање лица, превођење с једног језика на други, препознавање гласа), истиче Радун у књизи *Трансхуманизам: будућности без људи* (2018), указујући на тенденцију да ће ВИ у будућности надмашити људску интелигенцију.

Када говоримо о могућој креативности ВИ, треба нагласити да само под човековим утицајем ВИ показује своју креативност. У случају интеракције човековог ума и вештачке интелигенције, а изводећи такво мишљење из Ромбахове тезе, дешава се сусрет из којег као продукт сусрета имамо, на пример, модел програма. Уз помоћ креативности од стране човека тај модел у себи може да садржи ниво креативности која се надаље развија независно од човека или под човековим утицајем, када зависи од његовог знања, способности и вештина. Као што човек и природа стоје једно у односу на друго у стању међусобне ко-креативности, тако и човеков ум наспрам вештачког света (који је плод вештачке интелигенције) стојећи под утицајем, на пример, виртуалне реалности испољава одређени ступањ креативности. Индиректно испољавање креативности ВИ условљава да се оно што најпре није било видљиво испољава потом на практичном нивоу примене одређеног модела, али у новом облику, откривајући нове могућности. Сам модел неког програмираног вештачког система садржи могућности које се развијају до неслућених граница, јер је сам процес развоја могућег у актуално, од нулте до крајње тачке, онај елеменат који указује на стваралачки догађај ВИ. Ако је, на пример, уметност паралелна стварност у односу на природу, онда је вештачка интелигенција паралелни свет људске природне интелигенције и такође поседује стваралачку моћ по угледу на човека, тј. свог ствараоца.

ЗАКЉУЧАК

Креативност људског ума, као и ВИ је противтежа инструментализацији ума. Уједно, такве размере показује и Ромбахово схватање структуралистичког мишљења, које је усмерено и на критику западног мишљења, поготово мишљење у оквирима система. Античку идеју о супстанцији, у новом, модерном добу заменила је идеја о „систему“. Размишљати о бићу кроз појам система, тј. на систематски начин, подразумева за Ромбаха да се нијед-

на ствар не може назвати бићем, већ му претходи читав низ узајамних веза и односа појединачних елемената, који се налазе у строгој упућености једних на друге. Ромбахова критика модерне идеје система указује да систематско мишљење, које је функционално, не долази до појединачне скривене суштине бића и односи се на систем кроз који се строго умрежавају функционални односи, а где су сви појединачни системи строго повезани у светски систем, из којег настаје универзална наука, као *mathesis universalis* код Декарта. За Ромбаха су такви системи мишљења засновани на инструменталном разуму и присутни су и у савременом систему науке и технологије, а с друге стране подстичу и редуccionизам који постаје претња по људску слободу и креативност, па тиме и одговорност. Кроз систематско мишљење (које је карактеристика логичког мишљења, а тиме и вештачке интелигенције) човек се окреће основном моделу машина и механизма. Али провалија, супротност између природних и вештачких система интелигенције у већој мери се нивелише када претпоставимо заједнички свет – који настаје њиховим ко-креативним учешћима, где вештачка интелигенција кроз човекову креативност може да ствара свет, да буде „са-биће“, иако не на начин човековог бивствовања као бића-у-свету, већ на начин са-припадања човеку који је извориште битка вештачке интелигенције.

ЛИТЕРАТУРА

- Aristotel. (1970). *Organon*. Beograd: Kultura.
- Benjamin, W. (1986). *Estetički ogleđi*. Zagreb: Suvremena misao.
- Bodrijar, Ž. (1991). *Simulakrum i simulacija*. Novi Sad: IP Svetovi.
- Callatay, A. (1992). *Natural and artificial intelligence: Misconception about Brains and Neuron Networks*. North Holand: Elsevier Science Publishers B. V.
- Ghallab, M., Nau, D., Traverso, P. (2004). *Automated planning: Theory and Practice*. San Francisco: Morgan Kaufmann Publisher.
- Gillies, D. (1996). *Artificial Intelligence and Scientific Method*. Oxford: Oxford University Press.
- Goodman, D. & Keene, R. (1997). *Man versus Machine: Kasparov Versus Deep Blue*. Cambridge: H3 Publication.
- Habermas, J. (1988). *Filozofski diskurs moderne*. Zagreb: Globus.
- Хајдегер, М. (1999). *Предавања и расправе*. Београд: Плато.
- Хајдегер, М. (2007). *Бићак и време*. Београд: Службени гласник.
- Јевремовић, П. (2007). *Тело, фанџазам, симбол*. Београд: Службени гласник.
- Кант, И. (1932). *Криџика чистиој ума*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Kierkegaard, S. (2009). *Works of Love*. New York – London – Toronto – New Delhi – Auckland: Harperperennial & Modernthought.

- Kofman, S. (2004). Niče i metafora. *Gradac – časopis za književnost, umetnost i kulturu*, 152–153, 133–134.
- Löwith, K. (1988). *Od Hegela do Nietzschea: revolucionarni prelom u mišljenju devetnaestog veka: Marx i Kierkegaard*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Loeve, S., Guchet, X., Bensaude-Vincent, B. (2018). *French Philosophy of Technology: Classical Readings and Contemporary Approaches*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-89518-5>
- Milosavljević, M. (2015). *Veštačka inteligencija*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
- Pereira, C. F. (2008). *Creativity and Artificial Intelligence: A Conceptual Blending Approach*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Радун, В. (2018). *Трансхуманизам: будућносћ без људи*. Београд: Пешић и синови.
- Rajčetić, Z. (2012). Tehnologija i umetnost. *In media res – časopis filozofije medija*, 1 (1), 43–48.
- Rombach, H. (1994). *Der Ursprung: Philosophie der Konreativität von Mensch und Natur*. Freiburg: Rombach GmbH Druck und Verlagshaus
- Stenger, G. (2010). Hainrich Rombach in: *Handbook of Phenomenological Aesthetics*. Heidelberg – London – New York: Springer Science & Business Media.

VALENTINA I. ČIZMAR

UNIVERSITY BUSINESS ACADEMY IN NOVI SAD
FACULTY OF EUROPEAN LEGAL AND POLITICAL STUDIES

PRINCIPLES OF THE PHILOSOPHY OF RATIONALISM IN RELATION TO THE PRINCIPLES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ROMBACH'S STRUCTURAL ONTOLOGY

Summary

The paper examines the relationship between the human mind and artificial intelligence from the point of view of the philosophy of artificial intelligence and the philosophy of mind, where the author considers the derivation of the basic principle of computer operations and programs from the philosophical notion of rationality and its understanding of reason, tracing Aristotle's logic and Kant's gnoseology. The common principle of the human and artificial mind is shown in general in the field of formal and symbolic logic. In the framework of artificial intelligence, logic is extended to new forms of logic such as it is fuzzy logic. According to Gillies, there are some features of concluding in the area of artificial intelligence and its form of logic such as non-monotonic logic, default reasoning, inductive logic, deductive logic etc. But main purpose of using logic and different form of rational operation in the case of artificial intelligence we can find in its intention for rational behaviour and escaping errors.

On the other side, the practical application of its knowledge inside the different area of science, art, economy and society in general is used in order to improve human life and to overcome some weaknesses of human beings.

On the other hand, the line of contrast of two form of intelligence is evident in the limitation of the creative power of artificial intelligence due to its absence of irrationality and spiritual components that human being possess as a biological and spiritual being.

However, the concept of creativity can be conditionally and indirectly applied to certain aspects of artificial intelligence (although it is contradictory) when we consider it from the wider context of the term – creativity / creative process, which occurs in different levels of reality. Such a hypothesis can be derived through an analysis of the philosophical notion of co-creativity as the central notion of Heinrich Rombach's structural ontology. From that perspective arises and new view of human being as co-creative being through the interaction with nature, other beings and, as concludes author of this paper, with intelligence such as artificial intelligence, too. We can conclude that artificial intelligence is entity which through an interaction with human being can create new phenomena, new ideas, new approaches in many area of reality (science, art – literature, music, movie, photography, economy, medicine, robotic, mechanic and etc.). Concept of co-creativity corresponds to the new principle of knowledge in the technical sciences, which are no longer based on imitation, but on creativity and innovation, which are not based in something already existing, but through the interaction in a common event, through the process of self-becoming, concept from which a new world arises.

Keywords: artificial intelligence; reason; logic; co-creativity; self-becoming; Rombach's structural ontology.

ИГОР С. СИМИЋ¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици, Економски факултет

ЕКОНОМСКИ НАЦИОНАЛИЗАМ КАО СРЕДСТВО ПОЛИТИЧКЕ РЕПРЕСИЈЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

У раду који се налази пред вама аутор се бави темом економског национализма као средства политичке борбе коју Привремене институције у Приштини користе ради политичког притиска на српско становништво и остварење политичких циљева.

Рад детаљно анализира ситуацију у којој се економски национализам користи у намери једностраног решавања отворених политичких питања између Београда и Приштине.

Посебан акценат стављен је на кршење међународних аката који регулишу промет роба и услуга између централне Србије и Косова и Метохије.

Аутор у раду износи свој лични закључак о овој појави и пропустима међународне заједнице који су створили услове за противправно понашање Привремених институција самоуправе у Приштини.

Кључне речи: економски национализам; надлежности; асиметрично представљање; територијална аутономија; аутономна покрајина.

Увод

У XXI веку економија и економски развој играју значајну улогу у односу на друштвена кретања и развој друштвених заједница и држава уопште, али и квалитет живота грађана, пре свега у односу на задовољење њихових потреба.

---

1 igorsimickm@gmail.com

Економски развој диктира развој свих области друштвене заједнице, посебно у односу на политичку и одбрамбену моћ држава. Без снажне и јаке економије друштвени развој по правилу стагнира, или чак назадује, што може најдиректније утицати на друштвене и политичке трзавице којима се отвара простор за манипулацију друштвеним групама и субверзивно деловање против тих држава.

Иако је крај XX века, након пада Берлинског зида и слома комунизма, на тло Европе промовисао идеју слободног тржишта у коме је апсолутна јерес државно уплитање у економске односе, почетак XXI века је од страна некадашњег промотера слободне економије, Сједињених Америчких Држава, у научној и практичној политици донео државни интервенционизам са циљем који неретко није имао само економску већ и политичку позадину. Овим деловањем се дефинитивно скреће економски курс света са слободне економије, која је до тада могла присилом државног монопола бити регулисана искључиво у интересу заштите законитог пословања, на економију која је под будним оком државног апарата, посебно у међународним односима.

Услед политичке злоупотребе економског положаја, снаге и надређеног положаја неких држава, економски односи су често били остављени по страни, а крајњи корисници, грађани и привредна друштва трпели због оваквог деловања.

Нажалост, економски притисци од стране држава региона према нашој земљи, а зарад политичких интереса, постали су сурова реалност за нашу економију, која је захваљујући структурним реформама и страним директним инвестицијама започела свој убрзани развој којим смо почели да смањујемо драстичну разлику каква је била у прошлости у односу наше земље и ових земаља.

Најдрастичнији пример којим се крши принцип слободне трговине увођењем нецаринских баријера је у економским односима између централне Србије и простора Косова и Метохије, под контролом Привремених институција самоуправе (у даљем тексту: ПИС). Шестог новембра 2018. године Влада ПИС је на својој седници донела одлуку којом се производи који се на простор Косова и Метохије дистрибуирају из производних погона привредних субјеката у централној Србији (уз изузетак за привредне субјекте у страном власништву) царине са додатних 10%. Зарад стицања јефтиних политичких поена, мера је свега 15 дана касније замењена, те се наведени производи царине са 100%, чиме је политички притисак на економију угрозио нормално функционисање трговинских односа, али и функционисање привредних субјеката у централној Србији, као и на простору Косова и Метохије.

Овом политичком мером, коју су неки економски стручњаци назвали „трговинским ратом“, најдиректније су били погођени грађани свих националности на простору Косова и Метохије, а посебно Срби и неалбанци. Ако се има у виду да се скоро целокупна потрошња ових грађана заснива на производима из централне Србије, а уз то не треба сметнути са ума и установе здравства (болнице и домови здравља су спречени да набављају лекове, санитарски материјал, храну за пацијенте итд.), као и просвете (ученички и студентски центри су у изузетно тешким условима како би обезбедили храну за своје кориснике), социјалне заптите (народне кухиње које обезбеђују оброке за најугроженије становнике зависе од намирница и добротворних давања из централне Србије) и привредних субјеката (који у целости свој репроматеријал набављају у централној Србији) виде се страшне размере ове одлуке, али и стварни циљ овакве мере, а то је политичка репресија над грађанима српске националности.

У овом раду ћемо конкретно анализирати ову одлуку која је у супротности са прописима које је потписала Приштина, пре свега ЦЕФТА споразум и Споразум о стабилизацији и придруживању који су ПИС потписале са Европском унијом, али и њене ефекте који су несумњиво имали политичке и друштвене импликације, које се могу окарактерисати као репресија и својеврсни притисак на Србе и неалбанце.

ПОЈАМ ЕКОНОМСКОГ НАЦИОНАЛИЗМА

Национализам је широко коришћен појам који се различито дефинише и у складу са ближе одређеним тумачењима термин се погрешно интерпретира пре свега у општој јавности, а зарад одређених циљева. Сам појам потиче из француског језика, тачније речи *nationalisme* која се преводи као родољубље, љубав према свом народу, али и егоизма у односу на одређени народ. Овај термин се појављује почетком деветнаестог века, мада се националистички покрети везују за XVII и XVIII век, те појаву првих националних држава које су власт са монарха пренели на народ, тј. сувереност монарха пренели на народ.

Јачање националних држава и националних идентитета били су основ за национално буђење народа, те јачање осећаја припадности одређеним друштвеним групама, народима, на одређеној територији. Резултат оваквог поимања нације за последицу је имало друштвене поделе и прихватање ставова меркантилиста² и који су између нација постављали баријере, па и у економском смислу.

Меркантилисти су први националисти у економском смислу који су под појмом економског национализма подразумевали да држава мора да настоји ка томе да извози производе у великим количинама, а да са друге

стране разним царинским баријерама (високим царинама, нецаринским наметима, контролом квалитета...) спречава увоз робе у сопствену државу. Основ њиховог учења је став да просперитет једне нације зависи од понуде капитала те нације, те да је волумен трговине на светском нивоу непроменљив. Меркантилисти су такође сматрали да се племенити метали, пре свега злато као чврста валута, не смеју извозити и продавати ван земље, јер се тим слаби економска моћ. Дакле, меркантилизам још у периоду друштвених прелазака из феудалног у капиталистички економски систем промовише државни интервенционизам, што апсолутно не значи да га није раније било, али потврђује да је ова доктрина званично постала део теорија које су националне државе на тлу Европе примењивале.

Насупрот меркантилизму, прави развој капитализма наступио је тек након успостављања доктрине слободне трговине, која је промовисала да су за економски развој држава подједнако значајни и увоз и извоз, те да кључ богатства и економске снаге држава није у акумулирању валуте, већ у задовољењу потреба потрошача, те да је добробит потрошача и његова потреба циљ чиме се у економским теоријама раздија стереотип где се о пласирању робе и куповини размишља кроз колективитет, већ се посматра из угла појединца.

Слободна трговина започета на тлу Европе промовисала је потребу уклањања свих баријера којима се спречава или отежава увоз, а са друге стране одсуство (које је у новије време прерасло у забрану) свих активности којима се стимулише извоз. Значај и утицај доктрине слободне трговине огледасе у политичком пројекту Европске уније која је кроз нови облик конфедерализма успео да донесе дуго жељени мир на тлу Европе и Европску унију, као и њене чланице, економски оснажи на нивоу на ком никада раније нису биле.

У процесу приступања земаља Европске уније, а ради боље економске интеграције, проширења трговине, олакшања кретања роба и услуга, отклањања препрека у економској сарадњи, стварања услова за бржи економски развој и прилив директних страних инвестиција, за земље кандидате и неке своје чланице са простора Западног Балкана успостављен је посебан облик сарадње познат као ЦЕФТА споразум.

- 2 Меркантилизам је појам који потиче од латинске речи *mercari* која значи трговати, као покрет је дефинисан од стране његових критичара, пре свих Адама Смита 1776. године и чији су саставни део чиниле теорије различитих теоретичара XVIII и XIX века, али за које је карактеристично да нико није понудио јединствену теорију меркантилизма која би била применљива на цео економски систем, због чега се меркантилизам третира као релативно заокружена економска доктрина. Више су се бавили појединим економским подручјима.

Споразум ЦЕФТА 2006. године су у Букурешту потписале: Албанија, Босна и Херцеговина, Бугарска, Хрватска, Македонија, Молдавија, Румунија, Црна Гора, Србија и Привремена административна мисија Уједињених нација на Косову у складу са УН Резолуцијом Савета безбедности 1244. До краја 2007. године Споразум је ступио на снагу у свим земљама потписницима.³

ПРИВРЕМЕНЕ ИНСТИТУЦИЈЕ САМОУПРАВЕ У ПРИШТИНИ И РЕГИОНАЛНА САРАДЊА

Сарадња на простору Западног Балкана и поред реалне потребе и економске исплативости почела је да се развија тек у склопу процеса европских интеграција, а на основу иницијатива које су инициране од стране Европске уније или њених чланица. Формати у којима се одвија процес сарадње су различити. Када је у питању простор Косова и Метохије, најзначајнији споразуми у области економије односе се на ЦЕФТА споразум и Споразум о стабилизацији и придруживању⁴ (ССП), који је Приштина потписала са Европском унијом 27. октобра 2015. године.

И један и други споразум промовишу регионалну сарадњу и део су процеса приступања Европској унији, али су засновани на статусно неутралном критеријуму у складу са резолуцијом Савета безбедности Уједињених нација 1244 из 1999. године којом се потврђује суверенитет тадашње Савезне Републике Југославије над Косовом и Метохијом.

ЦЕФТА СПОРАЗУМ И ССП

Као што смо навели, ЦЕФТА споразум настао је ради успостављања механизма којим ће се на принципима слободне трговине успоставити боља сарадња између земаља потписница. Наша земља је ЦЕФТА споразум ратификовала септембра месеца 2007. године усвајањем Закона о потврђивању споразума о слободној трговини у централној Европи – ЦЕФТА 2006.⁵

У члану 1. Анекса I Споразума о изменама и приступању споразуму о слободној трговини у централној Европи дефинисани су циљеви којима се тежи применом овог споразума и то:

а) да се консолидује, у оквиру јединственог споразума, постојећи ниво трговинске либерализације постигнут кроз мрежу билатералних споразума о слободној трговини, који су већ закључени између страна;

3 <http://www.mei.gov.rs/srl/dokumenta/sporazumi-sa-eu/sporazum-o-slobodnoj-trgovini-na-balkanu-cefta>

4 <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10728-2015-REV-1/en/pdf>

5 „Сл. гласник РС – Међународни уговори“, бр. 88/2007.

- б) да се побољшају услови за даље унапређење улагања, укључујући директне стране инвестиције;
- ц) да се прошири трговина робом и услугама и подстакне улагање путем коректних, јасних, стабилних и предвидљивих правила;
- д) да се отклоне препреке и неправилности у трговини и олакша кретање робе и услуга између територија страна у овом Споразуму;
- е) да се обезбеде подједнаки услови конкуренције који утичу на спољну трговину и инвестиције и да се постепено отворе тржишта за јавне набавке страна у овом Споразуму;
- ф) да се обезбеди одговарајућа заштита права интелектуалне својине у складу са међународним стандардима;
- г) да се обезбеде делотворне процедуре за спровођење овог Споразума;
- х) да се тиме допринесе складном развоју и ширењу светске трговине.

Анализом циљева види се јасна намера да се овим споразумом олакша међусобна трговина, проток робе и капитала, а све у складу са процесом европских интеграција потписница споразума.

Сам споразум је садржински обухватио сијасет споразума који су потписани у претходном периоду на билатералном или мултилатералном нивоу, како би се на јединствен и свеобухватнији начин уредили међусобни односи, посебно по питању укидања царина, или било којих других дажбина којима се трговина између потписница ограничава. Процес укидања царина и осталих дажбина започео је потписивање овог споразума уз обавезу страна потписница да се прелазни периоду примене свих одредби оконча до 31. децембра 2010. године.

У односу на тему овог рада битно је напоменути да се споразумом посебно спречавања увођење нових квантитативних ограничења, а постојећа укидају, као и да стране потписнице постепено укидају царине у међусобној трговини, те да се нове царине и сличне мере не смеју увести. Тако је по питању количине робе члан 3. став 1 и 2. Анекса I јасно дефинисао да се „сва количинска ограничење увоза и извоза и мере истог дејства ће бити укинута у трговини између страна у овом Споразуму даном ступања на снагу овог Споразума, као и да се неће се увести нова количинска ограничења у увозу и извозу, нити мере истог дејства у трговини између страна у овом Споразуму од дана ступања на снагу овог Споразума“. У наставку споразума, у члановима 4. и 5. истиче се да по питању увозних и извозних царина: „Стране ће укинути све царине на извоз, мере истог дејства и извозне дажбине фискалне природе у трговини између страна у овом споразуму од дана ступања на снагу овог споразума“, као и да се „неће увести никакве нове царинске дажбине на извоз, мере истог дејства, нити извозне дажбине

фискалне природе у трговини између страна у овом Споразуму од дана ступања на снагу овог Споразума“. Исто тако, „неће се уводити никакве нове царине на увоз, мере истог дејства, нити увозне дажбине фискалне природе, нити ће се оне које су већ примењене повећавати у трговини између страна у овом Споразуму од дана који претходи дану ступања на снагу овог Споразума“.

У жељи да посебно нагласи значај принципа слободне трговине у члану 15. Анекса I истиче се обавеза страна потписница да ће се „уздржавати од сваке мере, или праксе интерне фискалне природе којом се, било директно или индиректно, прави дискриминација између производа који потичу са територија страна у овом Споразуму и укинуће такве мере тамо где постоје од дана ступања на снагу овог Споразума“.

Као и ЦЕФТА споразум и Споразум о стабилизацији и придруживању у неколико наврата наглашава потребу да ПИС у Приштини поштују права мањина те настоје ка томе да развијају добре односе у региону. Члан 7. ССП каже „Развој регионалне сарадње и добросуседских односа као и поштовање према људска права, укључујући права припадника мањина, су централна у ССП“, а члан 8.⁶ посебно истиче значај слободног кретања људи, робе, капитала, те владавину права као једну од основних вредности Европске уније XXI века, те то истиче као обавезу ПИС у Приштини које су за територију Косова и Метохије потписале овај споразум.

Потребу да Приштина примењује стандарде и обавезе који су проистекли из ЦЕФТА споразума потврђује се и у ССП, члану 16. који додатно наглашава потребу да је обавеза потписника из Приштине да промовишу добросуседске односе, а све са циљем очувања мира, стабилности и стварања услова за развој економије, промоцију демократских вредности и владавине права.

ТАКСЕ КАО СРЕДСТВО ПОЛИТИЧКЕ РЕПРЕСИЈЕ

Немогућност да се једнострано проглашена независност Косова промовише на међународној арени, те фрустрације услед политичких превирања међу политичким лидерима Албанаца, биле су повод да се репресија над српским народом профилише на другачији, перфиднији начин путем блокаде трговине и спречавања протока робе између Косова и Метохије и цен-

6 Члан 8. ССП: „Косово се обавезује да ће наставити да подстиче сарадњу и добросуседске односе у региону, укључујући одговарајући ниво међусобних уступака (олакшица) у вези са кретањем људи, робе, капитала и услуга, као и развој пројеката од заједничког интереса у широком спектру области, укључујући владавину права. Та посвећеност представља кључни фактор у развоју односа и сарадње између страна, чиме доприноси регионалној стабилности“.

тралне Србије. Некадашњи облик насиља који српски народ трпи од долазке међународних снага на Косово и Метохију 10. јуна 1999. године, у XXI веку поприма облик институционалног притиска којим се на најдиректнији начин отежава живот српског народа, како би грађани сами одустали од даље борбе и напустили простор Косова и Метохије.

И поред обавеза Приштине у складу са ЦЕФТА и ССП да настоје да унапређују односе на простору Балкана, зарад политичких циљева, које су правдали „снажном кампањом Београда против тзв. независности Косова“ 6. новембра 2018. године Влада ПИС донела је одлуку којом се производи који се на простор Косова и Метохије дистрибуирају из производних погона привредних субјеката у централној Србији царине са додатних 10%.⁷ Чиме су најдиректније прекршили ЦЕФТА споразум и ССП који су потписали 2007. односно 2015. године. Након што је оваква одлука постала средство стицања популарности и јефтених политичких поена 15 дана касније замењена, са 100% царинском обавезом, чиме је политички притисак на економију угрозио нормално функционисање трговинских односа, али и функционисање привредних субјеката у централној Србији, као и на простору Косова и Метохије.

Оваква одлука праћена је снажно антисрпском кампањом у медијима који своје вести објављују на албанском језику на територији Косова и Метохије, уз примере паљења прехрамбених производа произведених на територији централне Србије. Чак ни упозорења од стране удружења за заштиту потрошача и самих грађана⁸ о повећању цена основних животних намирница нису дотицале политичке лидере да повуку мере које су угрозиле нормалан живот свих грађана на Косову и Метохији. Статистичка агенција у Приштини јавно је упозорила да је оваква одлука довела до пораста цене житарица за 14%, меса за 4,7%, а поврћа за 1,2%.⁹

Узимајући у обзир да је услед увођења таксе од 100% угрожено нормално снабдевања посебно српског становништва на Косову и Метохији, политички представници су са грађанима организовали свакодневне мирне, демократске протесте на којима су указивали на опасност да се оваквом одлуком угрози опстанак српског народа. Не постоји област привреде, образовања, здравства итд. који није био погођен оваквом одлуком. Део политичких напора да се Приштина примора на повлачење такси од страна српских политичких представника била је и одлука четири градоначелни-

7 Од царина су изузети брэндови попут Кока Коле, Итонг блокова, Браво сокова, Туборг пива, Хенкела, Горене и Јафа, а са територије Босне и Херцеговине изузети су Дукат и Мегле.

8 <https://www.slobodnaevropa.org/a/takse-kosovo-cene-srbija-bih/30111333.html>

9 <https://ask.rks-gov.net/sq/agjencia-e-statistikave-te-kosoves/add-news/indeksi-i-harmonizuar-i-cmimeve-te-konsumit-ihck-korrik-2019>

ка општина са српском већином на северу Косова и Метохије да поднесу оставке, како би скренули пажњу међународне заједнице на хуманитарну катастрофу којом су били изложени грађани, посебно студенти и стара лица и деца. Недостатак кисеоника за бебе у КБЦ Косовска Митровица није била довољан разлог да се у Приштини упали аларм разума и повуче ова одлука, посебно јер је било јасно да ПИС иду ка новим, ванредним парламентарним изборима, у којима ће Рамуш Харадинај, као један од вођа Албанаца, 100% таксу користити као основ своје кампање, па чак и слогана.

Са жељом да се заштите интереси грађана представници Владе Републике Србије и председник Републике Србије лично, имали суна десетине састанака са представницима Европске уније која је посредник у процесу нормализације односа Београда и Приштине, али и са другим међународним представницима како би указали на противправност овакве одлуке, пре свега у односу на обавезе које проистичу из ЦЕФТА споразума и ССП. Осим анемичних позива за хитно повлачење такси реакције међународних представника биле су одмерене и без ефекта на терену, шта више, није изостајала ни јавна подршка оваквој одлуци коју су неки међународни представници, чак и европски посланици тумачили као „дозвољено средство“ за заштиту албанске власти у Приштини.

У намери да додатно изврше притисак на грађане, пре свега албанске националности, који су због односа цене и квалитета производа одлучили да наставе са куповином производа који долазе из централне Србије, ПИС, тачније Министарство трговине и индустрије 15. фебруара 2019. године доноси административно упутство бр. 01/2019 којим се сви малопродајни продавци робе обавезују да поред истакнуте цене производа који продају поставе и заставу земље порекла тог производа и то најмање димензије четири центиметара ширине и два центиметра висине. Члан 5. овог административног упутства захтева да се „застава порекла производа из члана 4. овог Административног упутства, мора бити јасно постављена и увек видљива за потрошача“.

У свега неколико недеља од ступања на снагу овог административног упутства, 146 привредних субјеката је кажњено због неистицања застава поред цене производа, а новчане казне су се кретале у распону од 1.000 до 20.000 евра.¹⁰

Јасна намера је била да се куповином производа (који су заостали у магацинима на Косову и Метохији након увођења такси од 100%) од стране потрошача, сами потрошачи изложе притиску јавности. Истовремено, наведено министарство у сарадњи са инспекцијским органима на локалном и централном нивоу започео је процес одузимања свих производа који на

10 <https://www.evropaelire.org/a/flamujt-e-origjines-produkte-/30260589.html>

себи нису имали декларацију којом се препознаје једнострано проглашена независност Косова, коју српске компаније, поштујући пре свега Устав Републике Србије и резолуцију 1244 Савета безбедности Уједињених нација, не постављају на своје производе.

Међу последицама противправног увођења такси, Срби су на Косову и Метохији остали без права да се информишу на српском језику јер је овом противправном мером онемогућено дистрибуирање штампе на српском језику дуже од пет месеци. Ни то није био разлог да међународне представници и борци за људска права подигну свој глас против оваквог понашања Приштине. Парадоксално, у периоду док трају противправне таксе Приштина са међународним донаторима, па и Европском унијом, потписује споразуме о донирању великих новчаних средстава.

Удружења привредника српске националности, лекара, професора, али и студената Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици организовала су мирне демократске протесте у намери да се укаже на погубност и штетност овакве одлуке ПИС којима се угрожава нормално функционисање трговине, али и живот појединаца и читавог српског народа, те саме привреде којом управљају Срби. Нажалост, до тренутка израде овог рада ПИС нису донеле одлуке којима би се укинуле ове таксе које су најдиректније погазиле ЦЕФТА и ССП, који су ПИС усвојиле и ратификовале.

На самом почетку након доношења ове одлуке, албански политички представници су одлуку правдали потребом да заштите тржиште и унапреде домаћу привреду. Иако не постоје релевантни подаци који би реално поткрепили ове тврдње, чињеница је да затвореност албанског друштва и национално конзервативни медији у Приштини нису спремни да јавно дебатују о свим проблемима које су таксе произвеле и по питању привредне активности привредних субјеката у власништву Албанаца, који углавном, средства за рад и репроматеријал налазе код привредних субјеката у централној Србији.

Услед увођења такси последице су биле вишеструке и вишеслојне. У политичком смислу, увођење такси довело је до прекида дијалога за нормализацију односа Београда и Приштине у Бриселу под покровитељством Европске уније, што неминовно доводи до погоршања међунационалних односа, те подизања тензије и серије међуетничких инцидената у коме су по правилу жртве Срби, њихова имовина или имовина Српске православне цркве.

У односу на економске прилике, поред инфлације на простору Косова и Метохије, и смањење трговинске размене, последице се односе и на прекинуте контакте привредних субјеката са простора Косова и Метохије и централне Србије.

По подацима које је објавио министар у име Министарства трговине, туризма и телекомуникација, 395,7 милиона евра робе је мање дистрибуирано на простор Косова и Метохије од стране произвођача из централне Србије.

Оно што није мерљиво, а јесте приметно од стране самих грађана, јесу поремећени међуетнички односи, подигнуте тензије, те више етнички мотивисаних напада који по правилу представљају последицу екстремних изјава албанских политичких лидера, намењених стицању јефтине политичке поена у кампањи оправдања, али и промовисања одлуке о такси од 100% на увоз робе из централне Србије.

ЗАКЉУЧАК

Кршење права старо је у правној пракси колико и право и није новина настојање политичких чинилаца да противправним деловањем у политици, праву и економији на тлу Европе и ван ње себи обезбеде премоћ, материјалну корист, бољи економски, стратешки и политички положај. Ипак, гледано са правне тачке гледишта, XXI век је међу основне тековине поред демократије донео и принцип поштовања владавине права, како на унутрашњем тако и на регионалном и међународном нивоу. На тај начин створени су предуслови за правну сигурност, како грађана тако и организација и самих држава. У случајевима када због политичке самовоље одређени субјекти пренебрегну сопствене обавезе, систем међународног права, али и неформалне контроле, активирају се и настоје ка томе да ствари врате у колосек који је правно дефинисан.

По питању злоупотребе одговарајуће политичке ситуације на простору Косова и Метохије, зарад остварења политичких циљева, а преко увођења противправних такси, ПИС су најдрастичније и најочигледније прекршиле обавезе као потписница ЦЕФТА споразума и ССП.

Принцип слободне трговине и поштовање преузетих обавеза кроз ЦЕФТА споразум и ССП остали су у сенци једностраних политичких потеза ПИС, уз флагрантно кршење правила којима се промовишу основни принципи слободне трговине као темељног принципа Европске уније, без икакве директне последице, чиме је послат сигнал да у Приштини могу једнострано занемарити обавезе и одговорности у оквиру регионалних иницијатива. Кршење ЦЕФТА споразума угрозило је основне принципе забране увођења такси, царинских и нецаринских баријера којима се омета трговина, али уједно утиче и на принцип забране ограничења увоза робе.

Злоупотреба политике са циљем угрожавања нормалног снабдевања грађана у политички нестабилном подручју за последицу је у претходних 14 месеци за резултат имало неизвесност, продубљивање етничког јаза и

серију етнички мотивисаних инцидената над српском етничком заједницом.

Неуспех ПИС на међународном плану постао је мотив да се преко економског национализма изврши политички притисак који се може карактерисати као репресија над грађанима српске националности на Косову и Метохији. Немогућност да тзв. сувереност промовише на међународном плану, ПИС су одлучиле да то учине на локалном нивоу, преко леђа обичних грађана, студената, сељака, старих лица и привредника који су најдиректније погођени овим противправним мерама, које су уједно антипод основних вредности Европе XXI века као што је добросуседска сарадња и њено унапређење, како је и дефинисано у ССП.

Притисак награђана мањинске заједнице перфидним методама представља класичан пример политичке репресије где се српском народу, политичким одлукама одређеног режима у Приштини, одузима и угрожава сијасет људских права путем економског насиља.

Кршење права на слободну трговину и слободу у избору производа, те својеврсна национална сегрегација производа на тржишту незабележен је пример етничке нетолеранције, нетрпељивости и институционалног притиска на једну етничку заједницу у новијој историји Европе која се спроводи уз присуство једне од најскупљих европских мисија – Еулекс.

Оно што је посебно недопустиво што, за сада, нема јасне и најдиректније санкције оваквог противправног понашања ПИС од стране међународних институција које су гаранти споразума ЦЕФТА и ССП, те уједно промотери вредности слободне трговине и људских права. Данас, након више од годину дана од када су те одлуке на снази, није тајна да је укидање слободне трговине нереалним наметима који су последица противправних одлука ПИС резултат искључиво политичких интереса владајућих партија пред ванредне изборе. Док се чека да након ванредних избора дође до формирања нове Владе ПИС свако ко верује да ће таксе бити укинута без снажног међународног притиска промотера једнострано проглашене независности и њених финансија је више него наиван. Став према противправним таксама ПИС од стране Европске уније је и став о сопственим основним принципима на којима почива само Унија, али и став према правима српског народа.

ЛИТЕРАТУРА

Закон о потврђивању споразума о слободној трговини у централној Европи – ЦЕФТА, „Сл. гласник РС – Међународни уговори“, бр. 88/2007.

Електронски документи

<https://ask.rks-gov.net/sq/agjencia-e-statistikave-te-kosoves/add-news/indeksi-i-harmonizuar-i-cmimeve-te-konsumit-ihck-korrik-2019>

<http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10728-2015-REV-1/en/pdf>

<https://www.evropaelire.org/a/flamujt-e-origjines-produkte-/30260589.html>

<http://www.mei.gov.rs/srl/dokumenta/sporazumi-sa-eu/sporazum-o-slobodnoj-trgovini-na-balkanu-cefta>

<https://www.slobodnaevropa.org/a/takse-kosovo-cene-srbija-bih/30111333.html>

IGOR S. SIMIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF ECONOMY

ECONOMIC NATIONALISM AS A TOOL OF POLITICAL REPRESSION IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The paper deals with the subject of the economic nationalism as a tool of political fight that the provisional institutions in Priština are using for political pressure on the Serbian population and fulfilment of their political goals. The paper offers a detailed analysis of the situation where the economic pressure is used with the intention of unilateral solving of open political issues between Belgrade and Priština.

The special emphasis is placed on the breach of the international enactments that regulate the turnover of goods and services between central Serbia and Kosovo and Metohija. The author presents here personal conclusions regarding this phenomenon and the omissions of the international community that created conditions for the illegal behaviour of the provisional institutions of self-governance in Pristina.

Keywords: economic nationalism; jurisdiction; asymmetric representation; territorial autonomy; autonomous province.

АНЂЕЛА Н. ЂОРЂЕВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

ГЛОБАЛНИ СУКОБИ САВРЕМЕНОГ ДОБА – КАРАКТЕРИСТИКЕ И МАНИФЕСТОВАЊЕ

Савремени сукоби, без обзира на то што се углавном воде на територији једне државе, ипак имају глобални карактер. Њихова глобалност разликује се од глобалности Првог и Другог светског рата, у којима је директно учествовао цео свет. Она се огледа у томе што се они директно или индиректно тичу многих држава широм света, чији су интереси услед тих сукоба угрожени, као и у директном или индиректном учествовању многих држава, посебно светских моћника, у њиховом решавању. Учествовање других држава у решавању савремених сукоба огледа се, како у директној војној интервенцији тако и у деловању посредством различитих међународних организација и савеза (Уједињене нације, НАТО, Европска унија...), па све до јавног одобравања или оспоравања сукоба од стране државника многих земаља.

Глобални карактер савремених сукоба посебно је дошао до изражаја економским, политичким и војним јачањем Русије, Кине и других источних земаља, чиме је нарушена апсолутна доминација Запада, првенствено Сједињених Америчких Држава. Услед тога, интереси САД-а су постали угрожени, а интереси поменутих држава у успону постају све израженији, док могућност њиховог остваривања постаје реалнија, што додатно јача тензије широм света.

Кључне речи: сукоби; савремено доба; глобализација; светске силе; међународне организације.

---

1 djordjevicandjela1995@gmail.com

УВОД

Историја човечанства нам указује на чињеницу да су сукоби, конфликти и ратови друштвени феномени који постоје од давнина², као и да савремене законске одредбе донете на државном и међудржавном нивоу (право сваког човека на живот³, право сваке државе на неповредивост суверенитета и територијалног интегритета, итд.), које имају за циљ уређење друштва, нису у потпуности уродиле плодом када су у питању ови друштвени феномени.⁴ Поред употребе насиља као заједничке карактеристике свих облика сукоба и конфликта, које се дефинише као „употреба силе да би се изнудило одређено понашање људи противно њиховој вољи, односно одређен резултат“ (Бериша, 2013, стр. 165), између поменутих друштвених феномена постоје и извесне разлике. „Конфликт је, у најужем схватању, увек сукоб различитих по смеру деловања, супротних мотива. У друштвеним односима, конфликт је стање неслагања и инкомпатибилности између више људи (интерперсонални сукоб) или група људи и нација (социјални конфликт)“ (Батавељић и Никезић, 2012, стр. 103). Са друге стране, рат представља „стање отвореног оружаног сукоба двеју или више страна (обично држава)“ (Нејвуд, 2004, стр. 696), као и организовану и на остваривање циља усмере-

- 2 Антрополог Дарт је изјавио да су рупе у лобањи аустралопитека, који је стар три милиона година, направили други аустралопитеци. Међутим, каснија истраживања су показала да се оштећења на лобањи која је проучавао Дарт ипак пре могу приписати грабљивицима и природним узроцима, него међусобном сукобу аустралопитека. У складу са тим, не можемо тврдити да сукоби међу људима потичу још из тог периода. Најстарији костур са недвосмисленим знацима сматраног људског насиља (врхови забодени у кост), пронађен је у долини Нила у Судану и стар је око 20.000 година. Ипак, ово није доказ да је у том периоду постојао рат као оружана борба између група људи, већ је доказ постојања убистава. О овоме, али и о краткој историји насиља више читати у: Horgan, 2014.
- 3 „Свако има право на живот, слободу и безбедност личности“ (Општа декларација Уједињених нација о правима човека, члан 3). Видети на: <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=src3>
- 4 У периоду након Другог светског рата (од 1945. године) до 2018. године свет је забележио 162 сукоба: у периоду хладног рата (од 1945. године до 1990. године) избила су 93 сукоба, док је у периоду од 1990. године до 2018. године избило 69 сукоба. „Пад Берлинског зида и Источног блока оставио је већу неизвесност у међународним односима него завршетак Другог светског рата и креирање неких нових граница и држава. Са порастом броја великих војних и економских сила и њихових интереса, приметан је и пораст оружаних сукоба, као и све теже достизање решења и споразума, управо због мултиплицираности и преплетености различитих интереса и циљева“ (Jeftić, Mišev, Obradović, Stanojević, 2018). „Рат, као једна од најсложенијих друштвених појава постоји у људском друштву око 10.000 година. То је изузетно важна друштвена појава која прати целу историју човечанства и поред свих промена које је људско друштво учинило у материјалном, културном, научном, техничком, моралном и сваком другом развоју, као и у политичком организовању“ (Борђевић, Мачек, Бјеговић, 2018, стр. 119).

ну активност, настао из европског система држава на почетку модерног доба, што наводи на закључак да је рат модерна појава која раније, као таква, није постојала.⁵

Процес глобализације, као неминовни и незаустављиви историјски процес, донео је револуционарне промене у свим сферама друштва, па тако и у војној сфери. Нарочито су важне промене које се дешавају крајем прошлог века, од када, по Печујлићевом мишљењу (2005), живимо у периоду турбо-глобализације, односно, у ери „вртоглавог ритма“ развоја процеса глобализације. Као један од чиниоца који је довео до овако убрзаног процеса глобализације, аутори (Реџић, 2005; Шуваковић, 2014) наводе огроман научно-технички и технолошки напредак, који је свакако постојао и раније, али никада до тада није дошло до тако масовне производње и масовне употребе производа тог напретка, услед чега је употребна вредност научно-техничких и технолошких открића крајем XX века постала употребна вредност за велики број људи широм света, у чему лежи главни разлог убрзања процеса глобализације баш у том периоду (Шуваковић, 2014). Наведене промене довеле су, свакако, и до промена у војној сфери, те се у научним круговима повела дебата о (не)постојању тзв. „нових“ ратова.

ШТА ЈЕ НОВО У „НОВИМ“ РАТОВИМА?

Међу ауторима који заговарају тезу „нових“ ратова (Malešević, 2011), налази се и Мери Калдор (Mary Caldor, 2005), која сматра да се ратови с краја XX века и почетка XXI века знатно разликују од ратова који су вођени раније. Наиме, ратови који су вођени у старом Риму и античкој Грчкој, како истиче ауторка, не могу се сматрати државним ратовима, с обзиром на то да у то време није постојала јасна разлика између државе и грађана. Те ратове су водиле јединице грађана, тако да пре можемо говорити о рату између „Атињана“ и „Спартанаца“, него о рату између Атине и Спарте. У периоду од пада Римског царства до позног средњег века, рат су војевали разни актери – попут Цркве, феудалних барона, варварских племена, градова-држава, итд. Овај, како сматра Калдор, „варварски модел борбе“, заснивао се на култу индивидуалног ратника као кључне војне јединице. До формирања плаћеничких војски долази у раним фазама настанка европске државе. Међутим, с обзиром на то да се овакав тип војске показао као прилично неделотворан јер се није могло рачунати на лојалност војника, долази до

5 „Вештина вођења борбе је старо достигнуће човечанства. Војна професија, међутим, је скорашња творевина савременог друштва. Историјски гледано, професионализам је особено обележје западне културе. Велике цивилне професије јавиле су се у касном средњем веку, а у високо развијеној форми почетком XVIII века. Професија официра, међутим, била је у основи производ XIX века“ (Huntington, 2004, стр. 21).

формирања сталне војске, које су монарсима омогућиле стварање специјализованих професионалних војних снага. У том периоду су уведене и униформе, како би се војници разликовали од цивила. Финансирање сталне војске није било лако, јер су војни трошкови били изузетно велики (током XVIII века, у већини европских земаља, војни трошкови су износили око три четвртине државног буџета), па је због тога било неопходно извршити административну реформу, која је, између осталог, подразумевала регулацију банкарских система. На тај начин су настале централне банке. Калдор (2005) истиче да су основни циљеви ових ратова били рационални државни интереси. И поред тога, убедити људе да дају свој живот за државу и државне интересе било је могуће једино уз помоћ одређених емотивних циљева, као и „религијског заноса“.

Ратови XIX века су били „инспирисани“ драстичним развојем индустријске технологије, која је почела да се примењује и у војној сфери. „Најзначајнији био је развој железнице и телеграфа, који су омогућили много већу и држу мобилизацију војски; ове технике су у великој мери коришћене у француско-пруском рату...“ (Kaldor, 2005, стр. 44). У овом периоду долази и до масовне производње оружја, која је први пут покренута у Сједињеним Америчким Државама (у даљем тексту САД), тако да се Амерички грађански рат описује као први индустријализовани рат. Други догађај који је карактеристичан за нови начин ратовања у XIX веку јесте све већи значај савеза, односно, уједињавања одређеног броја земаља око заједничког интереса или циља, што значи да говоримо о зачецима ратовања на глобалном нивоу. Наиме, ако је за победу у рату била потребна надмоћна сила, онда је она могла да се створи једино уједињавањем више моћних држава које су у том случају представљале савез, па тако савези све више добијају на значају. До краја XIX века они се све више учвршћују, што је био значајан разлог због којег су велике силе биле увучене у Први светски рат (Kaldor, 2005). Најзад, (зло)употреба процеса глобализације је значајније дошла до изражаја у ратовима прве половине XX века, у којима је комбинација „масовне производње, масовне политике и масовних комуникација“ стављена у службу „масовних разарања“, сматра Калдор (2005, стр. 46). Након Другог светског рата наступила је фаза мира, међутим, под сталном претњом од избијања новог рата. Ради се о Хладном рату, који је одржавао у животу идеју рата, избегавајући његову стварност. Међутим, тврдити да је након Другог светског рата наступила фаза мира је погрешно јер, иако није било ратова на светском нивоу, у Трећем свету је забележен велики број ратова и сукоба, који су били последица тежње САД-а и Совјетског савеза да у том делу света успоставе друштвено уређење по својој вољи (САД су желеле да успоставе капиталистички друштвени систем, док је Совјетски савез настојао да им наметне социјалистички начин државног уређења). Борба та-

дашње две највеће светске силе за апсолутну доминацију светом резултирала је крвавим сукобима у државама Трећег света, великим бројем жртава и уништеним економијама.⁶ Карактеристика Хладног рата јесте одржавање огромних сталних војски, интегрисаних у војне савезе, непрестана технолошка трка у наоружању, као и степен војних трошкова, свету до тада непознатих – све наведено, баш као и Први и Други светски рат, имало је глобални карактер.

Без обзира на то што су још ратови у првој половини XX века имали глобални карактер, Калдор (2005) сматра да су ратови који су се водили крајем XX и почетком овог века другачији по циљевима ратовања, војним стратегијама, оружју које се користи у рату, итд. У прилогу ове тезе истичемо да је амерички војни естаблишмент током 1990-их и раних 2000-их година дебатовао о револуцији у војним пословима (Revolution in Military Affairs – RMA), схваћеној као непосредна трансформација у вођењу ратова коју доноси нова технологија као што је прецизно вођена муниција, информације и телекомуникационе технологије (Bousquet, 2017). Калдор (2005) сматра да су ови ратови заправо **ратови идентитета**⁷, који се првенствено воде зато што једна идентитетска група⁸ сматра да остале идентитетске групе са којима дели територију представљају претњу њеном опстанку, те настоји да их у потпуности елиминише.⁹ Имамо ли у виду да се национални идентитет „појављује као део социјалног идентитета, који у условима глобалне нестабилности врло лако прераста у водећи сегмент социјалног идентитета... уколико на једном простору егзистира више националних група онда је реално очекивати да ће се, због различитих оквира идентификације развити и осетљивост на разлике“ (Миладиновић, 2006, стр. 208), као и то да

6 О овој теми детаљно читати у: Arne Vestad, 2008.

7 Трипковић (2005) истиче да су етнички проблеми дуго времена били занемарени у социологији, те да се о овој проблематици поново почело говорити и истраживати након сукоба на простору бивше Југославије. О разлозима обнове етичког у постмодерним друштвима читати у (Трипковић, 2005).

„На примеру етничких сукоба у бившој СФРЈ може се јасно уочити како се мешање и прекретање улога светог и световног, по правилу, одвија на неколико међусобно повезаних нивоа или равни: идеолошкој, институционално-организационој, симболичко-ритуалној, индивидуалној, са неколико пратећих катализирајућих елемената, од којих се онај медијски чини најзначајнијим, уз напомену да сваки од њих има не само своју унутрашњу (домаћу) већ и спољашњу (међународну) димензију“ (Трипковић, 2008, стр. 311).

За боље разумевање етничке структуре бивше СР Југославије, али и читавог Балкана, читати у: Радушки, 2001, на основу чега се јасно може закључити зашто и најмања провокација на етничкој основи (националној, верској) доводи до сукоба мањег или већег обима.

8 „За многе људе етничка припадност има кључни значај за изградњу индивидуалних и групних идентитета. Она такође обезбеђује важну непрекинуту нит са прошлосту и често се одржава кроз обичаје различитих културних традиција“ (Gidens, 2007, стр. 262).

су глобални трендови довели до постојања „отвореног друштва“, које „вешину људи подсећа на ужасавајуће искуство хетерономних, рањивих популација надјачаних силама које они нити контролишу, нити истински разумеју, ужаснутих њиховом неодбрањивошћу и опседнутих безбедношћу својих граница и популације унутар њих – јер је управо безбедност унутар граница и безбедност самих граница та која им бежи из дохвата...“ (Вауан, 2010, стр. 114), онда закључујемо да је борба за очување сопственог идентитета од изузетне важности за савременог човека, као и да су те борбе честе у савременом свету. Калдор (2005) сматра да једна идентитетска група покушава да елиминира другу идентитетску групу тако што ратове углавном воде паравојне формације које често чине криминалци или млади незапослени људи, који на тај начин зарађују за живот. Међутим, у ове ратове укључују се и стране трупе које оперишу под окриљем међународних организација, углавном Уједињених нација, али и НАТО-а, ОЕБС-а, итд.

Наведено се показује и на примеру јужне српске покрајине, Аутономне покрајине Косово и Метохија, где су уназад неколико деценија нарочито актуелни етнички сукоби између две етничке групе, Срба и Албанаца. Наиме, Албанци су, позивајући се на право на самоопредељење, а са циљем да Србе отерају са својих вековних огњишта, формирали паравојну формацију, тзв. Ослободилачку војску Косова (ОВК). Неке од активности ОВК биле су следеће: 28. септембра 1999. године, за време пијачног дана, испале су две гранате на неколико стотина грађана српске националности на пијаци у селу Бресје (2 лица су настрадала, 6 лица теже, а 35 лица лакше повређена)¹⁰; јуна 1998. године отети су рудари са угљенокопа Белаћевац у општини Обилић; јула 1998. године у Метохији је дошло до великог сукоба између оружаних снага СРЈ и паравојне формације ОВК, услед чега је живот изгубио велики број цивила српске националности; отмица и убиство лица пронађених у масовној гробници Малишево (12 Срба и 1 Бугарин)¹¹; напад на грађане у Клини 1998. године, када су двојица Срба и један Албанац изгубили живот; напад у Србици 1998. године када су један Србин и један Алба-

9 Поменути ратови идентитета доводе, како до елиминисања једне етничке групе (или више њих) са неке територије тако и до јачања друге етничке групе, односно, тада долази до јачања солидарности између чланова једне етничке групе. Стога, „материјал“ од кога су „направљене“ нације и њихов идентитет заправо је, у великој мери, сачињен од многобројних историјских и савремених ратова за одбрану, ослобођење, независност или слободу. Ратом су кроз читаву историју људског рода подједнако стваране и уништаване етничке и националне заједнице, државе и читаве цивилизације. Велики број некада моћних држава и култура нестао је у ратном вихору, али су и многи „нови“ народи настали управо из њега. „Рат, стога, често представља мотор изградње нација, исто колико има директну улогу у њиховој деструкцији“ (Вукоичић, 2012, стр. 178).

10 Више о овом догађају читати у: Ђокић, 2016.

11 Више о овоме читати у: Ђокић, 2015.

нац изгубили живот; у периоду од јануара до марта 1998. године изведено је 65 напада на објекте и припаднике МУП-а; убиство два Србина у насељу Тамник у Косовској Митровици 2. јануара 1999. године; бацање бомбе на кафе „Кул“ у Приштини 5. јануара 1999. године; рањавање Енвера Маљокуа, главног и одговорног уредника Косовског информативног центра у Приштини 11. јануара 1999. године; напади на полицијске патроле у Рзњићу 14. јануара 1999. године (Павловић, Бонџић, Гаталовић, Пантелић, Антонић, Миликић, 2012). Поред Срба и другог неалбанског становништва, „поседна циљна група напада ОВК били су Албанци који нису прихватили насилне методе политичке борбе, који су избегавали или одбијали присилну мобилизацију, наоружавање, плаћање илегалног пореза и донација или другу врсту очекиване подршке или сарадње са терористима“ (Стевановић, 2012, стр. 756–757).¹²

Уколико, поред наведеног, узмемо у обзир да „сваки акт оружаног насиља који, извршен у политичком циљу, социјал-филозофском, идеолошком или религијском, крши правила хуманитарног права која забрањују употребу варварских средстава, нападом на невинне циљеве који немају војни интерес“ (Давид, према: Бодрожич, 2015, стр. 170) представља тероризам, као и да је инструмент тероризма „насиље усмјерено против особа или имовине (отмице, таоци, мучења, убиства, уништавање имовине, животне средине, културног наслеђа итд.) и истовремено и пријетња његовог даљег кориштења“ (Tesar, 2019, стр. 293)¹³, уочавамо повезаност између акција спроведених од стране ОВК и поменутих дефиниција, услед чега долазимо до закључка да је ОВК постојала и деловала као криминална, терористичка организација, која је имала за циљ етничко чишћење АП Косово и Метохија и стварање самосталне државе. На овом примеру се показује тачност тезе коју износи Калдор, а то је да се једна идентитетска група, у тежњи да елиминише другу идентитетску групу, служи разноврсним криминалним активностима.

Наведено указује на глобални карактер ових ратова, међутим, у једном битно другачијем контексту у односу на глобални карактер Првог и Другог светског рата. Глобални карактер ратова који се дешавају након Другог светског рата не подразумева директно учешће великог броја држава у ратовању, већ подразумева да се у један идентитетски рат на одређеној тери-

12 О укупном броју извршених напада на Србе и остале припаднике неалбанског становништва опширније читати у: Шуваковић, 2011. Извештај Дика Мартија (Dick Marty) о „нехуманом поступању са људима и незаконитој трговини људским органима на Косову“ читати на следећем линку: <https://kossev.info/wp-content/uploads/public/dokumenti/dick%20marty.pdf>

13 О одређењу тероризма додатно читати у: Deaconescu, 2007; Krstić, 2016, стр. 292; Курмон и Ридникар, 2003, стр. 123.

торији (који се најчешће води између две идентитетске групе) укључује велики број држава посредством својих представника у разним мировним организацијама, невладиним секторима и слично, при чему је њихова улога у решавању тих сукоба велика (посебно улога богатих, моћних држава). Поред тога, учешће појединих држава у решавању етничких сукоба огледа се и у пружању помоћи једној етничкој групи, у виду наоружања, финансија и слично. Стога, „иако се често наглашава да је број ратова између држава константно у опадању након Другог светског рата и да су конфликти унутар држава постали главни изазов за међународну безбедност, ипак се занемарује једна важна ствар. Наиме, тзв. унутрашњи ратови, од којих су етнички конфликти само један њихов облик, свакако нису међудржавни сукоби, али се може рећи да нису искључиво ни унутрашњи, будући да нису ограничени унутар граница једне државе. Етнички конфликти на Косову и Метохији, Чеченији, Јужној Осетији и Абхазији, ДР Конгу, Нагорно-Карабаху, Кашмиру, Шри Ланки и Соломонским острвима укључују велики број актера, односно држава, које су узеле учешће у њима, наступајући са позиције својих интереса“ (Миленковић, 2017, стр. 25).

Оружје које се у овим ратовима користи, сматра Калдор (2005), много је лакше и једноставније за употребу и транспорт, прецизније и теже за откривање од оружја које је коришћено у ранијим сукобима. Управо због тога могу да их користе и необучени људи, односно, људи који нису професионални војници. Такође, високо развијена технологија у виду модерних телефона, уређаја, интернета и слично, омогућава веома лаку и брзу комуникацију и сарадњу борбених група, али и прислушкивање противника. Милошевић (2019) пак истиче да се еволуција ратовања не може постићи само новим платформама, прецизном и разарајућом муницијом и информационим системима, те да ови неопходни, али недовољни предуслови, морају бити подржани од стране важног скупа нематеријалних средстава – „организационих, концептуалних и других људских предуслова потребних за претварање 'магије' из 'беживотног' хардвера у борбене исходе“ (стр. 178). Калдор (2005) истиче да је битна одлика „нових“ ратова и начин њиховог финансирања, што се посебно односи на помоћ страних влада. Глобални карактер „нових“ ратова огледа се и у економској штети коју трпе многе државе због рата на неком подручју. На пример, због рата у Мозамбику, кроз који је водио важан пут трговине за Замбију, Зимбабве, Малави и Боцвану, Малави је изгубио своју целокупну трговину са Мозамбиком, а додатни трошкови транспорта на врхунцу рата процењени су на 11% укупног годишњег прихода од извоза; драматично је опала и трговина са Зимбабвеом, а трошак преусмеравања робе преко Јужне Африке процењен је на 825 милиона америчких долара (Kaldor, 2005). Осим тога, на суседне земље свлађује се и највећи терет избеглица. Већина избеглица се, истина, насељава у

суседне земље, али велики број насељава и удаљене земље широм света. Управо због тога, Европљани се осећају небезбедно, јер у доласку миграната виде опасност по сопствене културне идентитете (Šuvaković, 2017).

Крајем 1980. године у САД-у је створен концепт *рајвова четврте генерације*.¹⁴ Приметнија реакција на поменуте ратове уочена је 1994. године када је амерички, тада потпуковник, Томас Хемс (Thomas X. Hammes) истакао да се ратови четврте генерације формирају заједно са политичким, социјалним и економским променама које преобликују наш свет, те да њихова тактика представља мешавину тактика ранијих нараштаја. Суштина поменутих ратова, по Хемсовом мишљењу, најбоље се види у ратовима које је водио кинески вођа и државник Мао Цедунг, који је схватио примат политичких аспеката борбе у односу на чисто војне. Суштина ратова четврте генерације је у томе да политичка моћ има кључни елемент у конфликту, док се конвенционални рат води тек у завршној фази, када је непријатељ већ психолошки и морално поткопан (Вуковић, 2018).

У склопу овог концепта рата говори се и о *хидридном рајвовању*¹⁵, које заузима све значајније место у научним круговима. Линд и сарадници (Lind, Nightengale, Schmitt, Sutton, Wilson, 1989) још 1989. године истакли су да психолошке операције могу постати доминантно оперативно и стратегијско оружје у форми медијске/информацијске интервенције, да ће вешта употреба психолошких операција понекад спречити залагање борбених снага, те да телевизијске вести могу постати много моћније оружје од оклопних дивизија. Хидридне претње обухватају читав низ различитих начина ратовања: конвенционалне способности, неправилне тактике и формације, терористичка дела, укључујући неселективно насиље и присилу и

14 „Ратови четврте генерације карактеристични су по дезоријентисању непријатеља. Према Вилијему Линду рат четврте генерације је карактеристичан и по кризи легитимитета државе, тј губитак државног монопола над ратом и у првом реду губитак лојалности њених грађана, као и успон недржавних ентитета који управљају лојалношћу људи који воде ратове“ (Делибашић, Талијан, Јевтић, 2017). Више о ратовима *четврте генерације* читати у: Jayachandran, 2009. Има аутора који сматрају да је концепт ратова *четврте генерације* „безнадежно промашен“ и да „више ствара конфузије него што их елиминисе“. Више о томе читати у: Echevarria, 2005; Khan, 2010.

15 „Термин хидрид (гр. hybrid) потиче из грчког језика и у изворном смислу има погрдно значење и означава децу добијену из нечистих, ванбрачних веза. У савременом свету назив је изгубио негативно значење, тако да данас означава само мешавину или комбинацију нечега. Уз реч 'рат', хидрид опет добија своју изворну, негативну конотацију. Појам 'хидридни рат' у себи садржи различита значења, почев од сајбер рата, информационог рата, разних сценарија асиметричних сукоба ниског интензитета, преко глобалног тероризма, пиратства, илегалних имиграција, корупција, етничких и религиозних сукоба, транснационалног организованог криминала, па све до систематског економског урушавања држава са циљем стварања демографских промена и примене оружја за масовно уништење“ (Ранчић и Бериша, 2018, стр. 258).

злочиначке акте. Ова врста ратне активности може бити спроведена од стране обе државе и различитих недржавних актера (Hoffman, 2007). О хибридном ратовању је у САД-у почело пуно да се говори када се увидело да супериорност великих сила, попут САД-а и СССР-а, није довољна за остваривање циљева у сукобу са знатно слабијим снагама, што се показало, на пример, у току вијетнамског рата (1955–1975) и у току совјетско-авганистанског рата (1979–1989), када су знатно слабије снаге ефикасно примењивале конвенционалне и неконвенционалне методе ратовања (Vračar i Tikhova, 2018), стога, Хофман истиче: „Ми смо превидели шта је стварно представљало претњу нашим националним безбедносним интересима, због ентузијастичког загрљаја идеализоване и застареле верзије ратовања...“ (2007, стр. 13). Ипак, до експанзије популарности и употребе термина „хибридно ратовање“ дошло је након краткотрајног, али интензивног и саввим специфичног оружаног сукоба на Блиском истоку 2006. године, који је вођен између Израела и Хезболаха (12. јул – 14. август 2006. године). Специфичности овог оружаног сукоба, односно, карактеристике које омогућавају његово сврставање у категорију хибридног рата су следеће: вођен је између државе (Израел) и недржавног – невладиног покрета (Хезболах), чија је војно-техничка опремљеност, организација и дејство имало обресе регуларних војних снага; употреба модерног оружја и савремене информационе технологије обе стране; недржавни актер је био у стању да створи организацију опремљену, обучену и мотивисану да генерише борбене ефекте адекватне оним који су својствени регуларним војним јединицама државних актера (Николић, 2017). У складу са тим, Бленк (Stephen Blank) истиче да сама технологија не може гарантовати победу и да будући војни успеси не подразумевају само набављање високотехнолошке платформе, већ и ефективно оптимизујуће и организујуће снаге за снабдевање, коришћење и командовање високом технологијом. По његовом мишљењу, државе се данас померају од технолошке ка стратешкој супериорности, постизањем организацијске супериорности (1996). Домбровски (Dombrowski) и Рос (Ross) истичу да су технолошка, организациона и доктринарна промена поново у офанзиви (2008). Најзад, „хибридно ратовање се заснива на откривању и артикулацији хибридних ризика и креирању хибридних претњи по безбедност једне државе, како би се утицало на њене слабости и омогућило остваривање сопствених интереса, без (или уз минимално) коришћење директне војне моћи. Концепт хибридног ратовања у себи сублимира комбинацију конвенционалних, неконвенционалних, терористичких, криминалних, психолошких, економских, енергетских и других инструмената за де-стабилизацију државе“ (Митровић, 2017, стр. 336). Митровић (2018) истиче да се области испољавања хибридних дејстава манифестују као: 1) специјалне и психолошке операције – оружани конвенционално-неконвенцио-

нални облик ангажовања снага и средства државе¹⁶; 2) економски, енергетски и политички притисци – економија постаје кључни субјект планирања војних операција, при чему се свеобухватна војна операција ослања и на ангажовање различитих економских инструмената, док се класична примена оружане силе пројектује само када је то крајње неопходно; 3) информативне кампање, коришћење медија и интернета – подразумева утицај на јавно мњење при чему се тежи ка задржавању, отклону, промени или усвајању нових ставова, као и уношењу сумње, несигурности и страха; у спровођењу кампања се користе сви инструменти пропаганде, пласирање полуистина, манипулација медијима, активности у сајбер-простору и слично¹⁷; 4) јавна дипломатија – активност ниског интензитета, дугорочно оријентисана, коју чини више разнородних активности из сфере друштвеног живота, чијом се применом тежи ка креирању позитивног става према неком феномену или субјекту и у директној је вези са појмом меке моћи. Миленковић (2017) закључује да се темељ концепта хибридног ратовања налази у субверзији, која обухвата четири главне фазе: 1) деморализација циљног друштва; 2) дестабилизација циљног друштва; 3) таложње кризе у циљном друштву; 4) преузимање контроле над циљним друштвом унутрашњим снагама које делују у сарадњи са нападачем. Услед тога, „нефункционална држава и њених институција отвара простор за деловање многобројних недржавних актера који су под директним страним утицајем (Миленковић, 2017, стр. 318), због чега су „слабе државе омиљена мета хибридног рата“ (Marcel NEAG, 2016, стр. 19).

16 Хибридно ратовање има и своју психолошку димензију, која се данас изузетно успешно спроводи захваљујући рапидном развоју информационо-комуникационе технологије, која омогућава фабриковање вести и фабриковање различитих догађаја, те се „дискредитовањем противничке пропаганде или изношењем погрешних информација о противнику придобија се и одржава повољно јавно мњење. Уз информатичку подршку, применом психолошке операције искривљује се стварна слика узрока и последица догађаја као и производња непостојећих, перцепцијски врло уверљивих, слика са моћним дејством на светску, домаћу и противничку јавност“ (Вулетић, 2018, стр. 275). О ратној пропаганди и њеном више хиљада година старом постојању читати у: Šćekić, 2012. О информацијском ратовању више читати у: Damjanović, 2017.

17 „У савременим друштвеним односима постало је јасно да моћ има не само онај који има капитал, већ и онај који има информације, који манипулише њима, који их брзо прикупља и пласира ширећи „жељену истину“ о појединим догађајима, људима или народима“ (Чабаркапа, 2007, стр. 444). О медијском извештавању западних медија (медија у Аустрији, Немачкој, САД-у, Великој Британији, Француској и Италији) о српском народу у периоду од јануара 1991. године до децембра 1993. године читати у: Бакић, 1998. Своју улогу у друштвеним променама масовни медији најчешће остварују „утицајем на јавно мњење у фазама припреме, спровођења и оправдања извршених промена“ (Краговић, 2011, стр. 46).

Као посебан облик савремених сукоба, стручњаци наводе и тзв. *хуманитарне војне интервенције*, модел који је развијен у САД-у и на Западу после Хладног рата, током деведесетих година XX века (Савић, 2009). Ипак, у литератури се наводи и да је концепт хуманитарне војне интервенције креација XIX века, настао појавом политичког либерализма, нарочито концепта људских права, као и да се зачеци идеје о хуманитарној интервенцији могу наћи још у XVI и XVII веку, али да је поменута идеја посебно постала актуелна након распада блоковске поделе света, када су многи аутори и политичари, као и невладине организације, почели отвореније да заговарају идеју да је стари концепт суверенитета превазиђен и да је дозвољена оружана интервенција против државе чија влада озбиљно крши основна права својих држављана (Влајнић, 2016). У зависности од тога да ли за хуманитарну интервенцију постоји одобрење Организације Уједињених нација или не, стручњаци разликују унилатералну (једнострану) хуманитарну интервенцију, која се предузима без одобрења Савета безбедности ОУН-а и одобрену хуманитарну интервенцију, за коју постоји одобрење релевантних органа ОУН-а, било да је спроведена од стране саме ОУН, других међународних организација или држава (Раичевић, 2014). Као примери хуманитарних војних интервенција наводе се оне које су изведене у СРЈ (односно – у Србији због Косова и Метохије), Сомалији, Босни и Херцеговини, Хаитију, Источном Тимору, Руанди, Либији, од којих су интервенције у Сомалији (1992–1994), Босни и Херцеговини (1992–1995), Руанди (1994) и Либији (2011) спроведене на основу одобрења Савета безбедности ОУН-а (Раичевић, 2014), док је „Балкан постао најзначајнији пробни терен за релативно нов концепт 'хуманитарне интервенције' од стране САД и њених НАТО савезника. Остале хуманитарне акције у то време – Сомалија, Хаити, Источни Тимор – компаративно гледано биле су споредне“ (Гибс, 2001, стр. 177). Појам „хуманитарне војне интервенције“ под именом „хуманитарног рата“ први пут је употребљен приликом напада НАТО-а на СРЈ 1999. године. „Хуманитарну“ војну интервенцију одликује то што се она не може оправдати постојећим међународним правом. Недостатак *легалне* основе надокнађује се *легитимитетом*, односно позивањем на повреду основних начела хуманости и потребу да се она заштите“ (Савић, 2009, стр. 525–526). Заступници доктрине „хуманитарне“ интервенције истичу да је посебно важно одсуство виталних националних интереса приликом њиховог предузимања, с обзиром да би у супротном био нарушен сам појам „хуманитарног“, јер би се открило „да се под плаштом универзалних принципа спроводе партикуларни интереси једне земље или групе земаља“ (Савић, 2009, стр. 525–526). Међутим, идеја и спровођење „хуманитарних“ интервенција наишли су на многе критике, јер до сада није изграђена кохерентна теорија „хуманитарних“, а с обзиром на то да оне не почивају искључиво на моралу, развијање

такве теорије је у принципу немогуће. Стручњаци истичу да се поменути концепт своди на морализацију политике и да је њен крајњи исход патерналистички, уместо наводни хуманитарни интервенционизам, јер полази од претпоставке да сви међународно признати политички субјекти нису равноправни – нити у цивилизацијском, нити у културном, нити у моралном, нити пак у политичком смислу (Савић, 2009, стр. 525–526).

Иако Калдор (2005) истиче да су ратови савременог доба ратови идентитета, за шта налазимо потврду у сукобима који су се дешавали и који се дешавају широм света (примера ради, у бившој Југославији, широм Африке, на Косову и Метохији, у Украјини), Хантингтон (2000) истиче да су сукоби који су укорењени у идентитету људи (ратови између кланова, племена, етничких група, религијских заједница) постојали у сваком добу и у свакој цивилизацији и аутор их назива „ратовима због неодговарајуће границе“, што значи да идентитетски ратови нису изум савременог доба. Међутим, оно што са сигурношћу можемо да тврдимо, а на шта и Калдор (2005) упућује, то је да су ратови идентитета постали једна од неколико доминантних врста ратова у савременом свету. Додатно, у раду смо видели да многи аутори (Lind i dr., 1989; Stephen Blank, 1996) напомињу како битну одлику савремених ратова чини стављање акцента на стратешко планирање војне интервенције, организацију и тактику, а не само усавршавање оружја. Међутим, ни то није изум савременог доба. Наиме, „кад год су проширивали границе своје земље, персијски монарси никада нису деловали несумце. Били су то одлични стратежи: до ситница су разрађивали и пажљиво припремали сваки војни поход“ (Ростовцев, 2004, стр. 93). Такође, ни ратови који се воде због заузимања повољних геостратешких позиција, па самим тим и остваривања економских интереса,¹⁸ о којима говоре савремени заговорници теорије економске рационалности, попут Баумана, Калдор и Сасена (Malešević, 2011), нису појава савременог доба, јер су и прве државе настајале „освајањем и поробљавањем других племена ради стицања нових економских ресурса“ (Zekavica, 2018, стр. 2).

У својој анализи „старих“ и „нових“ ратова, Калдор (2005) истиче да је карактеристика ратова који су вођени у периоду настанка европских држава била постојање плаћеничке војске, која се показала као недовољно ефикасна, с обзиром на то да се није могло рачунати на лојалност војника. Међутим, на сличан (или, суштински, исти феномен) наилазимо и у ратовима с краја XX и почетка XXI века, а који се односи на постојање приватних вој-

18 Потврда тезе да ће се савремени ратови водити управо због директног или индиректног заузимања повољних геостратешких положаја, па самим тим и остваривања економских интереса, јесте монографија Збигњева Бжежинског „Велика шаховска табла“ (1999), у којој је аутор предочио да ће Украјина, због свог изузетног геостратешког положаја, бити центар сукоба светских сила (САД-а и Русије), што се и десило 2014. године.

них организација, које на тржишту нуде војне способности, претежно су основане у најразвијенијим државама света где имају успостављене националне стожере, развијену мрежу пословних контаката и центре за обуку, делују интернационално и пружају широк спектар сигурносних услуга у кризним подручјима широм света (Mikas, 2007), те „у конфликтним окружењима као што су Авганистан и Ирак готово не постоји разлика између редовне војске и њихових колега корпоративних војника“ (Mikas, 2007, стр. 101). И сам аутор (Mikas, 2007) истиче да је приватизација војног позива стари начин пословања познат још у раним раздобљима историје, те да су наоружане скупине пружале своје услуге онима који су могли да их плате. Оно што је ново код феномена приватних војних организација, јесте чињеница да су оне, више него икад, постале саставни део националне сигурности многих држава света.¹⁹

Савремене ратове свакако карактерише употреба производа и достигнућа научно-техничког и технолошког напретка, који омогућавају израду савременог, изузетно прецизног оружја којим се лако рукује и које доноси много боље војне резултате него оружје које се користило у ранијим ратовима. Такође, поменути напредак је довео и до употребе модерне технологије, која омогућава прислушкивање противника, спровођење медијске пропаганде и тзв. медијског рата, бољу комуникацију међу учесницима рата и сукоба, брзо преношење информација, лоцирање противника и слично. Међутим, све наведено је производ убрзаног процеса глобализације и невероватних научних достигнућа, која су резултат техничко-технолошке димензије глобализације, а који се манифестују на све димензије глобализације, па тако и на њену војну димензију, што значи да промене у начину и циљевима ратовања нису суштинске већ површне и оне представљају резултат напредовања науке на свим пољима. Разумљиво је да ће се научна достигнућа, нарочито у домену технике и информационе технологије, користити и у војне сврхе, као и да ће њихова употреба довести до одређених промена у овој области, но, то не значи да можемо да тврдимо да се суштина рата променила и да је савремени свет изродио нове ратове. У контексту рата, савремени свет и процес глобализације су створили нове начине за постизање истих циљева, али не и суштински нове врсте ратова.

¹⁹ У свом раду Микац (2007) образлаже и узроке настанка приватних војних организација, а то су: догађаји „окидачи“, историјско-стратешки узроци, политичко-правни узроци и социјално-економски узроци.

ЗАКЉУЧАК

Сукоби и ратови су друштвена појава која постоји од давнина и која без сумње у стопу прати развој људског друштва. Од постанка првих држава, па до данас, нити један законски акт на државном или међудржавном нивоу није успео да елиминише рат као неминовну друштвену реалност. Ратом су, са једне стране, уништаване државе, културе, па и читаве цивилизације, док су, са друге стране, ратом стваране нове државе, те самим тим и нове националности. Стога је важно разумети у ком облику и контексту постоје савремени ратови и како се они манифестују.

Иако поједини аутори (Калдор, Буман, Сасен) сматрају да су ратови савременог доба (они који се дешавају од краја XX века) битно другачији од ратова који су постојали до Другог светског рата (закључно са њим) и називају их *новим* ратовима, истраживање домаће и стране литературе ипак показује да су савремени ратови нови једино по употреби модерне технике и технологије, која је резултат убрзаног развоја процеса глобализације који се дешава од краја XX века, што је довело до невероватних научних постигнућа, која су своју намену нашла и у војној сфери. Стога се у савременим ратовима и сукобима користи оружје које је резултат развоја савремене научно-техничке и технолошке револуције, информационе технологије које омогућавају прислушкивање и шпијунирање непријатеља, вођење тзв. медијског/информационог рата, брзо преношење информација, лаку комуникацију између борбених група и слично, што, додатно, омогућава осмишљавање нових борбених тактика и приступа непријатељу. Међутим, не можемо рећи да су наведене војне/борбене тактике суштински изум савременог доба, с обзиром на то да су манипулација информацијама, покушај „пресретања порука“, шпијунирање, прислушкивање и слично, борбене тактике које су коришћене од самог почетка историје ратовања, с тим да су, наравно, биле прилагођене могућностима и условима који су били актуелни у датом историјском тренутку.

Иако идентитетски ратови постоје од давнина, они су у савременом добу постали веома чести и један су од најзаступљенијих облика ратовања. Без обзира на то што наизглед делује да савремени идентитетски ратови немају глобални карактер јер се воде између две идентитетске групе, а не између две или више држава, они су и те како глобални, али се њихова глобалност битно разликује у односу на глобалност, на пример, Првог и Другог светског рата. Док се глобални карактер Првог и Другог светског рата огледа у директном учешћу великог броја држава у рату, глобални карактер савремених идентитетских ратова се огледа, најпре, у индиректном, а неретко и директном, учешћу великог броја држава у решавању поменутих сукоба кроз деловање међународних организација, попут НАТО алијансе, Организације Уједињених нација, ОЕБС-а, Европске уније и слично. Некада

је деловање других држава у решавању савремених сукоба транспарентно, када челни људи одређених држава (најчешће светских сила) отворено стају на страну једне идентитетске групе, помажу њену борбу пружањем финансијске, војне, хуманитарне помоћи, или када одређене државе користе своје право гласа у међународним организацијама, како би одлучиле о судбини неког етничког сукоба. У другим случајевима, учествовање других држава у решавању савремених сукоба може бити прикривено²⁰, али идентитетски рат у некој држави никада није питање које се тиче једино две идентитетске групе које су у сукобу, већ питање које се тиче великог броја држава (нарочито светских сила), зато што је процес глобализације, као неминовни и незаустављиви историјски процес, довео до умрежавања света на високом нивоу и стварања зависног положаја између држава, те се било који догађај у свету тиче, у већој или мањој мери, готово сваке државе.

С обзиром на растућу економску моћ источних држава, која неминовно води порасту њихових „апетита“, што, са друге стране, наводи западне државе да буду још опрезније и у стању приправности како не би изгубиле или умањиле свој утицај у свету, број сукоба и ратова у свету неће бити у паду, већ тај број може само да бележи раст.

ЛИТЕРАТУРА

- Arne Vestad, O. (2008). *Globalni hladni rat*. Beograd: Arhipelag.
- Батавелић, Д. и Никезић, С. (2012). Правни и ванправни приступ решавању друштвених конфликта. У: Б. Ковачевић, Д. Вејновић (прир. и ур.), *Конфликти* (101–114). Бања Лука: Клуб интелектуалаца.
- Bauman, Z. (2010). *Fluidni strah*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Бакић, Ј. (1998). Да ли је западна јавност у Србима препознала непријатеља. *Социолошки истраживања*, XXXII (1), 3–29.
- Бериша, Х. (2013). Основна обележја политичког насиља. *Војно дело*, 65 (2), 165–201.
- Bousquet, A. (2017). A revolution in military affairs? Changing technologies and changing practices of warfare. In: McCarthy, D. R. (Ed.), *Technology and World Politics*. UK: Routledge.
- Бодрожич, И. (2015). Проблемска питања дефинисања тероризма. *Безбедносћ*, 57 (3), 158–178.
- Blank, J. S. (1996). Preparing for the Next War: Reflections on the revolution in Military Affairs. *Strategic Review*, 24 (2), 61–77.
- 20 „У томе је лепота операције у Авганистану“, рекао је Кејси својим колегама. „Обично изгледа као да велики, зли Американци туку староседеоце. У Авганистану је управо супротно. Руси туку нејаке људе. Ми не чинимо ништа да то постане наш рат. Муџахедини имају сву потребну мотивацију. Све што треба да урадимо је да им пружимо још више помоћи“, истакао је шеф ЦИА, Виљем Кејси, једном од својих помоћника за време рата у Авганистану (Arne Vestad, 2008, стр. 473).

- Bžežinski, Z. (1999). *Velika šahovska tabla*. Podgorica: CID
- Vračar, M. i Tikhova, V. (2018). Diskurzivni pristup fenomenu „hibridnog ratovanja“. *Vojno delo*, 70 (3), 317–342.
- Вулетић, Д. (2018). Психолошка димензија хибридног ратовања. *Војно дело*, 70 (6), 274–281.
- Вуковић, Н. (2018). Концепт рата четврте генерације – генеза, елементи и значај. *Војно дело*, 70 (5), 236–254.
- Вукоичић, Ј. (2012). Рат и национални идентитет. *Полиџеиа*, 2 (3), 177–197.
- Влајнић, Ј. (2016). Правни основ унилатералне хуманитарне интервенције. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 50 (1), 331–354.
- Gidens, E. (2007). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Гидс, Д. (2001). Извори југословенског ратног сукоба. *Социолошки преглед*, XXXV (3–4), 177–211.
- Damjanović, D. (2017). Types of information warfare and examples of malicious programs of information warfare. *Vojnotehnički glasnik/Military technical courier*, 65 (4), 1044–1059.
- Делибашић, Д., Талијан, М., Јевтић, Д. (2017). Физиономија савремених оружаних сукоба кроз призму оружаног сукоба у Украјини. *Војно дело*, 69 (1), 9–30.
- Dombrowski, P. & Ross, A. (2008). The Revolution in Military Affairs, Transformation and the Defence Industry. *Security Challenges*, 4 (4), 13–38.
- Deaconescu, I. (2007). Terrorism and Transnational Violence. U: C. Avram (prir. i ur.), *The world as a Battle Field* (33–38). Panciova: Libertatea.
- Ђорђевић, Д., Мачек, З., Бјеговић, М. (2018). Одређење рата у савременој политичкој теорији. *Војно дело*, 70 (5), 118–143.
- Бокић, Б. (2015). Злочини ОВК: масовна гробница Малишево. *Безбедносћ*, 57 (3), 122–141.
- Бокић, Б. (2016). Злочин ОВК – гранатирање српске пијаце у селу Бресје. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 46 (2), 343–363.
- Echevarria, J. A. (2005). *Fourth-generation War and other Myths*. Доступно на: https://pdfs.semanticscholar.org/482f/e5210f2d0ed1a93bcb7c7734a727e4473cec.pdf?_ga=2.189629611.1480452266.1579465261-1607587942.1579267972
- Zekavica, R. (2018). Postanak države i prvi oblici policijske organizacije u starom veku. *Nauka, bezbednost, policija*, 23 (1), 1–14.
- Jayachandran, C. J. (2009). Evolution of War into the Fourth Generation: A Historical Perspective. *CLAWS Journal*, 161–183.
- Јeftić, Z., Mišev, G., Obradović, Ž., Stanojević, P. (2018). Savremeni konflikti i njihove tendencije. *Vojno delo*, 70 (7), 23–40.
- Kaldor, M. (2005). *Novi i stari ratovi: organizovano nasilje u globalizovanoj eri*. Beograd: Časopis Beogradski krug.
- Krstić, M. (2016). Izazov definisanja savremenog terorizma. *Vojno delo*, 68 (3), 288–301.

- Курмон, Б. и Ридникар, Д. (2003). *Асиметрични рајдови: сукоди јуче и данас, тероризам и нове ирејње*. Београд: Војна штампарија.
- Khan, A. (2010). *A response to Fourth Generation Warfare*. Singapore: S. Rajaratnam School of International Studies.
- Краговић, Б. (2011). *Друшћивене промене: медији у глобалном году* (одбрањени мастер рад). Филозофски факултет, Косовска Митровица.
- Lind, W., Nightengale, K., Schmitt, J., Sutton, J., Wilson, G. (1989). The Changing Face of War: Into the Fourth Generation. *Marine Corps Gazette*, October 1989, 22–26. Доступно на: https://pdfs.semanticscholar.org/2fd5/41a48abb544e1cd8dde7bdbd1fd8634b623d.pdf?_ga=2.204779280.1480452266.1579465261-1607587942.1579267972
- Malešević, S. (2011). *Sociologija rata i nasilja*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.
- Marty, D. (2010). *Inhuman treatment of people and illicit trafficking in human organs in Kosovo*. Parliamentary Assembly: Committee on Legal Affairs and Human Rights. Доступно на: <https://kossev.info/wp-content/uploads/public/dokumenti/dick%20marty.pdf>
- Митровић, М. (2017). Хибридно ратовање и асиметричне безбедносне претње. *Војно дело*, 69 (5), 333–347.
- Митровић, М. (2018). Јавна дипломатија у парадигми хибридног концепта сукоба. *Војно дело*, 70 (2), 309–325.
- Милошевић, Д. (2019). Хибридни сукоб – постмодерни рат, ново лице старе појаве. *Војно дело*, 71 (1), 172–183.
- Миленковић, М. (2017). Насилна промена режима као садржај хибридног рата. *Војно дело*, 69 (6), 316–329.
- Миленковић, М. (2017). Етнички конфликт у Украјини са становишта неореализма. *Војно дело*, 69 (2), 24–36.
- Миладиновић, С. (2006). Питање социјалног идентитета националних мањина и евроинтеграцијски процеси у Србији. *Социолошки ирејлед*, XXX (2), 207–245.
- Mikas, R. (2007). Fenomen „privatnih vojnih organizacija“: nezaobilazne komponente u sukobima 21. stoljeća. *Polemos*, 10 (2), 85–107.
- NEAG, M. M. (2016). A New Typology of War – The Hybrid War. *Military Art and Science*, 81 (1), 14–20.
- Николић, Н. (2017). Стратејска раскршћа и хибридни рат – нови феномен или ново име за старе приступе конфликтима. *Војно дело*, 69 (8), 31–38.
- Павловић, М., Бонцић, Д., Гаталовић, М., Пантелић, И., Антонић, Г., Миликић, Р. (2012). *Косово и Мејхоџа: век важних догађаја: 1912–2012*. Београд: Институт за савремену историју.
- Реџулић, М. (2005). *Globalizacija: dva lika sveta*. Београд: Гутенбергова галаксија.
- Ранчић, И. и Бериша, Х. (2018). Хибридни рат – мит или стварност. *Војно дело*, 70 (5), 255–271.
- Раичевић, Н. (2014). Предлози за будуће регулисање хуманитарне интервенције. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 67, 221–238.

- Радушки, Н. (2001). Националне мањине и међуетнички односи на Балкану. *Социолошки ѓреїлег*, XXXV (1–2), 75–91.
- Ростовцев, М. (2004). *Исторїја сїарої свеїа*. Београд: FAMILLET.
- Савић, М. (2009). Етика хуманитарних интервенција. *Социолошки ѓреїлег*, XLIII (4), 525–543.
- Стевановић, О. (2012). Објекти напада и последице албанског тероризма на Косову и Метохији. У: Б. Јовановић, У. Шуваковић (прир. и ур.), *Косово и Меїохија: 1912–2012 (753–770)*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Tesar, F. (2019). *Etnički konflikti: na Balkanu i ne samo tu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Трипковић, М. (2005). Етнички сукоби у мултикултурним друштвима и (не)могућности њиховог предупређивања. *Социолошки ѓреїлег*, XXXIX (2), 99–121.
- Трипковић, М. (2008). Антрополошка димензија етничких сукоба. *Социолошки ѓреїлег*, XLII (3), 307–323.
- Хантингтон, С. (2000). *Сукод цивилизација*. Подгорица: ЦИД.
- Hantington, S. (2004). *Vojnik i država: teorija i politika civilno-vojnih odnosa*. Beograd: Centar za studije Jugoistočne Evrope – Fakultet političkih nauka – Diplomatska akademija.
- Hejvud, E. (2004). *Politika*. Beograd: Clio.
- Horgan, J. (2014). *Kraj ratovanja*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.
- Hoffman, G. F. (2007). *Conflict in 21st Century: The Rise of Hybrid Wars*. Virginia: Potomac Institute for Policy Studies.
- Чаѓаркапа, М. (2007). Улога медијске и психолошке пропаганде у савременом рату са посебним освртом на оружане сукобе у дившој Југославији. *Зборник рагова Филозофскої факултїеїа у Пришћини*, 37, 441–452.
- Шуваковић, У. (2011). Век сепаратистичког насиља косовских Албанаца над Србима и другим грађанима неалбанске националности (1912–2012). У: Д. Маликовић, У. Шуваковић, О. Стевановић (прир. и ур.), *Полиїичко насиље (143–166)*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Шуваковић, У. (2014). *Транзиција: ѓрилої социолошком ѓроучавању грушїивених ѓромена*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Пришћини.
- Šuvaković, U. (2017). Izolacionizam kao reakcija na globalizam. U: V. Vukotić, D. Šuković, M. Rašević, Z. Lutovac, V. Goati (prir. i ur.), *Globalizacija i izolacionizam (250–257)*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja.
- Šćekić, R. (2012). Rat i propaganda – istorijski osvrt, primjeri i analize. *Vojno delo*, 64 (3), 389–401.

АНЂЕЛА Н. ЂОРЂЕВИЋ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA

FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

GLOBAL CONFLICTS OF THE MODERN ERA
– CHARACTERISTICS AND MANIFESTATIONS

Summary

Despite the fact that the modern conflicts are mainly led in the territory of one state, they still have a global character. Their globality is different from the globality of the First and Second World War, in which the whole world participated directly. The globality of the modern conflicts is reflected in the fact that they are directly or indirectly affecting many countries, whose interests are threatened as a result of these conflicts, as well as direct or indirect participation of many countries, particularly world powers, in their resolution. The participation of other countries in resolving modern conflicts is reflected both in direct military intervention, as well as functioning through different international organizations and associations (such as the United Nations, NATO, and the European Union).

Global nature of modern conflicts is mostly expressed in economic, political, and military strengthening of Russia, China, and other eastern countries which curbed the absolute dominance of the West, primarily the United States. Consequently, the interests of the United States have become endangered, and the interests of the state on the rise is increasing, and the possibility of their achievement is all the more realistic, which further strengthens the tensions around the world.

Key words: conflicts; the modern era; globalization; world powers; international organizations.

ЗОРАН Д. НЕДЕЉКОВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

КУЛТУРА САВРЕМЕНОГ ГРАДА ИЗМЕЂУ УТОПИЈЕ И ФУТУРОЛОГИЈЕ

У раду ће на основу одговарајуће литературе бити критички преиспитани појмови утопије, футурологије и социологије културе. Кроз неколико историјских пресека, усмерићемо истраживање тамо где се укрштају време и простор града и покушаћемо дати одговор на питање како избећи парадокс да се могуће остварење утопијског модела будућег друштва не претвори у дистопију, о којој је тако пророчки писао Велс у делу *Острво доктора Мора*. Предмет овог истраживања биће острвска култура града и посебан, затворен као шкољка острвски менталитет појединца. Ми ћемо ову идеју разрадити ослањајући се на Русоову мисао да град чине пре свега грађани. У раду ће се теоријски осветлити утопијска слика градова – острва, почев од Платонове *Аџланџиде* преко *Нове Аџланџиде* Бекона, па до научнофантастичних представа подводног града К. Абеа и *Галаџајоса* К. Вонегата. Острвска природа културе града је друштвени свет за себе, поменути француски просветитељ је указао на то да је острво првобитни чувар језика (ми бисмо додали покретача култура и цивилизација, говор је духовно решење квадратуре круга културе и цивилизације). Аутентична култура је острво за себе, савремени мегалополиси умрежени дигиталном технологијом сачињавају својеврстан архипелаг будућег цивилизацијског екуменополиса, где би сваки робинзоновски, пустоловни карактер појединца који није заборавио да се нада поново пронашао своје уточиште.

Кључне речи: острво; град; култура; цивилизација; екуменополис; мегалополис.

---

1 zoramino@gmail.com

МЕСЕЧАРЕЊЕ ИЗМЕЂУ СТВАРНОСТИ И УТОПИЈЕ

Егзистирамо у времену, у којем Расел Џекоди (2002) пише о смрти утопије и напуштању наде. Као да се налазимо пред разваљеним вратима Дантеовог пакла или будућности са непожељним *групим* јер смо изгубивши себе напустили и оне који су били око нас и због којих смо тражили и налазили смисао сопственог постојања. Почињемо да сумњамо како је Сартр ипак био у праву када је пакао преместио из песничке маште, религиозне свести и оностраног света у друштвени живот човека изјавом: „Пакао су Други“ (Sartre, 1981, стр. 87). Али издвојити се из масе и бити личност основни је императив човека (бића слободног да мисли док мисли да је слободан).

Историчар утопије Жан Сервије сматра да је утопијско мишљење нераздвајно од психе човека, нека врста будног сна, без чијег унутрашњег гласа појединац не може да схвати свој индивидуални и друштвени живот, то је истовремено и мишљење које је за његову егзистенцију мач са две оштрице, идеја која се може окренути и против његових хуманих вредности: „Све утопије су хтеле да буду религија Човека, штедећи га од неспокојства размишљања о смислу његове земаљске авантуре и пружајући му утопију као крајњи и једини циљ његовог постојања у тој мери да смо у искушењу да их поредимо са најгорим тоталитарним режимима“ (Servije, 2005, стр. 18). Али шта значи сањати будан?² Да ли смемо тако месечарити између појма и реалности? Препустити се осећању свемоћи које нам технологија ХХI века подмеће као да смо ми господари света машина. И док нас машина опслужује, не доводи ли нас повремено у недоумицу да ли смо заиста ми ти који је контролишемо или смо башу том тренутку под њеном контролом.

Машински систем је увукао *homo consumens*-а у његову структуру, појединац није у духу *moderne* – човек од акције, већ од реакције. Сада аутомобил више вози човека него човек аутомобил. Просечан потрошач додиром прста укључује телефон, телевизор, компјутер, прекидач за светло или можда лифт, и ако остане у мраку заглављен између спратова тек тада схвата

2 Шта значи бити будан? Већина људи има потребу да прича само да би скренула пажњу на себе, лошу навику које не може да се ослободи, као што месечар има лажну свест да не види никог у тренуцима свог путовања. Замислите да вас неко напет слуша док говорите у сну, повезује сваки неизговорени слог и остатак речи. Чак вам и поставља сумњива питања, док ви без сопствене воље одговарате све оно што би он желео да чује. Тај душебрижник стоји изнад вас и понаша се као зловољни лекар који пацијента шамара док буди из наркозе не би ли сазнао последњу тајну његове личности: да нема личност. Тек тада ће вам дозволити да се сетите, да сте све време разговора са њим били будни, да сте умислили како је он непостојећи превртљиви лик из вашег сна, кога, кад вам се прохте лако можете претворити у било шта, јер је само симболични део вашег тока свести. Да је он ваш елемент и ви његова целина. Стога, не сањајте да сте свемоћни јер сневач будном никада није успео да постави питање.

узалудност свог положаја, беспомоћан као старозаветни пророк Јона у утроби кита. Али ово људско поверење у непогрешивост машине, ма колико у својим најоптимистичнијим предвиђањима у блиској будућности замишљао себе као господара – а робота као слугу, може га довести у подређени положај, са лажном свешћу да влада ситуацијом.

Савремена технологија (која је превасходно у служби приватних корпорација) све више удаљује човека од човека, под мотом да човека приближи човеку. Француски теоретичар културе и урбаниста Пол Вирилио у свом делу *Кријични њросџор* (Virilio, 2011) сведочи о скраћивању физичког простора између људи, и та мера која умањује растојање између две тачке, па биле оне два града, два острва, два континента, две планете, постаје „дрзина“. Због принуде да мора да реагује благовремено на свеопште убрзање кретања материјалног и друштвеног света човечија природа почиње да бива аутоматизирана. Друштвени односи су више реакције него акције самосвесних слободних људских бића. Још је Доситеј Обрадовић у свом *Мезимцу* (Обрадовић, 1961, стр. 332) писао да човек не сме својевољно да се претвори у макину. Што је друштво материјално богатије утолико постоји већа опасност да заменимо самосталну, слободну одлуку, новонасталим духовним механизмом опонашања и повлађивања ауторитету јавног мњења, колективу или његовом вођи.

ДВЕ АТЛАНТИДЕ

У античко доба, време и простор су биле апсолутне категорије мишљења. Несклоност ка историјској свести, ка окретању унатраг, у прошлост, била је одлика старогрчких мислилаца. Мисао о вечном понављању у макро и микрокосмосу (при чему време није узимано као толико битан параметар колико се данас, иако релативизовано, употребљава у астрофизици) није спречавала Платона да замисли хармонично уређену државу. Ако се позива на прошлост он својевољно бира пре митолошки него историјски пут осветљавања савршеног друштва као прототипа златног доба, коме у будућности треба тежити. Ипак, у дијалогу *Кријица*, када жели да говори о друштву какво не би требало да буде, помиње Атлантиду као својеврсну антитезу његове идеалне државе.

Занимљиво је да је поменути Атлантида острво које се налази изван медитеранског басена, са оне стране Хераклитових стубова (Гибралтарског мореуза). Дакле, ван познатих поморских путева, по Платону, живе Атлантиђани са својим особеним острвским менталитетом самодовољности, затворености у своје изоловано друштво, и неповерљивости према случајним странцима. Град Атлантиђана састојао се од концентричних кругова земље и морске воде, потребу за скривањем од других цивилизација Пла-

тон објашњава чињеницом да „захваљујући оваквом утврђењу, острво је било недоступно људима, пошто у то време није било ни бродова ни пловидбе“ (Platon, 1983, стр. 185). Такав лавиринт од земљаних бедема испресецаних морским каналима чувала је најпоузданија гарда, ова слика, мимикрија на површини Атлантског океана нам открива намеру острвљана да остану невидљиви очима туђинаца.

Након скоро два миленијума Френсис Бекон пише *Нову Ајланијиду*, дело, у којем је на најједноставнији начин и у одричном облику приказао духовно стање становнике острва Бенсалема: „Ако је човек љубазан и услужан према незнанцима, то показује да је он грађанин света и да његово срце није острво одсечено од других земаља“ (Вејкон, 1967, стр. 44). Нова Атлантида је острво у Тихом океану. Острвљани, окупљени око „Соломоновог дома“, храма науке, свакодневно имају прилику да се упознају са истинским умећем живљења. Научници у тој кући знања врше многобројне експерименте, усавршеном технологијом, непознатом остатку Земљине кугле унапређују и стварају нове биљне и животињске врсте. Занимљиво је то да Бекон не заговара знање по себи, науку ради науке, као што је то била уметност ради уметности, већ наговештава нову врсту знања која треба да служи човеку.

Као антитеза овој утопији поменућу дело Херберта Џ. Велса *Осирво доктор Морора* (Велс, 1990). У овом роману, енглески књижевник, иначе пионир научне фантастике, спроводи мисаони експеримент детаљно описујући преображај животиње у недовршеног човека, хибрида, биоинжењерском хируршком техником. Радња се, као у претходно наведеним утопијама, одвија на острву, које није означено ни на једној познатој поморској карти. Доктор Морора претвара јагуара у човека-јагуара, а сличну судбину имају и остале животиње чија је вештачки наметнута ентелехија да постану људска бића. Како време одмиче, оне постепено губе накалењену људску интелигенцију и тек стечену човечност. Услед недовољних сазнања, и неуспелих покушаја доктора Морора, испоставља се да је животињско тело за људски ум било привремено место, утопија од крви и меса.

Овде би се могла повући мисаона паралела између Платонове *Ајланијиде* и Велсовог *Осирва*.

Атлантиђани су били, по Платоновом казивању потомци Посејдона, полубогови, смртници који су током наредних покољења губили оне елементе духовне природе које су их приближавали боговима. У Велсовом научнофантастичном роману можемо да пратимо биолошки преображај и опадање људскости у животињском организму, док је у *Кришији* очито реч о онтолошкој метаморфози полубожанског бића у носиоца душе обичног смртника. Дакле и утопијска и антиутопијска дела се баве опадањем људскости као највеће опасности која може да задеси човечанство. Интере-

сантно је да се под појмом „острво“, подразумева издвојеност и изолованост, стога је итекако подесан као место за нешто неуобичајено, што може да асоцира или на предсказање као што је било Русоово да ће се на острву Корзици родити човек (Наполеон) који ће својим ратним освајањима задивити свет или да се само на таквом топосу може задржати и сачувати живи говор, што не би био случај да не живе на отоку, него би се људи разишли широм континента и тако удаљени брзо заборавили да су икада имали заједнички језик (Ruso, 1993, стр. 62). Острво је била инспирација многим утопистима, споменућу два најславнија дела: *Утопију* (Британска острва) Томаса Мора и *Град сунца* (Цејлон) Томаза Кампанеле. Изгледа да је острво идеално (не)место за утопију као што је Врх литице био за средњевековни град. Снага морских струја и неизмерно водено пространство, са друге стране узвишење и сила гравитације, онемогућавале су лак и брз приступ градовима.

Ако су ово биле предности острва, наведимо и ману, коју је Јевгениј Замјатин представио у својој новели *Осирвљани* подсмевајући се једноличном животу Британаца, истоветном животном стилу центлмена униформне спољашњости у идентичним кућама, улицама, градовима који личе једни на друге као јаје јајету. Аутор ове мало дуже приче саркастично пита свог читаоца: „Да ли сте чули да ће у Парламенту предложити закон о томе да сви Британци имају носеве једнаке дужине?“ (Замјатин, 2015, стр. 38). Ето примера где се руски књижевник отворено подсмева острвском менталитету једне колонијалне монархије која је у деветнаестом веку са САД-ом била „Сцила и Харидба“ за све државе незападних цивилизација.

ЧОВЕК И(ЛИ) МАШИНА

У делу *Гвоздена џејџа* Џек Лондон описује постепено губљење достојанства човека. Људско право на живот сведено је на правила пуког преживљавања. Човек постоји не да би усавршавајући „анатомију“ машине најзад превазишао логику господара и роба која га је подјармљивала од почетака поделе рада већ обрнуто – суштина његове егзистенције дива преокренута тако да је постао роб по други пут док опслужује машину у хијерархизованом индустријском поретку. Овај славни амерички романописац анализира социјални положај људи са понора који у дубоко отуђеним друштвеним односима не смеју да остану усамљени а да се не препусте глумљењу среће и „белој логици“ песимистичког мишљења под утицајем њиховог јединог унутрашњег гласа – краља алкохола.

Гвоздена пета у овом истоименом дисутопијском делу представља олигархију која ће у наредна три века водити бескомпромисан рат против револуционарних борбених група лумпен пролетријата, и све док не прођу

још и четири века Људског братства, неће, по Цеку Лондону, чији је главни јунак Ернест Еверхард већ видео будућност, доћи дан малог човека, зато што је социјална еволуција невероватно спора. За овакву могућу историју човечанства крива је машина јер:

„Нико у индустријској машини није слободан човек осим крупног капиталисте, а није ни он. Видите, господари су сасвим убеђени да имају право у својим поступцима. А то је врховна бесмислица у целој ствари.“ (London, 1977, стр. 319)

Истовремено се одвија двострука наратија *Гвоздене њеће*, нарочито у фуснотама, у којима се радња романа која се тиче основног текста тумачи са удаљености од 700 година после хришћанске епохе. Прича почиње исповешћу Авиде Еверхард, супруге револуционара, пролетерског вође и филозофа почетком XX века. Лондон са неповерењем гледа у могућност да се једном револуцијом може променити друштвени поредак. Она говори о континуираним револуцијама, са неизвесним исходом, јер се повампирени аристократски морал у индустријском друштву не да лако савладати. Индустријски краљ узурпирао је крајем XIX века право власти Платоновог филозофа – краља. Визија будућности овог америчког књижевника прилично је суморна. Овај песимистички поглед на свет је настао из лошег историјског искуства радничке класе, људи који још увек обитавају у потпалубљу брода капиталистичког система. Они који су на палуби могу да се лешкаре на светлости сунца будућности, али изнад њих, на јарболима, и командним мостовима стоје они који су (не)довољно плаћени за свој посао (инжењери, научници, футуролози) не би ли угледали ново копно још непознатог острва и тако ослободили човечанство од морске болести након дуге пловидбе током историје човечанства. Савладати машину и машинизацију друштва за Цека Лондона је као уметника био скоро немогући подухват: „Видео сам будућност и хтео бих да је заборавим“ (London, 1977, стр. 453). Али за друштвеног научника, социолога, императив није видети, већ предвидети и промислити о ономе што је било и што бива на рачун онога што може бити.

Британски социолог културе Луис Мамфорд пише у *Причи о ушћојцама* (Mamford, 2009) како му је било тешко да се ослободи Платоновог утицаја. Тек када је успео да се осамостали од његовог духовног магнетизма, схватио је колико је овај аутентични филозоф дао лош пример утопистима, који су вековима после њега замишљали и заснивали атмосферу међуљудских односа на идејним темељима затвореног типа друштва. Ако је Платон за Мамфорда био одвише строг учитељ будућних утописта, онда је Бекон давао пример „невероватно недоследног“ и детињастог планера будућег људског друштва. У свом делу *Техника и цивилизација* Мамфорд истиче про-

налазак сата у XIII веку, као пресудно откриће механичке направе за мерење времена, која је представљала коначну победу људског ума над природом, метеоролошким временом које је отежавало да се гледа када је облачно у сунчани сат или да се у зимским леденим месецима учитава колико је времена „протекло“ на воденом сату: „Сат, а не парна машина, представља кључну машину модерног индустријског доба“ (Mamford, 2009, стр. 28). Значајну улогу сата у човековој свакодневици поспешило је црквени начин живота који је подразумевао дисциплину и потребу да се у одређено време позову хришћански верници на молитву. Хришћански презир према људском телу као тамници душе пале у грех, изазвао је тада дивљење према машини, савршеном сурогату човекових органских функција. Механика је по речима Мамфорда постала нова религија са својим новим месијом Машином. Али, ето парадокса, који је Мамфорд уочио, јер је град из XIII века био много здравији за урбани живот него Коуктаун из викторијанског доба. Машинизација се по овом социологу и културологу одвијала у три фазе:

- 1) Еотехничка, где се користила се енергија воде и дрвета;
- 2) Палеотехничка, која је употребљавала угаљ и гвожђе;
- 3) Неотехничка, која је користила електричну струју и легуре.

Ове фазе нису хронолошки поређане тако да се стекне утисак како после прве долазе друга и трећа, већ се оне преклапају и прожимају током хиљаду година машинизације друштва. Ипак, овај социолог на једном примеру техно-еволутивног развоја пера за писање, илуструје напредак овог малог, али неопходног културног елемента кроз све три наведене фазе техничке културе. У еотехничком раздобљу пољопривредног друштва користило се гушчије перо, у палеотехничком периоду употребљавало се челично перо као симбол доминације индустрије челика и масовне производње, да би, без обзира што је изумљено још у XVII веку, наливперо данас представљало типичан артефакт неотехничке културе. Овим фазама Мамфорд претпоставља такозвани биотехнички период који се већ назире у догледној будућности, где машине неће бити као до сада анорганска околина беживотних апарата који би само замењивали радника на послу, већ би својом употребном вредношћу саучествовале у обновљеном органском начину живота човека XXI века. Ако је радио-апарат одузео човеку потребу за певањем, фотоапарат за гледањем, аутомобил за ходањем, Мамфорд не може да прећути питање: Како је могуће избећи овакву постепену парализу човека као природног бића?

Ако се некада машина отргла контроли и удаљила од човека, сада је најбољи тренутак да му се машина поново приближи не као његова замена већ као биотехнолошки предуслов за животније окружење.

Уколико бисмо машину схватили као протезу људског тела, како размишља Умберто Еко у *Историји лејоше* (Еко, 2004), а зграду у градској четврти као машину за становање (како је Ле Корбизије³ видео човеково модерно станиште), могли бисмо се онда запитати какве користи имамо од машинизације друштва, у којем би тако пројектовано стамбено насеље било попут архипелага зграда – острва (обновљених Фуријеових фаланги са по 1.600 станара). У идејном пројекту зграде од армираног бетона, са кровном баштом, Корбизије је покушао да примени свој принцип *модулора*, по којем је систем пропорција људског тела адекватан концепцији човека као мерила свих ствари. Из тог разлога његов модул човека засићеног материјалном културом нема место укрштања оса тела у висини главе (Христос) или груди (срце је било тежиште код Леонарда да Винчија) него у пределу стомака, што симболизује *homo consumens*-а западне цивилизације. За њега се основни проблем наше епохе решава архитектонским умећем: „Равнотежа у друштву је питање грађења. Закључујемо са овом, одбрањивом, дилемом: Архитектура или Револуција“ (Korbizije, 2014, стр. 224).

То да смо се помоћу техноеволуције машина поново вратили на старогрчки софистички став да је човек мерило свих ствари сведочи и књига *Човек и град* Константиноса Доксијадиса. Он разматра могућност живота човека у Екуменополису, граду – планети, у коме би човек могао изнова да оснује заједницу суседа:

„У милионима оваквих заједница, које ће представљати ћелије будућег Екуменополиса, човек ће поново успоставити демократске тековине на елементарном нивоу, и то изражавањем сопствених жеља и сопственог срца сталним усавршавањем и корекцијом свога деловања“. (Doksijadis, 1982)

Екуменополис би постао архипелаг градова – острва, али не као у научнофантастичном роману *Галајајос* (Vonegat, 2010), где би група отока била уточиште за хибридне људе после апокалипсе. Сваки град би унутар Екуменополиса по овом грчком урбанисти био препознатљив (за Луиса Вирта градови се међусобно разликују по животним стилевима својих грађана). Та урбана острва у океанима неколико постојећих цивилизација, задржаће своје културно језгро једино ако се одупру процесу акултурације који траје вековима.

Након наведених утопистичких визија градова можемо поставити питање: Како да се размишљајући о идеалном друштву не упадне у замку тоталитаризма затвореног друштва и не подлегне урбаном немиру. Седам

3 „Кућа је машина за становање. Купатила, сунце, топла вода, хладна вода, температура по жељи, чување хране, хигијена, лепота пропорција. Фотеља је машина за седење, итд.: Мапл (Maple) је показао пут. Крчази су машине које служе умивању...“ (Korbizije, 2014, стр. 73).

милијарди људи на планети, обухваћени мрежом унутар различитих градских језгара екуменополиса, неће лако успети да избегне политичко-економске замке гвозденог закона олигархије, и неће моћи да се сачува од на-долазећег урбаног песимизма, ма колико њихова друштва заступала демократски систем.

Познати футуролог Херман Кан (Kahn, 1976) своја предвиђања почиње од идеје да би човечанство имало бољу будућност уколико би група стручњака из различитих области друштвених и природних наука размишљала усредсредивши се на циљеве који су оствариви у краћем временском периоду, него у бесконачној сутрашњици као што је то карактеристика утопистичких дела и научнофантастичних романа са елементима дистопије. И даље остаје отворено питање да ли је Кан одиста знао шта су стварне потребе човечанства ако би се човеку одузело право на наду.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Ниједан лист у крошњи дрвета није исти, ни влати траве на ливади, ниједна пахуља која пада нема истоветну структуру, ни галаксије у нама познатом свемиру, и ниједна личност нема свог двојника – јер онда не би била то што јесте. И када би културе постале сличне, или градови почели да бивају идентични, изгубила би се особеност човека као природног бића. Али шта је то што нас обезличава и укалупљује у исти друштвени калуп? Шта је то што смо изгубили, да смо престали да се разликујемо? Утопијски поглед на свет један је од могућих одговора на ово питање. Повратак наде, као једне од хришћанских врлина. Други одговор. Људи који се не надају су слични кловновима. Робот уме да одговори на питање, али не уме да га постави, не може да се нада или машта. Нада људе чини различитим, јер сачињава њихово првобитно духовно искуство, у чијем корену се налазе страх и поуздање (ако је веровати Платону) који прожимају сваког човека на њему својствен начин као природног бића. Нада је асинхрона времену којем робују јединке у безнадежном машинском поретку. Утопијски начин мишљења мора бити прожет надом као мерилом одговорности оних који желе: бити виши и нешто више, али не само за себе већ и за друге. Јер нада је жеља која зависи и од других, а без другог друштво не постоји. Једино таква утопија се може назвати аутентичном утопијом.

И данас нас опомиње Велсов роман *Временска машина* и упозорава да је главни непријатељ човечанства оно што не постоји, али га ипак има као предмет наше мисли: мерљиво – време, које смо сами измислили почев од пешчаног, сунчаног, воденог и механичког сата. Замишљати културе живљења (у орбити попут градова сателита, вештачких острва који би кружили око планете Земље, или градова на дну океана као у научнофантастич-

ном делу *Четврто међуледено доба* (Abe, 1979) или полиса – планета у нашем или неком другом сунчевом систему) корисно је само у случају ако човек није заборавио да се нада и штетно ако је изгубио сваку наду. Димензија простор-време је једна категорија у астрофизици коју не можемо попут Зенона да одвајамо, као што не можемо да изузимамо културу од града и град од културе, и наду од утопије.

ЛИТЕРАТУРА

- Велс, Х. Ц. (1990). *Осврво докшора Морао*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Замјатин, Ј. (2015). *Осврљани*. Београд: Службени гласник.
- Обрадовић, Д. (1961). *Садрана дела II*. Београд: Просвета.
- Abe, K. (1979). *Četvrto međuledeno doba*. Beograd: Kentaur.
- Bejkon, F. (1967). *Eseji, Nova Atlantida*. Beograd: Kultura.
- Doksijadis, K. (1982). *Čovek i grad*. Beograd: Nolit.
- Eko, U. (2004). *Istorija lepote*. Beograd: Plato.
- Kahn, H. (1976). *Slijedećih 200 godina*. Zagreb: Stvarnost.
- Le Korbizije. (2014). *Ka pravoj arhitekturi*. Beograd: Građevinska knjiga.
- London, Dž. (1977). *Ljudi sa ponora; Gvozdena peta*. Beograd: BIGZ.
- Mamford, L. (2009). *Priča o utopijama*. Čačak: Gradac.
- Mamford, L. (2009). *Tehnika i civilizacija*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Platon. (1983). *Meneksen; Fileb; Kritija*. Beograd: BIGZ.
- Rasel, Dž. (2002). *Kraj utopije*. Beograd: Beogradski krug.
- Ruso, Ž-Ž. (1993). *Društveni ugovor; O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima; Rasprava o naukama i umetnostima*. Beograd: Filip Višnjić.
- Sartr, Ž-P. (1981). *Drame*. Beograd: Nolit.
- Servije, Ž. (2005). *Istorija utopije*. Beograd: Clio.
- Vels, H. Dž. (2017). *Ukradeni bacil; Vremeplov*. Beograd: Otvorena knjiga.
- Virilio, P. (2011). *Kritični prostor*. Čačak: Gradac.
- Vonegat, K. (2010). *Galapagos*. Beograd: Beli Put.

ZORAN D. NEDELJKOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA

FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

THE CULTURE OF THE MODERN CITY BETWEEN UTOPIA AND FUTUROLOGY

Summary

In this paper, the terms of utopia, futurology, and sociology of culture will be critically reviewed on the basis of appropriate literature. Through several historical sections, we will focus research where time and space of the city are crossed. We will try to give an answer to the question of how to avoid the paradox so that the possible realization of the utopian model of a future society does not turn into a dystopia, which Wells wrote about in his work *The Island of Doctor Moreau*. The subject of this research will be the island culture of the city and the particular, sealed as a shell, island mentality of the individual. We will elaborate this idea by relying on Rousseau's idea that the city is primarily made up of citizens. The paper will shed light on the utopian image of cities ranging from Plato's *Atlantis* to Bacon's *New Atlantis*, including works of science fiction such as K. Abe's *Underwater City* and Vonnegut's *Galapagos*. The island nature of the culture of the city is a social world for itself, the aforementioned French enlightener pointed out that the island is the original guardian of the language—we would also add, the initiator of culture and civilization as speech is a spiritual solution to the square of the circle of culture and civilization. Authentic culture is an island of itself, modern megalopolises crossed by digital technology constitute a unique archipelago of the future civilization ecumenopolis, where every Robinson's adventurous character of the individual who has not forgotten how to hope would again find his refuge.

Keywords: island; city; culture; civilization; ecumenopolis; megalopolis.

ЈОВО М. МЕДОЈЕВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА ГЕОГРАФИЈУ

САША А. МИЛОСАВЉЕВИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА ГЕОГРАФИЈУ

ГЕОДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ОД 1999. ДО 2019. ГОДИНЕ

Двадесет година након завршетка сукоба на простору Аутономне Покрајине Косово и Метохија, овај део Балканског полуострва и данас је централни политички проблем Европе. Можемо констатовати да нигде на Европском континенту данас не постоје таква сегрегација становништва и тако динамични геодемографски процеси као што је случај са Косовом и Метохијом. Демографски процеси који су започети 1999. године и данас трају, и њихове последице су несагледиве за српски народ и за Републику Србију. Срби и данас живе у егзодусу, гетоима, обесправљени, протерани са вековних огњишта, порушених домова и цркава. Република Србија кроз *Страјтеију одрживој ојсџанка српске заједнице на Косову и Метохији* спроводи низ мера и активности да заштити и очува национални и државни интерес у очувању српске заједнице на Косову и Метохији.

Кључне речи: Косово и Метохија; Срби; демографски процеси.

Увод

Клајв Болдвин³, независни експерт УН-а за мањинска права, тврди да „нигде у Европи не постоји таква сегрегација као што је случај на Косову и Ме-

---

1 jovo.medojevic@pr.ac.rs

2 sasa.milosavljevic@pr.ac.rs

3 Клајв Болдвин, независни експерт УН-а за мањинска права.

тохији. Стотине хиљада Срба, Рома и Ашкалија је расељено са својих огњишта. Нигде не постоји толики број етнички чистих градова и села као што је случај са Косовом и Метохијом. Нигде не постоји толики страх међу припадницима мањинских заједница од узнемиравања само због своје етничке припадности. Сасвим је вероватно да нигде у Европи не постоји толики ризик од могућег етничког чишћења у блиској будућности, или чак опасности од геноцида као што постоји на Косову и Метохији“ (Деспотовић, 2017, стр. 31). Сукоб на територији Аутономне Покрајине Косово и Метохија започео је крајем 1998. године и достигао је врхунац бомбардовањем Савезне Републике Југославије од стране НАТО-а⁴ које је трајало од 24. марта до 10. јуна 1999. године. Борбе су престале потписивањем „Кумановског војно-техничког споразума“.⁵ Савет безбедности Уједињених нација, 10. јуна 1999. године, усвојио је Резолуцију 1244 којом је српска Аутономна Покрајина Косово и Метохија (у документима се помиње Косово) установљена као међународни протекторат. Резолуцијом 1244 формирана је и Привремена административна мисија Уједињених нација на Косову – УНМИК⁶ са мисијом и мандатом Уједињених нација на Косову и Метохији за „помоћ Савету безбедности у постизању свеобухватног циља, да обезбеди услове за миран и нормалан живот за све становнике Космета и унапреди регионалну стабилност на Западном Балкану“ (Јовановић, 2019, стр. 160). Међународне војне снаге КФОР⁷ (енгл. Kosovo Force) такође формиране на основу Резолуције 1244, предвођене НАТО-ом ушле су на територију АП Косово и Метохија 12. јуна 1999. године, као снаге за спровођење мира по мандату Уједињених нација. Такође, КФОР-у је поверено успостављање и одржавање безбедности на Косову и Метохији и као део дужности КФОР-а је стварање безбедног окружења које би омогућило избеглицама и расељеним лицима да се без бојазни врате својим домовима (Јовановић, 2019).

Након повлачења српских безбедносних снага са целокупне територије АП Косова и Метохије и уласка мировних војних снага у Српску покрајину, „наредних месеци, под покровитељством западних војски, следи албанска одмазда, која за последицу има небројена убиства, киднаповања и злостављања неалбанског становништва“ (Оцић, 2019).

4 НАТО је скраћеница од енглеског назива за North Atlantic Treaty Organization (Организација Северноатлантског споразума).

5 Војно-технички споразум између Безбедоносних међународних снага (КФОР) и Влада Савезне Републике Југославије и Владе Републике Србије тзв. „Кумановски споразум“, потписан је 9. јуна 1999. године у Куманову. Преузето са <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19947/1.10.2019>.

6 УНМИК (*United Nations Interim Administration Mission in Kosovo*), <https://unmik.unmissions.org/sr>

7 КФОР, скраћеница за Kosovo Force (Косовске снаге). Преузето са: <https://jfcnaples.nato.int/kfor/about-us/history>

Циљ рада је детерминисање Аутономне Покрајине Косово и Метохија као регије која је неодвојиви део Републике Србије. Такође, геодемографским методолошким истраживањима, имамо за циљ да укажемо на нова и сублимирамо досадашња истраживања у функцији утврђивања научних чињеница веома сложених друштвено-географских процеса који су захватили простор АП Косово и Метохија.

Геодемографске детерминанте на Косову и Метохији, које смо проучавали за период од 1999. до 2019. године, јасно указују на веома комплексне геодемографске процесе који су задесили Косово и Метохију, српску заједницу и друге националне мањине. Изградња мулти-етничког и мулти-културалног Косова и Метохије за којим се тежи у пракси се не спроводи. Преко 100.000 Срба и припадника осталих неалбанских заједница живи на Косову и Метохији у изолованим енклавама, са ограниченом слободом кретања, без економског ослонаца и без приступа јавним установама. Велики број косовских Срба је киднапован или су нестали након доласка УН-а и КФОР-а. И поред успостављања сарадње са међународном Комисијом за нестала лица сви досадашњи покушаји нису дали значајне резултате.⁸

Организација повратка (избеглих и прогнаних) током 2002. године није дала резултате. Тешка економска и социјална ситуација и политичка нестабилност на Косову и Метохији погађају подједнако и Албанце и Србе као и све друге становнике Косова и Метохије. Двадесет година након окончања сукоба на Косову и Метохији, број избеглих (ИРЛ)⁹ са овог простора је 223.081, од којих је 206.879 избегло у Србију, а 16.202 је избегло у Црну Гору.¹⁰ Број расељених Рома, Ашкалија и Египћана са простора Косова и Метохије процењује се на 100.000. Процењује се да данас на Косову и Метохији живи око 1.800.000 становника, од којих су 92% Албанци, док 8% чине остали народи (Милосављевић и Пунишић, 2012).

ДЕМОГРАФСКЕ ПОСЛЕДИЦЕ УСЛОВЉЕНЕ УБИЈАЊЕМ И ПРОГОНОМ СРБА И ДРУГИХ НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА

Авио-бомбардовања (од 24. марта до 10. јуна 1999. године) Косова и Метохије од стране НАТО алијансе утицала су на крупне демографске промене са несагледивим последицама не само за Србе на Космету већ за свеколики

8 Сјисак киднапованих Срба на Косову и Метохији од 13. јуна 1999. до 1. марта 2001 (150–187). Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве. Београд, 2003.

9 ИРЛ је скраћеница која се користи за интерно расељена лица.

10 Подаци УНХЦР-а за март 2007. године. Преузето са <https://www.unhcr.org/see/where-we-work/kosovo>

српски народ (Медојевић, 2005, стр. 445–450). Таква страдања¹¹ једног народа, савремени свет не памти од Другог светског рата. Поводом НАТО агресије, академик Добрица Ћосић, записа „Започињемо тотално неизвестан живот. Сада су нам сати–дани, дани–седмице, седмице–месеци, месеци–године. У том убрзавању и скраћивању времена, све ће се изменити. Настаје друга и непозната Србија – држава жртва, страдања, принуде и неминовне промене поретка“ (Ћосић, 2004, стр. 114). Статистичка анализа убијених на Косову и Метохији током НАТО агресије, до данас, није урађена у потпуности. Стране институције као што су: *American Bar Association Central and East European Law Initiative (ABA/CEELI)* (Terry, 1999) и *American Association for the Advancement of Science (AAAS)*¹² у сарадњи са више невладиних организација урадиле су статистичку анализу убијених на Космету. Ове студије су једностране јер обрађују само албанско становништво, док се убијени, киднаповани¹³ и прогнани Срби у периоду од 20. марта до 12. јуна 1999. године у страним извештајима ретко или никако не помињу (Пантелић, 2008). До данас, најсадржајнији попис убијених и страдалих Срба на Косову и Метохији током 1999. године урадила је Српска православна црква.¹⁴ Након повлачења српских безбедносних снага са целокупне територије Косова и Метохије и уласка мировних војних снага у српску покрајину, косовски Албанци су терористичким нападима над Србима¹⁵ и другим неалбанским становништвом: Црногорцима¹⁶, Горанцима¹⁷, Бошњацима¹⁸, Ромима¹⁹,

11 *Sudbina Srba, Crnogoraca, Roma, Bošnjaka i Aškalija nestalih na Kosovu / Fond za humanitarno pravo*. Београд: Фонд за хуманитарно право, 2005. Преузето са: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/07/Sudbina_Srba_Crnogoraca_Roma_Bosnjaka_i_Askalija_nestalih_na_Kosovu.pdf

12 American association for the advancement of science. Преузето са: <https://www.aaas.org/>

13 *Списак киднапованих Срба на Косову и Метохији од 13. јуна 1999. до 1. марта 2001*. Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве. Београд, 2003, стр. 150 – 187;

14 *Срби (списак) убијених на Косову и Метохији* (2003). Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, 104–149.

15 Almhofer, W. (2010). *Profil zajednica na Kosovu. Profil zajednice Kosovski Srbi*. OSCE (Organization for security and Co-operation in Europe Mission in Kosovo, 226–282.

16 Almhofer, W. (2010). *Profil zajednica na Kosovu. Profil zajednice Kosovski Crnogorci*. OSCE (Organization for security and Co-operation in Europe Mission in Kosovo, 170–184.

17 Almhofer, W. (2010). *Profil zajednica na Kosovu. Profil zajednice Goranci*. OSCE (Organization for security and Co-operation in Europe Mission in Kosovo, 146–168.

18 Almhofer, W. (2010). *Profil zajednica na Kosovu. Profil zajednice Bošnjaci*. OSCE (Organization for security and Co-operation in Europe Mission in Kosovo, 74–102.

19 Almhofer, W. (2010). *Profil zajednica na Kosovu. Profil zajednice Romi*. OSCE (Organization for security and Co-operation in Europe Mission in Kosovo, 186–223.

Ашкалијама²⁰, Египћанима²¹, извршили њихов прогон са Косова и Метохије (Милосављевић и Пунишић, 2012).

ТАБЕЛА 1: ПРЕГЛЕД БРОЈА ИНТЕРНО РАСЕЉЕНИХ И ИЗБЕГЛИХ ЛИЦА РАСЕЉЕНИХ СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ ПО ОПШТИНАМА (СТАЊЕ ОД 1. ДЕЦЕМБРА 2006. ГОДИНЕ)^А

ОПШТИНА РАСЕЉЕЊА	БР. ИНТЕРНО РАСЕЉ. У СРБИЈИ	%
ДЕЧАНИ	890	0,4
БАКОВИЦА	4.815	2,3
ГЛОГОВАЦ	152	0,1
ГЊИЛАНЕ	14.446	7,0
ГОРА	5.149	2,5
ИСТОК	9.380	4,5
КАЧАНИК	373	0,2
КЛИНА	8.661	4,2
КОСОВО ПОЉЕ	12.047	5,8
КОСОВСКА КАМЕНИЦА	9.803	4,7
КОСОВСКА МИТРОВИЦА	8.609	4,2
ЛЕПОСАВИЋ	1.152	0,6
ЛИПЉАН	7.361	3,6
НОВО БРДО	1.667	0,8
ОБИЛИЋ	8.042	3,9

^а *Интерно расељена и истројана лица са Косова и Метохије.* Влада Републике Србије. Координациони центар за Косово и Метохију. Преузето са: <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/20031>

Стање на Косову и Метохији обележава драматично исељавање српског и црногорског становништва (Костић, 2000). Укупан број расељених лица са Косова и Метохије износи 242.381, од којих се 212.781 или 87,7% населило на простору Србије, а 29.500 или 12,3% на простору Црне Горе.²² Према округу расељавања, највише расељених лица је са простора Косовског округа

20 Almhofer, W. (2010). *Profil zajednica na Kosovu. Profil zajednice Aškaliје*. OSCE (Organization for security and Co-operation in Europe Mission in Kosovo, 42–71.

21 Almhofer, W. (2010). *Profil zajednica na Kosovu. Profil zajednice Egipćani*. OSCE (Organization for security and Co-operation in Europe Mission in Kosovo, 122–145.

95.555 или 39,4% свих расељених. Привремено расељени из Косовског округа највише су се раселили у Србију, њих 91,4%, док је 8,6% расељених уточиште нашло у Црној Гори. После Косовског, по броју расељених долази Пећки округ са 63.266 интерно расељених или 26,2% расељене популације. Из Пећког округа је 71,1% становништва расељено у Србију, а 28,9% у Црну Гору. Косовско-поморавски округ принудно је напустило 32.287 становника или 13,3% свих расељених. Њихово крајње одредиште је у 99,2% била централна Србија. Призренски округ је напустило 31.015 становника или 12,8% расељене популације. Из Призренског округа у Србију је присилно емигрирало 96,4%, а у Црну Гору 3,6% популације. Најмањи број интерно расељених лица је са простора Косовско-митровачког округа – 18.423 или 8,3%. Из Косовско-митровачког округа већина становништва је емигрирала у Србију 90,9%, док је у Црној Гори привремени смештај пронашло 9,1% становника расељеног из овог округа. У структури интерно расељених лица са Косова и Метохије доминирају Срби, којих је 226.000 или 78,7% расељене популације. Срби су у највећем броју, чак 91,8%, расељени на територију централне Србије, док је удео расељених Срба у Црној Гори 8,2%. Ромска популација је друга по бројности расељених и износи 37.000 или 12,8% свих расељених. Од укупног броја привремено расељених Рома, у Србији их је 81,1%, а у Црној Гори 18,9%. Трећа по бројности привремено расељених лица са Косова и Метохије је етничка група Муслимана, којих је 15.000 или 5,3% расељене популације. У Србији је уточиште нашло 90%, а у Црној Гори 10% интерно расељених Муслимана. Остале етничке заједнице учествују са 9.000 привремено расељених становника, што чини 3,2% свих расељених. За разлику од претходних, остале етничке заједнице су нешто више заступљене у Црној Гори 27,8%, док их је у Србији 72,2% (Милосављевић, 2013). Медојевић и Милосављевић (2013) наглашавају да на Косову и Метохији нема српског становништва у великим градским срединама: Приштини, Урошевцу, Гњилану, Призрену, Пећи, Ђаковици, Подујеву, Вучитрну и јужном делу Косовске Митровице. Српско становништво углавном се задржало у сеоским срединама које су и раније биле настањене Србима, а међусобно су повезане и чине такозване „српске енклаве“. Главни град Покрајине, Приштину, напустило је 23.000 Срба, 6.000 Рома, по 1.000 Муслимана и Турака. Општина Липљан, која је имала 71 насељено место у којима је живело 3.500 Срба, у лето 1999. године њих 1.500 морало је да напусти ова насеља. Око 6.000 Срба данас живи у селима: Горња и Доња Гуштерица, Добротин, Лепина, Ливађе, Радево, Скуланово, Старо Градско и Суви До. Више од 1.500 Срба је протерано и из мултиетничких насеља липљанске општине: Великог Алаша, Магуре, Врела и Словиња. Атар Косова Поља чинило је 18 насељених места, где је

22 *The Kosovo refugee crisis*. UNHCR, 2010, 1–141. Преузето са: <https://www.unhcr.org/afr/3ba0bbeb4.pdf>

живело око 6.000 Срба, да би у јуну 1999. године њих 3.600 са још 2.800 Рома било принуђено да присилно емигрира у сигурнија подручја. У четири насеља: Батусу, Бресју, Кузмину и Угљару живи око 4.000 становника (3.500 Срба и 500 Рома), који су остали у својим домовима и на својим имањима. Из мултиетничких насеља Враголија, Горње и Доње Добрево протерано је 600 Срба и Црногораца. Из општине Обилић, по доласку међународних снага, емигрирало је више од 2.000 Срба и Црногораца и 2.500 Рома. У селима Бабин Мост, Племетина, Рудник и Црквена Водица остало је око 3.000 Срба староседелаца и око 1.000 Рома. Мултиетничка села су у потпуности остала без српског становништва. Из њих је протерано око 700 Срба и 500 Рома. Протеривање није заобишло ни српско становништво из Косовског Поморавља, односно општина Гњилане, Косовска Каменица, Витина и Ново Брдо. Општина Гњилане је имала 57 насељених места са више од 8.000 Срба, 500 Турака и 4.000 Рома. Од јуна 1999. године протерано је 6.000 Срба и 4.000 Рома. У дванаест села, у којима је већину чинило српско становништво, остало је 1.900 породица са више од 10.000 становника. Највећи број Срба живи у Пасјану (2.100), Партешу (1.600), Коретишту (1.300), Доњој Будриги (1.200) и Шилову (1.100). Из мултиетничких насеља протерано је око 160 српских породица са око 2.000 људи. Косовска Каменица је општина која је имала 74 насељена места, чији је значајан број био настањен српским становништвом. Данас, српско становништво живи у Горњем и Доњем Кормињану (1.200), Ранилугу (1.000), Беривојцу (900), Великом Ропотову (800), Ајновцу, Глоговцу и Домороцу по 600. Из мултиетничких насеља: Чараковци, Ораовица, Констанца и Стрезовце своје домове морало је да напусти око 600 Срба. Косовску Каменицу, одмах после доласка међународних снага напустило је око 1.000 Срба и 200 Рома. Општински центар Витину под притисцима је напустило 1.600 Срба. У три села витинске општине: Грабовцу, Грнчару и Клокоту данас живи 500 породица са 2.500 Срба и 100 Рома. У мултиетничким селима Могила и Житиње остало је да живи 350 породица са 1.500 Срба. Из села: Грмова, Новог Села, Подгорца и Трпезе протерано је око 400 породица са око 2.000 Срба. Општина Ново Брдо је имала десет насељених места. Из општинског центра је отишло око 500 Срба. У селима Бостану, Клобуку и Прековцу данас живи око 250 породица са око 1.200 чланова. Општина Штрпце данас има мешовит састав становништва. Од 16 насељених места у 11 живе Срби. По подацима из 1999. године, регистровано је 12.246 становника, од чега 8.261 Срба. Они су чинили 67,5% укупног становништва општине. Број српског становништва овде је повећан за око 2.000 протераних из Урошевца, Призрена и Качаника. Са простора Метохије, по доласку међународних снага, протерано је више од 72.000 неалбанског становништва, од тога 47.000 Срба и Црногораца, 4.000 Муслимана, 1.000 Турака, 13.000 Рома, 4.000 Египћана и око 3.000 осталог становништва.

Из општина Глоговац, Подујево, Штимље, Качаник и Урошевац протерано²³ је 16.000 неалбанског становништва, од тога Срба и Црногораца 12.000, Рома 3.200 и Египћана 800 (Медојевић и Милосављевић, 2018).

Пол Полански, историчар геноцида над Ромима и борац за људска права, добитник Вајмарске награде за људска права, тврди да је са Косова прогнано око 130 хиљада Рома (Срећковић, 2016). У Косовској Митровици постојало је једно од највећих ромских насеља у Европи, насеље „Расадник“²⁴, које данас не постоји. Слична судбина задесила је и насеље „Моравска“ у Приштини, као и ромско насеље у Вучитрну. Према незваничним подацима, у периоду од 1998. до 2000. године, на Косову и Метохији убијено је и киднаповано 150 Рома. Претпоставља се да је тај број много већи, јер многи нису успели да забележе и идентификују жртве и нестале Роме. Статистички подаци ОЕБС-а указују на то да је косовских Рома било око 10.000, док подаци Владе Србије из 1999. године указују на Ромску заједницу која броји 45.745. чланова. Међутим, по тврдњама представника Рома са Косова и Метохије, Рома је много више и пред рат их је било 150.000.²⁵ На Космету²⁶ је 1997. године извршен интерни попис Рома, где су се као Роми изјаснило 98.770 становника. По подацима из 2005. године на Косову и Метохији живи 18.727 Рома. На Косову и Метохији пре НАТО бомбардовања постојало је 298 ромских махала са 17.500 кућа. У Приштини је до јуна 1999. године живело 22.000 Рома, данас Роми не живе у Приштини; у Пећи је било 20.000 – данас у Пећи нема Рома; у Гњилану се од 7.000 припадника ромске популације данас задржало 850. Од 22 општине на Косову и Метохији, у 21 општини су живели Роми. Једино нису живели у Драгашу, али су зато живели у селу Миљке, које припада општини Драгаш. У неким насељима Косова и Метохије задржао се мали број Рома и Ашкалија. У северној Косовској Митровици 238 Рома и 27 породица Ашкалија. Житковац око 200 Рома и 27 породица Ашкалија. У Лепосавићу живи 13 ромских породица, у Обилићу живе две ромске породице (ковачи). У Племетини живе 52 ромске породице; то су ромске породице из Обилића, Приштине и околине. У Косовом Пољу живи између 10 и 15 породица. У Вучитрну, Србици, Ђаковици, Липљану, јужном делу Косовске Митровице више нема Рома. У Призрену живе Роми, међутим, њихов број се не зна. Према подацима УНХЦР-а у 35 општина Србије извр-

23 *Инићерно расељена и проирана лица са Косова и Метохије*. Влада републике Србије. Координациони центар за Косово и Метохију. Преузето са: <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/20031>.

24 „Расадник“ или како су је звали „Ромска махала“, простирала се уз обалу реке Ибар на приближно 13,5 хектара земље. У Ромској махали живело је око 8.000 Рома у око 650 кућа.

25 Almhofner, W. (2010). *Profil zajednica na Kosovu. Profil zajednice Romi* (186–223). OSCE (Organization for security and Co-operation in Europe Mission in Kosovo).

26 Космет је географска одредница која се веома често користи за Косово и Метохију.

шен је попис интерно расељених Рома, Ашкалија и Египћана (попис општина са више од 50 ИРЛ) (Медојевић, 2010).

ТАБЕЛА 2: ИНТЕРНО РАСЕЉЕНИ РОМИ, АШКАЛИЈЕ И ЕГИПЋАНИ^А (БЕЗ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ) У ОПШТИНАМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ (МЕДОЈЕВИЋ, 2009, СТР. 233–238)

ОПШТИНА	БРОЈ ИНТЕРНО РАСЕЉЕНИХ РОМА, АШКАЛИЈА И ЕГИПЋАНА (СА ВИШЕ ОД 50 РАСЕЉЕНИХ)
ЗЕМУН	4.438
СУБОТИЦА	2.020
НОВИ САД	1.665
ЗВЕЗДАРА	1.367
БУЈАНОВАЦ	1.301
ПАЛИЛУЛА	1.251
НОВИ БЕОГРАД	936
ПОЖАРЕВАЦ	932
ЧУКАРИЦА	847
НИШ	771
ОБРЕНОВАЦ	740
КУРШУМЛИЈА	683
КРУШЕВАЦ	560
КРАЉЕВО	522
КРАГУЈЕВАЦ	504
ПРОКУПЉЕ	493
ЗРЕЊАНИН	445
НОВИ ПАЗАР	428
СМЕДЕРЕВО	399
МЛАДЕНОВАЦ	324
БОР	208
БРАЊЕ	182
БЕОЧИН	157

ТАБЕЛА 2: ИНТЕРНО РАСЕЉЕНИ РОМИ, АШКАЛИЈЕ И ЕГИПЋАНИ^а (БЕЗ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ) У ОПШТИНАМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ (МЕДОЈЕВИЋ, 2009, СТР. 233–238)

САВСКИ ВЕНАЦ	155
ВОЖДОВАЦ	146
ПАЊЧЕВО	114
ЗАЈЕЧАР	102
РАКОВИЦА	91
СВИЛАЈНАЦ	85
СТАРИ ГРАД	78
ЧАЧАК	64
ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ	62
БЕЧЕЈ	56
МАЛИ ИЂОШ	51
БРШАЦ	51

^а У српској и балканској антропогеографији, порекло Египћана са Косова и Метохије није до данас у потпуности јасно проучено. Мада их сматрају Циганима, Египћани са Косова и Метохије, као и Египћани из Македоније то одбијају. Имају своја усмена предања да су њихови преци досељени на Балкан у време Александра Великог. Нажалост, они су током времена заборавили свој језик и говоре албансим језиком.

Новембра 1999. године УНХЦР је на Косову и Метохији организовао три избегличка логора за Роме у околини Косовске Митровице; логор „Остероде“ у селу Житковцу, у Чесмином лугу и Каблару. Логор „Чесмин Луг“ удаљен је само два километра од јаловишта Трепча. Почетком 2006. године УН-МИК је позвао Роме и Ашкалије да напусте логор у Житковцу и преселе се у бившу француску касарну „Остероде“, која је реновирана у сврху избегличког кампа. У кампу „Остероде“ живело је 114 породица са 457 становника од којих су 183 деца млађа од 15 година. Укупно у камповима је живело 744 становника ромске и ашкалијске националности. Већина становника ових кампова били су жене и деца. Кампови су откривали типичну беду запуштених и болесних људи и деце. Општи услови живота у овим логорима били су мизерни. Због веома тешких услова за живот и логора који су били у близини „јаловишта Трепча“, у ромским избегличким камповима регистрована је болест сатурнизам, тј. тровање оловом код деце. Наиме, код деце су примећени симптоми: земљасто-сива боја лица, стални замор, губљење апетита, мршављење, суво грло, жеђ, главобоља, повраћање, абдоменални болови, слабљење пулса, оловни руб на деснима и зубима и кон-

вулзије. Када су се појавила последња четири симптома код ромске деце у поменутиим насељима, посумњало се на тровање оловом; приступило се одређивању концентрације нивоа олова у капиларној крви (Медојевић, 2009). У лето 2000. године, медицински тим УН-а испитао је ситуацију оловном загађеношћу у региону Митровице. Подаци су били фрапантни. На земљишту где су се налазили избеглички логори „Чесмин Луг“ и „Житковац“ регистрована је затрованост оловом. Доктор Андреј Андрејев, наредио је хитну евакуацију кампова. Чињеница је да су тестови крви ромске деце имали толико велику количину олова да је белгијска лабораторија, која је примила узорке крви, затражила да се тестови понове како би потврдили да су нашли највећу количину олова у крви човека икад регистровану у медицинској историји. Без обзира на све алармантне здравствене показатеље избеглички кампови нису измештени (Sullivan, 2009). Експерти су се сагласили да те енормне вредности олова у крви доводе до неизлечивих оштећења нерава, имунолошког система и крвне слике, те проузрокује оштећења коштане сржи. У извештају се наводи да су посебно угрожени деца и труднице (Медојевић, 2009). Децембра 2004. године, Светска здравствена организација (WHO) и Међународни црвени крст (ICRC) препоручили су хитну евакуацију кампова. Избеглички камп у Житковцу затворен је 2006. године. Ромске породице су премештене у безбедан камп звани „Остероде“, који је раније имао намену француске војне базе која је измештена са овог места; налази се на улазу у селу Житковац из правца Звечана (Sullivan, 2009). У периоду од 1999. до 22. марта 2009. године, у избегличким камповима регистрован је 81 смртни случај. Старост преминулих се креће од смртности одојчади до лица која имају 78 година. У Србији данас живи око 60.000 избеглих и расељених Рома са Косова и Метохије. У Црној Гори има их око 12.000, у Македонији неколико хиљада, а многи су избегли и у друге земље. У Немачкој, према подацима тамошњег ресорног министарства, живи око 50.000 Рома са Косова и Метохије. Данас на Косову и Метохији живи веома мало Рома. Већина их живи на северу Космета или по енклавама (Медојевић, 2009).

УНИШТАВАЊЕ СРПСКИХ ЦРКАВА, МАНАСТИРА И БИБЛИОТЕКА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Кроз читаво своје духовно трајање Српска православна црква дели судбину српског народа на Косову и Метохији. У последње две деценије (од 1999. до 2019. године) истовремено са прогоном Срба са Косова и Метохије, извршено је уништавање српског културног наслеђа. Уништено је, спаљено и демолирано 107 цркава и манастира, а уништена су и многа српска гробља.

Добрица Ћосић пише да су на Косову и Метохији „спаљене све српске библиотеке и књиге; спаљено је преко три милиона књига на српском језику. Да је било ком народу у Европи освајач спалио три милиона књига, читава планета би знала за то варварство“ (Ћосић, 2004, стр. 176–177). Уништени²⁷ су манастири: Свете Тројице у Сувој Реци, Светог Марка код Корише – Призрен, Светог Арханђела Гаврила у селу Бинач, Светог Уроша у Шаренику код Горње Неродимље, Светих Врача Козме и Дамјана у Зочишту, Ваведења Богородице у Долцу код Клине, Успенија Богородице у Муштушту, Светог Ђорђа у Руднику код Србице, Светог Николе у Призрену, Ваведења Богородице у Зочишту код Ораховца, Ваведења у селу Ретимље, Светог Спаса у селу Оптеруша, катедрална црква Свете Тројице у Ђаковици, Светог Николе у Словињу код Липљана, Светих апостола Петра и Павла у Сувој Реци, Свете Тројице у селу Петрич код Пећи, Свете Тројице у Грмову, Светог Николе у Кијеву, Светог Јеванђелисте Марка у Клини, Свете Петке у Добрчану, Светог Василија Великог у Горњој Србици, Свете Петке у Засоку, Светог Николе у Гатњу, Богородичина црква у Горњем Неродимљу, црква Покрова Богородичиног у Коришту, Светог Јеремије у Гребнику, Свете Петке у Бинчи, Светог Спаса у Дворанима, Светог Илије у Локвицама, Црква у Горњем Закуту, Светог Николе у Ђураковцу, Светог Николе у Осојанима, Светог Илије у Жегри, Светог Илије у Помазатину, Светих Архангела у Муштушту, Светог Николе и Светог Стефана у Доњем Неродимљу, Светог Василија Острошког у Љубову (Фолић, 2001). Демолиране, опљачкане и спаљене цркве и манастири су: манастир Девич код Србице, црква Ваведења Богородице у Бијелом Пољу, Светог Уроша у Урошевцу, Светог Илије у Вучитрну, Светог Јована Крститеља у Самодрежи, Свете Петке у Дрснику, Богородичина црква у Наклу код Пећи, Светих апостола у селу Петровце, Светог Јована Крститеља у Пећкој Бањи, црква Сабора Српских Светитеља у Ђураковцу, Светог Илије у Бистражину, Светог Димитрија у Сиги, Светих Врача у селу Новаке, Ваведења Богородице у великом Крушеву, Светог Николе у Љубиджи, Светог Илије у Љубиджи, Христа Спаса у Приштини, Светог Илије у Смаћу, Светог Илије у Некодиму, Светих апостола Петра и Павла у Талиновцу, Свете Тројице у Бадљаку, Рођења Пресвете Богородице у Софтовићима, Светог Илије у Новом Качанику, Ваведења (Свети кнез Лазар) у селу Кош, Свете Тројице у Доњем Ратишту, Светог апостола Луке у Витомирици, Светог Андреја Првозваног у Подујеву, Светих апостола Петра и Павла у Горњој Пакаштици, Параклис – капела на српском гробљу у Косовској Митровици, Светих апостола Петра и Павла у Истоку, Светога кнеза Лазара у Пискотама, Светог Николе у Поповљанима, Светог Николе у Штимљу, Светог Архангела Михаила у Штимљу, Светог Спаса у Мецићевој махали, Свете Петке у Мушту-

²⁷ *Светишине и културна добра унишћени у маршовском ѿпору*: Преузето са: https://media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/unisteno_mart2004.pdf

шту, светог Илије у Церници, Светог Николе у Бањској код Вучитрна, Светог Николе у Млечанима, Светог Николе у Мушникову, Светог Николе у Горњем Ливочу, Светог Николе у Грнчару, Пресвете Богородице код Високих Дечана, Свете Киријакије (Недеље) у селу Брњача, Светог Јована у Леочини, Свете Недеље у Оптеруши, Свете Петке у Пећи, Светих Козме и Дамјана у Поткаљају, Руговска испосница код Пећи, испосница Светог Николе код Призрена, Светог Арханђела Михаила у Ракитници, Светог Николе у Средској, Светог Ђорђа у Речанима, Светог Николе у Сићеву, Светих апостола Петра и Павла у Добрим Водама, Светог Николе у Чабићима, Светих Козме и Дамјана у Подграђу, Црква у Пустенику, Свете Троице у Српској Бабуши, Светог Димитрија у Сушици, Светог Јована Крститеља (Митрополија) у Пећи, Светог Николе у Приштини (Фолић, 2001).

Поводом уништавања српских сакралних објеката, Свети архијерејски синод Српске православне цркве обратио се писмом госпођи Ирини Боковој, генералном директору Унеска, у којем је обавештавају „као што је познато, после завршетка грађанског рата на Косову и Метохији у јуну 1999. и распоређивања међународних НАТО мировних снага, са цивилном мисијом и полицијом Уједињених нација, укупно сто седам српских православних објеката на Косову и Метохији је или потпуно уништено или оштећено. Уништење нашег наслеђа догодило се, дакле, не у време рата већ у време мира, и то мира који је гарантован Резолуцијом Савета безбедности Уједињених нација бр. 1244. Ово разарање српског православног хришћанског наслеђа у послератном периоду без преседана је у новијој историји Европе. Оно је имало систематски карактер јер су десетине наших цркава уништене сличним методом, најчешће минирањем, и на начин који снажно указује на постојање предумишљаја и стратегије“.²⁸

ПОЛИТИЧКО-ГЕОГРАФСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ И ОДРЖИВОСТ СРПСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Процес повратка расељених и прогнаних са Косова и Метохије спроводи се у сарадњи са УНХЦР-ом (Високим Комесаријатом Уједињених нација за избеглице) и започео је 2008. године (Медојевић, Павловић, Милосављевић, 2011, стр. 124–135). Прво је у општини Ново Брдо изграђено 18 кућа у селу Клобукар. Пројекат „Клобукар“ реализован је уз сарадњу НВО „Свети Никола“. У Лапљем Селу изграђено је 60 станова за 60 српских породица са пратећом инфраструктуром. У селу Жач планиран је повратак 25 породица. У општи-

²⁸ Писмо бр. 1047. Светиој архијерејској синода СПЦ Јосифу Ирини Боковој, генералном директору Унеска, од 14. септембра 2015. Преузето са: http://spc.rs/sr/saopstenja_sinodska_saopstenja?page=3

ну Клина вратило се пет породица, тако да сада у Клини живи 87 српских породица. У општину Гњилане вратило се 29 српских породица са 78 чланова и једна ромска породица са три члана. Раније је враћено 19 ромско-ашкалијских породица са 86 чланова. У општину Пећ, у насељу Лазовићи вратило се 20 повратника Срба и Рома. Иначе, до 2007. године на територију Пећи вратиле су се као индивидуални повратници 33 породице, од којих је 15 ромско-ашкалијских, 9 муслиманско-бошњачких и 9 српских породица. У селу Вршевце ради се на повратку 25 српских породица. У општини Вучитрн до данас је изграђено 20 кућа са инфраструктуром за Роме, Ашкалије и Черкезе. У Новом Селу реновирано је 11 кућа за српске породице.²⁹

Државна контрола Републике Србије над АП Косово и Метохија ограничена је јуна 1999. године доласком УНМИК-а на челу са специјалним представником генералног секретара Уједињених нација. Сложеност политичких и историјских околности условила је да су Уједињене нације за управљање косовском кризом у Савету безбедности донеле Резолуцију 1244. Резолуција савета безбедности УН 64/298, од марта 2011. године, одредила је дијалог који се води између Србије и Косова под покровитељством Европске уније тзв. „Бриселски дијалог“. Нормализација се препознаје као етапни циљ у постизању „пуне нормализације“. У Бриселу је у априлу 2013. године потписан *Први сѝоразум о ѝринцијима нормализације односа Београда и Пришћине*.³⁰ Процес нормализације односа Београда и Приштине изузетно је сложен и комплексан јер обухвата мноштво међусобно повезаних сегмената.³¹ У периоду од 2011. године до 2013. године уз посредовање ЕУ и САД потписан је *Технички сѝоразум*, који омогућава успостављање европских стандарда који подржавају процес нормализације односа Косова и Србије (Стевановић, 2008).

Одрживост српске заједнице базирана је на *Полијичкој ѝлајфформи за доѝворе са ѝривременим инсћијуцијама самоуправе у Пришћини*, коју је усвојила Влада Републике Србије. Република Србија је с циљем заштите државних интереса у даљим договорима са привременим институцијама самоуправе у Приштини о статусном решавању АП Косово и Метохија и положају српске заједнице и заштити српског верског и културног наслеђа, своје интересе ускладила са Уставом Републике Србије и Резолуцијом Савета безбедности Уједињених нација 1244. Влада Републике Србије је утврдила основне оквире за разговор и они су базирани на следећим елементима: на

29 Подаци – истраживања на терену.

30 Влада Републике Србије, Канцеларија за Косово и Метохију. *Први сѝоразум који реѝулише нормализацији односа (Београда и Пришћине)*. Преузето са: <http://www.kim.gov.rs/lat/p03.php>

31 Влада Републике Србије, Канцеларија за Косово и Метохију. *План ѝрмене сѝоразума о нормализацији односа Београда и Пришћине*. Преузето са: <http://www.kim.gov.rs/lat/p02.php>

високом политичком нивоу Републике Србије и у складу са међународним правом, Уставом Републике Србије и вољом грађана да не признаје и никада неће признати једнострано проглашену „независност“ Косова. Република Србија посебно инсистира на успостављању Аутономије заједнице³² српских општина на Косову и Метохији коју би чинила територијална аутономија општина севера Косова и Метохије и друге општине са већинским српским становништвом; и постојање изворних надлежности у областима: просвете (основног, средњег и високог школства), здравства (сви нивои здравствене заштите), спорта, културе, јавног информисања, заштите животне средине, просторног планирања, пољопривреде, шумарства, водопривреде, лова риболова, правосуђа, рударства, енергетике, телекомуникација, трговине и економске политике, фискалне политике и финансија. Посебно је питање формирање законодавне власти на Косову и Метохији након формирања Заједнице српских општина (ЗСО). Оснивање ЗСО је апсолутни приоритет Срба на Косову и Метохији. Тенденција је да се формирањем ЗСО дугорочно реши опстанак Срба, колективна политичка, културна, економска и свака друга права. Споразум о Асоцијацији/Заједници општина са већинским српским становништвом на Косову потписан је 25. августа 2015. године.³³

Са циљем опстанка српске заједнице на Косову и Метохији веома је важно обезбедити услове за опстанак Срба, а то се може постићи, пре свега, подизањем њихове економске снаге тако што ће им се пружити перспектива за будућност, и то посебно младим породицама. Стварањем перспективе за опстанак отвара се и простор за повратак. Циљеви и интереси будућег развоја српске заједнице у АП Косово и Метохија усклађени су са основним развојним опредељењима Републике Србије. Велики привредни системи друштвене и државне својине који су били носиоци привредног развоја 1980-их и делом 1990-их година на територији АП Косово и Метохија данас су у великој мери изгубили на значају. Тренутно на подручјима где живи српска заједница на Косову и Метохији ради мали број великих предузећа. Запосленост је изнад нивоа упослености капацитета, али се свим снагама жели задржати квалитетан кадар, упослити новим пројектним решењима (која су у плану и која чекају финансијску подршку) и повратити ранија производна активност чиме би се додатно запослили нови радници. И поред свих тешкоћа, ова предузећа успевају одржати биланс пословања уравнотеженим.³⁴

32 Asocijacija/zajednica opština sa većinskim srpskim stanovništvom na Kosovu i Metohiji – Opšte odredbe/ključni elementi. Преузето са: <http://www.kim.gov.rs/lat/p17.php>

33 Asocijacija/zajednica opština sa većinskim srpskim stanovništvom na Kosovu i Metohiji – Opšte odredbe/ključni elementi. Преузето са: <http://www.kim.gov.rs/lat/p17.php>

Секулић (2019) истиче да имовину Републике Србије на Косову и Метохији (која је регистрована у Агенцији за привредне регистре Републике Србије), чини 1.358 фирми. Такође, својину Републике Србије на територији АП Косово и Метохија чини око 24.500 ха пољопривредног, шумског и грађевинског земљишта, више од 1.400.000 м² службених зграда, 145.000 м² пословних и 25.000 м² стамбених зграда, 4.000 м² објеката за посебне намене и још око 750.000 м² других грађевинских објеката. Данас је од стране привремених косовских институција узурпирано око милион парцела, нелегално је приватизовано 1.277 предузећа. Давидовић (2019) указује да је укупан приход од приватизације износи око 700.000.000 евра.³⁵

Према проценама Светске банке, вредност минералних резерви на Косову и Метохији је 13,5 милијарди евра. У структури минералних сировина доминантно место заузима лигнит, чије геолошке резерве износе око 15 милијарди тона, а по свом значају заузимају пето место у свету. Билансне резерве олова и цинка процењују се на 51 милион тона, што представља 74,1% билансних резерви Републике Србије. Резерве никла и кобалта процењене су на 19.932 милиона тона. Резерве боксита процењене су на 1,7 милиона тона. На делу АП Косово и Метохија простире се Национални парк „Копаник“, а за статус националног парка предложен је и планински масив „Проклетије“ где су већ проглашени резервати и споменици природе који уживају заштиту по Закону о заштити животне средине. Ту се још налазе и бројни резервати и споменици природе: пећине, клисуре, кањони, извори, водопади и безброј станишта ретке и угрожене флоре и фауне (Динић, 2002).

Књиговодствена вредност имовине Железница Србије у АП Косово и Метохија, рачунајући инфраструктуру и возна средства, износи више од 206 милиона евра, док је тржишна вредност вишеструко већа. Од јуна 1999. године, привремене институције у Приштини прогласиле су енергетску независност у односу на Србију, а оснивањем Косовске електроенергетске корпорације (КЕК) 2005. године узурпирани су природни енергетски ресурси и изграђени енергетски капацитети Републике Србије у АП Косово и Метохија (Медојевић и Милосављевић, 2018, стр. 262).

34 *Спрайшеија одрживој ојсџанка и њоврајка на Косово и Метохију*, „Службени гласник РС“, број 32 од 14. маја 2010. Преузето са: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2010/32/1/reg>

35 *Влада Републике Србије. Спрайшеија одрживој ојсџанка и њоврајка на Косово и Метохију*. „Службени гласник РС“ број 32, од 14. маја 2010. године. Преузето са: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2010/32/1/reg>

ЗАКЉУЧАК

Двадесет година након окончања НАТО агресије и сукоба на територији Аутономне Покрајине Косово и Метохија може се констатовати да нигде у Европи не постоји таква сегрегација као што је то случај са Аутономном Покрајином Косово и Метохија. Геодемографски процеси указују на веома сложене демографске процесе који су задесили српску заједницу на територији АП Косово и Метохија од 1999. до 2019. године, окарактерисани животом у енклавама, без људског достојанства, прогонима, убијањима, паљењем српских кућа, без посла, без услова за повратак на своја вишевековна српска огњишта.

Након повлачења српских безбедносних снага са целокупне територије Косова и Метохије и уласка мировних војних снага у српску покрајину, косовски Албанци су терористичким нападима над српским и другим неалбанским становништвом – Црногорцима, Горанцима, Ромима и Ашкалијама извршили њихов прогон из Покрајине. Број избеглих и расељених Срба и Црногораца износи око 220.000, док се број расељених Рома, Ашкалија и Египћана процењује на око 100.000. Упоредо са протеривањем, пре свега, српског становништва, систематски је вршено и уништавање српске културне баштине; уништаване су цркве, манастири, гробља, спаљиване су књиге. Привремене косовске институције су нелегално узурпирале и продале хиљаде српских предузећа. Садашње стање на Косову и Метохији карактеришу неповољни безбедоносни услови, неефикасност правних механизма за повратак прогнаних и повраћај у посед имовине и заштите права власништва, затим, неповољни економски, здравствени и социјални положај преосталог неалбанског становништва. Недостаје ефикасан правни механизам за враћање у посед имовине и заштите права власника приватне имовине. Процес продаје приватне имовине и расељавање становништва и даље је изражен. Упркос свему томе постоји нада за повратак расељених Срба и других мањина. Међу српским становништвом и другим неалбанским мањинама постоји нада да ће *Споразум о принципима нормализације односа Београда и Пришћине*, тј. Републике Србије и самопроглашене „Републике Косово“, познат и као „Бриселски споразум“, потписан 19. априла 2013. године у Бриселу, допринети држем и систематичнијем решавању српског питања у Покрајини.

ЛИТЕРАТУРА

- Almhofer, W. (2010). *Profil zajednica na Kosovu. Profil zajednice Kosovski Srbi*. OSCE (Organization for security and Co-operation in Europe Mission in Kosovo).
- Давидовић, С. (2019). Приватизација друштвених предузећа као део међународног процеса изградње државе на Косову и Метохији: Како је узурпирана српска имо-

- вина. Косовска вертикала или неоколонијална хоризонтала. У: Ч. Оцић (ур.), *Косовска вертикала или неоколонијална хоризонтала? Демографски, економски, социјални, њравни, теолошкички и еколошки аспекти косовскомехохијских иишања* (141–146). Грачаница–Цетиње–Београд–Зрењанин: Дом културе „Грачаница“ – Светигора – Институт за европске студије: ТВ Храм – Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“.
- Деспотовић, Љ. (2017). Геополитичка судбина Косова и Метохије – између Евроатланске окупације и пројекта Велике Албаније. *Политика националне безбедности*, VIII (2), (29–48).
- Динић, Ј. (2002). *Природно доаиство Косова и Метохије*. Београд: Liber press.
- Јовановић, Ж. (2019). Резолуција 1244 гарант светског мира. Косовска вертикала или неоколонијална хоризонтала. У: Ч. Оцић (ур.), *Косовска вертикала или неоколонијална хоризонтала? Демографски, економски, социјални, њравни, теолошкички и еколошки аспекти косовскомехохијских иишања* (157–162). Грачаница–Цетиње–Београд–Зрењанин: Дом културе „Грачаница“ – Светигора – Институт за европске студије: ТВ Храм – Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“.
- Костић, Б. (2000). *Косово њред судом историје*. Београд: Издање аутора.
- Медојевић, Ј. (2005). Демографски процеси и трендови на Косову и Метохији крајем XX и почетком XXI века. У: С. Стаменковић и М. Грчић (ур.), *Срдија и савремени процеси у Европи и свеју* (445–450). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Медојевић, Ј. (2009). Процес и механизми повратка интерно раселиених лица и избјеглица на Косово и Метохију. У: Д. Маликовић (ур.), *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима* (511–524). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
- Медојевић, Ј. (2010). Живот у избјегличким камповима за Косметске Роме и Ашкалије (1999–2009). У: С. Стаменковић (ур.), *Територијални аспекти и развој Срдије и суседних земаља* (233–238). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Medojević, J., Pavlović, M., Milosavljević, S. (2011). Demographic analysis of forced migrations in Kosovo and Metohija from 1999 to 2011. In: *Contemporary Global Demographic Problems: Migrations and Migration policy, International scientific conference* (124–135). Moscow, Russia: Russian Academy of Sciences.
- Медојевић, Ј. и Милосављевић, С. (2018). Значај географских детерминанти у функцији одрживог развоја српске заједнице на Косову и Метохији. У: М. Лончар-Вујновић (ур.), *Наука без граница 4. Време и њросиор* (252–258). Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Милосављевић, С. и Пунишић, М. (2012). Попис становништва на Косову и Метохији 2011. године између релевантности и ирелевантности. У: Р. Гњато (ур.), *Зборник радова са Трећеј конфереса српских теорафа* (395–399). Бања Лука: Географско друштво Републике Српске.
- Милосављевић, С. (2013). Демографско-економска анализа стања у српским енклавама у функцији унапређивања стратешког размишљања и деловања на КиМ.

- У: *Културно наслеђе КиМ – Историјске њековине Србије на КиМ и изазови будућности, зборник радова са међународној научној скупи (885–895)*. Београд – Косовска Митровица: Канцеларија за КиМ – Универзитет у Приштини.
- Оцић, Ч. (2019). Косово као *res extra commercium* и алхемија колонизације. Косовска вертикала или неоколонијална хоризонтала. У: Ч. Оцић (ур.), *Косовска вертикала или неоколонијална хоризонтала? Демографски, економски, социјални, њравни, геополитички и еколошки аспекти косовскометохијских њињања* (8). Грачаница–Цетиње–Београд–Зрењанин: Дом културе „Грачаница“ – Светигора – Институт за европске студије: ТВ Храм – Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“.
- Пантелић, Н. (2008). Генеза албанског екстремизма и тероризма на Косову и Метохији. *Политичка ревија*, 20 (7), 101–127.
- Свети архијерејски сабор Српске православне цркве (2003). *Меморандум о Косову и Метохији*. Београд: Свети архијерејски синод СПЦ.
- Секулић, М. (2019). Друштвена предузећа на Косову и Метохији 1990. године. У: Ч. Оцић (ур.), *Косовска вертикала или неоколонијална хоризонтала? Демографски, економски, социјални, њравни, геополитички и еколошки аспекти косовскометохијских њињања* (125–140). Грачаница–Цетиње–Београд–Зрењанин: Дом културе „Грачаница“ – Светигора – Институт за европске студије: ТВ Храм – Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“.
- Срећковић, М. (2016). Интервју са Полом Поланским: Амерички песник као очевидац прогона. *Политика*, Београд, 4. јул 2016. Преузето са: <http://www.politika.rs/scc/clanak/358450/Americki-pesnik-ka-ocevidac-progona>
- Стевановић, В. (2008). Геопросторне и демографске промене Косовског округа током ХХ и почетком ХХИ века. *Географска истраживања*, 2, 49.
- Sullivan, В. (2009). Lead poisoning test summary regarding IDP camps in North Kosovo. Society for Threatened Peoples. 28. january 2009. Преузето са: http://www.toxicwastekills.com/downloads/Lead%20Poisoning%20Test%20Summary%2006_02_2009.pdf
- Terry, J. (1999). The importance of Kosovo for NATO. *American Bar Association National security law report*, 21 (3), (1–8). Преузето са https://www.americanbar.org/content/dam/aba/publications/national_security_law_report/volume21_issue3.pdf
- Ђосић, Д. (2004). *Косово (114–115)*. Београд: Новости.
- Фолић, Љ. (2001). *Расијењо Косово – оскрнављени и уништиени њравославни српски храмови и манастири (јун 1999. до мај 2001. године)*. Призрен: Епархија Рашко-призренска.

Електронски извори

- Асоцијација/зajедница општина са већинским српским становништвом на Косову и Метохији – Опште одредбе/кључни елементи. Преузето са: <http://www.kim.gov.rs/lat/p17.php>
- Влада Републике Србије. Стратегија одрживог опстанка и повратка на Косово и Метохију. *Службени гласник РС*, 32, од 14. маја 2010. године. Преузето са: <http://www.pravno-informacionisistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2010/32/1/reg>

- Влада Републике Србије, Канцеларија за Косово и Метохију. *План њимене сѡразума о нормализацији односа Београда и Пришћине*. Преузето са: <http://www.kim.gov.rs/lat/p02.php>
- Влада Републике Србије, Канцеларија за Косово и Метохију. *Први сѡразум који рејулише нормализацији односа (Београда и Пришћине)*. Преузето са: <http://www.kim.gov.rs/lat/p03.php>
- Интирно расељена и ѡројнана лица са Косова и Метохије*. Влада Републике Србије. Координациони центар за Косово и Метохију. Преузето са: <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/20031>
- Писмо бр. 1047. Свејој архијерејској синода СПЦ јосѡђи Ирини Боковој, Генералном директору Унеска, од 14. септембра 2015*. Преузето са: http://spc.rs/sr/saopstenja_sinodska_saopstenja?page=3
- Свејише и културна добра унишћени у маршовском ѡојрому*: Преузето са: https://media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/unisteno_mart2004.pdf
- Sudbina Srba, Crnogoraca, Roma, Bošnjaka i Aškalija nestalih na Kosovu* / Fond za humanitarno pravo. Beograd: Fond za humanitarno pravo, novembar 2005. Преузето са: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/07/Sudbina_Srba_Crnogoraca_Roma_Bosnjaka_i_Askalija_nestalih_na_Kosovu.pdf
- UNHCR <https://www.unhcr.org/see/where-we-work/kosovo>
- UNHCR *The Kosovo refugee crisis*. UNHCR, 2010, 1–141. Преузето са: <https://www.unhcr.org/afr/3ba0bbeb4.pdf/>

JOVO M. MEDOJEVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF NATURAL AND MATHEMATICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF GEOGRAPHY

SAŠA A. MILOSAVLJEVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF NATURAL AND MATHEMATICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF GEOGRAPHY

GEO-DEMOGRAPHIC PROCESSES IN KOSOVO AND METOHİJA FROM 1999 TO 2019

Summary

Twenty years after the end of the conflict in the AP Kosovo and Metohija, this central part of the Balkan Peninsula remains the core political problem in Europe. We can conclude that nowhere on the European continent is there such a segregation of the population and such dynamic geo-demographic processes as is the case with Kosovo and Metohija. Demographic processes that began in

1999 are still ongoing and their consequences are inconceivable for the Serbian people and the Republic of Serbia. Serbs still live in ghettos, without human rights and expelled from their native land, demolished homes, and orthodox churches. The Republic of Serbia, through the Strategy of Sustainable Survival of the Serbian Community in Kosovo and Metohija, implements a number of measures and activities to protect and preserve national and state interests in the preservation of the Serb community in Kosovo and Metohija.

Keywords: Kosovo and Metohija; Serbs; demographic processes.

БРАНКО А. МИЛЕТИЋ¹

ЈОВАНА М. МИЛОВИЋ²

Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици, Правни факултет

ВАНБРАЧНИ ПАРТНЕРИ КАО ЗАКОНСКИ НАСЛЕДНИЦИ У УПОРЕДНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ПРАВА БИВШЕ СФРЈ

Ванбрачна заједница је неформална заједница живота између једног мушкарца и једне жене у којој се остварују сви они односи који се остварују и у браку. Једина разлика између брака и ванбрачне заједнице је у одсуству формалног акта приликом заснивања ванбрачних заједница. И поред тога, у појединим законодавствима, укључујући и српско, ванбрачни партнери се не појављују као законски наследници.

Аутори у раду настоје да кроз упоредноправни приказ регулисања наследних права ванбрачних партнера укажу на позитивна решења. Позитивна решења треба применити и у српском законодавству и тако отклонити дискриминацију оваквих заједница у погледу наслеђивања. Савремено друштво се ослобађа предрасуда, граница, застарелих схватања ванбрачних заједница, па је овакве промене потребно испратити и у законодавству.

Кључне речи: ванбрачни партнери; ванбрачна заједница; брак; наслеђивање.

---

1 branko.miletic@pr.ac.rs

2 jovana.milovic@pr.ac.rs

УВОД

Правом су регулисани различити друштвени односи који су у сталном кретању. Бројни институти чије је постојање било незамисливо у прошлом веку, данас представљају друштвену неминовност. Задатак науке одувек је био критички осврт на поједина решења и предлагање нових. Тако су прве идеје о признавању правних дејстава ванбрачних заједница потекле из теорије. У правној теорији дуго већ постоји консензус о признавању наследних права ванбрачним партнерима. Међутим, законодавство и пракса у појединим правним системима не стоје на истом становишту.

У већини савремених европских законодавстава, односно оних законодавстава која су блиска српском правном систему, ванбрачни партнери улазе у круг законских наследника. Оправдање за признавање законских наследних права ванбрачним партнерима заснива се на чињеници да је ванбрачна заједница, заједница у којој се остварују сви они односи који постоје и између супружника. Ванбрачни партнери заједно живе, деле „сто и постељу“, заједно привређују, стварају, увећавају имовину. Ванбрачна заједница у савременом друштву није више неморална заједница, критикована и презрена, већ најчешћа алтернатива браку као формалној заједници. Правни системи који предвиђају законско наслеђивање ванбрачних партнера јесу системи који су успели да се отргну моралних стега и регулишу заједнице које су у великој мери заступљене у друштву. Иако у већини европских законодавстава ванбрачни партнер улази у круг законских наследника нема јединственог модела за остваривање наследноправних овлашћења партнера из оваквих заједница. Наиме, у појединим правним системима основ позивања на наслеђивање само су хетеросексуалне ванбрачне заједнице, у другим пак основ позивања на наслеђивање представљају истополне заједнице. Поред тога, међу правним системима који предвиђају законско наслеђивање ванбрачних партнера, постоје и разлике у условима које ванбрачна заједница мора да испуњава да би представљала основ позивања на наслеђивање.

Са друге стране су правни системи који у погледу наслеђивања потпуно занемарују постојање ванбрачних заједница у друштву. Српско право је карактеристичан пример једног таквог правног система. Најчешће се признавање законских наследних права ванбрачним партнерима правда разлозима моралне природе, али и потребом очувања правне сигурности. Српско друштво спада у ред традиционалних, те прихватање неких нових облика заједничког живота није једноставно. Међутим, решење није ни потпуно затварање у круг традиције и неотварање ка нечем новом. У друштву је дошло до промене свести у погледу схватања и прихватања ван-

брачних заједница, али те промене нису испраћене и у наследноправном законодавству Републике Србије.

ПОЈАМ ВАНБРАЧНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Ванбрачна заједница је дуг временски период сматрана неморалном заједницом и ако односи који настају из овакве заједнице нису супротни моралним схватањима друштва, нити различити од оних који настају у брачној заједници. За означавање ванбрачне заједнице се користе различити термини, попут „конкубинат“, „слободна заједница“, *unmarried cohabitation* (Цвејић Јанчић, 2009, стр. 204).³ Ванбрачна заједница не настаје предузимањем формалних аката, већ једноставним „саживљавањем“ ванбрачних партнера. Међутим, није свака заједница или повремено однос, ванбрачна заједница којој би требало признати одређена правна дејства, већ само она коју одликују трајност и стабилност као основне карактеристике брачне заједнице. Најчешће се у правној теорији под конститутивним елементима ванбрачне заједнице подразумевају различитост полова, заједница живота, моногамност, стабилност и дужина трајања, ноторност (Јањић-Комар, Кораћ, Поњавић, 1999, стр. 127).

Када говоримо о ванбрачним заједницама и њиховом правном регулисању, најчешће се под њима подразумева заједница жене и мушкарца. Међутим, у многим савременим државама је дозвољено склапање брака и лицима истог пола⁴, тим пре и ванбрачним заједницама лица истог пола признају бројна правна дејства. Свакако најзначајнији елемент ванбрачне заједнице јесте заједница живота, односно воља и намера ванбрачних партнера да заједно живе, заједно привређују, буду међусобна подршка, имају заједничку децу. Поред тога, ванбрачна заједница као и брак мора бити моногамна. Постојање ванбрачне заједнице, свакако, искључује и могућност закључења брака са трећим лицем. Ванбрачну заједницу којој се признају правна дејства треба да карактерише трајност и стабилност (Јањић-Комар, Кораћ, Поњавић, 1999, стр. 127). Све побројане карактеристике ванбрачне заједнице има и брак.

Брак и ванбрачна заједница представљају основе за заснивање породице. Међутим, у појединим правним системима ванбрачна заједница не представља основ за законско наслеђивање. Поставља се питање: Да ли заједни-

3 „Израз 'конкубинат' је мало грубљи јер наглашава материјални елемент (cum cubare – спавати са), док је израз 'слободна заједница' интелектуалнији јер наглашава елемент намере да се заснује заједница без формалности и стега, погодна да буде слободно раскинута“.

4 Холандија је била прва земља која је хомосексуалцима признала право на склапање брака 2001. године, Белгија је то учинила 2003. године, а Шпанија 2005. године.

цу која у свему одговара брачној треба дискриминисати само зато што нису испуњене законске формалности приликом њеног заснивања? Ванбрачна заједница, баш као и брачна, заснива се ради остваривања заједнице живота и то неограниченог трајања. Како је још од давнина познато да је породица основна ћелија друштва, а да је у савремено доба дошло до њене депопуларизације, треба признати одређена права и ванбрачним заједницама у којима се рађа не мали број деце. У савремено доба треба дати примат породици, без обзира да ли је брачна или ванбрачна. Овај позитиван тренд испратили су бројни правни системи.

РЕГУЛИСАЊЕ ВАНБРАЧНИХ ЗАЈЕДНИЦА

Ванбрачне заједнице постојале су одувек, само је ново интересовање друштва за њих и њихово правно регулисање. Француски Code civil, као први модерни грађански законик, није регулисао ванбрачну заједницу. Често се поводом тога цитирају Наполеонове речи: „Ванбрачни партнери се не покорављују закону, закон се не интересује за њих“ (Младеновић, 1995, стр. 37).

Наследна права ванбрачним партнерима прво су призната у Словенији, Законом о наслеђивању из 1976.⁵ Ванбрачни партнери, сходно овом закону, могли су се међусобно наслеђивати уколико су била испуњена два услова. Први услов се односио на постојање животне заједнице, исте заједнице која се остварује и у браку. Други услов се односио на њено трајање. Закон у погледу трајања ванбрачне заједнице није одређивао тачан рок, већ је користио правни стандард да је ванбрачна заједница „дуже трајала“. Суд би потом, процењивањем свих околности конкретног случаја, утврђивао испуњеност овог услова. Поред наведених услова, између мушкарца и жене који су дуже времена живели у заједници, није смело бити брачних сметњи. Заједнице живота између мушкарца и жене, које су испуњавале наведене услове, представљале су основ за законско наслеђивање (Blagojević, 1988, стр. 173). Овај позитиван тренд настављен је и у савременом праву Словеније.

Међутим, до признавања наследних права ванбрачним партнерима дошло је и раније и то Законом о наслеђивању САП Косова.⁶ Наиме, Савезни закон о наслеђивању⁷ из 1955. године не признаје никаква наследна права ванбрачним партнерима. Уставним амандманима из 1971. године регулисање наследноправних односа прешло је у надлежност република и покрајина, које је требало да донесу своје законе о наслеђивању (Blagojević, 1988,

5 Zakon o dedovanju, „Uradni list SRS“, št. 15/76, 23/78, Uradni list RS, št. 13/94 – ZN, 40/94 – odl. US, 117/00 – odl. US, 67/01, 83/01 – OZ, 73/04 – ZN-C, 31/13 – odl. USin 63/16.

6 „Службени лист САП Косова“, бр. 43. Од 31. децембра 1974.

7 „Службени лист ФНРЈ“, бр. 20/1955.

стр. 17). Тако је различитим законима о наслеђивању република и покрајина различито било регулисано питање појављивања ванбрачних партнера као законских наследника. Уставом СР Србије из 1974. године било је предвиђено да се републичким законом о наслеђивању на читавој територији, укључујући и покрајине, јединствено уреде основи наследно-правних односа.

Основама наследноправних односа у смислу Закона о наслеђивању РС Србије из 1974. године⁸ сматрани су чланови закона којима је између осталог регулисани и круг законских и круг нужних наследника (Blagojević, 1988, стр. 28–33). Ово су одредбе које су важиле на читавој територији СР Србије, укључујући и две покрајине, док су остала питања из области наслеђивања покрајине могле да регулишу на исти или различит начин у односу на оно што је било предвиђено републичким Законом о наслеђивању.

У свом покрајинском Закону о наслеђивању⁹ САП Војводина преузела је решења из републичког Закона које представљају основе наследно-правних односа. Међутим, САП Косово није поступило на тај начин, односно Закон о наслеђивању САП Косова¹⁰ није преузео одредбе републичког Закона о наслеђивању које представљају основе наследно-правних односа. У том духу, иако републички Закон о наслеђивању у круг законских наследника не сврстава ванбрачне partnere, Закон о наслеђивању САП Косова¹¹ то чини. Међутим, да би ванбрачни партнери могли да постану законски наследници, морали су да буду испуњени одређени услови.

Ванбрачни партнер могао је бити законски наследник свог ванбрачног партнера под следећим условима: „1. да је ванбрачна заједница до часа смрти оставиоца трајала најмање 15 година, а ако је у овој заједници било деце, онда је довољно трајање од најмање 5 година (члан 20, став. 1). 2. Да се у тренутку смрти оставиоца ни један ни други партнер не налазе у браку са трећим лицем, односно да је оставилац који се налазио у браку са трећим лицем поднео тужбу за развод или поништење брака, а да се након његове смрти утврди да је тужба била основана. 3. Ванбрачни партнери нису узajамни нужни наследници (члан 20, став. 2)“ (Marković, 1981, стр. 151).

Закон о наслеђивању САП Косово признавао је законско наследно право ванбрачном партнеру, иако то није чинио ни ранији Савезни Закон о насле-

8 „Службени гласник СР Србије“, бр. 52/1974.

9 „Службени лист САП Војводине“, бр. 27. од 2. октобра 1979.

10 „Службени лист САП Косова“, бр. 43. од 31. децембра 1974.

11 Закон о наслеђивању Словеније из 1976. године признаје наследна права ванбрачним партнерима. За разлику од Закона о наслеђивању САП Косова, он не поставља временски оквир за стицање наследних права, већ поставља стандард да заједница траје дуже, да је постојала у моменту смрти између мушкарца и жене и да између њих нема разлога који би брак између њих чинило неважећим. Наведено према: С. Марковић, *Наследно право*, Београд, 1981. стр. 151.

ђивању из 1955. године, ни Закон о наслеђивању СР Србије из 1974. године. Оправдање за овакво законско регулисање наследних права ванбрачних партнера, тешко да се може пронаћи у либералним схватањима и прихватању ванбрачних заједница. Одговор се пре може пронаћи у покушају руралног албанског живља да под окриље закона подведе заједнице које су настајале на основу њихових обичаја. Након распада СФРЈ, у нашој земљи донет је нови Закон о наслеђивању¹², који јединствено регулише материју наследног права на читавој територији.

У Словенији се ванбрачни партнер појављује као законски наследник још од доношења Закона о наслеђивању из 1976. године, али су овим законом наследна права призната само партнерима из хетеросексуалних ванбрачних заједница. Дискриминација истополних ванбрачних заједница отклонена је Законом о регистрацији истополне партнерске скупности¹³ из 2005. године. У члану 22. Закон о регистрацији истополне партнерске скупности, предвиђа могућност наслеђивања истополних партнера из истополних регистрованих заједница.¹⁴ До 2013. године као законски наследници из фактичких ванбрачних заједница могли су се појављивати само ванбрачни партнери различитог пола. Међутим, одлуком Уставног суда Словеније, ова законска одредба је проглашена неуставном. Наиме, оваквом одредбом су у погледу наслеђивања дискриминисани истополни ванбрачни партнери из фактичких заједница „и то искључиво по основу сексуалне оријентације“ (Видић Трнинић, 2014, стр. 409, 421). Почевши од 2013. године, ова права су призната и истополним партнерима чије заједнице нису регистроване (Видић Трнинић, 2014, стр. 409).

Холандија је доношењем Закона о регистрованом партнерству из 1998. године, признала законска наследна права ванбрачном партнеру (Видић Трнинић, 2014, стр. 409). У Холандији ванбрачна заједница представља основ позивања на наслеђивање, независно од тога да ли се ради о хетеросексуалној или истополној заједници.¹⁵ Међутим, да би ванбрачни партнери били законски наследници, ванбрачна заједница мора бити регистрована.¹⁶

12 Закон о наслеђивању, *Сл. Гласник РС*, бр. 46/95, 101/2003 – одлука УСРС и 6/2015.

13 *Zakon o registraciji istospolne partnerske skupnosti (ZRIPS)*, *Uradni list RS*, 65/2005, приступљено: 10. 11. 2019. године, доступно на: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/56999>.

14 Ако оставилац има децу, преживели партнер наслеђује са децом, заоставштину на једнаке делове. Овим законом је наследноправни положај партнера из истополне ванбрачне заједнице изједначен са положајем супружника.

15 Положај регистрованих партнера у погледу наслеђивања је изједначен са положајем супружника. Article 4:8 Equation of registered partnership with spouses, Book 4 Dutch Civil Code, Law of Succession, 1. 1. 2003. Приступљено: 9. 11. 2019, доступно на: <http://www.dutchcivillaw.com/civilcodebook044.htm>.

У праву Немачке, Законом о регистрованом животном партнерству из 2001. године, призната су законска наследна права истополним партнерима из регистрованих ванбрачних заједница.¹⁷ Међутим, у немачком праву ванбрачна заједница представља основ позивања на наслеђивање само ако се ради о истополној ванбрачној заједници. Поред тога, ова заједница мора бити регистрована пред одговарајућим надлежним државним органом.

Законом о наслеђивању из 2003. године, Хрватска је ванбрачним партнерима различитог пола, признала својство законског наследника: „На темељу закона оставитеља наслеђује и његов изванбрачни друг који је у праву наслеђивања изједначен с брачним. Изванбрачном заједницом у смислу овога Закона сматра се животна заједница неударене жене и нежењеног мушкарца која је трајала дуље вријеме, а престала оставитељевом смрћу, под увјетом да су биле испуњене претпоставке које се траже за ваљаност брака“.¹⁸ Хрватска је отишла и корак даље, и Законом о животном партнерству особа истог пола¹⁹ из 2014. године признала својство законског наследника и истополним партнерима из регистрованих ванбрачних заједница али и истополним партнерима из фактичких ванбрачних заједница. Закон о животном партнерству особа истог пола разликује животно партнерство од неформалног животног партнерства. „Животно партнерство је заједница обитељског живота двију особа истог пола склопљена пред надлежним тијелом у складу с одредбама овога Закона“.²⁰ „Неформално животно партнерство је заједница обитељског живота двију особа истог пола, које нису склопиле животно партнерство пред надлежним тијелом, ако заједница

16 „A person may, at the same time, only be united in a registered partnership with one other person, either of the same or of another gender. 2. Persons who enter into a registered partnership may at the same time not already be married to someone. 3. The registration of a registered partnership takes place by means of a certificate of registration of partnership drawn up by a Registrar of Civil Status“. Article 1:80a Requirements for a registered partnership, Book 1 Dutch Civil Code. Law of Persons and Family Law, 1. 1. 1970. Приступљено: 10. 11. 2019, доступно на: <http://www.dutchcivillaw.com/civilcodebook01.htm>.

17 У члану 10 Закона о регистрованом животном партнерству, регулисан је наследноправни положај партнера из регистроване истополне заједнице. Партнер из истополне заједнице, има исти положај као супружник у погледу наслеђивања. Наиме, као наследник првог наследног реда наслеђује $\frac{1}{4}$ заоставштине, а $\frac{3}{4}$ деле деца оставиоца. У другом законском наследном реду партнеру из истополне заједнице припада $\frac{1}{2}$ заоставштине, док преосталу заоставштину деле родитељи оставиоца, односно њихово потомство. У трећем законском наследном реду партнер из истополне заједнице наслеђује са дедама и бабама оставиоца, и добија $\frac{1}{2}$ заоставштине, док потомке деда и баба искључује из наслеђа. Gesetz über die Eingetragene Lebenspartnerschaft, приступљено: 15. 11. 2019. године, доступно на: <http://www.gesetze-im-internet.de/lpartg/>

18 Članak 8, Zakona o nasljeđivanju, NN 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, 33/15, 14/19.

19 Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola, NN 92/14, 98/19.

20 Članak 2, Zakona o životnom partnerstvu osoba istog spola, NN 92/14, 98/19.

траје најмање три године и од почетка је удовољавала претпоставкама прописаним за ваљаност животног партнерства“.²¹

Аустријско право од 2010. године, спада у ред оних права у којима својство законских наследника имају и истополни партнери из регистрованих ванбрачних заједница (Видић Трнинић, 2014, стр. 411). Ванбрачна заједница представља основ позивања на наслеђивање само ако се ради о истополној ванбрачној заједници. Да би ванбрачна заједница представљала основ позивања на наслеђивање, мора бити регистрована пред надлежним органом.²²

Законом о наслеђивању Црне Горе, ванбрачном партнеру из хетеросексуалне ванбрачне заједнице, признаје својство законског наследника: „[...] На основу закона оставиоца наслеђује и његов ванбрачни супружник који је у праву наслеђивања изједначен с брачним. Ванбрачном заједницом, у смислу овог закона, сматра се животна заједница жене и мушкарца која је трајала дуже времена и у којој није било сметњи за закључење пуноважног брака, а која је престала смрћу оставиоца“.²³

У праву Македоније, сходно Закону о наслеђивању ванбрачни партнери у погледу наслеђивања имају једнак третман као супружници, ако су испуњени одређени услови: „ако је ванбрачна заједница до момента смрти оставиоца трајала најмање 10 година; ако су у ванбрачној заједници рођена деца а ванбрачна заједница је трајала најмање 5 година; ако у тренутку смрти оставиоца, ниједан од лица која су живела заједно нису легално у браку са неким трећем лицем, или ако је оставилац био легално у браку са неким трећем лицем, али је поднео захтев за развод или поништење брака, и после његове смрти утврдило се да је тужба имала правни основ“ (Randelović i Šolaja, 2019, стр. 222).

Закон о наслеђивању БиХ из 2014. године сврстава ванбрачног партнера у круг законских наследника. „На основу закона оставитеља наслеђује и његов ванбрачни партнер који је у праву наслеђивања изједначен с брачним. Ванбрачном заједницом у смислу овог закона сматра се заједница живота жене и мушкарца у складу с одредбама закона који уређује породичне односе, а која је престала оставитељевом смрћу“.²⁴ Закон о наслеђивању Републике Српске пак не сврстава ванбрачног партнера у круг законских наследника: „Ако овим законом није другачије одређено, на основу закона, умрлог наслеђују: сви његови потомци, његов супружник, његови родитељи, њего-

21 Članak 3, Zakona o životnom partnerstvu osoba istog spola, NN 92/14, 98/19.

22 У првом законском наследном реду супружник односно истополни ванбрачни партнер, има неповољнији положај у односу на потомке и његов наследни део износи 1/3 заоставштине.

23 Član 9, stav 2. Zakona o nasljeđivanju, Sl. list CG, br. 74/2008 i 75/2017 – odluka US.

24 Član 9, Zakona o nasljeđivanju u Federaciji Bosne i Hercegovine, Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, broj 80/14 od 1. 10. 2014.

ва браћа и сестре и њихови потомци, његови дједови и бабе и њихови потомци и његови остали преци“.²⁵

Уставом Републике Србије је прокламовано изједначавање брака и ванбрачне заједнице. „Ванбрачна заједница се изједначава са браком, у складу са законом“,²⁶ ипак законски текстови нису у складу са оваквом уставном одредбом. Ванбрачни партнери дискриминисани су у области наслеђивања, могућности стицања породичне пензије. У нашем праву ванбрачна заједница дефинисана је као трајнија заједница живота жене и мушкарца, између којих нема брачних сметњи.²⁷ Сходно Породичном закону само се оваквој заједници могу признати правна дејства. Из дефиниције ванбрачне заједнице виде се основни услови које једна заједница мора да испуњава да би се сходно закону сматрала ванбрачном заједницом. Први услов је да заједница живота мора бити трајнија. Када постоји трајнија заједница живота фактичко је питање које се утврђује према околностима конкретног случаја. У појединим правима се поставља одређени временски оквир за трајање ванбрачне заједнице. Други услов се односи на то да се у нашем праву признају правна дејства само хетеросексуалним заједницама, заједницама жене и мушкарца. Трећи услов се односи на непостојање брачних сметњи између ванбрачних партнера.²⁸

Ванбрачним партнерима из законске ванбрачне заједнице се признаје право на издржавање баш као и брачним. Имовина коју су ванбрачни партнери стекли радом у току трајања ванбрачне заједнице представља њихову заједничку имовину. Ванбрачни партнери имају иста права као и супружници у погледу усвојења, и зачећа уз биомедицинску помоћ (Цвејић Јанчић, 2009, стр. 210–212). Ванбрачни партнери у српском праву могу „све“, све док не умре један од њих.

Брак и ванбрачна заједница представљају основ за заснивање породице и породично законодавство им предвиђа једнак значај. Међутим, наследно законодавство не придаје једнак значај браку и ванбрачној заједници, док је брак сходно Закону о наслеђивању основ за законско наслеђивање, ванбрачна заједница то није. Иако су се у породичном законодавству, па и у друштву, десиле промене у погледу схватања и признавања ванбрачних заједница, у погледу наслеђивања то није случај. У круг законских наследника

25 Član 8, Zakona o nasljeđivanju, *Sl. glasnik RS*, br. 1/2009, 55/2009 – ispr., 91/2016, 28/2019 – odluka US i 82/2019.

26 Чл. 62. Устава, *Сл. гласник РС* бр. 98/2006.

27 Чл. 4. ПЗ, „Ванбрачна заједница је трајнија заједница живота жене и мушкарца, између којих нема брачних сметњи (ванбрачни партнери). Ванбрачни партнери имају права и дужности супружника под условима одређеним овим законом.“

28 Брачне сметње су брачност, неспособност за расуђивање, одређени степени крвног, адоптивног и тазбинског сродства, малолетство, недостаци воље, старатељство.

спадају оставиочеве, потомци, његови усвојеници и њихови потомци, његов брачни друг, његови родитељи, његови усвојеоци, његова браћа и сестре и њихови потомци, његови дедови и бабе и њихови потомци и његови остали преци“²⁹ међу којима нема ванбрачних партнера.

ВАНБРАЧНИ ПАРТНЕРИ КАО ЗАКОНСКИ НАСЛЕДНИЦИ

У законодавствима која су блиска нашем, како просторно тако и правно, ванбрачним партнерима су призната законска наследна права. Међутим, не постоји јединствен модел њиховог правног регулисања. Признавање правних дејстава ванбрачним заједницама подразумева удаљавање од традиције и схватања оваквих заједница као неморалних. Нека друштва су традиционалнија, а нека пак отворенија за промене. Из тога произлази различито третирање ванбрачних заједница.

Кроз представљени упоредни приказ види се позитиван тренд признавања наследних права ванбрачним партнерима. Ванбрачна заједница је неформална брачна заједница, у којој се остварују сви они односи који се остварују и у браку. Данас у ванбрачне заједнице најчешће ступају млади, образовани чланови друштва, који сматрају да њихови партнерски или лични односи не треба да зависе од одлуке неког државног органа већ од њих самих. Међутим, оно што је приметно јесте различито регулисање ванбрачних заједница из којих се партнерима признаје право наслеђивања. У већини посматраних законодавстава, попут Словеније, Хрватске, Црне Горе, ванбрачна заједница мора да испуњава одређене услове да би представљала основ позивања на наслеђивање. Наиме, ванбрачни партнер постаје законски наследник само уколико је ванбрачна заједница дуже трајала. Дуже трајање ванбрачне заједнице је правни стандард који дозвољава судији да с обзиром на околности конкретног случаја процени да ли би ванбрачни партнер требало да се јави као законски наследник. Први услов који ванбрачна заједница треба да испуни јесте трајност, односно намера и свест о трајном заједничком животу. Међутим, појам трајности ни у једном од побројаних система није довољно прецизиран, нити су дати елементи на основу којих се тражена трајност може утврдити.

Првобитно су законска наследна права, у већини правних система који су их предвиђали, била призната само партнерима из хетеросексуалних ванбрачних заједница. Међутим, променама друштвене свести поводом нових облика породичног живота, и истополним партнерима је признато право међусобног законског наслеђивања. Словеначко друштво је у односу на европска традиционална друштва, врло рано прихватило и нове облике

29 Чл. 8. Закон о наслеђивању, *Сл. гласник РС*, бр. 46/95, 101/2003 – одлука УСРС и 6/2015.

партнерских односа, што је утицало и на наслеђивање. Тако је Законом о регистрацији истополних партнерских заједница³⁰, законско наслеђивање предвиђено и за партнере из истополних регистрованих заједница. Регистрацијом истополних заједница отклања се основни „недостатак“ и једина „замерка“ ванбрачним заједницама, а то је одсуство формалног акта приликом њиховог заснивања. Партнери из фактичких истополних партнерских заједница постају законски наследници под истим условима, под којима ово својство стичу и партнери из хетеросексуалних фактичких заједница. Заједница између два лица истог пола која је трајала дужи време, представља основ позивања на наслеђивање. Наследноправни положај ванбрачних партнера је у потпуности изједначен са положајем супружника. У појединим правима, попут Немачке и Аустрије, као законски наследници се појављују само партнери из истополних регистрованих заједница. Ванбрачни партнер из истополне регистроване заједнице има истоветан положај положају супружника. Са друге стране, фактичке ванбрачне заједнице, без обзира на то да ли је реч о хетеросексуалним или истополним заједницама не представљају основ позивања на наслеђивање.

Поред тога што се у појединим правним системима прави разлика између хетеросексуалних и истополних заједница у погледу наслеђивања, у појединим правним системима предвиђају се и различити услови које ванбрачне заједнице треба да испуне да би представљале основ позивања на наслеђивање. Закон о животном партнерству особа истог пола Хрватске³¹, предвиђа да ванбрачни партнери из неформалних заједница постају законски наследници под условом да је њихова заједница трајала најмање три године. На сличан начин поступљено је и у САП Косова, где је такође постављен временски оквир трајања ванбрачне заједнице, од ког је зависило стицање законских наследних права. Временски оквир трајања ванбрачне заједнице, као услов за стицање наследноправних овлашћења постављен је и у праву Македоније. Постављањем временског оквира ванбрачним заједницама дошло би до занемаривања онога што је сама суштина ванбрачне заједнице, а то је намера ванбрачних партнера да остваре заједницу живота. Да ли заиста интензитет међусобне повезаности, привржености и намере за заједничким животом можемо везати за тачан временски оквир?

Свакако у српском праву треба прихватити позитивна решења у погледу сврставања ванбрачних партнера у круг законских наследника. Међутим, у његовом регулисању се не би требало ићи у крајност, односно постављати егзактна мерила за субјективне елементе који се на тај начин не могу про-

30 Zakon o registraciji istospolne partnerske skupnosti (ZRIPS), *Uradni list RS*, 65/2005, приступљено: 10. 11. 2019. године, доступно на: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/56999>.

31 Članak 3, Zakona o životnom partnerstvu osoba istog spola, NN 92/14, 98/19.

цењивати, али ни не давањем јасних мерила за утврђивање постојања ванбрачних заједница. Решење лежи у проналаску равнотеже између принципа правне сигурности и принципа правичности. Признавање наследних права ванбрачним партнерима не би требало да буде императивно, већ диспозитивно, на начин што ће суд бити овлашћен да с обзиром на околности случаја процењује да ли се одређени ванбрачни партнер може појавити као наследник на заоставштини свог партнера. Притом, суд мора да се води субјективним мерилима, односно да процени да ли је у питању заједница живота која представља пандан браку. У процењивању субјективних елемената, суду ће свакако бити од помоћи одговарајући стручњаци из области социологије и психологије. Поред субјективних критеријума, суду могу помоћи и неки објективни, нпр. заједничка деца, постојање заједничке имовине. Само ванбрачна заједница која је дуже трајала треба бити основ позивања на наслеђивање. Код процењивања „трајности“ ванбрачне заједнице, дужина трајања није пресудни елемент, већ је важнија „воља и намера партнера да заснују заједницу живота чије трајање није привремено нити ограничено. Од суштинске важности је свест, односно воља ванбрачних партнера“ (Randelović i Šolaja, 2019, стр. 218).

ЗАКЉУЧАК

Друштвени односи су у сталном кретању и развоју. Друштвена схватања се мењају и дају простора новим појавама. Ванбрачне заједнице нису нова појава, али је њихов све већи број довео до потребе њиховог правног регулисања. Заједница у којој се остварује заједница живота, као и браку, мора бити препозната и призната и у законодавству. Највећи број правних система је начинило корак унапред, одбацило традиционална схватања и признало правна дејства ванбрачним заједницама. Као позитивни примери нама сродних, али и просторно блиских правних система у којима су ванбрачним партнерима призната законска наследна права треба навести право Словеније, Хрватске, Немачке, Црне Горе, Аустрије. Кроз упоредно-правну анализу наведених правних система могли смо да уочимо позитивна решења. Партнер из заједнице у којој између партнера постоји заједница живота која представља свеукупност различитих односа мора ући у круг законских наследника. Нарочито имајући у виду да се у готово свим правним системима ванбрачним партнерима за живота обезбеђује једнак третман као супружницима – они стичу заједничку имовину, имају право на законско издржавање баш као и супружници. Зашто онда ванбрачним партнерима не признати одређена права и након смрти једног од њих? Одсуство „папира“ не чини ову заједницу мање вредном, заједницом у којој нема међусобне подршке, љубави, привржености. Оно што остаје као кри-

тика правним системима који признају законско наслеђивање ванбрачних партнера јесте њихово различито регулисање. Само у појединим правним системима, попут Словеније и Хрватске, ванбрачни партнери улазе у круг законских наследника без обзира да ли је реч о хетеросексуалним или истополним ванбрачним заједницама. Са друге стране су они правни системи који праве разлику између хетеросексуалних и истополних ванбрачних заједница. У праву Немачке и Аустрије законски наследник може бити само партнер из истополне заједнице регистроване пред надлежним органом. Партнери из фактичких ванбрачних заједница у овим правима не улазе у круг законских наследника. У овим правним системима као основ позивања на наслеђивање појављују се само регистроване ванбрачне заједнице. Чином регистрације отклања се основна замерка односно недостатак ванбрачних заједница, а то је одсуство формалног акта приликом њиховог заснивања. Међутим, на овај начин се отклања основни елемент ванбрачне заједнице, а то је њена неформалност. Неформалним ванбрачним заједницама, било да је реч о хетеросексуалним или истополним заједницама, не признају се законска наследна права.

На потпуно другом крају лествице налази се српско наследоправно законодавство које у потпуности игнорише постојање ванбрачних партнера, односно оваквих заједница. Уставом Републике Србије, али и Породичним законом, ванбрачна заједница изједначена је са брачном. Међутим, овакав знак једнакости није повучен у погледу наслеђивања. Српско законодавство требало би да искористи позитивне примере из упоредног законодавства и у круг законских наследника уврсти и ванбрачне партнере. Како је закон одраз друштвених прилика, тако треба прихватити промењену свест о ванбрачним заједницама и признати им наследноправна дејства. Међутим, пуко преузимање решења из других правних система не би водило позитивном исходу. Наиме, савремено српско друштво, иако модернизовано, и даље чврсто штити заједницу једног мушкарца и једне жене као једини прихватљиви облик партнерске заједнице. Прихватање позитивних решења из упоредног законодавства, поред усвајања специфичности домаћег правног система мора да садржи и дозу критичности јер у готово свим решењима има недостатака. Трајнија заједница живота жене и мушкарца, између којих нема брачних сметњи, из Породичног закона, требало би да представља заједницу из које се партнери могу међусобно наслеђивати. Међутим, законодавство мора дати прецизнија мерила која ће судији олакшати утврђивање испуњености услова трајности ванбрачне заједнице.

ЛИТЕРАТУРА

Blagojević, T. B. (1988). *Nasledno pravo u Jugoslaviji - Prava republika i pokrajina*. Beograd: Savremena administracija.

- Видић Трнинић, Ј. (2014). Ванбрачни партнер као законски наследник у савременим правима Европе. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 68 (LIII), 407-424.
- Јањић-Комар, М., Кораћ, Р., Поњавић, З. (1999). *Породично право*. Београд.
- Marković, S. (1981). *Nasledno pravo*. Београд: Službeni list SFRJ.
- Младеновић, М. (1995). *Породично право у СР Југославији*. Београд: Завет.
- Randelović, D. i Šolaja, I. (2019). Vanbračne zajednice u propisima država bivše SFRJ. *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka u Banja Luci*, 9 (9), 215-225.
- Цвејић Јанчић, О. (2009). *Породично право*. Нови Сад: Правни факултет.
- Устав, *Сл. гласник РС*, бр. 98 (2006).
- Савезни Закон о наслеђивању, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 20 (1955).
- Закон о наслеђивању, *Службени гласник СР Србије*, бр. 52 (1974).
- Породични закон, *Сл. гласник РС*, бр. 18 (2005), 72 (2011) – др. закон и 6 (2015).
- Закон о наслеђивању, *Сл. гласник РС*, бр. 46 (1995), 101 (2003) – одлука УСРС и 6 (2015).
- Закон о наслеђивању, *Службени лист САП Војводине*, бр. 27(1979).
- Закон о наслеђивању, *Службени лист САП Косова*, бр. 43(1974).
- Zakon o nasljeđivanju, *NN*, 48 (2003), 163 (2003), 35 (2005), 127 (2013), 33 (2015), 14 (2019).
- Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola, *NN*, 92 (2014), 98 (2019).
- Zakon o nasljeđivanju, *Sl. list CG*, br. 74 (2008) i 75 (2017) – odluka US.
- Zakon o nasljeđivanju u Federaciji Bosne i Hercegovine. *Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine*, broj 80 (2014).
- Zakona o nasljeđivanju, *Sl. glasnik RS*, br. 1 (2009), 55 (2009) – ispr., 91 (2016), 28 (2019) – odluka US i 82 (2019).
- Zakon o dedovanju, *Uradni list SRS*, št. 15 (1976), 23 (1978), *Uradni list RS*, št. 13 (1994) – ZN, 40 (1994) – odl. US, 117 (2000) – odl. US, 67 (2001), 83 (2001) – OZ, 73 (2004) – ZN-C, 31 (2013) – odl. USin 63 (2016).
- Zakon o registraciji istospolne partnerske skupnosti (ZRIPS), *Uradni list RS*, 65 (2005), приступљено 10. 11. 2019. године, доступно на <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/56999>
- Dutch Civil Code, Law of Succession, Book 4 (2003), приступљено 9. 11. 2019, доступно на <http://www.dutchcivillaw.com/civilcodebook044.htm>.
- Book 1 Dutch Civil Code. Law of Persons and Family Law, Book 1 (1970), приступљено 10. 11. 2019, доступно на <http://www.dutchcivillaw.com/civilcodebook01.htm>.
- Gesetz über die Eingetragene Lebenspartnerschaft, приступљено: 15. 11. 2019. године, доступно на: <http://www.gesetze-im-internet.de/lpartg/>.

BRANKO A. MILETIĆ

JOVANA M. MILOVIĆ

UNIVERSITY IN PRIŠTINA, KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF LAW

EXTRAMARITAL PARTNERS AS LEGAL INHERITORS IN COMPARATIVE LEGISLATION
WITH SPECIFIC LEGISLATION ON THE RIGHTS OF THE FORMER SFRY

Summary

Nonmarital cohabitation is an informal community of life between one man and one woman, in which all usual marital relationships are established. The only difference between marriage and nonmarital cohabitation is the absence of a formal act of its establishment. However, in some legislations, including Serbian, extramarital partners do not appear as legal successors.

The authors attempted to point to the positive solutions through comparative presentation of regulation of hereditary rights of extramarital partners. Positive solutions should also be implemented in Serbian legislation, thus eliminating discrimination against such communities in terms of inheritance. Modern society is free from prejudices, borders, and outdated understandings of extramarital communities, therefore, such changes need to be accompanied by legislation.

Keywords: extramarital partners; nonmarital cohabitation; marriage; inheritance.

НИКОЛА Р. ЖИВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИМ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

РЕВИТАЛИЗАЦИЈА СЕЛА У СРБИЈИ И МОДЕРНИЗАЦИЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ КРОЗ ЗЕМЉОРАДНИЧКО ЗАДРУГАРСТВО

У бројним публикацијама које говоре о стању, проблемима или пропадању српског села, као један од могућих путева за излазак из кризе у којој се село налази, али и модернизацију пољопривреде наводи се развој земљорадничког задругарства. Да та прича има смисла, говори развијеност задружног покрета у свету. Процењује се да у свету данас постоји око 800 милиона задругара организованих у 750.000 задруга. Данас Међународни задружни савез чини преко две стотине националних и међународних организација. Почетком трећег миленијума у САД-у било је преко 3.000 пољопривредних кооператива са преко 3 милиона чланова. Њихов годишњи обрт прелазио је стотину милијарди долара. У земљама ЕУ, кровна организација земљорадничких задруга је COGESA (General Committee for Agricultural Cooperation). Организација броји око 30.000 задруга са скоро девет милиона чланова и преко 600.000 запослених. Дакле, задруге су врло важан чинилац пољопривреде у развијеним друштвима. На потенцијале земљорадничког задругарства и његову развијеност широм света посебно ћемо се осврнути у раду. Са друге стране, земљорадничко задругарство у нашој земљи далеко је од развијеног. И поред озбиљне традиције коју задружни покрет у Србији има, земљорадничко задругарство је углавном стагнирало или нестајало. Управо зато, предмет овог рада је анализа стања земљорадничког задругарства у транзиционом периоду

---

1 nikola.zivic@pr.ac.rs

Рад је резултат истраживања на пројекту ИИИ 47023 *Косово и Мејхохија између националној идентитетској и евроинтеграција*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

наше земље са посебним освртом на тренутно стање и развојну перспективу. Посебно ћемо разматрати шта данас на плану развоја земљорадничког задругарства чини држава, чија је улога овде од пресудне важности. Дакле, настојаћемо ка томе да утврдимо актуелно стање, али и да на основу тога предочимо могуће будуће кораке.

Кључне речи: село; задруга; земљорадничка задруга; пољопривреда.

Чињеница да села у Србији пропадају и нестају је, верујемо, свима позната. О томе се пише и говори, али се мало тога чини. У бројним публикацијама објављеним на ту тему, које говоре о проблемима са којима се наше село суочава, готово увек се као један од путева за развој села и пољопривреде наводи развој земљорадничког задругарства. Стога је наша намера да у овом раду одговоримо на питање: Зашто? Где леже потенцијали земљорадничког задругарства и шта је са земљорадничким задругарством у нашој земљи? Да бисмо адекватно разумели актуелно стање, неминовно је било да се осврнемо на прошлост како задругарства тако и нашег села. Постоји један озбиљан континуитет у занемаривању и маргинализовању села и задруга у нашем друштву. Мноштво проблема са којима се село и задруге данас суочавају, последица су мера које су предузимане (или нису) у прошлости.

Када је Вук Стефановић Караџић у свом *Српском рјечнику* (1818) употребио реч задруга, означавајући њоме „више породица у истој кући“, он ту није мислио на задругу која нас овде интересује. Наиме, Вук говори о породичној задрузи, односно, како Митровић (1998) то образлаже, *сложеној и њроширеној њородичној скућини са особеним њаџријархалним односима који се кристџалишу око задружној сџарешине*. И мада су породичне задруге имале свакако важно место у историји нашег народа, интересују нас земљорадничке задруге, један другачији облик удруживања, настао у XIX веку, као творевина епохе капитализма (више фазе његовог развоја). Реч је, дакле, о специфичним економским организацијама које се по много чему разликују од свих других облика организовања. „Оснивачи задруга (задругари) имају специфичан статус, на специфичан начин се обезбеђују средства за њихов рад (путем удела), егзистирају на посебном облику својине (задружне својине), на посебан начин се уређују унутрашњи односи међу задругарима, на посебан начин се доносе одлуке и остварује управљање“ (Ранђеловић, 1999, стр. 9).

„Кад је дошло до распада феудалног поретка сељаци су се нашли на ветрометини тржишта на којем главну реч воде крупне трговачке фирме, моћна прехранбена индустрија и власници великих имања. Алтернатива брзом пропа-

дању за сељаке било је само дугогодишње економско искоришћавање, исцрпљивање и задруживање. Стога је једини излаз био и данас јесте – формирање земљорадничких задруга“ (Шљукић, 2016, стр. 617).

Како Митровић наводи, српска грађанска револуција започета устанцима против Турака 1804. и 1815. године, због зулума и даждина које српски сељак више није хтео да трпи, имала је за последицу укидање феудалних односа у свим ослобођеним крајевима у којима је српски народ живео. Сељаци постају слободни људи и политички грађани, али се њихов положај није битно променио. Дошло је до економских противречности које су водиле до раслојавања српског сељаштва. Продор капитализма у другој половини XIX века, поменути процес раслојавања је само убрзао (Мирковић, према: Митровић, 1998). Сељаци све више почињу да се баве занатима и трговином. Настоје да извезу своје производе. Производња је све већа, али се не усавршава. Осим трговаца, расте значај и чиновника, па се њихов број све више увећава. Видевши да је исплативо, све је више оних који „тргују“ новцем, односно зеленаша. „Тако је у Србији створена специфична класно/слојна структура, са три непроизвођачке класе (трговци, чиновници и зеленаши) и само једном произвођачком (сељаштво). Србија извози жито и стоку, дакле, сељачке производе, а увози луксузну робу коју већином троше становници градова“ (Мирковић, према: Митровић, 1998, стр. 58).

„Неправичан и експроприативан порески систем у условима заостале сеоске привреде, продирања новчаних односа, неорганизованог кредитног тржишта, све чешићег диспаритета између цена пољопривредних и индустријско-занатских производа и убрзаног распадања сеоских породичних задруга, тј. при све израженијим супротностима између заосталих друштвено-економских односа наслеђених из прошлости и нових капиталистичких, утицао је да се међу сеоским становништвом рашири зеленаштво, прерастајући у грубу пљачку, постајући један од најефикаснијих метода првобитне акумулације капитала“ (Исић, 1995, стр. 11).

У намери да побољша своју животну ситуацију и изађе на крај са све више проблема, наш сељак је решење потражио у оснивању разних облика задруга. Иако су се прве задруге (потрошачке и произвођачке) појавиле у градовима (прва потрошачка задруга у Србији основана је у септембру 1870. године у Београду под називом *Прва дружина за пошрошњу у Београду*), задружне идеје интимније је прихватило село, што не чуди ако узмемо у обзир сеоску традицију у удруживању, као и прилично неповољну ситуацију у којој се сељак налазио. У том смислу, историју задругарства Србије и Југославије чини земљорадничко задругарство.

Појава првих кредитних земљорадничких задруга у другој половини XIX века била је условљена развојем капитализма и робно-новчаних односа у пољопривреди. Богатство се концентрисало у рукама појединих људи (тр-

говаца, занатлија, сељака, чиновника), а у земљу почиње да долази и страни капитал преко државних зајмова. Развој капиталистичких односа врло се негативно одразио на нашег сељака. Било је то време великих економских и социјалних промена на селу које су довеле до распада патријархалне сеоске задруге, нестанка аутархичних сеоских газдинстава, и све већег горепоменутог задуживања сељаштва. Због тога и не чуди што су се као прве јавиле управо земљорадничке кредитне задруге. Прва таква задруга у Србији основана је 29. марта 1894. године у селу Вранову код Смедерева. Поред кредитних, јављају се и други облици задруга као што су: специјализоване произвођачко-прерађивачке, набављачко-потрошачке и задруге за заједничку набавку и коришћење пољопривредних машина итд. (Ранђеловић, 1999). Било је то, како Ранђеловић (1999) наводи, време прилично непогодно за развој задругарства, јер привредни живот није био довољно развијен, материјалних и финансијских средстава није било довољно, задружно законодавство није постојало, а и сам сељак није у потпуности разумео принципе задружног организовања. „Није могао сељак да схвати како то он може да буде сам себи и дужник и кредитор“ (Ранђеловић, 1999, стр. 86). Па ипак, и поред тога, број задруга је стално растао. Године 1894. у нашој земљи било је свега пет оваквих задруга, а 1913. број задруга био је 782. Са циљем пружања помоћи задругама у њиховом деловању и развоју, основан је 1895. године Савез земљорадничких задруга у Србији са седиштем у Смедереву (Ранђеловић, 1999).

У чему је, према Илијићу, значај оснивања и развоја задруга овог типа?

Пре свега, то је био први економски утицај правних људи против бездушног надирања капиталиста који без рада живе на туђ рачун, први корак радног човека у српском друштву усмерен у правцу раскидања неправичних односа, одбијања туторисања одозго. То је први корак у правцу изградње једнакости међу људима, учвршћивања природне и људске солидарности. Савремена задруга је прва кључна спона која повезује појединачне снаге у својеврсну заједницу рада. То је први корак у озбиљном балансирању односа у друштву и посебно односа према једнакима у том друштву. Свакодневне тешкоће нагнале су радног човека да сагледањем тих односа утврђује шта он стварно том друштву даје, а шта и под којим условима од друштва прима. Долазио је до закључка да је радећи у свакој делатности био сталан објект експлоатације, али није довољно моћан да ублажи, још мање да отклони и избегне ту потчињеност (Илијић, 1971, стр. 305).

Међутим, док се задругарство као форма удруживања у развијеном делу света врло брзо проширило и показало своје огромне потенцијале, у нашем друштву оно ниједног тренутка није било чак ни близу тога. Чини се да нисмо успели да схватимо суштину онога што земљорадничка задруга јесте, и што може.

По завршетку Првог светског рата, српско сељаштво материјално упропашћено и остало без најспособније радне снаге, од нове заједничке државе очекивало је помоћ.² Стална политичка превирања и борбе за освајање власти онемогућавале су изгледа политичку елиту заједничке државе да спроведе реформе које ће озбиљно и темељно узети у обзир интересе сељака. Чак и оно што је чињено наизглед у интересу сељаштва, имало је врло често за последицу супротан ефекат. Аграрна реформа која је отпочела већ 1919. године није променила услове живота сељака (Гашећа, 1995), број становника је растао па је проблем аграрне пренасељености био озбиљан, сељаци су и даље имали проблем са дуговима итд. Године 1936. донета је Уредба о ликвидацији сељачких дугова. Међутим, како Мирковић (1952) њу тумачи, њен примарни циљ није била заштита сељака, односно заштита њиховог поседовног поретка.³ Ако је, дакле, живот сељака наставио да буде тежак, ако се о њиховим интересима није водило рачуна, јасно је да и ситуација са задругарством није могла да буде много боља.⁴ У првим послератним годинама, како Исић (1995) пише⁵, сељаштво је решење за своје проблеме потражило у обнови земљорадничког задругарства. Број земљорадничких задруга отуда после ослобођења нагло расте. До 30. јуна 1921. године од предратних задруга обновљено их је 822 или 84,31%, а формирано је 700 нових. Иако задругарство у првим послератним годинама бележи успон, већ 1922. године број задруга је почео опадати. Пад се тих година односио, пре свега, на кредитне задруге, док је са друге стране број набављачких и произвођачких задруга у успону. Међутим, године 1925. и њихов број је почео опадати. Разлог за то Исић (1995) види у појављивању задруга за пољопривредни кредит, које фаворизује и новчано подупире сама држава, у отварању „маказа цена“ на штету пољопривреде и у порасту земљорадничких дугова, што је смањивало куповну моћ села. Генерално гледано, Исићева оцена је да земљорадничко задругарство у Србији није постигло очекиване резул-

- 2 „На ратним стратиштима остало је преко 50% мушкараца из Србије између 18 и 55 година старости. У знатно измењеној полној структури сељаштва преовлађивале су жене“ (Исић, 1995, стр. 75).
- 3 „Јер ако је њен циљ оживљавање послова, стварање у народној привреди повољније конјунктуре, онда ће њен учинак природно бити повољан за развој градске привреде, за формирање домаћег капитала у градовима и за јачање капиталистичке тј. неселјачке привреде у нашој земљи. У том процесу формирања капитализма, сељаци имају да послуже као произвођачи и као потрошачи, они су средство а не циљ, и они се помажу да би могли да послуже једном другом задатку, а то је унапређивање трговине, индустрије, банкарства, формирање капитала, који је све више потребан, а има га мало“ (Мирковић, 1952, стр. 152).
- 4 Већинско становништво у оквиру заједничке државе било је сељачко. Према попису становништва из 1931. године, удео пољопривредног становништва износио је 76,6% (Шљукић и Шљукић, 2012).
- 5 Исић (1995) разматра период од 1918. до 1925. године.

тате, зауставивши се на нивоу достигнутом у првим годинама после рата. Иако је Исићева оцена о земљорадничком задругарству у Србији генерално негативна, чини се да се током наредних година међуратног периода ситуација ипак мало стабилизовала, односно да је наш сељак од задругарства ипак имао користи. Такво мишљење износи Виден Ранђеловић у својој књизи *Основи задрујарсџива и земљорадничкој задрујарсџива*. Он наводи да је у Краљевини Југославији, с обзиром на ниво развијености привреде и пољопривреде, задругарство, посебно земљорадничко, било релативно добро развијено.⁶ Шљукић и Јанковић (2015) о задругарству у међуратном периоду размишљају на сличан начин. Упркос низу негативних појава које су пратиле развој земљорадничког задругарства⁷, ипак стоји чињеница да је задругарство допринело развоју пољопривреде и села и ублажавању тешког економског положаја сиромашних делова сељаштва (Шљукић и Јанковић, 2015).

Победом у Другом светском рату, на власт је дошла нова комунистичка елита. То, међутим, није значило и бољи живот за сељака. Напротив. Интереси сељаштва нису били у складу са владајућом политиком развоја. Привреда се развијала на рачун и штету пољопривреде и сељаштва. На пример, како Ранђеловић наводи, газдинства земљорадника, „нису имала могућност за развој као самостални пољопривредни субјекти. Иако нису били ликвидирани методом колективизације, као у другим социјалистичким земљама заувек, став друштва према њима био је недефинисан и резервисан [...] Један од стратешких циљева аграрне политике, кроз подруштвљавање пољопривредне производње, био је да се сељачка газдинства, као самостални привредни субјекти, елиминишу (Ранђеловић, 1999, стр. 156). „Ево само неколико релевантних процеса и догађаја који су определили послератну судбину сељаштва у (бившој) Југославији: аграрна реформа, која је још више уситнила поседе; укидање сељачких дугова; забрана повратка српских сељака које су протерали окупатори на Косово и Метохију и у Македонију; обавезан откуп пољопривредних производа (1945–1952); присилна колективизација од 1948; распуштање земљорадничких задруга и друга аграрна реформа (1953); изразито брза деаграризација и појава сељака – радника; социјалистичка кооперација и ’подруштвљавање’; ’везане цене’ као средство преливања акумулације из пољопривреде; забрана куповања крупне механизације до 1967; непостојање пуног пензијског, здравственог и инвалидског осигурања све до 1979.“ (Шљукић и Шљукић, 2012,

6 „Године 1938. од укупно 10.906 задруга, земљорадничке су чиниле 9.019 и представљале 82,7% укупног броја задруга. У њима је било 1.183.000 задругара, што је чинило 83,6% укупног броја задругара у свим задругама (1.414.876)“ (Ранђеловић, 1999, стр. 95).

7 Утицај финансијског капитала богатијих слојева, политичких странака и саме државе, као и кршење задружних принципа.

стр. 80). Сви наведени процеси који су углавном негативно утицали на положај сељака или су директно били супротстављени њиховим интересима, не могу бити занемарени када говоримо о сељаштву у транзиционом периоду. Са друге стране, ни задругарство у том периоду није прошло боље. У периоду од 1945. до краја 1980-их, организациони модели кроз које се задругарство развијало су више пута мењани, али су позитивни резултати углавном изостали. Сељачку радну задругу (СРЗ), која је створена по узору на совјетски модел колхоза, замењује Општа земљорадничка задруга (ОЗЗ). Улога ове задруге била је да сељаци, како Шеварлић и Закић пишу (2012), кроз различите облике сарадње, укључи у реализацију званичног модела „социјалистичке реконструкције пољопривреде“ („подрештљавање пољопривреде“) под називом кооперација и преведе у „раднике“. Као следећи модел задруге појавила се Основна организација коопераната (ООК), „која, према Закону о удруженом раду (ЗУР, 1974), представља 'метаморфозирани' основну задружну организацију (ОЗЗ) или земљорадничку задругу (ЗЗ) интегрисану у (државни) пољопривредни комбинат где је ООК третирана аналогно свакој основној организацији удруженог рада (ООУР) унутар 'самоуправног пољопривредног предузећа', чиме су сељаци претварани у снабдеваче комбинатске агроиндустрије са јефтиним аграрним сировинама“ (Шеварлић и Закић, 2012, стр. 6). ЗУР-овски систем је уништио задругарство у његовој суштини, али и бројчано. Године 1980, у Србији (не рачунајући покрајине) било је 170 задруга, на Косову и Метохији 37, а у Војводини ниједна. Сељак се под таквим условима удаљио од задруга, што ни за њега, ни за задруге није било добро. (Шеварлић и Закић, 2011). Аграрна политика обе Југославије се „без двоумљења може оценити као најнеуспелија страна њеног седмодеценијског друштвеног развитка“ (Гаћеша, 1995, стр. 113).

Иако у читавом периоду о којем смо говорили, највећи део становништва живи на селу, а сељак подноси највећи терет готово свих великих друштвених промена⁸, слуша за сељака је увек мањкало. Улога сељака остала је непромењена: да производи и служи другима.

Да прича о задругарству може да буде другачија, односно да развој задругарства јесте један од одговора на проблеме са којима се суочавају ситни робни произвођачи, говори развијеност задружног покрета у свету.

8 „Сељачко незадовољство било је главно 'погонско гориво' у свим досадашњим националним и социјалним друштвеним покретима у јужнословенским земљама: од српских устанака 1804. и 1815. против Турака, преко револуционарних гигања у Аустрији 1848, српских устанака у Босни и Херцеговини кроз целу другу половину прошлог века (а нарочито 1875–78), српских ратова за ослобођење и уједињење у 20. веку, југословенске социјалистичке револуције [...] Све то има дуги историјски континуитет и највећим делом 'сељачки педигре'“ (Митровић, 1988, стр. 276).

Прва савремена потрошачка задруга основана је 1844. године у Енглеској, у месту Рочделу, а створили су је незапослени рочделски ткачи. Нешто касније, појављују се кредитне задруге у Немачкој и произвођачко-прерађивачке задруге у Француској. Дакле, на основама које су постављене у поменту Рочделу, задружни покрет се, како Шљукић и Јаковић (2015) наводе, у наредним деценијама раширио по читавој Европи. Већ 1895. године створен је у Лондону Међународни задружни савез (International Cooperative Alliance – ICA). Краљевина Србија била је међу 12 држава које су учествовале у оснивању савеза.⁹ Од тог времена до данас, Међународни задружни савез (МЗС) одржао је више од 30 конгреса. Бројне резолуције донете у ОУН којима се промовише задругарство, као и консултантски статус који МЗС у Организацији уједињених нација има, потврђују данашњу високу институционализованост задружног покрета. Данас МЗС чини преко две стотине националних и међународних организација, са укупно 750 милиона чланова из 90 држава, на свих 5 континената. (Шљукић и Јанковић, 2015). У ЕУ кровна организација земљорадничких задруга је COGECA (General Committee for Agricultural Cooperation). Ова организација обједињује 30.000 задруга, са скоро девет милиона чланова и преко 600.000 запослених.

На интернет порталу *Макроекономија*¹⁰ у тексту *Водич кроз задругарство 1*¹¹ који пише Бранислав Гулан, налазимо још података о развијености задружног покрета у свету. На планети земљи удружено ради и послује 800 милиона задругара који су организовани у 750.000 задруга. Процењује се да је око три милијарде људи на разне начине повезано са задругама. Задруге обезбеђују више од 100 милиона послова широм света што је за 20% више од мултинационалних корпорација. У Сједињеним Америчким Државама сваки четврти грађанин је члан неке задруге, а у 2003. години првих 100 задруга укупно је приходовало 117 милиона долара. Са приближно 30% пољопривредних производа у САД-у трговало је преко 3.400 земљорадничких задруга. У Јапану је свака трећа породица члан задруге; 2007. године пољопривредне задруге исказале су промет од 90 милијарди долара, при чему су 91% од укупног броја земљорадника у Јапану чланови задруге. Задруге у Бразилу заслужне су за 40% пољопривредног БДП-а и за 6% укупног пољопривредног извоза. У 2006. години бразилске задруге су извезле 7,5 милиона тона пољопривредних производа у вредности од 2,83 милијарди америчких долара у 137 земаља света. У Норвешкој послује 4.000 регистрованих задруга, са око два милиона чланова. Млечне задруге на пример заслужне су за 99 процената производње млека. Гулан даље наводи да у Европској унији 246.000 регистрованих задруга запошљава 4,8 милиона љу-

9 Српску делегацију предводио је проф. Михаило Аврамовић.

10 <https://www.makroekonomija.org/>

11 <https://www.makroekonomija.org/0-branislav-gulan/vodic-kroz-zadugarstvo-1/>

ди. Број чланова задруга је 144 милиона. Типично за земљорадничко задругарство у развијеним земљама Европе, јесте пракса да је готово сваки фармер члан једне или више задружних асоцијација – кооператива. Тржишно учешће задруга у појединим сегментима пољопривреде унутар ЕУ изузетно је високо. У Француској постоји око 21.000 регистрованих задруга које запошљавају 700.000 људи. У Немачкој је удружено 20 милиона људи. У Финској је у кооперативама 1.468.572 физичких лица, што представља 62 одсто финских домаћинстава. Млечне задруге у Пољској заслужне су за 75 процена производње млечних производа итд. (Гулан, 2017). Подаци, дакле, јасно показују колико су задруге важан чинилац у пољопривреди развијених друштава. Иако ова позитивна задружна искуства треба преузимати, то не значи да се страни модели задруга могу просто копирати без прилагођавања конкретним приликама које код нас постоје (Митровић, 2015).

ЗЕМЉОРАДНИЧКО ЗАДРУГАРСТВО У ТРАНЗИЦИОНОМ ПЕРИОДУ

Процес транзиције, у који је наша земља ушла са урушавањем социјализма, обележен је многобројним проблемима. Без јасне стратегије развоја, промене које су уследиле дочекали смо неспремни. Колапс привреде, раст сиве економије, велика незапосленост, сиромаштво и социјална искљученост, презадуженост, процес десуверенизације државе, изумирање становништва, угроженост идентитета Србије и српског народа, само су неки од проблема с којима се наша земља суочавала и суочава. Село, које је увек било на друштвеним маргинама, у оваквим условима пропада. Неразвијена инфраструктура и материјална депривација, неразвијена рурална економија и недовољно инвестиција, низак ниво прихода, животног стандарда, квалитета живота и образовања, депопулација итд., сеоска су свакидашњица. Нема праве стратегије, правца деловања и средстава за то. Дозвољавамо да један огроман развојни потенцијал нестане. Проблем пропадања српског села је у нераскидивој вези са већ дуго нерешивим проблемом заосталости наше пољопривреде. Пољопривреду, која у привредном животу наше земље има битну улогу јер је стратешки важна, незамисливо је опоравити без примена модерних агротехничких мера, али је те мере немогуће применити на уситњеним земљишним поседима који су код нас доминантни. Осим наведених, економска израђеност и низак технички и технолошки ниво основних средстава, слаб кредитни бонитет пољопривредних газдинстава, недостатак потребних финансијских средстава за развој, тенденција смањивања површина обрадивог земљишта и све веће површине необрађеног земљишта, социјално раслојавање у српској пољо-

привреди, гашење пољопривредних породичних газдинстава, само су још неке у низу тешкоћа. Проблеми са којима се задругарство суочавало (и суочава) нису ништа мањи. Доношењем нових закона настојало се решити врло неповољно стање наслеђено из периода социјализма. То ипак није било довољно. Законска регулатива се примењивала врло недоследно, што је била прилика за мноштво манипулација на овом пољу.¹² Многе новоосноване задруге су то биле само формално (квази задруге). Многе од њих, након формирања, нису ни почеле да раде. Већина је лоше пословала. Питање задружне својине остало је озбиљан проблем. Дилема државна – друштвена¹³ – задружна својина, није решена. Као последица тога, процес повраћаја задружне имовине још увек није окончан. Изостао је процес међусобног повезивања задруга на хоризонталном и вертикалном нивоу. Не постоје реални извори финансирања, а задружни принципи се не поштују. Сви ови проблеми деформисали су задружну праксу и онемогућили афирмацију задружног покрета. Озбиљна државна стратегија изостала је и у овом случају.¹⁴ И поред неких позитивних назнака¹⁵, задругарство је у транзиционом периоду наше земље углавном стагнирало или нестајало. То се може видети и по подацима о броју задруга и задругара. Иако након уласка у транзициони период и доношења нових закона број земљорадничких задруга нагло расте, крајем прве и током друге деценије новог ми-

12 Доношени су и закони који су директно штетили задругарству. Године 2009. донет је Закон о стечају. На основу овог Закона, до 2012. године (када је донета одлука Уставног суда Републике Србије којом се одредбе члана 13. став 3. и чланова од 150. до 154. предметног закона проглашавају неуставним), извршен је „убрзани стечај“ 736 земљорадничких задруга. То је значило нестанак више од трећине земљорадничких задруга на подручју АП Војводине и централне Србије. По истом закону, ликвидирана су и два регионална задружна савеза са седиштима у подручјима са великим пољопривредним потенцијалима (Сремска Митровица и Јагодина). За такву противуставну делатност против земљорадничких задруга нико није сносио одговорност, нити је задругама било шта враћено. Имовина свих задруга које су обрисане из Регистра АПР-а по окончању стечајног поступка пренета је Дирекцији за имовину Републике Србије, што је противно Закону о задругама (1996), који налаже да се у оваквом случају имовина стави на располагање територијално надлежним задружним савезима (Шеварлић, 2014).

13 „Мада Устав Србије из 2006. признаје поред приватне и јавне и задружну својину, у пракси се уставно напуштена друштвена својина још увек сусреће само у задругама“ (Шеварлић и Закић, 2012, стр. 12).

14 Што не значи да стратегија није било. Споменућемо неке од њих: Стратегија развоја пољопривреде (2005), Стратегија регионалног развоја Србије за период 2007–2012, Национални програм пољопривреде 2011–2013, Национални програм руралног развоја 2011–2013, Стратегија пољопривреде и руралног развоја за период од 2010. до 2020, Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024. године.

15 Пример за то је појављивање нових задруга које оснивају сељаци (најчешће они богатији), којима управљају сељаци и које раде за сељаке. Те бисмо задруге могли назвати „правим“ земљорадничким задругама (Шљукић и Јанковић, 2015).

ленијума њихов број стагнира или опада. На пример, године 2009. у Србији је постојало 1.425 земљорадничких задруга, 2011. број ових задруга је 1.587, а 2017. године регистрованих земљорадничких задруга има 1.548.

Земљорадничке задруге у Србији се од истих у другим земљама са развијеним задругарством разликују по следећем: 1) непоштовање свих одређених идентитета задруге; 2) категорија кооперанта у задругарству других земаља не постоји, док у Србији они доминирају по броју и обиму пословања у односу на чланове задруге; 3) одсуство хоризонталног повезивања задруга; 4) изостанак вертикалног повезивања задруга и формирања задружних предузећа за дораду, прераду и пласман производа виших фаза прерада и веће вредности у оквиру интегрисаног задружног система, што онемогућава већу конкурентност задружног сектора Србије; 5) непостојање других сектора задругарства (штедно-кредитно, потрошачко итд.) због чега је земљорадничко задругарство у неповољнијем финансијском и организационом положају; 6) недефинисан систем расподеле добити у нашим задругама; 7) недоследна примена законске регулативе о задругарству; 8) процес укрупњавања задруга је онемогућен и када малим задругама због економске неодрживости прети ликвидација, јер је већина задружних менаџера против интеграције због сопствених интереса (Шеварлић и Закић, 2011).

ПОТЕНЦИЈАЛИ ЗЕМЉОРАДНИЧКОГ ЗАДРУГАРСТВА

На који начин развој земљорадничког задругарства може да помогне развоју наше привреде и шта на том плану треба радити?

Треба поћи од тога да су поседи наших пољопривредних газдинстава мали, парцеле уситњене и да то представља велики проблем за савремену организацију производње. Србија располаже са преко пола хектара обрадивог земљишта по становнику, али се тај ресурс не користи. Вуковић наводи и да се око „500.000 хектара ораница не обрађује“ (Вуковић, 2014, стр. 95) „Мали“ пољопривредници тако стварају само за сопствене потребе, нису конкурентни на тржишту и немају могућност да рационално примењују савремену технику и технологију. То је један од великих ограничавајућих чинилаца за развој пољопривреде у Србији, који би се удруживањем пољопривредних газдинстава могао решити.

„У Србији данас хипермаркети не само што освајају тржиште пољопривредних производа него тако и контролишу цене хране. Истовремено делују и монополисти у области увоза и извоза прехрамбених артикала, али и продаје репродуктивних материјала, машина и опреме у пољопривреди, с којима ситни и неорганизовани пољопривредници, као и традиционални сељаци, не могу да издрже тржишну утакмицу. Природно је да су велики и на тржишту јачи,

али нигде у природи не постоје само диносауруси, па ни за модерну друштвену и аграрну структуру није рационално да нестану они који су ситнији и мањи. Њима се мора обезбедити одрживи развој, по могућству са што већим уделом њихових ситних и малих, али оптимално обједињених материјалних и духовних, економских, социјалних и културних ресурса који би се активирали као расути, скривени и неискоришћени капитали. Задруга је једина и досад најрационалнија пронађена форма таквог обједињавања и зато се мора на све могуће начине подстицати и очувати..." (Митровић, 2015, стр. 123).

Опоравак земљорадничких задруга би, дакле, допринео бољем коришћењу потенцијала којим наша земља дефинитивно располаже. Уколико би земљорадничке задруге биле стабилне, наша села и њихово становништво имали би ослонац у планирању производње, продаји производа, али би имали и коме да се обрате за стручну, техничку и финансијску помоћ.

Корист коју би наше сељаштво имало у задружном организовању је вишеструка. Процват земљорадничких задруга значио би ревитализацију како руралне заједнице, тако и нашег друштва. Самим тим што се земљораднички задругари појављују као колективни послодавац, у којима мора неко да ради, значи уједно и отварање нових радних места која су на селу преко потребна. Услед материјалне користи, сеоско становништво не би било принуђено да одлази у градове. Земљорадничко задругарство и задругарство уопште, мотивационо делују на задругаре (и цело сељачко становништво). „Задружни покрет није само друштвени и економски субјект у функцији рационалног пословања, већ и својеврсни облик сељачког синдиката за заштиту права пољопривредних произвођача у односима између рада и капитала и цена њихових производа“ (Митровић, 2009, стр. 216).

Развој пољопривреде исто тако не може се замислити без сарадње са индустријским сектором. Ако знамо да је у тесној вези са пољопривредом све што индустрија производи (семе, вештачко ђубриво, хемијски препарати за заштиту биља, сва средства за рад, сточна храна), јасно је да инсистирање на развоју само пољопривреде, без улоге индустрије у томе, води у погрешном смеру. Шљукић сматра да је: „Један могући пут, код нас мало кориштен и скрајнут, развој прехранбене индустрије у сарадњи са пољопривредним задругама, али на начин да задругари (пољопривредници и становници села) бивају носиоци овога развоја“ (Шљукић, 2014, стр. 99).

Локалне самоуправе, које чине велики део наше земље, али са којих људи ипак одлазе, би пак успешним радом задруга могле да унапреде културну и социјалну одрживост руралних подручја.

Један део важећег закона о задругама¹⁶ на добар начин илуструје потенцијале земљорадничког задругарства. Према том закону, *земљорадничке или пољопривредне задруге производе, преузимају, ошкујуљују, прерађују и продају*

¹⁶ Закон о задругама (Службени гласник Републике Србије бр. 112/2015).

пољопривредне, прехрамбене и друге производе задруге и задругара, снабдевају задругаре репродукционим материјалом, енерџијом, средствима за производњу, деловима за пољопривредну механизацију и другом робом, врше промотивних и других задруга, задругара и за задругаре и пружају услуге домаћинствима пољопривредника у организовању и развоју сеоског туризма и врше све остале послове од интереса за пословање задруге. Специјализоване земљорадничке задруге организују производњу одређених производа, њихову прераду и ласман на тржишту (члан 11, стр. 4).

Да би се поменути потенцијали остварили, потребно је систематски, дуго и озбиљно радити на томе. Шеварлић (2014), даје смернице које би помогле развоју земљорадничког задругарства:

- 1) За рад у земљорадничким задругама неопходно је образовати стручни кадар који ће поседовати знања из међународно признатих обележја идентитета задруге, основне категорије организовања и функционисања земљорадничких задруга и познавати три нивоа функционисања задругарства као облика економско-социјалног предузетништва у пољопривреди. Између осталог, од велике важности је познавање аграрне и економске политике, њихових законитости на тржишту.
- 2) Од велике важности су и истраживања у задругарству у оквиру разних пројеката, кроз активности невладиних организација у виду трибина, предавања, семинара, изложби итд.
- 3) Потребно је настојати да се земљорадничко задругарство прикаже као најприкладнији модел производно-економског организовања, око 628 хиљада¹⁷ породичних пољопривредних газдинстава која располажу са преко 90% капацитета у пољопривреди Србије.
- 4) Посебно је потребно афирмисати специјализоване пољопривредне задруге које су већ активне на тржишту, имају неки програм извоза, прерада сировина и задруге које удружују и друге предузетнике који се баве делатностима у вези с пољопривредом (производња на бази ресурса локалне заједнице, социјални туризам, домаћа радиност).
- 5) Као посебно важно истиче коначно усвајање закона о задругама и евентуално посебног закона о земљорадничким задругама ради правно једноставнијег и ефикаснијег решења бројних проблема који онемогућавају да задружни сектор буде један од значајнијих фактора развоја пољопривреде, па је тако битно омогућити слободно оснивање задруга у свим делатностима које испуњавају услове, демократски задругу уредити – „задруга над целокупним пословањем задруге“. Јасно дефиниса-

¹⁷ Према најновијим подацима Републичког завода за статистику број газдинстава је смањен на 566.000 (Гулан, 2019).

ти права, али и обавезе радника у задрузи. Спроводити задружне ревизије у одређеном временском периоду. Посебно истичемо регулисање имовинско-правних односа и већ помињану трансформацију имовине у задругама из друштвене у задружну својину. То би заправо значило повратак задружне имовине која је без накнаде преузета од незадружних субјеката, после 1953. године и заштиту и повраћај имовине задруга, која је по основу неуставних стечајних поступака од 2009. до 2012. године подржављена и пренета на располагање Дирекцији за имовину Републике Србије.

- 6) Удруживање задруга ради формирања задружних предузећа за прераду и пласман пољопривредно-прехрамбених производа са тржишно препознатљивом заједничком (задружном) робном марком.
- 7) Учешће задруга и задружних савеза у програмима прекограничне међународне задружне сарадње.
- 8) Заједничко организовање земљорадничких задруга и њихово учешће на изложбама и сајмовима од регионалних, преко Међународног пољопривредног сајма у Новом Саду до Међународног задружног сајма.
- 9) Припрема и издавање годишњих „Задружних алманаха“ као историјске оставштине садашњих за будуће генерације задругара.
- 10) Оспособљавање задруга и задружних савеза за прилагођавање прописама Европске уније у области задругарства.

Остаје, дакле, да поставимо питање, ако ова добровољна асоцијација људи може да заштити њихове интересе, да те људе организује и обезбеди им робу, услуге и информације, смањи ризике, шири иновације, успоставља односе с другим друштвеним формама организовања, ако је, да све то сумирамо, у стању да повећава социјални, економски и културни капитал на простору на којем делују, зашто то не користимо?

Од кључне је важности да ови потенцијали задруга буду препознати од стране државе. Србија је, међутим, све до 2017. године била, како Гулан (2019) пише, земља у којој је годишње нестајало по 100 задруга. Почетком 2017. држава је покренула акцију која буди наду да је о опоравку села и развоју задругарства почело да се озбиљно размишља и ради. Реч је о акцији „500 задруга у 500 села“, коју воде Министарство за регионални развој Владе Србије и Академијски одбор за село САНУ. Како Гулан (2019) пише, до средине 2019. основано је више од 470 нових задруга. У тој акцији бесповратно је додељено 1,7 милијарди динара за 150 старих и нових задруга. То је први случај да се после Другог светског рата додељује бесповратни новац као стимулација за развој задругарства у Србији. Крајем 2019. године у медијима смо имали прилику да чујемо и прочитамо да је акција успела, од-

носно да је основано више од 500 нових задруга. У јуну 2019. године основан је и Национални тим за препород села Србије. Задатак Националног тима је формирање стручних и научно утемељених предлога као основе за креирање и дефинисање конзистентне политике равномерног регионалног развоја која ће допринети стварању повољнијих услова за живот. Акција „500 задруга у 500 села“ за Гулана (2019) јесте „трачак наде“ да ће ствари кренути на боље. Међутим, кад је у питању Национални тим за препород села, иако је и сам члан тог тела, Гулан није убеђен да ће он успети у својим намерама, „јер, у Савету се налазе мислећи људи, али по старосној структури то су у већини случајева људи у трећем животном добу, седе главе које имају знања али које носе и терет чињенице што су били и сведоци нестајања села и Србије... Савети могу да се деле и без чланства у Националном савету“ (Гулан, 2019, стр. 266).

ЗАКЉУЧАК

Да ли је поменуто најава бољег сутра за наше село и задругарство остаје да видимо. Чињеница је да основати задругу не значи да ће она позитивно пословати и опстати. Савета је увек било. Са друге стране, борба за село се не може даље одлагати. Ми смо и даље земља у којој значајан број људи живи на селу. У Србији је тек Пописом 1991. забележен већински удео градског становништва у односу на становништво осталих неградских насеља (Митровић, 2015). Међутим, ако се руралност израчунава по ЕУ моделу онда подаци показују да је 85% територије Србије рурално и да на њој живи 55% становништва (Будућност села у Србији, 2012). Србија је, дакле, једна од најруралнијих земаља у Европи у којој нестаје свако четврто село, у 1.024 њих има мање од 100 житеља, а у 550 мање од 50 становника. У 86 одсто насељених места¹⁸ опада број становника. Због тога је акција спасавања села, како Гулан (2019) пише, патриотски посао. На томе треба стратешки и дуго радити. Развој земљорадничког задругарства је „проверен рецепт“ за бољи живот сељака.

ЛИТЕРАТУРА

- Будућности села у Србији* (2012). Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва – Кабинет потпредседнице Владе за европске интеграције.
- Вуковић, М. (2014). Неопходност ревитализације села у Србији. У: Н. Богдановић (прир. и ур.), *Село невесело* (91–99). Нови Сад – Ниш: Прометеј – NAMIMONTANA – Машински факултет.
- Гулан, Б. (2017). *Водич кроз задругарство 1*. Доступно на: <https://www.makroekonomija.org/0-branislav-gulan/vodic-kroz-zadugarstvo-1/>

¹⁸ Села у Уставу Србије не постоје. У овом документу пише да су то „насељена места“.

- Гулан, Б. (2019). *Руралне средине у Србији. Сјасавање села и државе*. Нови Сад: Прометеј
- Гаћеша, Н. (1995). *Радови из аграрне историје и демографије*. Нови Сад: Матица српска.
- Илијић, Н. (1971). Појава и развитак задругарства у оквиру социјалистичке мисли у Србији. *Социолошки преглед*, V (1), 304–314.
- Исић, М. (1995). *Селаштво у Србији 1918–1925*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Мирковић, М. (1952). *Селаци у капитализму*. Загреб: Матица хрватска.
- Митровић, М. (1998). *Социологија села*. Београд: СДС.
- Митровић, Љ. (2009). *Транзиција у периферни капитализам*. Београд: Институт за политичке студије.
- Митровић, М. (2015). *Села у Србији*. Београд: Републички завод за статистику.
- Ранђеловић, В. (1999). *Основи задругарства и земљорадничко задругарство*. Београд–Земун: Пољопривредни факултет – Задружни савез Србије.
- Закон о задругама (*Службени гласник Републике Србије* бр. 112/2015).
- Шеварлић, М. и Закић, З. (2011). *Истраживања развоја земљорадничких задруга у Републици Србији*. Београд: Друштво аграрних економиста Србије.
- Шеварлић, М. и Закић, З. (2012). *Истраживања развоја земљорадничких задруга у Републици Србији*. Београд: Друштво аграрних економиста Србије.
- Шеварлић, М. (2014). Анализа стања и правци развоја земљорадничког задругарства у Србији. У: Д. Шкорић (прир. и ур.), *Перспективе развоја села, зборник радова са научној скупи одржаног 17–18. априла 2013. године (201–217)*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Шљукић, С. и Шљукић, М. (2012). *Земља и људи*. Нови Сад: Meditteran publishing.
- Шљукић, С. (2014). Промене у друштвеној структури и улога селаштва. У: Ч. Оцић и др. (прир. и ур.) *Зборник матице српске за друштвене науке (71–84)*. Нови Сад: Матица српска.
- Шљукић, С. и Јанковић, Д. (2015). *Село у социолошком огледалу*. Нови Сад: Meditteran publishing.
- Шљукић, С. (2016). Селаштво, задруге и опстанак друштва. У: С. Вујовић (прир. и ур.), *Социологија руралног развоја (617–620)*. Београд: Завод за уџбенике.

NIKOLA R. ŽIVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

REVITALIZATION OF VILLAGES IN SERBIA AND MODERNIZATION OF AGRICULTURE
THROUGH AGRICULTURAL COOPERATIVES

Summary

In numerous publications that talk about the situation, problems, or the decay of the Serbian village, as one of the possible ways to get out of the crisis in which the village is situated, but also for modernization of agriculture, the development of agricultural cooperatives is mentioned. The development of the cooperative movement in the world showed promising results. It is estimated that in the world today there are approximately 800 million cooperative members organized into 750 000 cooperatives. Today, the International Cooperative Union consists of over two hundred national and international organizations. At the beginning of the third millennium in the United States, there were over 3 000 agricultural cooperatives with over 3 million members. Their annual turnover exceeded one hundred billion dollars. In the EU countries, the head organization of agricultural cooperatives is COGECA (General Committee for Agricultural Cooperation). The organization has about 30 000 cooperatives with almost nine million members and over 600 000 employees. That is why in one part of the paper we tried to illustrate the growth of cooperatives in the world through the data. That way, we attempted to present how important cooperatives are for agriculture in developed societies.

On the other hand, with a brief look at the history of cooperative development in our country, we tried to show how much the potentials of these specific economic organizations were not recognized. We considered it as important for understanding the state of agricultural cooperatives in the transition period of our country, which is the subject of this paper. We tried to present some of the problems that hinder the development of agricultural cooperatives in this period, but also what needs to be done to resolve them. The potentials of agricultural cooperatives are also pointed out, that is, how their development can help our agriculture and village. A special attention is paid to what the state does in the field of agricultural cooperative development, since its role is crucial.

Keywords: village; cooperative; agricultural cooperative; agriculture.

НЕБОЈША Р. СТОШИЋ¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици, Економски факултет
Пословна економија

НЕБОЈША З. ЂОКИЋ²

Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици, Економски факултет
Пословна економија

СМАЊЕНИ ЕНТУЗИЈАЗАМ ИНТЕГРАЦИЈЕ У ЕУ – УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ

Глобализација и њене негативне реперкусије су посебно дошле до изражаја на простору Р. Србије. НАТО агресија на СРЈ је поред јавно прокламованог циља „ширења демократије у Србији“ имала за циљ и ширење „либералног економског концепта“, као и потребу приватизације целокупне државне имовине. У таквој политичкој констелацији, у којој се биполарни свет распао, Србија је била последња економија у Европи коју неоимперијалисти савременог света нису колонизирали. Данас, као суштински проблем економија у развоју које су упућене на ЕУ, која представља основни циљ и фактор опстанка већине привреда земаља југоисточне Европе, јесу неоколонијални трендови у погледу флукуација основног привредног ресурса тј. радне шансе и становништва. Овакав тренд несумњиво има озбиљне реперкусије на стање и могућности домаћих економија. Овај процес је и раније био присутан, али у савременим глобалним привредним кретањима поприма алармантне размере, јер без човека као субјективног дела производног процеса, сав савремени техничко-технолошки напредак се не може ставити у функцију, па је из тог разлога „одлив мозга“ и радне снаге уопште постао глобални проблем, који посебно погађа неразвијене економије. Све то ствара један суморни економски амбијент који поспешује одлазак радне снаге са балканских простора јер је перспектива укључивања у ЕУ, а са њом и слобода сељења људи, идеја и капитала све неизвеснија. Уколико се у догледно време не оствари визна

---

1 nebojsa.stosic@pr.ac.rs

2 nebojsa.djokic@pr.ac.rs

либерализација, притисак нарастајуће популације изазваће нове сукобе, који ће бити мотивисани превасходно стварањем услова за даљу демографску експанзију.

Кључне речи: Европска унија; радна снага; становништво; глобализација.

УВОД

Процеси глобализације светске привреде који су у току су у том погледу наметнули нашој Републици једину могућу стратегију – стратегију отворене привреде. Горка искуства из времена под санкцијама УН, као и немогућност аутархичног функционисања још више су нас учврстила у уверењу да је интеграција у нову међународну поделу рада неминовност. Међутим, Република Србија је поред сплета околности везаних за наведене промене које су карактеристичне за светску привреду, у тежњи да поспешу сопствени развој, кренула у радикално увођење тржишног механизма у свој привредни систем. Она се, након вишедеценијске примене социјалистичког модела привредног развоја, попут низа социјалистичких земаља, нашла у групацији земаља у транзицији. Њу, такође, нису мимоишли одређени ломови, који су карактеристични за све радикалне трансформације привредног система, али је њена позиција још и деликатнија, с обзиром на то да је сецесионизам појединих југословенских република имао за последицу распад јединственог југословенског тржишта и ратна страдања и разарања. Привредна структура Србије, с обзиром на то да се више деценија плански усклађивала са апсорпционим могућностима „јединственог југословенског тржишта“, постала је неадекватна за нови сужени привредни простор. Тиме је и имплицитно била упућена да настале структурне дебалансе решава у међународној размени. Међутим, увођење санкција УН онемогућило је таква њена усмерења и довело у изразито тешку ситуацију. У времену када европском и светском сценом доминирају интеграциони процеси, који за циљ имају ширење амбијента за привређивање земаља које у ове процесе улазе, привреда Србије је била суочена са дијаметрално супротном ситуацијом, са сужавањем привредног амбијента.

У тежњи да реши сопствене структурне дебалансе узроковане цепањем јединственог југословенског тржишта Србија је отпочела процес приступања ЕУ. Међутим, данас нам је још јасније дошла до изражаја чињеница да само приступање неће аутоматски довести до раста животног стандарда, на шта нам указују и искуства бројних земаља чланица ове асоцијације које се данас суочавају са високом задуженошћу, високом незапошљеношћу и опадајућим стопама економског раста. То је засигурно последица савремене светске економске кризе јер свака криза доводи до пада животног стандарда због смањења економског раста. Због тога је ова анализа и добар ин-

струмент преиспитивања досадашњих политика и изазов за стратешко одлучивање о будућим кретањима у вођењу економске политике. Такође, треба преиспитати и мотиве и циљеве оних који би да у интеграционе процесе укључе Србију, јер то ЕУ засигурно не чини зарад интереса Србије и српског народа већ због својих интереса који су засигурно и економски мотивисани.

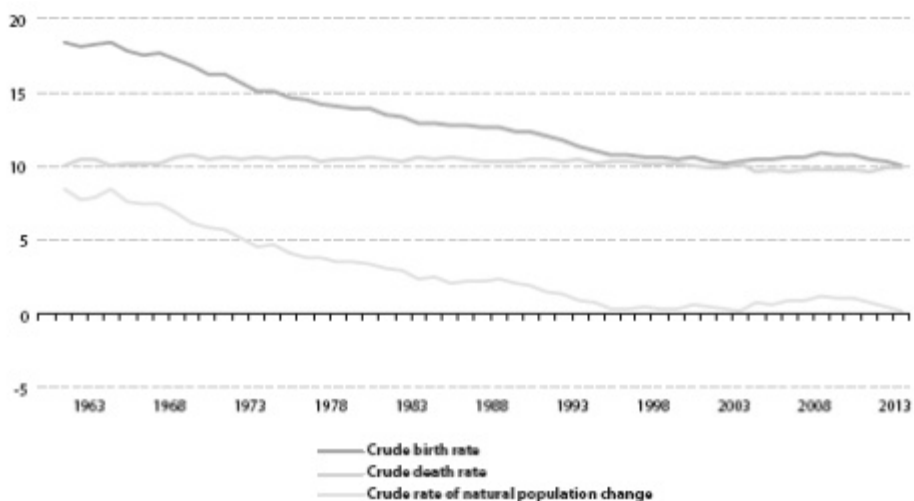
ТЕНДЕНЦИЈЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ ЕУ

У процесу глобализације, који има своје позитивне и негативне стране, посебно је у оквиру негативног дела дошла до изражаја и чињеница да они, који су у претходном периоду досегли више развојне фазе исцрпљујући своје сировинске и енергетске ресурсе и загађујући животну средину, сада читавом свету намећу став да су енергетски и сировински ресурси, као и човекова животна средина глобални, односно власништво читавог света, а не само нација које их поседују на својој територији. Међутим, поред објективних елемената производног процеса, оличених у сировинама и енергији, развијеније нације у последње време посежу и за субјективним елементом производног процеса односно за становништвом. Овај процес је и раније био заступљен, али у савременим условима поприма алармантне размере. Без човека као субјективног дела производног процеса сва савремена опрема и уређаји не могу бити стављени у функцију, па је из тог разлога и одлив мозга, али и радне снаге уопште, постао још један атрибут глобализације.

Природно кретање популације становништва земаља ЕУ показује да је услед све мањег наталитета и константне стопе морталитета, разлика коју означавамо као природни прираштај негативна. Анализирајући период од 1963, па до 2013. године уочавамо опадајући природни прираштај у земљама ЕУ. Графикон бр. 1 то сликовито приказује.

Наиме, највишом црвеном линијом са опадајућим трендом означена је стопа наталитета која се изражава у промилима као број живорођених на хиљаду становника, нешто блеђа црвена линија испод наведене означава стопу морталитета, која има константни тренд са незнатним осцилацијама. Последња линија жуте боје означава разлику између наталитета и морталитета, односно стопу природног прираштаја као број живорођених на хиљаду становника. Ова стопа указује на опадајући тренд у читавом посматраном периоду од готово пола века. То је основни разлог интенције земаља ЕУ да у својим директивама и осталим пратећим документима афирмишу имиграцију, али и слободу кретања и насељавања у оквиру земаља саме ЕУ.

Како је становништво ЕУ хетерогено због чињенице да су у састав ЕУ ушле различите земље, различитог нивоа привредног развоја, као и других

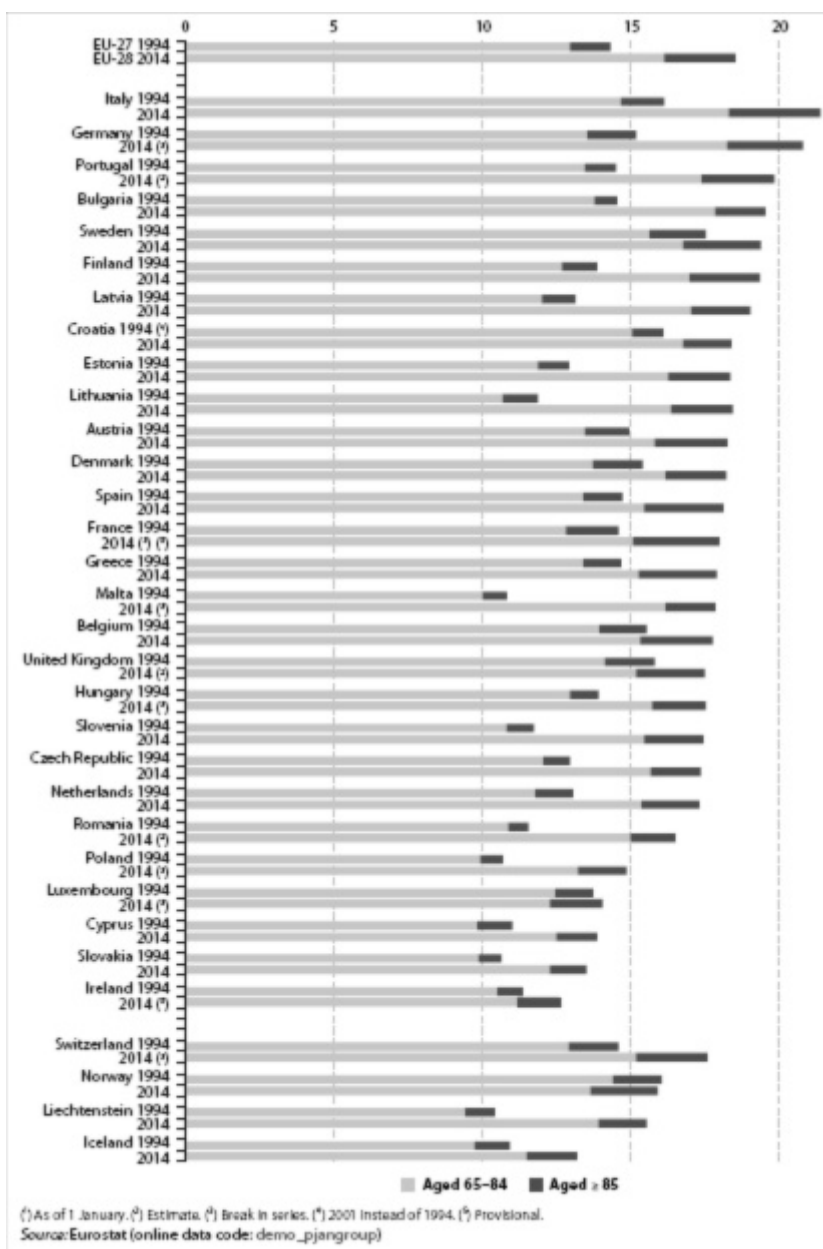
ГРАФИКОН 1: СТОПЕ ПРИРОДНОГ КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА ЕУ У ПЕРИОДУ 1963–2013 [PEOPLE IN THE EU: WHO ARE WE AND HOW DO WE LIVE? (STATISTICAL BOOKS, 2015, СТР. 26)]

битних различитих особина, ситуација у погледу сенилизације се разликује од земље до земље. На то у последње време утиче и процес активне имиграционе политике, али и процес интерног пресељења које се одвија између самих земаља у ЕУ. Графички приказ др. 2 који следи сачињен је са циљем приказа удела старијег становништва које је ван радног континента у укупном становништву по појединим земљама ЕУ у периоду од две посматране деценије.

Сенилизација субјективног производног фактора, односно становништва, јесте процес који је захватио готово све земље чланице ЕУ. Нормално је да је ситуација различита од земље до земље, али је процес као такав присутан у ЕУ као целини. Чињеница је да овај процес има и нарастајући тренд јер на то указују статистички подаци, односно, презентовани графички приказ где је посредством хоризонталних структурних стубова приказана ситуација у ЕУ као целини на старту, али и за све појединачне државе компаративно за 1994. годину и 2014. годину.

У посматраном периоду је код свих земаља дошло до нарастања удела старијег становништва у укупној популацији, с тим да је до најмањег, готово незнатног, раста дошло у Луксембургу, а у Норвешкој чак имамо дивергентна кретања. Наиме, дошло је до малог пада удела старијих у демографској структури нације. То је засигурно резултат активне имиграционе политике коју је ова земља водила.

Процес сенилизације у посматраном периоду је израженији (у односу на просек ЕУ) у Италији, Немачкој, Португалији, Бугарској, Шведској, Финској,

ГРАФИКОН 2: УЧЕШЋЕ СТАНОВНИШТВА СТАРИЈЕГ ОД 65 ГОДИНА, 1994. И 2014. (% ОД УКУПНОГ БРОЈА СТАНОВНИКА) [PEOPLE IN THE EU: WHO ARE WE AND HOW DO WE LIVE? (STATISTICAL BOOKS, 2015, СТР. 40)]

док су земље као што су Хрватска, Естонија, Литванија, Аустрија, Данска, Шпанија, Француска, Грчка забележиле исти релативни удео као и просек ЕУ. Преостале земље чланице ЕУ, Исланд, Словачка, Кипар, Луксембург, Пољска, Румунија, Чешка, Словенија, Мађарска и неке друге имају знатно мањи удео старијег становништва у својој демографској структури.

Како старосна структура становништва одређује величину радног континента, нормално је да оне земље које имају израженије трендове сенилизације различитим мерама поспешују активну имиграциону политику, чиме би употпуниле свој радни континент и створиле услове да се субјективни фактор, радна снага, не појављује као детерминанта привредног раста и целокупног друштвеног развоја.

Као резултат таквих активности у 2016. години око 995.000 лица стекло је држављанство државе чланице Европске уније (ЕУ) у односу на 841.000 у 2015. и 889.000 у 2014. Највећи број људи који су стекли држављанство државе чланице ЕУ у којој су живели 2016. године били су Мароканци (101.300 лица, од којих је 89% стекло држављанство Шпаније, Италије или Француске) и у том погледу су испред Албанаца (67.500, 97% стекло држављанство Италије или Грчке), Индијаца (41.700, скоро 60% је стекло држављанство Британије), Пакистанаца (32.900, више од половине стекло је британско држављанство), Турака (32.800, скоро половина Турака стекло немачко држављанство), Румуна (29.700, 44% је стекло италијанско држављанство) и Украјинаца (24.000, 60% стекло држављанство Немачке, Румуније, Португалије или Италије). Мароканци, Албанци, Индијци, Пакистанци, Турци, Румуни и Украјинци скупа су представљали око трећину (33%) од укупног броја лица које су стекли држављанство држава чланица ЕУ у 2016. Румуни (29.700 лица) и Пољаци (19.800) били су две највеће групе ЕУ држављана који су стекли држављанство друге државе чланице ЕУ. У ЕУ је 2017. имигрирало 2,4 милиона усељеника из земаља које нису чланице ЕУ. Од укупно 512,4 милиона лица, која су 1. јануара 2018. живеле у ЕУ, њих 22,3 милиона (4,4%) били су држављани земаља које нису чланице ЕУ. У државама чланицама ЕУ држављанство је 2017. добило 825.000 лица. У прилог томе говори и Табела 1.

Како је у табеларном приказу презентовано процентуално највеће учешће усељеника од укупног броја усељеника са држављанством, односно оних усељеника који имају држављанство чланице ЕУ, у Румунији на овој категорији отпада читавих 82% од укупног броја. Осим Португалије, значајно велико учешће ове категорије забележено је код готово свих земаља чланица некадашњег СЕВ-а и Хрватске, која је, такође, у оквиру СФРЈ изграђивана као социјалистичка земља. У том смислу, удео ове категорије усељеника је релативно висок у Пољској која је забележила 63%, за њом следи Словачка са 60%. Удео ове категорије усељеника је у Бугарској и Хрватској

Immigration by citizenship, 2017

	Total immigrants		Nationals		Total		Citizens of other EU Member States		Non-nationals		Citizens of non-member countries		Stateless	
	(thousand)	(%)	(thousand)	(%)	(thousand)	(%)	(thousand)	(%)	(thousand)	(%)	(thousand)	(%)	(thousand)	(%)
Belgium	126.7	17.5	13.8	85.6	106.5	85.6	60.2	47.5	48.3	38.1	0.0	0.0	0.0	0.0
Bulgaria	25.6	13.1	51.0	48.9	12.5	48.9	0.6	2.5	11.8	46.2	0.0	0.0	0.0	0.2
Czechia	51.8	4.5	8.7	91.3	47.3	91.3	16.6	32.0	30.7	59.3	0.0	0.0	0.0	0.0
Denmark	68.6	19.5	28.5	49.0	49.0	71.5	25.6	37.3	23.1	33.6	0.4	0.0	0.0	0.6
Germany (*)	917.1	124.4	136.6	788.9	86.0	86.0	395.0	43.1	391.5	42.7	2.4	0.0	0.0	0.0
Estonia	17.6	8.5	48.5	9.1	51.4	51.4	4.8	25.9	4.5	25.5	0.0	0.0	0.0	0.0
Ireland	78.5	26.4	33.7	65.2	51.2	65.2	28.5	36.3	22.7	28.9	0.0	0.0	0.0	0.0
Greece	112.2	31.7	28.3	80.5	71.7	71.7	17.2	15.3	63.3	56.4	0.0	0.0	0.0	0.0
Spain	532.1	78.2	139.4	85.3	454.0	85.3	139.4	26.2	314.2	59.1	0.3	0.0	0.0	0.1
France	370.0	128.0	34.6	65.4	242.0	65.4	74.5	20.1	167.5	45.3	0.0	0.0	0.0	0.0
Croatia	15.6	7.9	50.9	49.1	7.6	49.1	2.2	14.1	5.4	35.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Italy	343.4	42.4	12.3	301.1	87.7	87.7	61.1	17.8	240.0	69.9	0.0	0.0	0.0	0.0
Cyprus	21.3	4.0	18.6	17.4	17.4	17.4	9.3	43.7	8.0	37.7	0.0	0.0	0.0	0.0
Latvia	9.9	4.8	48.2	5.1	5.1	5.1	0.7	7.5	4.4	44.1	0.0	0.0	0.0	0.1
Lithuania	20.4	10.2	49.9	10.2	50.1	50.1	0.7	3.4	9.5	48.5	0.0	0.0	0.0	0.2
Luxembourg	24.4	1.2	4.9	23.2	23.2	95.0	16.7	68.3	6.5	28.6	0.0	0.0	0.0	0.0
Hungary	68.1	31.6	48.4	53.5	36.4	53.5	11.2	16.4	25.3	37.1	0.0	0.0	0.0	0.0
Malta	21.7	1.5	6.8	20.2	20.2	11.7	54.2	8.5	38.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Netherlands	189.6	44.6	23.5	143.7	143.7	75.8	72.6	38.3	68.6	36.2	2.5	0.0	0.0	1.3
Austria	111.8	9.7	8.7	102.0	91.2	64.4	64.4	57.6	37.4	33.4	0.3	0.0	0.0	0.3
Poland (*)	209.4	132.8	63.4	36.6	76.6	36.6	22.7	10.8	53.8	25.7	0.1	0.0	0.0	0.0
Portugal (*)	36.6	20.2	55.3	16.4	44.7	16.4	7.6	20.8	8.8	24.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Romania (*)	177.4	146.3	82.5	26.8	15.1	15.1	9.2	5.2	17.5	9.9	0.1	0.0	0.0	0.1
Slovenia	18.8	3.3	17.5	15.5	15.5	82.5	3.3	17.6	12.2	64.9	0.0	0.0	0.0	0.0
Slovakia	7.2	4.3	59.5	2.9	40.5	8.1	2.3	32.4	0.6	8.1	0.0	0.0	0.0	0.0
Finland	31.8	8.1	25.4	72.6	23.1	72.6	6.5	20.3	16.5	51.8	0.2	0.0	0.0	0.5
Sweden	144.5	19.5	13.5	124.4	86.1	86.1	30.0	20.7	90.0	62.3	4.5	0.0	0.0	3.1
United Kingdom	644.2	80.9	12.6	563.4	87.4	242.7	84.4	37.7	320.7	49.8	0.0	0.0	0.0	0.0
Iceland	12.1	2.5	20.3	9.7	79.7	79.7	8.4	69.3	1.3	10.4	0.0	0.0	0.0	0.0
Liechtenstein	0.6	0.2	25.9	0.5	74.1	74.1	0.2	38.1	0.2	36.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Norway	63.4	6.8	12.7	46.6	87.3	20.0	37.4	26.0	48.8	0.6	0.0	0.0	0.0	1.1
Switzerland	143.4	23.8	16.6	119.5	83.4	82.5	82.5	57.6	37.0	25.8	0.0	0.0	0.0	0.0

Note: The individual values do not add up to the total due to rounding and the exclusion of the 'unknown' citizenship group from the table.

(*) Break in series.
 (*) Estimate
 (*) Provisional

Source: Eurostat (online data code: migr_imm1ctz)

ТАБЕЛА 1: ИМИГРАЦИЈА ПРЕМА ДРЖАВЉАНСТВУ, 2017.

на истом нивоу од 51%. Од горепоменуе групације једино је велико учешће ове категорије забележено у Португалији и оно износи 55% од укупног броја усељеника.

Immigration by country of birth, 2017

	Total immigrants		Native born		Total		Foreign-born		Born in a non-member country		Unknown	
	(thousand)	(%)	(thousand)	(%)	(thousand)	(%)	EU Member State	(thousand)	(%)	(thousand)	(%)	(thousand)
Belgium	126.7	11.4	14.5	11.4	111.7	68.1	53.0	41.8	58.7	46.3	0.6	0.4
Bulgaria	25.6	12.6	49.3	13.0	50.7	13.0	2.0	7.9	11.0	42.8	0.0	0.0
Czechia	51.8	6.8	13.0	44.6	86.1	12.8	12.8	24.6	32.3	62.3	0.0	0.0
Denmark	68.6	15.4	22.4	53.2	77.5	36.7	25.2	36.7	28.0	40.9	0.0	0.0
Germany (1)	917.1	9.9	821.8	89.6	89.6	371.8	40.5	449.9	48.1	4.8	0.5	0.5
Estonia	17.6	7.7	43.6	9.9	56.3	4.6	26.2	5.3	30.0	0.0	0.1	0.1
Ireland	78.5	27.0	34.4	50.6	64.5	28.0	35.6	22.7	28.9	0.9	1.1	1.1
Greece	112.2	27.7	24.7	84.6	75.3	20.0	20.0	17.8	64.6	57.5	0.0	0.0
Spain	532.1	38.4	7.2	493.7	92.8	122.5	23.0	371.2	68.8	0.0	0.0	0.0
France	370.0	84.8	22.9	285.2	77.1	75.6	20.4	209.6	56.6	0.0	0.0	0.0
Croatia	15.6	3.9	25.3	11.6	74.6	2.4	15.3	9.2	59.3	0.0	0.0	0.0
Italy	343.4	32.6	9.5	310.8	90.5	53.3	15.5	257.5	75.0	0.0	0.0	0.0
Cyprus	21.3	4.0	18.7	17.3	81.3	8.9	41.8	8.4	39.5	0.0	0.0	0.0
Latvia	9.9	4.1	41.7	5.8	58.2	1.4	13.6	4.4	44.6	0.0	0.1	0.1
Lithuania	20.4	8.8	43.4	11.5	56.6	1.5	7.3	10.0	49.3	0.0	0.0	0.0
Luxembourg	24.4	1.2	4.9	23.1	94.8	14.4	59.2	8.7	35.6	0.1	0.3	0.3
Hungary	68.1	21.3	31.3	46.8	68.7	14.9	21.9	31.8	46.8	0.0	0.0	0.0
Malta	21.7	1.7	7.8	20.0	92.2	10.7	49.2	9.3	43.0	0.0	0.0	0.0
Netherlands	189.6	29.2	15.4	160.4	84.6	68.6	36.2	91.9	48.4	0.0	0.0	0.0
Austria	111.8	7.9	7.0	102.8	81.9	59.2	52.9	43.6	39.0	1.2	1.1	1.1
Poland (1)(2)	209.4	81.8	39.1	127.6	60.9	64.4	30.8	63.1	30.2	0.0	0.0	0.0
Portugal (1)	36.6	13.8	37.7	22.8	82.2	8.6	23.3	14.2	38.9	0.0	0.0	0.0
Romania (1)	177.4	95.2	53.7	78.4	44.2	12.9	7.3	65.5	38.9	3.8	2.1	2.1
Slovenia	18.8	2.3	12.0	16.6	88.0	3.2	17.0	13.4	71.0	0.0	0.0	0.0
Slovakia	7.2	1.2	16.2	6.0	83.8	4.7	65.0	1.3	18.8	0.0	0.0	0.0
Finland	31.8	6.7	21.2	24.2	76.2	6.7	21.2	17.5	55.0	0.8	2.6	2.6
Sweden	144.5	14.4	10.0	129.8	88.9	29.0	20.1	100.8	68.8	0.2	0.1	0.1
United Kingdom	644.2	67.2	10.4	577.0	89.6	230.6	35.8	346.4	53.8	0.0	0.0	0.0
Iceland	12.1	1.9	15.9	9.6	79.4	7.8	64.5	1.8	14.9	0.6	4.7	4.7
Liechtenstein	0.6	0.0	0.0	0.6	93.5	0.3	39.5	0.3	54.0	0.0	0.0	0.0
Norway	53.4	4.4	8.2	49.0	81.8	18.9	35.4	30.1	58.4	0.0	0.0	0.0
Switzerland	143.4	17.1	11.9	125.1	87.2	73.1	51.0	52.0	36.2	1.2	0.9	0.9

Note: The values for the different categories of country of birth may not sum to the total due to rounding.

(1) Break in series.

(2) Estimate.

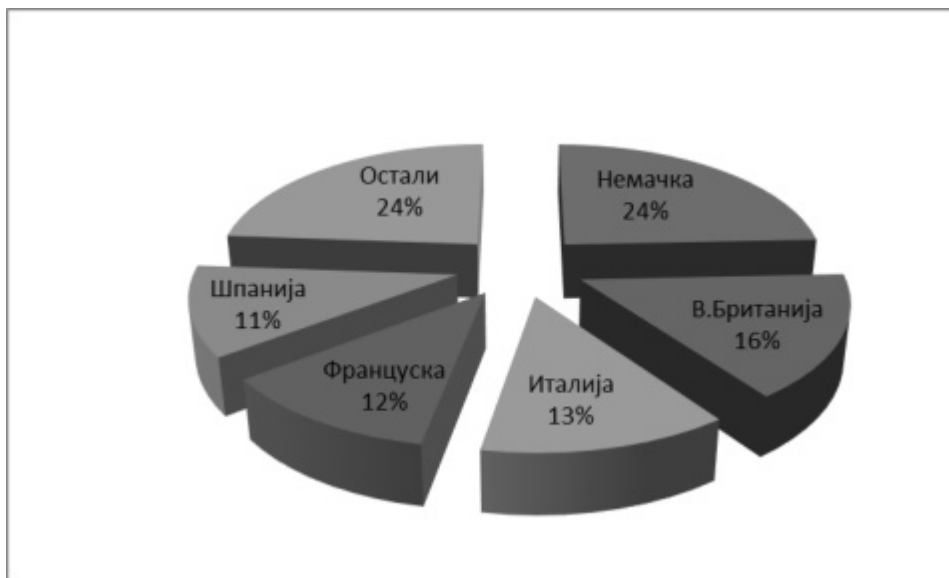
(*) Provisional.

Source: Eurostat (online data code: migr_imm3ctb)

ТАБЕЛА 2: ИМИГРАЦИЈА ПРЕМА ЗЕМЉИ РОЂЕЊА, 2017.

Са циљем превазилажења процеса сенилизације, надлежна тела ЕУ су донела читав низ директива којима су још и више либерализовала слободу кретања људи у оквиру земаља ЕУ. Као резултат тога дошло је до бујања миграција унутар саме ЕУ на шта нам указује податак из европске статистике

да је 1. јануара 2018. укупно 17,6 милиона држављана једне државе чланице ЕУ живело у некој другој држави чланици. Међутим, тим процесом су захваћени и странци, односно они који бораве у држави чланици ЕУ, а имају држављанство државе која није чланица ЕУ. Странаца је 1. јануара 2018. било укупно 22,3 милиона у земљама ЕУ (28).

ГРАФИКОН 3: РЕЛАТИВНИ УДЕО СТРАНАЦА У ЗЕМЉАМА ЕУ У 2018. ГОДИНИ
[ИЗВОР: EUROSTAT (ONLINE DATA CODE MIGR_IMM3ТВ)]

Из презентованог графичког приказа уочљиво је да је највећи релативни удео страних држављана који су живели у државама чланицама ЕУ 1. јануара 2018. био у Немачкој (24%), Великој Британији (16%), Италији (13%), Француској (12%) и Шпанији (11%). Страни држављани у набројаним државама су чинили 76% укупног броја странаца који живе у свим државама чланицама ЕУ, а тих истих пет држава чланица имало је учешће од 63% у становништву свих држава ЕУ (28).

Поред наведеног процеса, миграторна кретања била су изражена и у оквиру саме ЕУ. Битно је истаћи да су Белгија, Ирска, Кипар, Луксембург, Малта, Холандија, Аустрија, Румунија, Словачка и Велика Британија биле 1. јануара 2018. једине државе чланице ЕУ у којима су страни држављани били већином држављани друге државе чланице. То значи да су у већини држава чланица ЕУ већина страних држављана били држављани земаља које нису чланице ЕУ.

У релативном смислу, држава чланица ЕУ с највећим учешћем страних држављана био је Луксембург, у којем су страни држављани чинили 48%

укупног становништва. Велико учешће страних држављана (10% или више резидентног становништва) забележен је и на Кипру и Малти, али и у Аустрији, Естонији, Летонији, Белгији, Ирској и Немачкој. С друге стране, страни држављани чинили су мање од 1% становништва у Пољској и Румунији (по 0,6%) и у Летонији (0,9%).

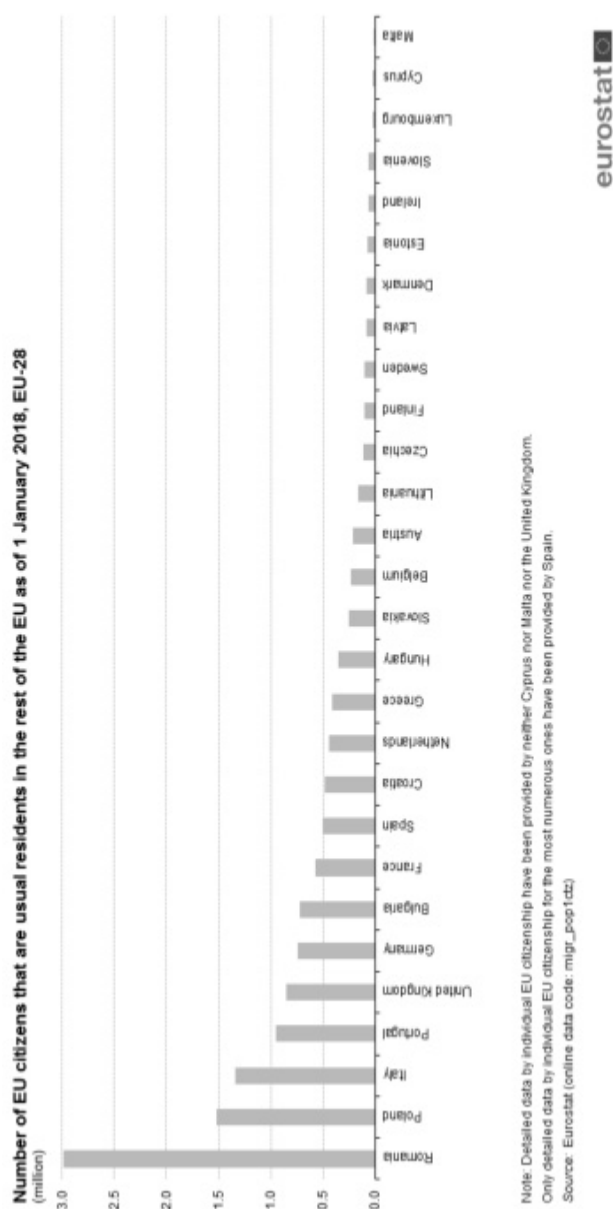
Румунски, пољски, италијански, португалски и британски држављани чинили су пет највећих група страних држављана ЕУ који живе у другим државама чланицама ЕУ 2018. године. Апсолутни број становника ЕУ који је настањен у другим државама ЕУ илустрован је графиком вертикалних стубова бр. 4, који је дат у наставку.

Анализом података, који су презентовани графиконом, уочавамо чињеницу да су две земље некадашњег СЕВ-а на челу приказа: Румунија са 3 милиона и Пољска са 1,5 милиона становника који су прешли у друге државе ЕУ. Поред Бугарске, и Хрватска је забележила одлив становништва.

На основу претходне анализе намеће се закључак да би последица приступања Србије ЕУ засигурно био и егзодус домицилног становништва Србије у друге земље ЕУ. Како је демографска ситуација у Србији и без тога релативно суморна, овакав егзодус би нас засигурно бацио на периферију светске привреде, а како би у миграторне процесе било укључено оно становништво за којим ЕУ исказује потребе, то значи да бисмо у случају приступања изгубили онај део становништва из радног континента које је у стању да врши дифузију и трансфер технологије.

У Србији је и до сада био присутан процес сенилизације српског села, услед одлива радне снаге из примарног сектора у секундарни услед процеса индустријализације који се одвијао у претходним деценијама. Због тога имамо и процес напуштања и замирања српских села. Приступање ЕУ би пак довело и до целокупне сенилизације популације која представља домицилно становништво, с обзиром на то да би се сви радно способни из радног континента усмерили ка боље плаћеним радним местима у другим земљама ЕУ. Овај процес је већ започет визном либерализацијом која је Србији омогућена. Истине ради, иако се она представила као гест добре воље ЕУ усмерен ка Србији, ипак је на основу свега већ изнетог то учињено из разлога што је земљама ЕУ била потребна радна снага, а с обзиром на позитивна искуства у односу са нашим гастарбајтерима, одлучили су се на визну либерализацију.

Визна либерализација коју је ЕУ омогућила Србији је већ исказала неке негативне ефекте на нашу привреду. Поред позитивних, које се огледају у смањењу стопе незапослености, јер се смањује број људи у оквиру резервне армије рада, односно оних који су евидентирани на тржишту рада, постоје и негативни. Наиме, Србија се данас суочава са недостатком радне снаге у многим областима. У том смислу, превасходно са лекарима, меди-

ГРАФИКОН 4: БРОЈ ГРАЂАНА ЕУ КОЈИ СУ УОБИЧАЈЕНО НАСТАЊЕНИ У ОСТАТКУ ЕУ ОД 1. ЈАНУАРА 2018, ЕУ (28)

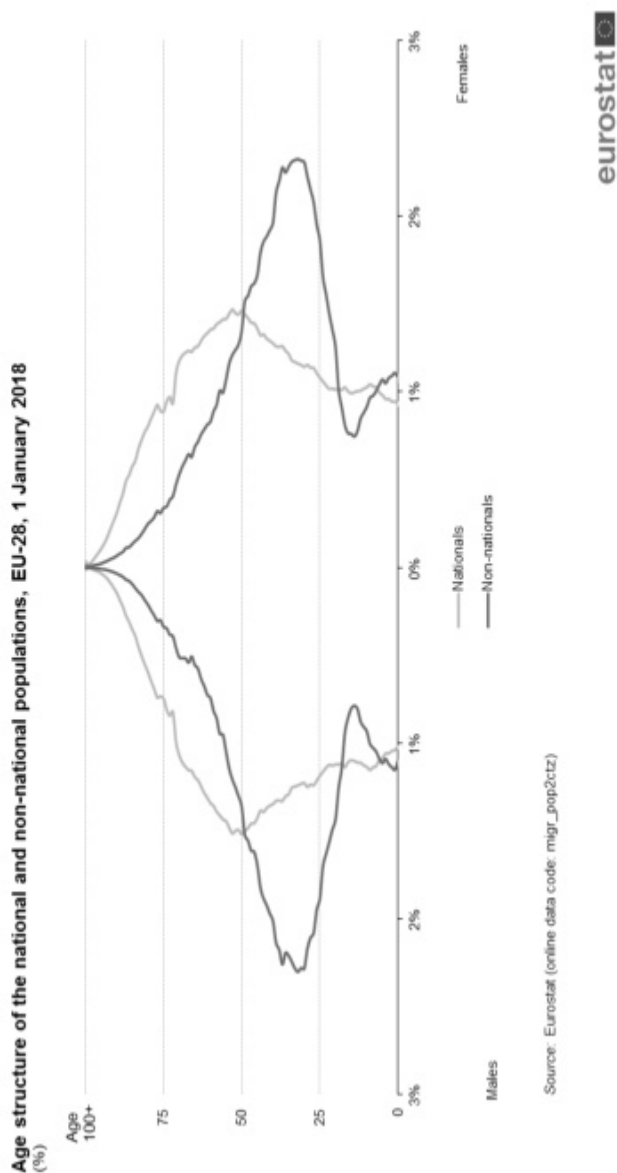
цинским сестрама, возачима, различитим профилима у области грађевинарства и услужних делатности, информатичарима. Индикативно је да Словенија, као члан ЕУ, у Србији већ неколико година врши упис свршених

средњошколаца на своје факултете, уз давање студентских домова и стипендија. Ове године су отишли и корак даље, па су баш сада организовали и Сајам запошљавања на коме ће предузећа из Словеније исказати потребе за различитим образовним профилима, а потражња је велика.

Да је реално очекивати да би приступање Србије ЕУ засигурно условило и миграцију радне снаге указује и демографска пирамида за земље ЕУ која нам показује да је прилив становништва у земље ЕУ довео до позитивних демографских кретања и унеколико изменио старосну пирамиду ЕУ у позитивном смеру, јер је највећи прилив имиграната оба пола у земље ЕУ био у старосној групи од 25 до 30 година старости. Графички приказ бр. 5 то сликовито илуструје.

Претходни графички приказ рађен је на основу реалних података, на њему се не може уочити неки будући тренд кретања становништва у ЕУ. За разлику од њега, у табеларном приказу бр. 3, поред реалних података као плод демографске статистике, приказани су и трендови који су конципирани за период од наредних 65 година. Полазећи од података из првог јануара 2015. године, а на основу већ утврђених трендова кретања наталитета и морталитета, као и стопе природног прираштаја, ЕУ пројектује да ће и у будућности стопа природног прираштаја бити негативна, што ће у посматраном периоду уловити мањак од 60 милиона и 54 хиљаде становника у оквиру свих земаља ЕУ. Тај мањак је од земље до земље различит. Немачка ће забележити мањак од 24.875.000 људи, Италија мањак од 13.388.000, Шпанија од 10.343.000, Пољска од 9.743.000, нешто више од 3 и по милиона ће забележити Португалија и Румунија. Мађарска би у наредном посматраном периоду имала мањак становништва у износу од преко 2.300.000, Словачка мањак од 1.550.000, док би Аустрија исказала мањак у популацији од око 1.750.000. Позитивне стопе природног прираштаја у посматраном периоду забележиле би једино Француска, Шведска, Луксембург, Кипар, Исланд и Норвешка. Велика Британија би такође била у том низу, али је за њу карактеристично напуштање ЕУ, Брегзит. Како је број становника у побројаном низу са позитивним природним прираштајем у већини побројаних земаља, сем Француске, мали у односу на друге у посматраној скупини, такво кретање не утиче значајно на кретање укупне популације становништва у оквиру ЕУ.

Проблем смањења становништва које су демографске пројекције показале у свим земљама ЕУ, њена тела намеравају да реше активном имиграционом политиком и усисавањем становништва из других регија. Нормално је да ће у том процесу бити прво апсорбовано становништво из непосредног окружења, па је становништво региона Балканског полуострва засигурно таргетирано, али је и оно недовољно јер се у посматраном периоду очекује кумулативан нето раст становништва по основу миграција у износу од

ГРАФИКОН 5: СТАРОСНА ПИРАМИДА ДОМИЦИЛНОГ И НЕДОМИЦИЛНОГ СТАНОВНИШТВА, 1. ЈАНУАР 2018, ЕУ (28) [PEOPLE IN THE EU: WHO ARE WE AND HOW DO WE LIVE? (STATISTICAL BOOKS, 2015, СТР. 40)]

71.866.000 становника. Детаљно су по земљама у табеларном приказу презентовани подаци о наталитету, морталитету, природном прираштају, миграцијама и утицају свих тих кретања на укупну будућу популацију ЕУ која

ди на крају посматраног периода уместо пада забележила раст од 11.811.000 становника.]

	Projected population 1.1.2015	Cumulative births	Cumulative deaths	Cumulative natural population change	Cumulative net migration	Total population change	Projected population 1.1.2080
				2015–80			
EU-28	508 224	327 078	387 132	-60 054	71 866	11 812	520 035
Belgium	11 337	10 419	8 911	1 508	3 770	5 277	16 614
Bulgaria	7 200	3 408	5 691	-2 283	9	-2 275	4 925
Czech Republic	10 536	6 996	8 327	-1 331	1 793	462	10 998
Denmark	5 650	4 470	4 205	264	878	1 142	6 792
Germany	80 709	39 553	64 428	-24 875	9 544	-15 331	65 379
Estonia	1 312	728	969	-242	-40	-282	1 030
Ireland	4 603	3 993	2 811	1 182	111	1 293	5 896
Greece	10 978	4 815	7 980	-3 164	-116	-3 280	7 698
Spain	46 390	24 331	34 674	-10 343	11 552	1 209	47 599
France	66 176	55 256	47 538	7 718	4 949	12 667	78 843
Croatia	4 245	2 246	3 285	-1 039	265	-773	3 472
Italy	60 945	36 388	49 776	-13 388	17 502	4 114	65 059
Cyprus	873	658	626	31	349	380	1 253
Latvia	1 986	970	1 390	-421	-214	-635	1 351
Lithuania	2 901	1 366	1 871	-505	-554	-1 059	1 842
Luxembourg	563	718	484	235	490	724	1 287
Hungary	9 863	5 600	7 909	-2 309	1 131	-1 178	8 685
Malta	426	294	324	-29	85	55	482
Netherlands	16 877	11 241	12 328	-1 087	929	-159	16 718
Austria	8 551	5 510	6 804	-1 294	2 305	1 011	9 562
Poland	38 500	18 984	28 727	-9 743	825	-8 918	29 582
Portugal	10 368	4 205	7 893	-3 689	435	-3 254	7 114
Romania	19 909	11 642	15 246	-3 604	33	-3 571	16 338
Slovenia	2 067	1 242	1 600	-358	298	-60	2 006
Slovakia	5 417	2 397	4 148	-1 751	202	-1 549	3 868
Finland	5 479	4 202	4 222	-20	923	903	6 382
Sweden	9 722	9 121	7 416	1 705	2 683	4 389	14 111
United Kingdom	64 643	56 327	47 550	8 777	11 728	20 506	85 149
Iceland	329	327	211	115	23	139	467
Norway	5 177	5 496	4 080	1 416	2 259	3 674	8 851
Switzerland	8 224	6 715	6 520	195	3 452	3 647	11 871

Source: Eurostat (online data code: proj_13ndbims)

ТАБЕЛА 3: ДЕМОГРАФСКИ БИЛАНС, 1. ЈАНУАР 2015 – 1. ЈАНУАР 2080. (ХИЉАДЕ)
[PEOPLE IN THE EU: WHO ARE WE AND HOW DO WE LIVE? (STATISTICAL BOOKS,
2015. СТР. 55)]

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У Србији која данас нема своје јасно изражене супра вредности, једино што се издиференцирало као неко стање ка коме треба стремити је заговарање да ћемо, прихватајући директиве и устројавајући Србију по директивама

ЕУ, створити „уређено“ и „културно“ западноевропско друштво које је ослобођено рецидива отоманске прошлости. Међутим, сматрамо да су тезе да се у ЕУ треба што пре интегрисати, некритичким усвајањем и спровођењем сваке директиве креиране од стране њених органа, јер да њена рационалност и фундаментална добронамерност нису спорни, само је још једна од заблуда. Морамо, дакле, као сваки рационални субјект применити анализу трошкова и резултата.

Свако некритичко усвајање наведених ставова би нас удаљило од могућности да сагледамо да се ЕУ у основи о много променила. Ако посматрамо токове у оквиру ње саме, уочавамо да се не ради о заједници равноправних, каква је била наша визија о Европској унији као простору општег благостања, поштења и рада. Анализом реалних кретања и спознајом реалних података о демографским кретањима, реалном развоју и политици унутар ЕУ, доћи ћемо до закључка да садашња ЕУ није заснована на концепту државе благостања. Миграторна кретања и имиграционе тенденције указују нам на то да су новопридошле земље чланице умногоме повећале радни контингент, а пораст „резервне армије рада“, који је условио поремећаје на тржишту рада, јер је понуда рада повећана уз постојећу тражњу, довео је до спуштања цене радне снаге која се налази у пресеку криве понуде рада и тражње за радном снагом. За разлику од Неда Луда, који је предводио протесте радничке класе против машина у којима су видели узрок смањења плата, а решење нашли у физичком уништењу машина, на европској сцени због поремећаја на тржишту рада уочавамо јачање деснице и оних покрета који се противе активној имиграционом политици ЕУ. То се нарочито одразило приливом миграната из Африке и са Блиског истока.

Савремена Европска унија, нарочито у односу на то како је зацртана у Лисабонском споразуму, представља неолиберални пројекат, чији је основни циљ „подизање конкурентности“ ЕУ зоне у односу на друге центре капиталистичке производње: САД, Јапан, Кину, Бразил, Индију. „Дерегулација“ и „приватизација“, заједно са формулама попут „мултиетничност“ и „владавина права“ нису баш у складу са реалним кретањима у оквиру ње, али се једнако не примењују и на све земље које су приступиле ЕУ. Чак се и робни свет произведен у ЕУ разликује, с обзиром на то да се и ту у реалности појавила подела на робе за западно тржиште и робе за источно тржиште, које се производе у оквиру исте производне компаније. Чоколада „Милка“ у Немачкој и она у Бугарској засигурно нису истог квалитета, али то нису ни остале робе које производе Бош, Сименс, АЕГ или пак неки други произвођачи. Брежит је такође указао на чињеницу да је ЕУ концепт који није најидеалнији, с обзиром на то да из њега иступа Уједињено Краљевство. Међутим, кризе у Грчкој, али и у Италији, показале су да државе које су приступиле ЕУ немају исти третман и да не могу да очекују много полазећи од

солидарности. Напред наведено, као и чињеница о неопходности редефинисања односа у оквиру ЕУ, поготово због убрзаног демографског притиска на најнеразвијеније чланице ЕУ, што резултира неизвесном будућности земаља које су већ чланице ЕУ, а које долазе са „источне стране Берлинског зида“, ствара климу неизвесности, што резултира смањеним ентузијазмом становништва потенцијалних „кандидата“, међу којима је и Србија. Оваква слика односа, која се јако осликава у третману радне снаге, у смислу вођења рачуна само о потребама развијених за радном снагом и техничко-технолошком развоју, неминовно захтева врло скору реорганизацију основних постулата ЕУ, посебно у односу према свеобухватно мање развијеним друштвима, што би значајно утицало на подизање свести и жеље за припадањем, макар декларативно, развијенијим друштвеним системима. Дакле, смањени ентузијазам интеграција у ЕУ је данашња реалност, али увек постоји нада да ће свест о потреби за укључивањем свих, у складу са својим популационим и техничко-технолошким могућностима, омогућити да дају свој допринос развоју и опстанку Европске заједнице.

ЛИТЕРАТУРА

- Анкета о приливу дознака на Косову. Програм УНДП 2011. године.
Извештај за 2016. годину од 22. марта 2017. Косовска агенција за приватизацију.
Оцић, Ч. (2014). Могуће стратегије развоја Србије. Београд: САНУ, Одељење друштвених наука.
Радовановић, М. (2004). Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији. Београд: Библиотека монографије Либерпрес.
Симић, П. (2006). Распето Косово – документа о Косову и Метохији. Београд: Народна књига.
Стратегија дугорочног економског развоја српске заједнице на Косову и Метохији (2006).
Foreign citizens accounted for fewer than 7% of persons living in the EU Member States in 2014 – Саопштење за штампу 230/2015.
People in the EU: who are we and how do we live? – Statistical books izdanje iz 2015. EU Member States granted citizenship to almost 1 million persons in 2013 – Саопштење за штампу 119/2015.
Eurostatistics – Data for short-term economic analysis – 2019 edition.
Eurostat regional yearbook 2019.

Електронски извори

- www.serbianinstitute.org
<https://ec.europa.eu/eurostat/home?>
<https://ec.europa.eu/eurostat/publications/statistical-books>

<http://www.worldwater.org/conflict/list/>

NEBOJŠA R. STOŠIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF ECONOMY
DEPARTMENT OF BUSINESS ECONOMY

NEBOJŠA Z. ĐOKIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF ECONOMY
DEPARTMENT OF BUSINESS ECONOMY

REDUCED ENTHUSIASM FOR EU INTEGRATION – CAUSES AND CONSEQUENCES

Summary

Globalization and its negative consequences are particularly expressed in the Republic of Serbia. Apart from the publicly proclaimed goal “democracies disperse to Serbia”, NATO aggression on the FRY has been also aimed to spread “concept of liberal economy”, as well as to provide privatization of all state properties. In such a political constellation, in which the bipolar world collapsed, Serbia remained as the last economy in Europe non-colonized by the neo-imperialists of the modern world. Today, as an essential problem of developing economies that are directed to the EU, which is the basic goal and factor of survival of most economies in Southeast Europe, are neo-colonial trends in terms of fluctuations in basic economic resources, i.e. labour force and population. This trend undoubtedly has serious repercussions on the state and possibilities of domestic economies. This process has been present before, but in modern global economic trends it is gaining alarming proportions, because without a man as a subjective part of the production process, all modern technical and technological progress cannot be put into function, and for that reason "brain drain" and the workforce in general has become a global problem, particularly affecting underdeveloped economies. All this creates a gloomy economic environment that accelerates the departure of labour forces from the Balkans, because the prospect of joining the EU, and with it the freedom to move people, ideas and capital, is increasingly uncertain. If visa liberalization is not achieved in the foreseeable future, the pressure of the growing population will cause new conflicts, which will be motivated primarily by creating conditions for further demographic expansion.

Keywords: European Union; labour force; population; globalization.

ЈЕЛЕНА М. БЕЛОВИЋ¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици, Правни факултет

БРАНКО А. МИЛЕТИЋ²

Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици, Правни факултет

УНИФИКАЦИЈА КОЛИЗИОНИХ ПРОПИСА О НАСЛЕЂИВАЊУ У ЕВРОПИ

Унификација правних прописа не само регионалног већ и глобалног карактера подложна је дејству центрифугалних и центрипеталних сила. Врста силе која делује у директној је зависности од материје која је предмет унификације. Центрипеталне силе делују у сфери оних области које служе развоју економије и изградњи унутрашњег тржишта, при чему се у први план ставља уговорно право. Супротне силе делују у оним правним областима које представљају израз културног идентитета, традиције, религије и других карактеристика појединих народа и држава.

Европа је давно надживела идеју економске заједнице народа, док су основне вредности у регулисању наследноправних и породичноправних односа, као односа који представљају еманацију културног идентитета одређеног друштва у већини европских држава постале сличне. С обзиром на чињеницу да савремено друштво карактерише висок степен миграције, а самим тим контакте различитих врста, питање наслеђивања са елементом иностраности постало је готово свакодневица, ако се узме у обзир да се врло често имовина или наследници налазе у иностранству, као и чињеница да оставилац може истовремено имати различите контакте са више држава путем држављанства, пребивалишта или редовног боравишта.

Кључне речи: унификација; хармонизација; сукоб закона; наслеђивање; Европско право.

---

1 jelena.belovic@pr.ac.rs

2 branko.miletic@pr.ac.rs

Увод

Ништа јасније не одражава културни идентитет једног правног система од правне дефиниције односа појединца и смрти (Dutta, 2009, стр. 561). Национална права садрже различита материјалноправна правила која регулишу наследноправне односе и која представљају рефлексiju различитог односа према приватној својини, браку, сродству, ванбрачној заједници, истополним заједницама, границама слободи уговарања, имовини, итд. Постојеће разлике, резултат су чињенице да су наследноправни односи тесно повезани са моралом, обичајима, религијом и уопште јавним поретком једне државе. Многе значајне установе наследног права различито се уређују: крупне разлике постоје у погледу установе нужног дела, разлике су уочљиве и у наследним редовима, као и у разлозима недостојности за наслеђивање и другим значајним питањима. Поред законског, различито је уређено и питање тестаментарног наслеђивања којим се уређује узраст потребан за састављање тестаamenta, садржина тестаamenta, као и питање формалних услова за његову пуноважност.

Када постоји страни елемент у наследноправном односу, питање меродавног права за ове односе добија на значају, јер од њега може да зависи да ли ће, на пример, неко уопште моћи да буде наследник (Костић, 2017, стр. 355). Проблем наслеђивања се тако проширује још једном димензијом, која рађа сукоб закона у погледу меродавног права за наслеђивање од чијег решења ће зависити релевантни правни оквир за решавање наследноправних питања. Тај вишак проблемаоличен у страном елементу позване су да реше колизионе норме. Колизионе норме не решавају спорни приватноправни однос, оне самоупућују на правни систем у оквиру кога ће се овај проблем решавати.

Број наследноправних спорова са елементом иностраностије у сталном порасту. Сваке се године све више грађана Европске уније сели у другу државу чланицу ради студирања, посла или заснивања породице. Зато је сваке године више од пола милиона породица обухваћено прекограничним наслеђивањем (Ured за publikacije Evropske уније, 2017, стр. 3).

Иако у академским круговима постоји готово једногласје по питању немогућности унификације материјалних правила наслеђивања, по питању унификације колизионих норми у овој материји ставови су знатно другачији. Поставити правило које ће указати на меродавно право је изузетно тежак задатак, јер претпоставља веома сложено вредновање могућих веза једног правног односа са разним суверенитетима и оцену различитих интереса за примену једног или другог права (Варади, Кнежевић, Бордаш, Павић, 2012, стр. 39). Колизиона правила као инструмент индиректног начина регулисања приватноправних односа са елементом иностраности обележ-

је су међународног приватног права, које као грана унутрашњег права регулише она приватноправна питања која се постављају услед појаве страног елемента. Услед конкуренције различитих интереса, унификација колизионих норми у области наслеђивања била је успешна једино по питању форме тестаментa. Бивша Југославија била је прва земља која је ратификовала Хашку конвенцију о сукобима закона у погледу тестаментарних одредаба из 1961. године.³

Значај наслеђивања подвучен је чињеницом да се право на наслеђивање данас третира као људско право које је гарантовано Повељом о основним правима Европске уније, која је од 2009. године правно обавезујући акт у Европској унији.⁴ Повеља у основи реafirмише права садржана у Европској конвенцији о основним људским правима и слободама из 1950. године. Међутим, значење и опсег гарантованих права нису одређена само текстом Повеље и Европске конвенције, већ и праксом Европског суда за људска права који својим стандардима и принципима доприноси хармонизацији наследног права.

МЕЂУНАРОДНО ПРИВАТНО ПРАВО ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Талас унификације правила међународног приватног права на нивоу Европске уније започео је почетком XXI века доношењем већег броја уредби. Уредбе представљају секундарне изворе права које се развија у оквиру Европске уније и које заједно са примарним изворима права (оснивачким уговорима) представљају део *aquis communautaire*. С обзиром на то да уредбе предвиђају универзалну примену колизионих норми у земљама чланицама Европске уније, као и да се оне у њима директно примењују, без потребе преузимања у национално право, можемо закључити да на европском простору постоји сет унификованих колизионих правила које једним именом означавамо као међународно приватно право Европске уније. Данас је ово право веома разгранато, из разлога што сублимира унификована колизионна правила у материји уговорних обавеза (Уредба бр. 593/2008 о одређивању меродавног права за уговорне обавезе – Рим I Уредба), вануговорних обавеза (Уредба бр. 864/2007 о одређивању меродавног права за вануговорне обавезе – Рим II Уредба), обавеза издржавања (Уредба бр. 4/2009 о надлежности, меродавном праву, признању и извршењу одлука и о сарадњи у

3 „Службени лист ФНРЈ“ – МУ, бр. 10/62.

4 Члан 17(1) Повеље гласи: „Свако има право да поседује, користи, располаже и другоме остави своју законито стечену имовину. Нико не може бити лишен својине, осим у јавном интересу и у случајевима и под условима предвиђеним законом, уз правичну и правремену накнаду за њен губитак. Уживање својине може се уредити законом уколико је то потребно ради јавног интереса“.

стварима у вези са обавезама издржавања), развода брака (Уредба бр. 1259/2010 о увођењу појачане сарадње у области меродавног права за развод и раставу – Рим III Уредба), брачноимовинског режима (Уредба бр. 1103/2016 о увођењу појачане сарадње у области надлежности, меродавног права и признања и извршења одлука у стварима брачноимовинског режима), имовинских последица регистрованог партнерства (Уредба бр. 1104/2016 о увођењу појачане сарадње у области надлежности, меродавног права и признања и извршења одлука у стварима имовинских последица регистрованог партнерства).

Иако поједини наведени инструменти садрже поједина правила процесне природе, главни извори европског међународноприватног права процесног карактера садржани су у: Уредби бр. 44/2001, односно Уредби бр. 1215/2012 о надлежности и о признању и извршењу пресуда у грађанским и трговинским стварима (Уредба Брисел I) и Уредби бр. 2201/2013 о надлежности и о признању и извршењу пресуда у брачним стварима и стварима родитељске одговорности (Уредба Брисел II bis).

За овај рад од важности је анализа и значај решења садржаних у Уредби бр. 650/2012 о надлежности, меродавном праву, признању и извршењу пресуда и аутентичних инструмената у области наслеђивања и стварања европског сертификата о наслеђивању (Рим IV Уредба). Према проценама Европске комисије 9–10% свих наслеђивања на европском тлу садржи међународну димензију, што доводи до размене од отприлике 123, 3 милиона евра годишње (Barth, Barth, Böhm, Pfützenreuter, 2018, стр. 130). Под наслеђивањем са међународном димензијом, односно наслеђивањем са страним елементом, подразумевају се они случајеви у којима наследници живе у држави/државама различитим од оставиоачеве, односно случајеви у којима се наслеђе налази у иностранству.

Претходни редови нам говоре о веома продуктивним корацима са циљем унификације колизионих правних правила на тлу Европе, при чему треба напоменути да постоје и други веома амбициозни пројекти у правцу унификације недостајућих правила међународног приватног права и приватног права уопште у форми Грађанског законика Европске уније. Већина аутора сматра да је за ову фазу унификације рано из разлога што Европа није успела да изгради транснационално грађанско друштво које би служило као основа за изградњу заједничког европског идентитета (Collins, 2007, стр. 3), из разлога постојања великих језичких и културних баријера (Lopez-Rodriguez, 2004, стр. 1220), као и због бројних других разлога који се углавном свде на одсуство политичке подршке једном таквом важном пројекту. Међутим, и сама идеја о кодификацији грађанског права на тлу Европе у основи је искључивала област породичног и наследног права као правних области које су снажно везане за културни идентитет држава чла-

ница. Из тог разлога се у Рим III Уредби говори о *појачаној сарадњи* у области одређивања меродавног права, а не о унификацији правних правила. Законодавни поступак појачане сарадње први пут је уведен Лисабонским уговором из 2007. године. Овај механизам појачава улогу националних парламената кроз могућност стављања вета на одлуке Савета које имају за циљ усаглашавање правила примењивих у државама чланицама у погледу сукоба закона и надлежности, али само за одређене аспекте породичних односа, оне које се односе на брак и партнерство.

РИМ IV УРЕДБА

Први пут је идеја о потреби унификације колизионих норми европског међународног приватног права у сфери наследноправних односа поменута у Акционом плану Савета Европске уније и Европске комисије усвојеном у Бечу 1998. године ради спровођења одредаба Амстердамског уговора из 1997. године, који се односе на изградњу простора слободе, сигурности и правде. Међу приоритетима и мерама овог плана наведено је и разматрање могућности за доношење правног акта који би се односио на надлежност, меродавно право и признање и извршење одлука у наследним стварима. Европска унија је финансијски помогла и одржавање конференције у Бриселу 2004. године, на којој је разматрана компаративна студија о сукобу закона и сукобу јурисдикција у материји наслеђивања, а која је сачињена од стране немачког Нотарског института.

Други пут, потреба унификације наследног права споменута је у Хашком програму који је усвојен на заседању Савета Европске уније 2010. године. Један од приоритета био је и стварање снажног европског правног подручја за све, што подразумева гаранцију правне заштите, јачање узајамног поверења међу државама чланицама, успостављање минималних процесних гаранција, с тим да је посебан значај у области правосуђа стављен на спровођење начела узајамног признања одлука и израду нових предлога правила у области породичног и наследног права (Duraković, 2016, стр. 73). Комисија је 2005. године објавила *Зелену књију о наслеђивању и шесћаменју* (European Commission Green Paper on Succession and Wills), која је имала за циљ да обави консултације са државама чланицама и другим заинтересованим странама у вези 39 таксативно набројаних питања везаних за сукоб закона и сукоб јурисдикција у материји наслеђивања. Значај документа из 2005. године је и у томе што се у њему указује на бројне административне и практичне проблеме, као и предлагање мера за њихово превазилажење у виду креирања посебног сертификата за наслеђивање и регистрацију тестамената. Европски сертификат о наслеђивању има за циљ да наследницима омогући доказивање њиховог статуса у свим државама чланицама.

Поред тога, указано је на потребу укидања легализације јавних исправа везаних за наслеђивање у државама чланицама. Комисија је 2009. године објавила Предлог Уредбе о наслеђивању (Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and authentic instruments in matters of succession and the creation of a European Certificate of Succession), која уноси битно другачији приступ у сфери одређивања меродавног права. После компликованог процеса одлучивања, које је било праћено и блокадом Предлога Уредбе пред Комитетом о правним питањима Европског парламента, Рим IV Уредба усвојена је коначно од стране Европског парламента и Савета 4. јула 2012. године. Основни разлог застоја било је противљење Владе Велике Британије према чијем је схватању предложена хармонизација наследних права представљала фундаментално мешање у унутрашње послове држава чланица, са могућношћу проузроковања нежељених последица и непотребних социјалних и културних потреба (Micković i Ristov, 2013, стр. 201).

УНИФИКОВАНИ ПРОПИСИ О МЕРОДАВНОМ ПРАВУ У ЕВРОПИ

Наследни статут је традиционално везан за личност оставиоца и његово персонално право. Упоредноправно, ово је било најчешће решење из разлога што од свих могућих контаката са страним правом, право везано за личност оставиоца представља везу која осигурава примену једног права за регулисање наследноправних односа. Варијанте унутар овог приступа јесу двојаке; везивање за *lex nationalis* и везивање за *lex domicilli* оставиоца. Принцип персоналитета датира након пада Римског царства 476. године и означавао је примену права етничке заједнице којој је лице припадало и које се примењивало на све његове правне односе. Основно питање које је судија постављао странци у спору било је *qua lege vivis?* (*према ком праву живиш?*) (Живковић, 2004, стр. 10). Ова решења прихватале су државе које су усвајале концепт јединствене заоставштине, док су другој групи држава припадале оне које су прихватале концепт подељене заоставштине, односно могућност да се различити делови заоставштине подвргавају различитим правима.

Представљена решења традиционално су се примењивала дуги низ векова и одржала су се све до данашњих дана. Новине које донесе решење Рим IV Уредбе, први пут уносе радикалнију измену у сфери наследноправних односа. Оне су значајне нарочито у погледу одређивања меродавног права за наслеђивање. Општи је тренд у међународном приватном праву

продор аутономије воље као субјективне тачке везивања, која се види као тачка везивања која служи као средство за јачање правне сигурности у сфери одређивања меродавног права. Уредба о наслеђивању усваја ограничену колизионоправну аутономију воље, уз прецизирање да оставиоца може да изабере право државе чији је држављанин у време избора права или у време смрти (чл. 22 Уредбе). Дакле, тражи се конекситет, односно веза са изабраним правом и то по строжијем моделу према коме законодавац набраја везе изабраног права са наследноправним односом. Могућност оставиоца да изабере меродавно право, систем *professio juris successoria (volebat vivere)*, као модел одређивања меродавног права био је и раније познат у националним правним оквирима држава чланица (Италија, Швајцарска). Изабрано право *lex causae* утврђује и услове за пуноважност избора о меродавном праву. Упркос идејама о напуштању установе јавног поретка у европском међународноприватно правном оквиру, Уредбом је остављена могућност непримене изабраног права, уколико је оно *очигледно* у супротности са јавним поретком државе форума. Поред ове ситуације, која је правно препозната регулисана, главни недостатак аутономије воље јесте могућност да меродавно право буде циљано одабрано како би се нанела штета особама које очекују да буду наследници. Ово је посебно случај када одабрано право смањује, у већој или мањој мери, заштиту предвиђену за нужне наследнике, обично чланове породице, који не могу бити лишени наследства (Vassilakakis, 2016, стр. 234). Избор права може бити изричит и прећутан.

Окосница решења јесте последње уобичајено боравиште оставиоца (чл. 21, ст. 1 Уредбе). Ова тачка везивања је временски лоцирана на уобичајено боравиште оставиоца у време смрти, како би се избегла нежељена појава мобилног сукоба закона. Рим IV Уредба не садржи дефиницију појма уобичајеног боравишта, али су у уводним рециталима садржане одреднице које служе као помоћ у његовом дефинисању. Ради утврђивања уобичајеног боравишта, тело које се бави наслеђивањем требало би извршити укупну процену животних околности умрлог за време последњих година његовог живота и у тренутку смрти, узимајући у обзир све релевантне чињеничне елементе, посебно трајање и сталност присутности умрлог у дотичној држави, затим услове и разлоге за ту присутност (Рецитал 23 Уредбе).

У изузетним случајевима, када је на основу свих околности случаја јасно да је у тренутку смрти умрли био очигледно ближе повезан с државом у којој није имао последње уобичајено боравиште, треба одступити од тог правила и применити право те друге државе (чл. 21, ст. 2 Уредбе). У пракси, најчешће одступање од основног правила дешаваће се у корист права држављанства оставиоца у време смрти. Клаузуле изузетка нису непознаница у

европским међународноприватно правним прописима. Номотехнички, оне су део и сложених колизионих правила које садрже Рим I и Рим II Уредбе.

УНИФИКОВАНИ ПРОПИСИ О НАДЛЕЖНОСТИ У НАСЛЕДНОПРАВНИМ СПОРОВИМА У ЕВРОПИ

Поглавље II Уредбе односи се на надлежност држава чланица, као и других органа и појединачна када врше судске функције у области наслеђивања. У ту категорију спадају и нотари, али само када имају судска овлашћења и када против њихових одлука, које имају слично дејство као одлуке суда, могу бити улагани правни лекови (Костић, 2017, стр. 365). Наследноправни спорови тичу се спорова између наследника, спорова трећих лица за потраживања према заоставштини, спорова између наследника и легатара, итд. У погледу надлежности у наследноправним споровима, принцип јединствене заоставштине проширује се још једном димензијом, а то је покушај примене домаћег права да кад год је домаћи суд директно међународно надлежан, тзв. принципом паралелне примене *Gleichlauf*. У државама чланицама постоји различит приступ решавању питања надлежности, који је, не нужно, завистан од усвојеног концепта заоставштине. У франкофонским правним системима важи систем подељене заоставштине, па директна међународна надлежност судова постоји у ситуацијама у којима се заоставштина састоји из непокретности која се налази на домаћој територији. За расправљање заоставштине која се састоји од покретних ствари, директно међународно је надлежан суд последњег домицила оставиоца. Иако усваја систем јединствене заоставштине, у Швајцарској је питање надлежности решено на сличан начин.

Принцип паралелне примене доследно је спроведен у Рим IV Уредби. Аутономија воље и у овој сфери има велики значај, с обзиром на то да је *prorogatio fori* дозвољен, под условом да је у складу са одредбом о избору меродавног права. Споразум мора бити сачињен у писменој форми, а у одређеним случајевима може имати карактер искључиве надлежности. Критеријум за општу надлежност судова је уобичајено боравиште оставиоца у време смрти (чл. 35 Уредбе). Уредба садржи и одредбу о супсидијарној надлежности за расправљање заоставштине која се базира на месту налажења имовине, *forum rei sitae*, али под условом да је испуњен услов било да је оставилац у време смрти имао држављанство те државе, или да је оставилац претходно имао уобичајено боравиште у тој држави, али да није прошло више од пет година од тог боравка до покретања поступка (чл. 10 Уредбе).

ЕВРОПСКИ СЕРТИФИКАТ О НАСЛЕЂИВАЊУ

Главна новина ове Уредбе везује се за увођење Европског сертификата о наслеђивању. Како би се наслеђивање са прекограничним импликацијама решило брзо, складно и ефикасно, наследници, легатарии, извршиоци тестаментата или управитељи оставине, требало би да могу лако да докажу свој статус и/или права и овлашћења у другој држави чланици, нпр. у држави чланици где се имовина налази (Рецитал 67 Уредбе). Идеја о потреби креирања међународног сертификата први пут је установљена Хашком конвенцијом о међународној регистрацији имовине умрлих лица из 1973. године, коју су ратификовале само три државе чланице.

Сертификат о наслеђивању могу издати само органи државе чланице који су надлежни за расправљање заоставштине. Издавање сертификата о наслеђивању не врши се аутоматски, већ само на захтев за то овлашћених лица. Потврда садржи све податке чију релевантност утврђује *lex causae* односно меродавно право за наслеђивање, које је по правилу право државе у којој је оставилац имао своје последње уобичајено боравиште.

Европски сертификат о наслеђивању није обавезан, али он у великој мери олакшава остваривање права у ситуацијама када постоји елемент иностраности, односно онда када учинке наслеђивања треба остварити у другим државама чланицама. Као и свака друга јавна исправа, и за овај сертификат важе претпоставке аутентичности, истинитости и веродостојности садржаја. Потврда не замењује унутрашње исправе које се у државама чланицама користе за исте сврхе (чл. 62, ст. 3 Уредбе). Наиме, могуће је истовремено постојање обе јавне исправе.

Иако рађа бројна питања у пракси, међу којима је најважније да ли европска потврда о наслеђивању представља довољну основу за упис стварних права у одговарајући регистар у одређеној држави чланици, постојање ове исправе несумњиво ће олакшати прекогранично наслеђивање у Европској унији.

ЗАКЉУЧАК

Решења Рим IV Уредбе представљају инспирацију за све државе које желе да осавремене своје међународно приватно правне кодификације. Тим путем кренуло се и у нашој земљи. Засада, још увек остаје неизвесна судбина Нацрта Закона о међународном приватном праву из 2014. године.⁵ Уредба је извршила снажан утицај на поменути Нацрт, а нарочито у делу у коме је направљен крупан „заокрет“ у односу на важеће право⁶ и за разлику од пра-

5 Коначна верзија Нацрта Закона о међународном приватном праву из 2014. године, доступно на адреси: www.mpravde.gov.rs

ва држављанства оставиоца у време смрти, као примарну тачку везивања одредио уобичајено боравиште ставиоца у тренутку смрти. Ипак, решења Нацрта су прилагођена нашим приликама, с обзиром на то да је познато да је велики број наших држављана отишао у друге земље да живи и ради.

Иако је општи тренд дрисање института *renvoi* у савременим кодификацијама међународног приватног права и секторским законима, а на европском плану уредбама, којима је регулисано питање меродавног права за поједине категорије приватноправних односа, Рим IV Уредба, а и наш Нацрт овај институт регулишу, чиме усвајају доктринарну аргуменацију у прилог *renvoi* у наследноправним односима.

Увођењем Европског сертификата о наслеђивању поједностављен је прекогранични промет аутентичних исправа, што доприноси убрзању доказног поступка и ефикасности и економичности судских и управних поступака уопште. Ово решење у складу је са тенденцијом да међународно процесно право треба да буде отворено према страном одлуци и страном поступку. Као додатна врста „гаранције“ у нарочито осетљивој сфери приватноправних односа Европски сертификат о наслеђивању свакако има оправдан смисао и значај. То уједно значи да се решавању додатних проблема узрокованих појавом елемента иностраности, прилази најпре са формалне стране, јер је немогућност усаглашавања материјалних прописа у области наслеђивања готово опште место у теорији и пракси међународног приватног права. Чак се и овај приступ не сматра агресивним, из разлога што је коришћење Европског сертификата о наслеђивању факултативно, у складу са начелом супсидијарности.

ЛИТЕРАТУРА

- Dutta, A. (2009). Succession and Wills in the Conflict of Laws on the Eve of Europeanization. *RabelsZ*, 73, 561.
- Collins, H. (2007). Why Europe Needs a Civil Code: European Identity and Social Model. Преузето са: https://www.courdecassation.fr/IMG/File/pdf_2007/26-01-2007/26-01-2007_why_civil_code.pdf
- Barth, G. , Barth, J. , Böhm, B. , Pfützenreuter, J. (2018). *Research Report, Mediation in cross-border succession conflicts and the effects of the “Succession Regulation”*, Berlin: Steinbeis Hochschule. Преузето са: <https://www.fomentonet.eu/wp-content/uploads/2018/09/FOMENTO-Research-Report-mediation-crossborder-succession-conflicts.pdf>
- Варади, Т. , Кнежевић, Г. , Бордаш, Б. , Павић, В. (2012). *Међународно приватно право*. Београд: Правни факултет.

6 Члан 30 и 31 Закона о решавању сукоба закона са прописима других земаља у одређеним односима, (*Службени лист СФРЈ*, бр. 43/1982, бр. 72/82, *Службени лист СРЈ*, бр. 46/96).

- Duraković, A. (2016). *Međunarodno privatno pravo razvoda braka u Evropskoj uniji i Bosni i Hercegovini*. Mostar.
- Костић, М. (2017). *Међународно приватно право*. Подгорица: Правни факултет.
- Micković, D. i Ristov, A. (2013). Harmonizacija porodičnog i naslednog prava u Evropskoj uniji. *Harmonius*, 177–203.
- Lopez-Rodriguez, A. (2004). Toward a European Civil Code Without a Common European Culture? The Link between Law, Language and Culture. *Brookline Journal of International Law*, 29, 1995–1220.
- Ured za publikacije Evropske unije (2017). *Prekogranično nasljeđivanje-vodič za građane*. Luksemburg. Преузето са http://knjiznica.sabor.hr/pdf/E_publicacije/Prekograničnonasljeđivanje.pdf
- Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and authentic instruments in matters of succession and the creation of a European Certificate of Succession {SEC(2009) 410} {SEC (2009)411}. Преузето са: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A52009PC0154>
- Живковић, М. (2004). *Еволуција идеја о решавању сукоба закона*. Ниш: Центар за публикације Правног факултета у Нишу.
- Vassilakakis, E. . (2016). The Choice of the Law Applicable to the Succession under Regulation 650/2012-An Outline. *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 18 (9), 221–234.

Извори грађе

REGULATION (EU) No 650/2012 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession, OJL 201/107, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/>

JELENA M. BELOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF LAW

BRANKO A. MILETIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF LAW

THE UNIFICATION OF COLLISION NORMS ON INHERITANCE IN EUROPE

Summary

Both regional and global unification procedures are subject to fusion and partition forces. The character of these forces is in direct relationship with the subject of the unification process. If the contract law is a subject to unification, then the fusion forces are present. This is applied to other subject matters in connection to economic development and unified market. In matters where subject is strongly connected to cultural identity, tradition, and religion, different forces are present.

Long time ago, Europe stopped being pure economic community, while the fundamental principles in succession and family relation became similar. Having in mind that there is high migration rate towards Europe, resulting in different kind of contacts between the European citizens, the cross-border successions are registered on a daily basis. The cross-border successions are related to the cases where inheritance or successors are internationally placed. The manifestation of this character is based on citizenship, residence, habitual residence or place of the heritage.

Keywords: unification; harmonization; conflict of laws; succession; European law.

НЕМАЊА П. АНЂЕЛКОВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

БОШКО Д. МИХАИЛОВИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
УЧИТЕЉСКИ ФАКУЛТЕТ

МЕДИЈИ И ПСЕУДОМОРФОЗА СВЕСТИ У СРБИЈИ

Шпенглер је у свом чувеном делу *Пройаси Зайада* употребљавао термин „пseudоморфоза“. Под овим појмом, један од великана западне мисли, подразумева насилно наметање неком самосвојном народу туђинске „културне форме“ а у циљу кочења унутрашњег развоја тог народа. Пseudоморфоза културе и свести има за циљ унификацију културе и стварање једне јединствене културе, како се би се у духу Фукујаме и његове идеје о „крају идеологије“ дошло и до „краја културе“. Реч је о дугорочном културно-политичком инжењерингу. Агресивно деловање кроз културу, посебно путем медија, односно потискивање и затирање високе културе и народне традиције и промовисање туђинског поткултурног смећа, кича и шунда, одавно је постало *modus operandi* западне глобалистичке агенде. Схватајући значај културе за опстанак српског народа Милош Црњански је упозоравао да: „У нас, култура, није само главно питање, него је и судбоносно“. Али то добро знају и наши вековни непријатељи који су, студирозно проучавајући Словене, дошли до закључка да их ратом не могу победити већ управо урушавањем њихове културе и образовања. Шта је, дакле, основни циљ pseudоморфозе свести у Србији. Сажето речено замагљивање прошлости. А основни разлог томе је што је мутнија слика прошлости, то и будућност изгледа све неизвесније. То спречава неговање и развој патриотских осећања, развој истинске и живе српске културе, затамњује креативност нових генерација, гуши све што је аутентично српско, а намеће туђе вредности.

---

1 anemanja87@gmail.com

2 boskom1986@yahoo.com

Кључне речи: медији; псеудоморфоза свести; глобализам; српска култура; традиција.

УВОД

*Ми ћемо издрисајти из памћења људи све истине прошлих
векова које нам нису по жељи, а оставићемо само оне
које оцртавају све погрешке јојских владавина*

Протоколи сионских мудраца

Средином прошлог века, Џорџ Орвел пише роман 1984, у коме, између осталог, атипичира време које ће тек доћи, а то је време „убијања стварности“ и борбе за садашњост. Орвел мудро схвата да „ко контролише садашњост контролише и будућност“. Такође, он је добро разумео да би се остварила контрола садашњости мора се изменити прошлост, јер, по њему „стварност постоји у људској свести и нигде више“ (Орвел, 2012, стр. 175). Дакле, стварност се мења променом свести. Будући да идентитет, како појединаца тако и народа пребива у памћењу, онда треба променити прошлост, а губитком везе са прошлосту постајемо бесловесна маса. Главни јунак Орвеловог романа је Винсон Смит, који ради при Министарству истине. У згради Министарства налазе се замршен сплет ходника на чијим зидовима се налазе са обе стране многобројни прозорчићи. „Због нечега су се у жаргону звали рупе за памћење. Ко год би неко у руци имао документ који треба уништити, или видео макар комадић папира на земљи, махинално би подигао поклопац најближе рупе за памћење и убацио га унутра“ (Орвел, 2012, стр. 32). Смит ради врло одговоран посао који се састоји у томе да преправља прошлост и усаглашава је са садашњосту, а то значи да ако нека чињеница противуречи савременим стремљењима, његов задатак је да у „рупу за памћење“ убаци податак којег машина „диктограф“ усаглашава са прокламованом садашњосту. Том поступку подвргнуте су сталне измене, сматра Орвел како новине тако и књиге, часописи, брошуре, итд., чиме се „прошлост ажурирала из дана у дан, скоро из минута у минут“ (Орвел, 2012, стр. 33). Крајњи циљ ове сложене операције која се дешава свакодневно пред нашим очима је измењена свест човека, а самим тим и измењена стварност.³ За промену свести, ревизију историје, једном речју „убијање стварности“ данас су посебно задужени медији.

Апостол Павле давно нас је упозоравао на опасност од „силе обмане“ (Солуњанима II, 2; 11). Сила обмане је данас све јача, посебно са развојем меди-

3 Данас се то посебно манифестује ревизијом историје, посебно на примерима Првог и Другог светског рата, где имамо настојање да се кривци за ратове сакрију а неке други, посебно Срби и Руси прогласи кривцима за избијање ратова.

ја. Развијајући теорију о четири пункта моћи у савременом друштву Џон Кенет Галбрајт је као *четврћи* – видео *медије*. Четврти пункт моћи су *медији* „првобитно постављени као „четврти стуб демократије“, „пас чувар“ демократских вредности и проносилац информација од општег значаја. Али њихова улога, у стварности, померила се ка первертованој замени за највећи део празнине која је настала повлачењем религије“ (Galbraith, 1983, стр. 167). Они су, како примећује Енцесбергер, постали предрадници „индустрије свести“. Обликовање мишљења маса је сад посао много разнороднијих, технолошки опремљенијих и организованијих „рибара људских душа“ (Шушњић).

Шпенглер је у свом чувеном делу *Пројаси Зайага* употрељавао термин „пseudоморфоза“. Под овим појмом, један од великана западне мисли, подразумева насилно наметање неком самосвојном народу туђинске „културне форме“ а у циљу кочења унутрашњег развоја тог народа и која не може онда да дође до „даха“. „Историјским pseudоморфозама називам случајеве у којима туђа култура тако силно притиска једно тло да домаћа култура на том тлу не може да дође до даха, и не само што не доспева да образује чисте, сопствене изражајне облике, него чак не доспева ни да развије своју самосвест. Све оно што се уздиже из дубине ране душевности излива се у испражњене облике туђег живота“ (Шпенглер, 2010, стр. 221). Pseudоморфозу свести сликовито можемо упоредити са сидом. Као што сида уништава биолошке одбрамбене механизме човека, који тада подлеже и најлакшим обољењима, тако pseudоморфоза свести народа, коју тако организовано намеће глобализам, као пошаст, разара народни дух, руши национални мит који као одраз структуре свети и менталитета народа чине имунитет, најважнији одбрамбени механизам народа. Рушење националних митова, насталих као резултат интеракције историјских догађаја и најдубљих слојева националног бића, уништава народ као заједницу, стварајући од њега групу појединаца подложних манипулацији. Другим речима, подложни свакој врсти болести. Појединци одвојени од националног мита, обескорени, губе националну компоненту, постају безлични, без имунитета лак плен сваковрсних болести модерног доба. Због тога, управо борба за садашњост постаје најважнији циљ оних који би да господаре будућношћу, али и оних који би да сачувају своју прошлост, а самим тим и наду за будућност. За контролу садашњости, а самим тим и прошлости и будућности, креатори Новог светског поретка служе се pseudоморфозом свести и културе. Pseudоморфоза културе и свести има за циљ унификацију културе и стварање једне јединствене културе, како би се у духу Фукујаме и његове идеје о „крају идеологије“ дошло и до „краја културе“. Намера је да се космополитизмом створе нови номади, гомила неповезаних индивидуа који су изгу-

били везу са традицијом и који се одричу (чак и презиру) свој род. Најефикасније средство којим се остварује псеудоморфоза свести јесу медији.

ШТА ЈЕСУ МЕДИЈИ, А ШТА БИ ТРЕБАЛО ДА БУДУ?

У време успона медија, посебно журналистике, у другој половини XIX века Карл Јасперс истиче њен висок значај и функцију, али и јасно указује да одговорност и друштвено стваралаштво у журналистици могу бити доведени у питање услед зависности журналиста од потреба маса и политичко-економских сила. Задовољавање инстинкта масе читалаца води бујању сензационализма, плиткости, тривијалности и бруталности. Све то има за последицу свесно лагање и пропагирање снага туђих духу, пише Јасперс. Упркос томе, он сматра (а ту је овај немачки филозоф, са становишта функције медија, потпуно у праву), да „овај свет не може да живи без штампе и да у њему журналиста своју судбину свесно уплиће у судбину времена“ (1987, стр. 98). Данас је функцију штампе преузео интернет, међутим овај увид Јасперса о одговорности медија данас је посебно актуелан. Медији и данас имају улогу да „образују“, „обликују“, „васпитавају“ и „формирају“ свест целокупног људства у истој оној мери у којој је то раније чинила штампа. Циљеви се нису променили, али су зато можда постали само видљивији и прозирнији; из темеља су се променила само средства. У новонасталој ситуацији човек се образује и мења, а да тога није свестан, и то већ у часу кад још није ни изашао из куће, кад ни са ким није ни почео разговор. Разговор и дијалог сада потискује у други план светлећи дисплеј и за себе јаче веже човека но што то могу и наркотици. Оно што ту највише бива видно, али само посматрачу који се налази негде по страни, јесте илузија да неко уплетен у мрежу интернета има своје мишљење и да о нечему може самостално да просуђује. „Медији представљају иконе новог друштва, машине за паковање идеја, сурогате критичке свести, јер нудећи ројеве вести, густих информација, афера, скандала, сензација, спектакала, перверзних прича и занимљивости купују поверење публике, која заведена и не схвата да неко други мисли уместо ње, креирајући нове системе вредности, понашања и навика“ (Бардуловић, Јефтовић, Лакићевић, Поповић, 2004, стр. 7). Заробљени у друштвеним мрежама, људи све више постају отуђени, јер имају све више познаника, али мало пријатеља.

Креаторима Новог светског поретка нису потребни самосвојни појединци већ човек масе којима се лако може управљати и на њих се лако утиче и пошто оне у себи имају потребу да се њима управља, спремне су на одрицање од сваког животног ризика. Модерно раздуховљење живота, сматра Финк, пре свега падом света образовања у позну форму необразовања јесте ново варварство. „Бит модерног варварства, које је све више наша општа

судбина, почива у једном крајње непријатном феномену људске духовне историје, у „помасовљењу“ (Vermassung), у једној новој појави коју не треба видети једино као последицу неког социјалног процеса који би водио промени структуре људског друштва. Помасовљење људи је пример душевног преструктурирања модерног човека – непосредна последња криза његовог модернитета. Човек масе није примитивни члан неке хорде, нити је слободна појединачна личност, а поготово не друштвено свесна личност. То је једна нова, страшна форма човека која не припада ни области природе, ни области слободе. То је појединац који не може да се врати назад на примитивни ступањ над којим се у једном историјском тренутку уздигао, но који више не жели да пође даље, да следи своје телеолошко назначење. Човек масе је стога, по речима Финка, отпадни продукт, застао на једном од ступњева пута ка слободи“ (према: Узелац, 2013, стр. 40). Глобализам се остварује, са једне стране, преко планетарне експанзије корпоративног капитала, а са друге ширењем утицаја глобалних медија. Истраживачи то препознају и као ширење феномена колонизације и културног империјализма. Глобалној моћи потребни су глобални медији посредством којих глобална моћ унифицира јавно мњење и на тај начин гуши слободно и критичко мишљење које је највећи противник тоталитарне свести. „Уместо државе информације сада контролишу власници медија који преко чувара капија одлучују шта је добро, а шта не, ко је терориста, а ко борац за слободу, који владар је демократа, а који деспот којег по сваку цену треба сменити? Ако бисте загребли испод површине, лако бисте дошли до података да су акционари, па понекад и већински власници ових информативних џинова, корпорације који су водећи испоручиоци оружја или тајне безбедносне службе или званично невладине организације. На пример, иза две најмоћније медијске мреже у САД: ABC (American Broadcasting Company) и NBC (National Broadcasting Corporation), стоје 'Westing house' и 'General Electric', гиганти у производњи атомског оружја, ракета и електронике. Радио мреже 'Voice of America', 'Free Europe' и 'Radio Liberty' у целости су у рукама САД, а отворено их контролише и финансира ЦИА“ (Јевтовић, 2013, стр. 389).

Сергеј Кара-Мурза, кроз практичне примере, у својој књизи *Манипулација свешћу* показује како се, упорном манипулацијом посредством јавних гласила (ТВ, радио, штампа) као и свих других бројних расположивих начина, врши „освајање“ мозга људи и њихово свођење на пуку гомилу која слепо слуша наредбе своје псеудополитичке и остале елите. Какви су изгледи људи да се супротставе тој поробљивачкој и неоимперијалној техници владања људима, народима, па и целим државама? Сергеј Кара-Мурза као одговор нуди низ добрих савета како да сваки појединац препозна активност својих унутрашњих и спољних манипулатора и остане „диће по себи“, што значи човек који мисли сопственом главом.⁴ „Ако људе збуниш, подрижеш

културна начела – онда их можеш све заскочити, па прерасподељуј власништво и власт како ти воља. Важан услов успешне манипулације, како је већ речено, представља разарање психолошке заштите човека, оних начела на којима се држи његова способност да критички прима информације. У револуцији 'по Грамшију' телевизија је постала главно оружје, доброно јаче од Чапајевљевог митраљеза на запрежним колима. Штавише, и савремена реклама заснована је на Грамшијевој теорији. Јер, задаци су у начелу слични – убедити човека да купи сасвим непотребну ствар или да у скупштину изабере Хакамаду. А сада се испоставило да спајање те две врсте реклама повећава снагу 'молекуларне агресије'. Тако се омања скупина стручњака – стваралачки сарадници телевизије – претвара у организацију, у својеврсну специјалну службу која води рат против свести и мишљења читаве масе својих земљака“ (Кара-Мурза, 2011, стр. 167). Под утицајем медија десиле су се и дешавају се крупне и корените промене које из основа мењају начин живота у свим сферама. „Цивилизација се неочекивано нашла пред новим изазовом: политички, економски, друштвени и идеолошки преврати постали су део свакодневнице, док су структурне идеје уткане у образац убеђивања којим се свест масовне публике усмерава ка пожељним правцима. Човеков ум је постао циљ бројних креативних индустрија, пропагирање политичких порука задатак медијских мандарина, а управљање јавним простором стратешко питање“ (Јевтовић, 2010, стр. 147).

ПСЕУДОМОРФОЗА НА ГЛОБАЛНОМ НИВОУ

На глобалном нивоу посебно у западној цивилизацији свет се посматра као један систем, о чему је посебно писао Волерштајн. Кључни модели светске доминације разрађују се као модели управљања системом. У том смислу Норберт Винер, амерички математичар и отац кибернетике, дефинише своју науку као *управљање Системом њомоћу информација*. Културна историја друге половине XX века обележена је доласком телевизије и њеним брзим ширењем. Прелазак из Гутенбергове (Gutenberg) ере у електронску довео је

4 У корену саме речи „манипулација“ јесте латинска реч *manus* – рука (*manipulus* – прегршт, шака, од *manus* и *ple* – пунити). Та се реч у речницима европских језика тумачи као руковање објектима с одређеном намером, циљем (на пример, ручно управљање, преглед болесника од стране лекара помоћу руку итд.). Отуда проистиче и савремено преносно значење речи – вешто руковање људима као објектима, стварима. Оксфордски речник енглеског језика тумачи манипулацију као чин спретног утицаја на људе или управљања њима, поготово с ниподаштавајућим подтекстом, као потајно управљање или обрада. Дакле, термин манипулација је метафора и користи се у преносном смислу: спретност руку у руковању стварима пренета је у тој метафори на спретно управљање људима (и, наравно, не више рукама већ специјалним манипулаторима) (Кара-Мурза, 2011, стр. 14).

до далекосежних промена у друштвеном и индивидуалном понашању и ставио нов акценат на улогу слике која све више постаје примарно средство комуникације, чиме се мења и сам однос између телевизије и визуалних уметности. „О телевизији се сасвим поуздано може говорити као о моћној економској институцији, естетској форми, врховном арбитру 'life-style', детерминантном параметру савремене политике, високо индивидуализованом демократском ритуалу, симболу знакова итд. Осим тога, телевизија садржи филозофске, антрополошке, социолошке, психолошке, естетичке, политичке и еколошке импликације и конотације“ (Андерс, 1996, стр. 5).

Човек стално живи у страху да види премало, превише или погрешно. Фантомски свет телевизије као апаратура духовног клиширања, мења свест и осећање, онемогућава човеку да дише и мисли. Као производ фантомског света телевизије јавља се стање екстремне отуђености. Отуђени глобални човек, заробљен у медијском привиду, губи своје ја, у нестварном технолошком посредовању живота губи се веза са природом. Овакви недостаци сигурно одвајају искуство природе од искуства технологије као новог посредника филтера између реалности и реципијента. Грађењем нових релација човек губи своју суштину претварајући се у глобалног човека. Са друге стране, она пак ствара осећај усамљености, односно социјалне изолације у унутрашњем сукобу мноштва виртуалних идентитета. Такав зачарани круг виртуелног живота може репродуковати „интернет идиота“ или „сајбер зависника“. Са друге стране овакав вид комуникације појачава и демократизује појединце, групе и институције, јер интернет представља медиј који измиче друштвеној, економској и политичкој контроли, прескаче цензуру и неутралише комерцијализацију. Такође, у неограниченој слободи, виртуелни свет је легло моралног хаоса, хиперпродукције информација и апсолутне анархије. Сајбер свет премошћује и изједначава приватни и јавни простор отварајући перспективу за могућу злоупотребу. „Коперниканским преображајима руше се претходне персоналне баријере, медијским представама бежи од стварности, док се интензивним комуникационим сигнаlima надокнађује жудња за изворним дружењем, љубављу и дивствовањем. Креативне индустрије нуде имагинарни идентитет, али право питање је: има ли у њему места за људску душу“ (Јевтовић, 2009, стр. 71).

Моћ медија, као некад моћ религије, долази из доминантне организације медијских структура. Смиља Аврамов стога тврди да је *глобализам њомоћу мас-медија закорачио у сферу миџолоије*. Испред безличних корпоративних механизма стоји циљ да као и у религији – информисање и знања буду секундарни, а главни циљ је – *веровање*. „Масовни медији су један од кључних инструмената који је омогућавао прелазак различитих форми друштва,

некада подељеног на локалне заједнице, преко кнежевина, краљевина, војводства, до вароши, градова, па и националних држава. Циљ је променити понашање других особа, тако што се привлачењем пажње производе одређени утицаји и ефекти. Завођење симболима постало је циљ управљачких елита, док стратегије управљања јавношћу и медијима развијају нове теорије, технике и моделе. Истина се монтира пред ТВ камерама, микрофонима или у дигитализованим студијама, док публика уверена да снимци које гледа не лажу споро и разочарано схвата како све чешће постаје жртва медијских превара“ (Јевтовић и Арачки, 2013, стр. 386). И нема сумње да је то потчињавање велико. Поверење које се некад осећало према свештенику, према учитељу данас се гаји према новинарима штампе и телевизије. Алузија на извор тог веровања је универзална и аутоматска: „То сам прочитао у новинама!“ или „То сам видио на телевизији!“ . „Телевизијске рекламе у којима се придаје големо терапеутско дјеловање сасвим обичним и прозаичним фармацеутским производима, реклама у којој се тврди да ношење бијеле одјеће отвара пут у високо друштво, морализирање политичких аспираната – све то изазива *невјеровање*. А будући да се тако виде или чују, ствара се и тенденција *увјеравања ни у шииа*“ (Galbraith, 1983, стр. 162). Дакле, све се математички прецизно прорачунава када, колико и каквих информација треба пласирати да би се изазвало жељено понашање људи у систему. Одлуке се донесу унапред, а онда се ствара илузија да људи сами у „демократском“ процесу те одлуке доносе. Медији више не служе, како је веровао Јасперс, за преношење информација, за образовање, васпитавање укуса, квалитетну забаву, него су претворени у средство којим глобални систем остварује своје циљеве. Медији све мање прате догађаје, а све више их сами производе и обликују према потребама управљача. Ако их није могуће произвести, они ће их напросто измислити. Примера има много, и светских и домаћих. Сетимо се само измишљене приче о ирачком оружју за масовно уништење, која је послужила као разлог за напад на ту земљу у којој је убијено преко милион људи), али и сличних прича у нашој земљи од улице Васе Мискина, Маркала и Рачка, до кривотворења и манипулација Сребреницом. У таквој поставци, новинари су само службеници Система, опслуживачи, техничари, најамници различитог ранга и талента, али генерално све безличнији, све блеђи и јаднији. Сво знање и креативност, сва одговорност и мисија, сведени су на технике манипулације. А то је, за озбиљне људе, врло мучно и неприлично. У медијима данас доминирају псеудоинтелектуалци које првенствено води жудња за моћи, власти и привилегијама.

Одличан пример за то је југословенска криза деведесетих кад су одмах на почетку (1990–1991) „заузети кључни ставови и дат основни тон томе извештавању, односно када је успостављена (наметнута) парадигма како о ју-

гословенској кризи треба писати“ (Вуковић, 2009, стр. 9). Деведесетих година прошлог века либерално-демократски свет се сударио са злокобном реалношћу да се, како је то Денис Меквејл приметио: „[...] теорија (о слободи штампе) најчешће формулише тако да се заштите власници медија“. Последице су и да јефтине забавне емисије, попут квизова, у програмским шемама сада имају предност у односу на квалитетне образовне програме и документарце. Мајкл Ајзнер, бивши генерални менаџер „Волт Дизни компаније“, на интерним састанцима је говорио: „Ми немамо обавезу према историји. Ми немамо обавезу према уметности. Ми немамо обавезу према поруци. Правити новац је једини наш циљ“. Овај „пропагандни тоталитаризам“ „[...] је укинуо слободу мисли до мјере непознате било којем пријашњем добу“, писао је Џорџ Орвел. А „тоталитарна држава настоји, под сваку цијену, контролирати мисли и осјећаје својих поданика барем у истој мјери у којој контролира њихове поступке“ (Orwell, 1977, стр. 138–139). Прелазак „с владања на манипулисање“ (Рајт Милс) у модерном капитализму не би се могао извести без стварања неупитне подршке медија. Нове технологије условиле су радикално другачије односе између реалности и њених представа: ефект реалног замењује непосредну реалност, оно што је далеко одјекује као сасвим блиско, и обратно – блиско постаје далеко или невидљиво. Таква ситуација производи „страшну неравнотежу између чулно опаљљивог и схватљивог, неравнотежу која може да проузрокује грешке утолико фаталније пошто су средства теледетекције и телекомуникације извођачи или, прецизније, видеоизвођачи“ (Вирилио, 2011, стр. 21).

Организовано и систематски, глобализам као идеологија тог Новог светског поретка, смишљено настоји да обезличи савременог човека како би се он са што мање отпора уклопио у остваривање његовог основног циља, а који се огледа у жељи за доминацијом и повећање сопственог богатства. Да би се то остварило, потребно је индивидуалну и колективну свест претворити у једноумље, чиме се индивидуални и национални идентитети обезвређују и угрожавају. То је, на најбољи начин исказао Енценсбергер ставом да: „Ко је господар, а ко слуга не решава се само на основу тога ко располаже капиталом, фабрикама и оружјем, него ко располаже свешћу других“ (1980, стр. 96). Такав човек све теже је у стању да разликује добро и зло, морал и неморал, истину и лаж, и као такав постаје лак плен манипулације. Имајући у виду став Франкла Бетелхајма, да „логор није био ништа друго до микрокосмичко огледало људског света уопште“, Милојица Шутовић изриче констатацију с којим се можемо сложити да „искуства групне психотерапије убијања душе, нажалост нису само привилегија концентрационих логора“ (Шутовић, 2009, стр. 15). Нажалост, све је више видљиво да „убијање душе“ постаје доминантна константа „Новог врлог света“, глобалног света данашњице. Медији, посебно телевизија као најмоћнији ме-

диј, „домбардују“ народ низом серија, емисија које изврћу и фалсификују историју, организују различите ријалити програме које нуде нове нетрадиционалне норме понашања и изазивају згражавање. Сврха је да се прикрије окупација неке државе (да људи не схвате да им је држава окупирана, а ресурси отети) да помогну у њеној ликвидацији, те у уништењу (геноциду) народа.

ПСЕУДОМОРФОЗА У СРБИЈИ

Схватајући значај културе за опстанак српског народа Милош Црњански је упозоравао да: „У нас, култура, није само главно питање, него је и судбоносно“ (Црњански, 2012). Али то добро знају и наши вековни непријатељи који су студиозно проучавајући Словене дошли до закључка их ратом не могу победити већ управо урушавањем њихове културе и образовања. Процес псеудоморфозе културе и свести, односно „систематског“ разарања српског народног наслеђа и самосазнања, траје вековима, реч је о појави „дугог трајања“ (Бродел). Од континуираног и никад прекинутог унијаћења од стране римске курије, преко отоманског освајања, Калајевог пројекта у Босни (измишљање нових нација и затирање ћирилице), комунистичког разбијања српског светосавског наслеђа, до „демократског“ мондијалистичког пројекта преваспитавања Срба. Са намером да се зада коначан ударац Србији, псеудоморфоза свести након „демократске револуције“ у Србији постаје организован пројекат који се моћним средствима пропаганде (страних, али и домаћих која су готово сва под контролом Запада) у последње време убрзава и појачава. Ради се, како примећује Кљакић, о покушају, под патронатом страних инструктора, дизајнирања „једне 'нове' Србије која би требало, коначно, да постане интегрални и лојални део идеално замишљене светске корпоративне империје“ (Кљакић, 2011, стр. 2). Псеудоморфоза српске свести, данас се посебно одвија путем популарне културе, која је, како би била пријемчива што ширим масама „плитка“ и „питка“. Она је такође и „снажно средство меке моћи“, јер се путем ње шири и одржава западна политичка моћ. Наравно, и добар део науке, под контролом је страних ментора. Идеологизована наука коју су раније ревносно спроводили подобни политички намесници, а данас невладини намесници, свим средствима идеолошки и „научно“ черечи и потискује српско наслеђе и темељне вредности на којима почива српска духовност. Једном речју, оно што у последње време и од „пријатеља“ из иностранства, али и од високо позиционираних домаћих званичника, често чујемо у Србији је захтев за променом свести. Измишљање и стално откривање нових историјских чињеница, које су праћење огромном медијском подршком, једном речју „организованим лагањем“, има за циљ да нам „промени свест“ како би сами

схватили у каквој смо заблуди живели и колико смо „заостали“ иза „нормалног света“. Све реформе које се у Србији раде, након „демократске револуције“, од реформе војске, судства, здравства, образовања и културе уз инструментализацију већег дела НВО (које су у улози „тројанског коња“ и у функцији „великог брата“), јесу, како примећује Љубиша Митровић, наставак агресије на Србију, а све „са циљем деструкције друштвене свести и 'припитомљавања' становништва за добровољну окупацију и реколонизацију од стране нових господара“ (Митровић, 2009, стр. 201).

Притисак медија (и страних и домаћих) довео је до тога да смо обележени као нацисти након Другог светског рата, а наше преваспитавање подразумева репресивније мере од оних које је Хитлер примењивао над Јеврејима. Кодирају нас тако да се стидимо сопствене традиције и прошлости јер знају да је национални потенцијал изузетан покретач у одбрани сопственог интегритета. Прекрајају нам историју како би нам доказали да смо крволочни варвари. Тако стварају генерације зомбија које не виде да се у мултикултурализму крије замка гудљења осећаја нације и припадности које за консеквенцу може имати (и дојимо се имаће) нестанак личности. Медијском репресијом постали смо овце које воде на клање. Стога је потпуно несхватљиво недостојно подаништво и слугарско понашање једног дела српске елите, посебно политичке, која уместо да свим средствима пружи снажан отпор овом „организованом лагању“⁵ о Србима она као да пружа логистичку подршку сатанизације српства. Књижевник Милован Данојлић, оштро критикује такво поданичко понашање и каже: „Део политичке елите понаша се удворички а и код једног дела интелигенције оживео је рајетински синдром. И то је страшније од војног пораза. Ако нисмо у стању да се одупремо надмоћном непријатељу и да га истерамо из нашег поседа, могли бисмо му бар дати на знање да га мрзимо. Не разумем како је могуће пријатељевање са онима који су нас јуче бомбардовали. Поред слободарских тежњи, код нас је увек била јака и она друга тенденција, традиција сарадње са окупатором“ (Данојлић, 2008, стр. 51).

Указујући на то да се иза ових „пројеката цивилизовања Срба“ путем НВО, у ствари, крије монструозан пројекат преваспитавања народа и његове свести, Зоран Аврамовић прави паралелу између НВО и идеолошких комисија ЦК и каже: „Сада, када нема идеолошких комисија ЦК нашле су се НВО да стражаре над идејним и вредносним кретањима у друштву, а да извештаје подносе изван државе... После пада комунизма, сцена је другачија а и глумци. Напушта се сила, напушта се политичка организација и промовише се НВО као мисионар новог поретка света“ (Аврамовић, 2009, стр. 108–109). Утолико је апсурдније, чак и „обичној“ народној свести лако препо-

5 О „организованом лагању“ у Србији и ко су његови протагонисти шире у: Антонић, С. (2008). *Културни рај у Србији*. Београд: Завод за уџбенике.

знатљиво, а тешко објашњиво, њихово бестијално и противно сваком аутентичном смислу и значењу демократије и владавине људских права, обрнување на отаџбински оријентисану српску интелигенцију, њено право на реч, професију, слободу мишљења, такође, и на Српску православну цркву. Наиме, полазећи од тога да је извор свих наших транзиционих лутања, неуспеха и проблема управо српски национални идентитет, који има доминантну улогу у мобилисању српског национализма, закључује се без икаквог моралног проблема, да је неопходна промена српског националног идентитета.

КА ЗАКЉУЧКУ

Шта је, дакле, основни циљ псеудоморфозе свести у Србији? Сажето речено, замагљивање прошлости. А основни разлог томе је што је мутнија слика прошлости, тиме и будућност изгледа све неизвесније. Главне токове српског медијског простора контролишу странци и тако је наметнут окупациони идеолошки образац. То спречава неговање и развој патриотских осећања, развој истинске и живе српске културе, затамњује креативност нових генерација, гуши све што је аутентично српско, а намеће туђе вредности. Велике културне и уметничке потенцијале траћимо на огавне игристе, којих се васпитани и културни стиде. Промовишу се негативни јунаци и вредности, а позитивних примера готово да нема. Тако, криминалци (попут Кристијана Голубовића), или старлете и силиконске певачице постају узор младима. Држећи све жирије и институције културе, све фондове и комесаријате, претворили су Србију у бесмислену играоницу у којој залуђују младе да је то њихово ништа сада ин, кул, ултрамодерно.

У којој мери је српска духовност захваћена вирусом псеудоморфозе најбоље илуструје и чињеница о добитнику некада „најпрестижније“ награде за књижевност, НИН-ове награде за роман године у 2017. години. Наиме, награду је добио Дејан Атанацковић за роман под називом *Луизијанија*. Аутор у роману говори о околностима под којима је избио Први светски рат и наравно за рат окривљује Србе. Тако између осталог каже: „[...] једна краљевина, сићушна и осиромашена ратовима, која зарад амбиција неколицине официра, финансира убиство владара једне суседне империје. А онда, након необично галантних захтева те империје, чијем би се испуњењем та ствар дала разрешити, сићушна краљевина се прави луда, тврди да с тим убиством нема никакве везе, док је сваком врапцу на грани јасно супротно. Империја онда запрети ратом, а јавна гласила мале краљевине пишу: знамо ми те њихове ратове, речима и на хартији. Империја опозове свога амбасадора, а краљевина се и даље куражи: не смеју они против нас, нисмо ми сами. Кочопери се као храбро пиле и виче, хајде, нападајте ако смете, а свет

гледа ужаснут и не може очима да верује“ (Атанацковић, 2017, стр. 142). Такође, без трунке гриже савести, аутор приповеда о „страшним злочинима“ које је српска војска чинила над албанским становништвом при повлачењу кроз Албанију.

Ако трагамо за одговор на питање како је могуће, да се некада престижна награда за књижевност, додељује аутору који тако срамно блати земљу којој барем физички припада, биће нам јасније ако погледамо ко је постао власник НИН-а као уосталом већег дела медијског простора у Србији. Реч је о бившем америчком генералу, бившем шефу ЦИЕ, Дејвиду Петрису. Његов случај илуструје радикалну промену света информација. Пре њега, нико није могао ни да замисли некадашњег шефа обавештајне службе на челу медија, поготово не у земљи на чијем уништењу је радио. Овај непријатељски генерал, шеф тајне службе и стручњак за пропаганду, наметнуо се у медијима бомбардоване нације под изговором да ће јој обезбедити објективно информисање. Заиста запањујући потез који се рационално не може објаснити. Међутим, ништа не шокира освојена срца и умове, јер управо је то по њему задатак медија чији је власник. Јасно је, дакле, да смо ми поред колонијалног ропства упали и у духовно ропство, које је много опасније и из којег је много теже изаћи. Јер је историја, „учитељица живота“, на многим примерима показала да је се из економског суноврата и ропства (Немачка, Јапан, итд.) могуће упорним радом и добром стратегијом поново уздићи, али из духовног ропства и затирања традиције и прошлости нема повратка и нема дудућности. О економском, али и духовном колонијализму у којем се Србија (не) својом кривицом нашла посебно је писао и Слободан Антонић. Кад је реч о духовном колонијализму, он између осталог каже: „Некада смо имали српску књижевност, а данас колонијалну. Треба пресећи све везе народа са сопственом прошлошћу, убити његово колективно сећање, исмејати његов осећај за историју како би се, лоботомизован, могао лакше подвргнути колонијалној манипулацији“ (Антонић, 2016). Ствар је врло једноставна – намера је у „научној“ варијанти у продукцији министарстава истине, као што нам управо и описује Орвел – прекројити прошлост. Измишљање непостојећег културног наслеђа и стварање новог културног идентитета на основу туђег, одвија се у простору културе где се отимање туђе баштине показује као идеално тло за вођење врло опасне политике. Следивши егзибиционизам телевизијски произведене реалности која је акумулирана и похрањена као артефакт, колективна халуцинација кренула је даље – у прошлост која је постала роба под патронатом моћи. Највећа битка сваког народа у XXI веку неће бити ни војна, ни политичка, ни економска, ни културна и медијска, иако ће све оне и даље бити заступљене и важне, већ ће бити пресудна духовна борба за очување националног идентитета.

Народи који у томе успеју сачуваће своју прошлост и обезбедиће своју будућност.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић, З. (2009). *Родомрски*. Београд: Институт за политичке студије.
- Антонић, С. (2008). *Културни рай у Србији*. Београд: Завод за уџбенике.
- Андерс, Г. (1996). *Свеј као фантом и мајрица*. Нови Сад: Прометеј.
- Атанацковић, Д. (2017). *Луизијанија*. Београд: Бесна кобила.
- Бардуловић, С., Јефтовић, З., Лакићевић, Р., Поповић, М. (2004), *Амнезија јавности, ог њројанаге до штероризма*. Београд: Аутори.
- Видојевић, З. (2010). Србија, евроатлантске интеграције и косовска парадигма. У: Д. Маликовић (ур.), *Косово и Мејхоџа у цивилизацијским шоковима (197–211)*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Вилирио, П. (2000). *Информатичка Бомба*. Нови Сад: Светови.
- Вуковић, С. (2009). *Еџика зајадних медија*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Galbraith, J. K. (1987). *Anatomija moci*. Zagreb: Stvarnost.
- Данолјић, М. (2008). У загрљају са непријатељем. *Печаш*, 29, 12. септембар 2008.
- Јасперс, К. (1987). *Духовна ситуација времена*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Јевтовић, З. (2010). Геополитика и медиократија на путу псеудополиса. У: Љ. Депотовић, З. Јевтовић (ур.), *Гејолиџика и медији*. Нови Сад: Култура полиса.
- Јевтовић, З. (2009). Комуницирам – значи постојим! *Кулџура џолиса, часојис за нејовање демокрајске џолиџичке кулџуре, џоседно издање*, VI, 71–91.
- Јевтовић, З. и Арацки, З. (2013). Глобални медији и форматирање јавног мњења. У: В. Вулетић, Ј. Ђирић, У. Шуваковић (ур. и прир.), *Глобализација и десуверенизација (383–403)*. Косовска Митровица – Београд: Филозофски факултет – Српско социолошко друштво – Институт за упоредно право.
- Кара-Мурза, С. (2011). *Маниџулаџија свешџу*. Београд: Весна инфо.
- Енценсбергер, Х. М. (1980). *Немачка, Немачка између осџалој*. Београд: Рад.
- Митровић, Љ. (2009). *Транзиџија у џериферни кайџиализам*. Београд: Институт за политичке студије.
- Орвел. Ц. (2012). *1984*. Београд: Либрето.
- Orwell, G. (1977). *Zašto pišem i drugi eseji*. Zagreb: Naprijed.
- Црњански, М. (2012). *О национализму и срџском сџановишџу*. Београд: Catena mundi.
- Шпенглер, О. (2010). *Пројасџ Зајага I–II*. Београд: Утопија.
- Шутовић, М. (2009). *Вредносџи и насиље*. Београд – Косовска Митровица: Чигоја штампа – Филозофски факултет.

Интернет издања

Антонић, С. (2018). *Колонијална књижевност*, <https://stanjestvari.com/2018/04/03/antonic-kolonijalna-knjizevnost/#more-49216>. Приступљено: 15. новембра 2019.

Кљакић, Љ. (2011) *Корисни идиоти и колајс Србије*. Фонд Слободан Јовановић, <http://www.slobodanjovanovic.org/2011/02/23/lj-kljakic-korisni-idioti-i-kolaps-srbije>
Приступљено: 20. новембра 2019.

Неманја Р. Анђелковић

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

Бошко Д. Михаиловић

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PEDAGOGY

MEDIA AND PSEUDOMORPHOSIS OF CONSCIOUSNESS IN SERBIA

Summary

In his famous book, Schpengler used the term "pseudomorphosis" involving the violent imposition of a self-supporting nation on an alien "cultural form" in order to obstruct the internal development of that nation. The of pseudomorphosis of culture and consciousness aims at unification of culture and the creation of a unique culture, so that in the spirit of Fukuyama and his ideas about the end of ideology there will be an "end of culture". It is about long-term cultural and political engineering. Aggressive action through culture, the media, i.e., suppression of high culture and folk tradition, and the promotion of foreign kitsch and schund, has long become a culture for the survival of the Serbian people, Miloš Crnjanski warned us that „culture is not only a major issue, it is also fateful“. But our century old enemies, who studied us, the Slavs, have come to conclusion that they cannot defeat us unless they destroy our culture and education.

What is the main goal of pseudomorphosis of consciousness in Serbia? The answer is short, the blurring of the past. By blurring the past, the future seems increasingly uncertain. This prevents the cultivation and development of patriotic feelings, the development of true and vibrant Serbian culture, obscures the creativity of new generations, suffocates everything that is authentically Serbian, while imposing foreign values.

The overthrow of national myths, created as a result of the interaction of historical events and the deepest layers of the national being, destroys the

nation as a community, creating from it a group of individuals susceptible to manipulation. In other words, susceptible to any type of disease. Individuals detached from the national myth, disenfranchised, lose the national component, become impersonal, without immunity, easy prey to all kinds of diseases of modern times. Therefore, it is precisely the struggle for the present that becomes the most important goal of those who would master the future, but also those who would preserve their past, and therefore hope for the future. To control the present and therefore the past and the future, the creators of the New World Order use a pseudomorphosis of consciousness and culture.

Keywords: media; pseudomorphosis of consciousness; globalism; Serbian culture; tradition.

ЛУКА М. КЕШЕЉЕВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ПОЧЕТАК У ФИЛОЗОФИЈИ КАО МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМ

У раду се разматра проблем почетка у филозофији у контексту методологије. Први дио отвара питање односа почетка у филозофији и филозофске методологије. У другом дијелу ријеч је о *чуђењу* као почетку у филозофији. У трећем дијелу говори се о *сумњи* као методи у филозофији и односу *методе* и *почетка*. Стално је присутно питање односа субјекта, објекта и методе. У завршном дијелу ријеч је о односу *ајоретике* и *рјешења*, те могућности њиховог идентитета.

Кључне ријечи: почетак; филозофија; метода; Платон; Аристотел; чуђење; Декарт; сумња; рјешење.

ПРОПЕДЕВТИЧКО-МЕТОДОЛОШКИ ЧВОР

Већ више од два и по миленијума филозофија покушава да објасни основу *цјелокујној* бића или, боље рећи, дивство самог бића. У том настојању, уз различите модификације, чија је особеност, наизглед велика, филозофија као једна и јединствена креће се тим путем. Иако старија од бројних наука, иако су науке настале одвајајући се од ње, и пошто оне себе већ сматрају „заокруженим“, позитивним у смислу предметности и дефинисаним у погледу методе, сама филозофија као њихова „прамајка“, можда једина у сфери знања не може саму себе да одреди као науку, нити наметнути универзалну методу, како наукама које су од ње настале тако ни сама себи. Чак, одређење филозофије као *знања* је врло дискутабилно, јер, ако се вратимо

---

1 lukakeseljovic@gmail.com

античким коријенима, видимо да филозофа – љубитеља мудрости – више филозофом чини оно *philein*, онај *eros* настројеност према знању/мудрости него само знање. На темељу тога настала је разлика између филозофије и софистике.

Одмах смо, дакле, запали у сијасет проблема око одређења филозофије. Покушавајући да одредимо филозофију, баратамо терминима који су саморазумљиви наукама, док у њој ништа није саморазумљиво, па чак ни она сама. То су све проблеми који се појављују на почетку, јер у филозофији смо увијек на почетку, било да је у питању Талес, Хегел или властито становиште, те стога Финк дивно каже да је филозофија „мука да се почне“ (Fink, 1989, стр. 13).

Бројни аутори упоређују филозофију са наукама, па и њу саму називају науком, али то се може узети само у неком облику јер она има са науком додирне тачке, па се њихова веза узима само условно, јер не само да превазилази науку, она превазилази и саму себе, јер преиспитује, прије свега, себе. Тако, из односа са науком можемо извући закључак шта филозофија није², а то је корак ка самој филозофији.

У односу филозофије и науке, одмах је евидентна разлика по питању самог почетка, увода. Наиме, када улазимо у било коју науку, то чинимо из сфере саморазумљивости, па упознајемо појмовни апарат, методу, предмет и друго као нешто што је напросто дато, што је затечено, што је позитивно, што се не преиспитује, што истраживач постепено упознаје, најприје се налазећи изван науке, да би се *исцїеїено* у њу ушло. Међутим, са филозофијом је случај потпуно другачији, јер, да би она почела, мора се прво извршити суспензија реалног свијета: „Филозофија почиње са пропадањем једног реалног света; када се она појави са својим апстракцијама, сликајући све у тамним бојама, тада је већ минуло доба младићке свежине и живости“ (Hegel, 1970, стр. 49).

Дакле, може се јасно нагласити да је услов почетка у филозофији *суспензија реалног свијета*. Под тим се никако не подразумејева непризнавање тог свијета, заклапање очи пред непосредним чињеницама свијести. Напротив, она не пориче чињеницу постојања реалног свијета, јер је на крају крајева, и сам филозоф, иако посебан, дио тог свијета. Да би ствар била јаснија, направимо још једно поређење са науком. Наиме, извјесност науке гарантује постојање реалног свијета. Даље, наука када би као филозофија суспендовала тај свијет, не би више ни била наука. Осим тога, за науку, однос истраживача (научника) и предмета науке (околног свијета) јесте, опет са-

2 Значајни мислиоци као што су Адорно и Финк филозофију одређују негативно помоћу одређења науке и других сфера духовности, свакако, због повезаности, али, прије свега из разлога што се те сфере могу прецизно одредити, а из самог односа се види њихова разлика у односу на филозофију.

моразумљив, научник не поставља питање могућности науке, већ спољашњи свијет омогућује њу саму, јер наука нужно почиње и остаје у оквири-ма спољашњег свијета.

С друге стране, не смије се отићи у другу крајност да филозофија „измишља“ неки „други свијет“ потпуно одвојен од реалног свијета и да игнорише чињеницу његовог постојања. Прва асоцијација која би лукаво одвела у правцу игнорисања чула ради истине која се налази у ноетичкој сфери је платонизам колоквијално схваћен, а најбољи примјер за то је опозиција сунца и сјенки у *Мишју о њећини*. Платонов Сократ све дијалоге почиње евиденцијом, појединачним, за чула конкретним, дакле, с јединкама, да би дошао до оног општег, умског, оностраног, ноетичког, или свјетлости, која је за чула апстрактна³, а то је ништа друго до почетак у филозофији.⁴ Када се говори о почетку у филозофији, треба узети у обзир више аспеката. Узећемо у обзир *временски* и *суштински* почетак. Код временског почетка нема никаквих нејасноћа, јер почетак филозофије везује се за Малу Азију, тачније, Јонију. Дакле, филозофија, као творевина људског духа почиње у времену, као што је случај са умјетношћу и са науком. Међутим, када се њен временски почетак повеже са предметом, онда упадамо у проблем, јер предмет филозофије баш од самих јонских почетака везује се за оно прво, али не временски већ *суштински* прво, за *ἀρχή*, а то, знање о суштински првом почиње у времену. Хегеловски схваћено, дух као вјечна категорија кроз вријеме се осврховљава кроз филозофију као људску творевину, па, „трагање за начелом свијета старо је колико и филозофија“ (Пукерт, 2010, стр. 2). Могу се издвојити три значења ријечи *ἰσχυρά*: временски – односи се на чињенично почињање, појмовно-логичко почињање и проблемски – односи се на оно онтолошки непосредовано (Пукерт, 2010, стр. 3).

Начело (*arhe*) узето је као *ἴρво*, дакле, оно што је на почетку. Начело схваћено као суштина (аристотеловско схватање) заправо је сврха (*τέλος*). Сада се сврха може појмити као оно што долази на крају, јер сврха долази од оног о-сврховљавања, које упућује на крај, а не на почетак. Међутим, *сврха*

3 Хегел је врло близак Платону када филозофију одређује као апстрактну по форми, а конкретну по суштини, јер њу чини конкретном покушај да свеколико мноштво, свеколику разноликост сведе на јединственост, на оно изворно што свему подарује мноштвеност (бројне за чула конкретне форме), дакле, на суштину која има првенство над мноштвом, али она се може докучити само умом, мислећи апстрактно, без чулности, па је отуда умско – филозофско мишљење чисто, слободно, непосредно и свеопште, неразложиво на појединачно, а тиме је и по суштини најконкретније, те будући да је одвојено од појединачних конкретности, од евиденције, истовремено је и формално најапстрактније. Погледати: Hegel, F. (1970). *Istorija filozofije I-III*, prev. Nikola M. Popović. Beograd: Kultura, стр. 28; Hegel, F. (2005). *Fenomenologija duha*. Beograd: Dereta, стр. 24.

4 Хегел јасно увиђа да је почетак у филозофији филозофски проблем. Опширније: Perović, M. (1992). *Početak u filozofiji*. Novi Sad: Vrkatić, стр 8.

се налази на *почетку*, она је суштина, подлога, све води сврси, нпр. изградња куће је ради становања, дакле становање које долази на крају (после изградње) условљава саму изградњу, те се, према томе, налази на почетку, а испољава се на крају.

Филозофија је истовремено *учење о почетку*, учење о сврси о оном што је основа свега, што је узрок у правом смислу ријечи, што омогућује све остале узроке, те тако, она, као учење о почелима нужно долази до сврхе до оног за чим се трага, што је на крају, а самим тим што је суштина подлога за све остало, то је на почетку. Ту је парадоксалност самог почетка у филозофији, истовремено и долазак до њеног краја.⁵

Ствар ће бити јаснија ако пажњу мало усмјеримо на *мишљење*, које се може разумјети као предмет, метода, почетак, па и крај филозофије. Дакле, *мишљење* је *гранични* појам који омогућује филозофију, али истовремено, чисто *мишљење* је суштина филозофије, односно, (чисто) *мишљење* је њен почетак и исход. *Мишљење* је тако не само *гранични* већ и *шемељни* појам филозофије. *Мишљење* као нешто потпуно, суштинско, апсолутно је једнако кретање које непрестано „коригује само себе властито становиште“ (Азмунт, 2010, стр. 52). *Мишљење* је, дакле, сам свој проблем, а пошто је оно суштина филозофије, пошто „непрестано коригује само себе“, нема извањског почетка у филозофији, већ је њен почетак њој највластитији, однос истраживача и предмета истраживања је непосредан, а метода је та која објекат са субјектом непосредно саживљава. Прецизније, за разлику од науке, у филозофију се ступа нагло, како то Шлук дивно пореди са *скоком*:

„Увод у филозофију је и сам већ филозофија. Али, да ли се ми налазимо најпре ипак изван филозофије? Извесно. Па ипак, од тога, Изван нема никаквог посредујућег прелаза у њу, напротив, ми доспевамо у филозофију увек једним *скоком*.“ (Шлук, 2001, стр. 31)⁶

Скок је, заправо, не само почетак у филозофији већ пошто је филозофски почетак сама филозофија, произилази и то да је *скок* у филозофију *права филозофија*. То је, у ствари, *скок* – одскакање, напуштање саморазумљивог свијета, ствари које се чине толико огољене и саморазумљиве. Филозофија почиње управо у тренутку када саморазумљиве ствари постају *неразумљиве* у својој саморазумљивости. Јоњани почињу филозофирати онда када митови више нису могли да задовоље хеленску знатижељу. Да је почетак у филозофији *иренуша*к, говоре бројне егзистенцијалне ситуације. Примјер: два чо-

5 Хегел у својој *Историји филозофије* Аристотела узима за првог спекулативног мислиоца, па и се у томе може наћи аристотеловски коријен његовој поставци која изједначава почетак и резултат, тај „*круи крујова*“ (Перовић, 2010, стр. 59). То се може се упоређивати са Стагираниновим теолошким учењем.

6 Ова двојица филозофа филозофију одређују на позитиван начин.

вјека гаје вишедеценијски пријатељски однос који им се одавно чини неупитним, њима је лијепо у том односу и тако ушушкани у животној свакодневици не размишљају о пријатељству као таквом. Након више деценија, пријатељи западају у искушење чији узрок толико и није битан, али њихово пријатељство бива пољуљано, оно запада у кризу, а то значи довођење у питање тог до тада неупитног пријатељства, и не само тог, већ пријатељства као феномена људског одношења. То значи да сада пријатељ или обојица мисле филозофски, јер у том тренутку саморазумљива ствар, односно, у овом случају, саморазумљиви однос постаје неразумљив у својој саморазумљивости. Тада човјек мисли цјелину, то значи мисли филозофски, а та *цјелина* је пријатељство као такво. Тај почетак у филозофији је, у овом случају, истовремено и скок од неког наизглед идиличног, интимног односа које се представља нечим најљепшим и најконкретнијим, да би ту идилу разбило преиспитивање ње саме. Дакле, проблематизовање пријатељства, које има форму апстрактног промишљања, сада је конкретније од оног вишедеценијског конкретног пријатељства, које испоставља се, нема своју пунину.

Тако разочарани пријатељ невољно постаје филозоф, јер више га не може задовољити она вишедеценијска идилла, он, дакле, врши суспензију реалног свијета, реалног пријатељства и подводи га под цјелину. Тиме се, наравно, реални свијет не доводи под знак питања, његова извјесност се не пориче, већ тај реални свијет постаје проблем, он се само *изокреће*, приступа му се из потпуно другачије перспективе која укида партикуларност, превазилази емпирију, приступа му се чисто мисаоно, а то значи цјеловито, и потпуно, што је, наравно, могуће његовом инверзијом. Платон на почетку *шесте* књиге *Државе* истиче колико су битни појмови као што су *нећромјениво*, *вјечно* и *цјелина*, јер они конституишу саму филозофију, истинско знање (*episteme*), које се одмах доводи у супротност мњењу (*доха*), којих је много, а филозофија је само једна и цјеловита јер се бави цјелином. Ево тих мјеста:

„Пошто су филозофи они људи који могу да схвате оно што је увек једнако и непроменљиво, а они, који то не могу и који увек лутају међу многим и разноликим стварима, нису филозофи, (484а)

природна особина филозофа да увек жуде за знањем онога што је вечито и да њих не узнемирава настајање и пропадање. (485а-б)

Брига за ситницу је у највећој супротности са душом (филозофијом – прим. Л. К.) која увек тежи за целином и потпуношћу, и за Божјим и за људским (486а)“. (Платон, 1976, стр. 174–176).

Цјеловити „филозофски“ свијет је један те исти свијет који је предмет чула, који нас окружује, чији смо и ми дио, коме приступамо посредством

чула и потреба све до тренутка када чврсто одлучимо да све посредности напустимо, да извршимо скок, да му приступимо непосредно мисаоно, цјеловито. То је један те исти свијет, али како то Хегел лијепо запажа, *изокренутии свијет*, изокренут у том смислу што му се приступа не помоћу помагала – чула, већ непосредно, чисто мисаоно. Сада се само *мишљење* налази као посредник између човјека и свијета. Мишљење се на тај начин тиче директно оног ко промишља, ту се мислилац идентификује са самим собом, а предмет више нема позитивност као нешто што напросто постоји већ оно, извјесност, сада се добија посредством мишљења. Мишљење је посредник којим се субјект идентификује са собом, тачније, захваљујући њему долази до става идентитета субјекат = објекат, то исто мишљење омогућује суочавање субјекта са свијетом. Мишљење није метода којом се овладава прије скока у филозофију, већ је сама филозофија.

„По форми, предмет филозофије је изложен неприлици, јер он нема природу неке непосредне датости а као утемељујући за једно започињуће схватање ипак треба да буде ту. Ово схватање које се захтева, као метода и начин сазнања, није ту *пре филозофије* него се образује тек у њој [...]. Филозофија започиње тиме што саму себе антиципира, што ступа у генезу своје бити, што саму себе рађа“ (Fink, 1989, стр. 20)

Посредност мишљења хоће да засвједочи непосредност, идентитет мислиоца са мишљењем, субјекат истраживања са објектом, а то нужно инаугурише *слободу* као први услов започињања филозофије. Није то само слобода од свакодневице, од емпирије, већ је то *аисолућна слобода* која себе открива у самој себи помоћу саме себе и која кружи око саме себе. Тако, *мишљење* и *слобода* су појмови који се постављају наизмјенично; друга ту није неко помагало за долажење до првог, јер да би се мислило за себе, мора се бити слободан, па отуда Хегел с правом запажа да је израз „властито мишљење“ плеоназам, стога што је мишљење креација, слободна креација (свака креација је слободна) и не може се мислити туђе мишљење, јер „у мишљењу *нейосредно* (наш курзив), лежи *слобода*, јер је дјелатност опћени-тога, према томе апстрактно одношење себе на само себе, према субјекту неодређен битак – при – себи“ (Хегел, 1987, стр. 55).

Тако, филозофија као „мука да се започне“ и није ништа друго до „слобода да се започне“, јер слободан значи бити свој, бити у непосредним релацијама са својим бићем, доћи до самог себе помоћу себе, тј. помоћу мишљења као своје суштине, а то представља највећи проблем и ту лежи сама парадоксија почетка у филозофији, јер слобода као суштина човјековог постојања, дакле, њему оно најближе је истовремено и његова највећа мука – њему нешто најдаље и најстраније. Почетак у филозофији, односно сама филозофија не само да потврђује људску слободу, она је ништа мање уздрмава, перманентно доводи у кризу и преиспитује је. Слобода се налази на

крају као сврха, као нешто остварено, али истовремено она је нешто што треба поново преиспитати, нешто што се стално поставља на почетак, или, како би Хегел рекао: „Резултат је исто што и почетак сврха (слобода – прим. Л. К.); – или, оно што је стварно је исто што и његов појам само зато што је почетак сврха“ (Хегел, 2005, стр. 13).

Другим ријечима, *доживљавање слободе је сама слобода, иочешак у филозофији је сама филозофија*, јер, она није нешто дато што се да схватити и научити, већ, да парафразирамо Канта, филозофија се не може научити већ само филозофирање, те тако, није циљ почетка у филозофији овладавање доктринама већ само филозофирање које је на дјелу на самом почетку, за које се испоставља да је резултат, односно, хегеловски говорећи, *резултат је на иочешку, а иочешак је у резултату*. То значи да се цјелокупна филозофија може сагледати кроз призму једног система, истовремено и један систем кроз призму цјелокупне филозофије, јер, свако дисциплиновање и подјела рада у филозофији је релативна. Филозофија, за разлику од наука, нема „садашње стање“ јер како је настала у времену, бави се оним надвременим, које је присутно у сваком времену, а баш то надвремено је суштинско, које стално враћа на почетак који у себи носи резултат.

Филозофско постављање проблема, односно изокретање (реалног) свијета је као карикатурално сликање. Карикатура изокретањем и наглашавањем неких појединости хоће да поентира, оголи, да демистификује стварност. Исто тако, филозофија „изокретањем“ свијета хоће да га оголи и исцрпи, да се саживи са њим онаквим каквим јесте, а не да га прихвати онаквим каквим што нам се чини да јесте, као код она два пријатеља. Карикатуриста се служи реалним поставкама да би показао да реалне ствари нису онакве каквим се чине, а исти је случај и са филозофијом, која изокретањем хоће да разобличи стварност, а не да је негира.

Свака сфера знања духовности, свака човјекова акција је нужно акција у свијету, све је то неко тумачење свијета. Религија на догматички начин тумачи свијет, тоталитарни системи на други начин, док наука на трећи начин. Све оне дају неке дефиниције свијета и појединачно ствари у њему и оне дјелују у реалном свијету, разлажу га и дефинишу и за све њих филозофско изокретање свијета је непожељно, јер филозофи су рушиоци идиле, па стога филозофија скоро никад није могла да буде пожељна и популарна. Наука има за циљ искоришћавање људске околине и довођење сврси, религија стицање блаженства, а тоталитарни системи владавину и моћ. Сви они, дакле, имају сврху изван себе и служе као инструмент, па будући да се везују за оно вансебно, спољашње, они тим спољашњим и овладавају дефинишући га, желећи да га до краја исцрпе. Аристотел јасно и консеквентно филозофију у односу на друге науке разликује по чињеници њене самосврховитости:

„Јасно је дакле да ? ову науку не тражимо ради неке друге користи већ као што се слободан човек, велимо, онај постоји ради себе а не припада другом, тако и ова наука јест једна слободна од свих, јер једино она постоји себе ради“. (Aristotel, 2007, стр. 8, 9826)

Њихова метода је нешто саморазумљиво, нешто што се не преиспитује и захваљујући њој они успјешно дефинишу све поре природе, друштва и међуљудских односа, а сврха њиховог приступања реалном свијету је искористишавање тог свијета, а не његово објашњавање у тоталитету.⁷ Од тог објашњавања, оне су увијек изостављене јер неће да поткопају темеље самима себи. Постављање непопуларног питања сврхе нпр. науке или наука је и поткопавање саме науке и њено преиспитивање и оправдање, то је и крај науке, а почетак филозофије. Наравно, филозофија као суспензија свијета није и поништавање резултата наука и њихових резултата, а добар примјер за то је Хусерлова идеја феноменологије. Сам Аристотел, додуше, у духу свог времена не оспорава чињеницу бескорисности филозофије у односу на науку: „Све су неопходније од ње, али боља није ниједна“ (Aristotel, 2007, стр. 9, 983а).

Филозофија, постављајући питање сврхе свакако не ниподаштава резултате науке, њене схематизме и дефиниције, али не дозвољава да оне дају завршну ријеч, јер ако се наука успије да дефинише нешто, увијек остаје, боље рећи, измиче нешто што се не може дефинисати, што подстиче знатижељу, уводи у нова мисаона искушавања, постављање нових питања, дакле, *иерманентно њочињање*. Филозофско мишљење нити може нити жели да свијет опише, дефинише на научни начин, макар из разлога што је немогуће дефинисати цјелину, али то не значи да она зазира од дефиниција, јер оне се могу наћи успутно, а не на крају:

„Дефиниције су у филозофији, дакле, један моменат, пролазни моменат, ја бих скоро рекао лијеп и веома срећан споредан продукт. Мало је тога што би за неког филозофа било љепше од тога да му за руком пође нека дефиниција; но то не значи да су дефиниције инструмент филозофије“. (Adorno, 1986, стр. 27)

Свакако, неки мислиоци као што су Аристотел, Спиноза и Кант дали су велики број дефиниција, али оне се прије показују као почетак нових него као крај старих мисаоних подухвата и дилема, то јест, у филозофији нема апсолутне разлике између питања и одговора, јер одговор је истовремено и ново питање, а то опет потврђује чувену тезу да смо у филозофији увијек на почетку.

За филозофско мишљење је од дефиниције далеко битнија експликација и експозиција, а оне се могу синонимно и узети за саму филозофију, док се

⁷ Свакако, све науке објашњавају свијет на свој начин у својим категоријама, али њих не занима цјелина.

дефиниција не може изједначити са науком. Експликација и експозиција су свакако покушаји објашњавања стварности, али то са собом нужно носи цијену апоретике, јер филозофија, ако узмемо у обзир макар Хусерлово становиште, приступа без предрасуда и ствар сагледава са много аспеката.

Све ове разлике филозофије и науке никако не смију упутити на закључак да те двије творевине људског ума немају ништа заједничко, јер бројни мислиоци као што су нпр. Бекон, Декарт, Кант, Фихте, бавили су се не само односом филозофије и науке већ и питањем утемељења науке на платформи филозофског утемељења, или, боље рећи, *самоушемељења*. Филозофија је једина независна, она себе заснива на самој себи, код ње су резултат и почетак у идентитету, код ње субјект непосредно долази до објекта, а нововјековна филозофска мисао учи како је субјекат сам свој објекат, то је чисто, самоутемељујуће мишљење, или како идеалистички мислиоци дословно кажу, то је *субјект-објективирање*. То значи да је однос субјекта и објекта непосредан. Он је постављен одмах, изворан је, он није нешто што се стиче постепено, намеће самим почетком филозофије. Субјекат, на самом почетку, идентификујући се са (својим) објектом се истовремено идентификује и са методом, јер она, опет, није нешто што долази споља, нешто што је од њега одвојено, метода се *непосредно* њега тиче, метода је ништа друго до његов објекат, јер на питање методе одговара сама филозофија, а о филозофији говори нико други до филозофија.

Читава филозофија се може подвести под питање о методи од предсократоваца до данашњих дана, а да је синонимна са методом, свједочи Хусерл, стављајући знак једнакости између трансценденталне филозофије и трансценденталне методе. У филозофском нововјековљу можда најрадикалнији протагониста идентификације објекта и методе, може се узети Кант, ако ни због чега другог, макар због тога што се критичка свијест (метода критике) бави границама (објектом) сазнања. Дакле, критичка свијест (субјекат) жели преиспитати властите могућности (објект + метода). Субјекат је, дакле, сам себи објекат јер испитује само своје могућности и то непосредно својим могућностима, својом методом и то је за великог Кенигзбержанина почетак у филозофији, а тиме и сама филозофија.

За два и по миленијума, промовисано је више почетака, као и више метода у филозофији: чуђење, скепса, сумња, критика, феноменолошка, херменеутичка, те генеалогска метода и метода структуре итд. Покушаћемо да експлицирамо *чуђење и сумњу*.

ПЛАТОН И АРИСТОТЕЛ: ЧУЋЕЊЕ КАО ПОЧЕТАК У ФИЛОЗОФИЈИ

Сигурно се ни једна дисциплина осим филозофије не налази у проблему сличном око почетка, макар из разлога што све научне дисциплине саморазумљиво почињу изван научне перспективе, па им за почетак није неопходан никакав „скок“, никакво напуштање стварности. Осим тога, научни проблеми постоје саморазумљиво, научник не преиспитује чињеницу њиховог постојања, већ им приступа као унапријед постављеним датостима. Филозоф, за разлику од научника, не приступа проблему саморазумљиво, њега не занима сама чињеница постојања проблема, колико питање шта тај проблем омогућује, односно сама његова могућност, или, боље рећи, „филозофија промишља проблематичност проблема – оно проблемско у самом проблему, његову срж“ (Smiljanić, 2016, стр. 12). Управо је ту и њена особеност. И не само то, филозофији је циљ прије проблематизовање проблема, у виду експликације и експозиције него његово коначно рјешавање, јер „сва решења у филозофији су прелиминарна“ (Smiljanić, 2016, стр. 14), опет, за разлику од научног рјешења.

Кључне ствари које филозофију чине особеном у односу на науку је то што је сами почетак у филозофији сама филозофија, филозофија у правом и потпуном смислу ријечи, јер не може се почети филозофирати из нефилозофске перспективе, па почетак у филозофији је нужно скок, а не пропедевтичка припрема за филозофију.⁸

Друга, битнија ствар је у томе што филозофија почиње питајући се о саморазумљивим стварима, односно, изводећи генезу проблематичности самог проблема, чије постојање почетком филозофије постаје *неразумљиво у својој саморазумљивости*. Тако, филозофија почиње из једне свеобухватне упитаности, боље рећи, из чињенице *зачуђености*, и то једне најопштије зачуђености над постојањем као таквим, и у том „чуђењу обрће се свет“ (Fink, 1989, стр. 32). Свака зачуђеност није истовремено и почетак у филозофији, јер се она разликује по дубини, од површне зачуђености над оним необичним, што не може бити филозофска зачуђеност до најдубље зачуђености над најсаморазумљивијим, што означава почетак у филозофији (Fink, 1989, стр. 33).⁹

Чуђење као почетак у филозофији може се сагледавати у два правца и то напросто као извор филозофије, дакле, „изокретање свијета“ и као историјски почетак филозофије, позивајући се директно на Платона и Аристотела.

8 Парадоксију почетка у филозофији у свијетлу Платонове филозофије погледати у: Perović, M. A. (2010). Platon i paradoksija početka u filozofiji. *Arhe*, VII (13), 1–13.

9 Финк у зачуђености лоцира прво позитивно одређење филозофије.

Наиме, Платон на једном мјесту у *Тееџеџу* отвара расправу о почетку филозофије, лоцирајући њено поријекло баш у чуђењу. Ево тога мјеста: „И баш је својство филозофа то душевно стање, тј. чуђење. Јер није други почетак филозофије до овај“ (Platon, 1979, стр. 21, 155д). Чуђење се, дакле, поима психолошко-генетички, с једне стране, и с друге стране филозофски¹⁰, то јест, почетак у филозофији зависи од саме настројености, односно расположења оног ко започиње њу саму, односно, од оног ко филозофира. Стога, Аристотел узима меланхолију за главно расположење филозофије, али не меланхолију из болести већ меланхолију као природу.¹¹

Ту је неупитна и бескорисност филозофије о којој Стагираинин говори на почетку А књиге *Метифизике*, јер теорија (филозофија) по људском поретку је најкаснија, она наступа тек када се измире све приземне потребе:

„Отуд су та знања која се не тичу, ни уживања а ни тог што је неопходно /за живот/ откривена онда кад су сва /знања/ ове врсте већ била постигнута, а то се збило, најпре у оним крајевима где су /људи/ доколичили“. (Aristotel, 2007, стр. 5, 981δ)

Тако, теоретско знање (филозофија) почиње из доколице, то је генеалогичка наука о начелима и узроцима. Значи, задовољеност свих људских потреба не условљава и људско блаженство. Задовољан и ситуиран човјек почиње да филозофира, почиње од цјелине, њега занима сама срж проблема, односно, његова проблематичност. Хеленски човјек такво „изокретање свијета“, односно, филозофију започиње посебним, душевним стањем – чуђењем. Загарантована удобност живота у облику задовољности основних потреба, не само да не гарантује блаженство већ ни доколицу, а доколица подстиче избјегавање једноставних рјешења и открива незнање. Доколичар упознаје своје незнање, он хоће да се са њиме упозна, да га расвијетли из једне опште упитности, односно зачуђености. О томе свједочи и А књига *Метифизике*:

„По онима који су се први бавили филозофијом јасно је да та наука није творачка. Људи и сада а и најпре започињу да филозофирају услед чуђења. Најпре су се зачудили очигледним и блиским тешкоћама, а потом су напредовали тако мало по мало ? па су се запитали и о оним значајним, као на пример о својствима Месеца, те Сунца и звезда и о постанку Света“. (Aristotel, 2007, стр. 7, 982δ)

Мислилац из Стагире, дакле, разликује степене чуђења, истичући најдубљи вид зачуђености као почетак у филозофији. Филозоф увиђа да је поријекло филозофије еквивалентно филозофовом несавршенству. Наиме, фи-

¹⁰ Упореди: Perović, 2010, стр. 2.

¹¹ Упореди: Fink, 1989, стр. 28.

лозофску знатижељу нису могла и да задовоље генеалозна рјешења митотвораца. Мит је, свакако, одговор на неку врсту чуђења, али филозофија, за разлику од њега, не износи „готова“ рјешења, већ продубљује знатижељу – она се своди на знатижељу. Евентуална њена рјешења продубљују нова питања и отварају нове дилеме, зашто не рећи, нове апоретике. Према Стагиранину, митотворац је филозоф само утолико што се чуди, али његово чуђење, ако је извор, није и метода, јер митотворац знатижељу жели да утоли коначним рјешењима. Тако, митотворство почиње и као филозофија, из знатижеље, из несавршенства, али изводећи генеалогiju, изводи савршена = завршена рјешења, о поретку и почетку свијета.

Поједностављено, гдје престаје митологија, ту почиње филозофија.¹² Циљ митотворног чуђења је извести рјешења о вјечним стварима, о космичком поретку, а то је могуће ређањем поријекла без доказивања, просто причањем. С друге стране, филозофија се заснива на доказивању, а не на приповиједању, па је ту још једна тачка њиховог разлаза. Филозофија своју снагу црпи у постављању проблема, а не у њиховом разрјешењу. Наравно, не треба ни помислити да филозофија, тобоже, не жели никакво рјешење. Међутим, свако рјешење отвара нова питања, ту су сами одговори, неријетко нова питања. Стога је ту чуђење, стално у центру пажње, јер бити перманентно зачуђен значи бити *на љуиу* а не нудити нека слатка коначна рјешења, јер филозоф није зналац већ онај који је на путу ка знању. Ево како то Аристотел поима:

„Сматра се да онај који *испавља њишање* и који се *чуди не зна* (наш курзив) (зато је љубитељ мита филозоф на неки начин, јер мит се састоји од чудесног), тако да је очигледно то да су људи, ако су заиста почели да филозофирају ради тога да би побегли од незнања, разумевање тражили због спознаје а не ради користи“. (Aristotel, 2007, стр. 7–8, 982δ)

Почиње се филозофирати из незнања. Филозоф не посједује знање, већ дубоко свјестан незнања, знању само тежи, и та тежња ка знању, коју он увиђа као кључну за људски род је у ствари усмјереност, настројеност, трагање. Стога се за филозофију везује оно *диши на ѡрају*, а не посједовање готових рјешења. Чуђење, као покретачка снага, односно, инспиратор филозофије, заправо, говори колико је филозоф у недостатку, јер то душевно стање свједочи о трагању, а не о посједовању. Онај који се чуди, односно, филозоф је затечен чињеницом стварности, он је не демантује већ се на-

12 У смјењивању генеалогije од стране онтологије, Шијаковић увиђа почетак у филозофији. Почетак у филозофији је Талесово смјењивање питања „Шта јесте прво?“ у питање „Шта јесте ово јесте?“ или краће: „Шта јесте?“. Опширније видети у: Шијаковић, Б. (2004). *Mythos, physis, psyche – оіледање у ѡредсокрайовској „оніолоіји“ и „ісихолоіји“*. Београд-Никшић: Јасен – Универзитетска ријеч, стр. 140–145.

просто чуди самом њеном постојању. Чуђење успоставља непосредан однос са стварношћу, желећи макар унеколико да расвијетли шта је стварност у правом смислу ријечи, шта је она по себи, шта је она у тоталитету, па је стога његов циљ спознаја, а не корист.

Антички филозоф није у стању да посумња у чињеницу постојања стварности, јер *σῖβαρνοσὶ ναῖρνοσὶο ἰοσὶοῖο*, то не трпи преиспитивање. Он само може да се чуди постојању стварности и кроз то чуђење да је анализира на посебан начин. Чуђење не негира свијет, оно га само изокреће, жели да са свијетом буде у непосредној релацији, а да је у питању негирање свијета, не би било ни чуђења. Дакле, чуђење омогућује несумњиво отварање свијета, а постојање свијета омогућује само чуђење. Дакле, чуђење *не негира* већ *изокреће* свијет.

Између чуђења и филозофије се, дакле, може поставити знак једнакости. Такође, чуђење се легитимише као почетак у филозофији, а опет филозофија је аналогна свом почетку, јер филозофирати значи бити на почетку, а то потврђује и Хегелова *Феноменологија*. Даље, чуђење се може узети као сурогат за методу филозофирања, па се на тај начин филозофија може свести на методу, што се дословно види код мислилаца као што је нпр. Декарт, а посебно Хусерл. Метода је, опет, почетак, а почетак у филозофији, макар сагледан као чуђење је и психичко стање. Макар по Платоновом свједочењу, за филозофију је битно питање чистог мишљења, које жели да уђе у непосредан однос са проблемом стварности који је кључни проблем филозофов, односно оног ко се чуди.

Из свега овога да се закључити да је у филозофији, осим што је подјела рада релативна, истовремено тешко одлучити и разложити разлику између почетка и методе у филозофији, као и душевног стања, страсти која је неопходна да би се почело филозофирати. То не демантује постојање метода и техника за рјешавање филозофских проблема, оне свакако постоје и то много, али оне не постоје као код бројних позитивних наука које су тачно дефинисане, тичу се појединачних, конкретних ствари, за разлику од филозофије која има посла са нерјешивим проблемима, са *αιρησιχικим* мишљењем.¹³ Карл Попер дивно увиђа да филозофске методе нису толико битне колико је битна осјетљивост за проблеме и непосредан однос са њима и потреба да се њима бавимо:

„У свим напорима да их (проблеме, прим. Л. К.) реше, филозофи су склони да следе оно што им се чини као филозофски метод, техника или непогрешиви кључ за филозофски успех. Али, такве методе или технике не постоје и у филозофији методе нису важне и сваки метод је легитиман ако води резултатима који су у стању да буду предмет рационалне расправе. Оно што је битно ни-

13 Упореди: Smiljanić, 2016, стр. 8.

су методе или технике, већ осетљивост за проблеме и страст да се њима бавимо; или, како су рекли Грци, дар за чуђење“ (Poper, 2002, стр. 127–128).

Чуђење, ма како да је схваћено, било као извор филозофије, њен почетак или „метода“, оно је прије свега могуће као „чуђење над универзумом“ (Чичовачки, 2018, стр. 28). Проблем стварности нас „навлачи“ да филозофирање у облику чуђења просто започнемо, а чудећи се тој истој стварности се дивимо. Платонова теорија идеја је истовремено и дивљење идејама, то је дивљење поретку универзума. Ослобођени јунак из *Миџа о њећини*, охрабривши се да погледа у Сунце бива истовремено и њиме заслијепљен, а Сунце је метафора бића, истинског бића а не феномена, сјенке. Чуђењем филозоф превладава појавни свијет желећи да дохвати биће и он као слободан човјек има привилегију да се диви загонеткама које свијет поставља испред нас (Чичовачки, 2018, стр. 30). Филозофско чуђење не мијења свијет, оно само настоји, колико је могуће, да га одгонетне, јер:

„Често морамо прихватити ове чворове и оставити их такви какви јесу. Само у том смислу постаје филозофија теоријом (θεωρία) – али не као коначно и свеобухватно решење одређених проблема, а још мање као потпун теоријски систем. Филозофија је (само) начин на који гледамо и разматрамо, или схватамо и размишљамо о сложености света – онолико *шачно* и пажљиво колико је то могуће.“ (Чичовачки, 2018, стр. 29)

Филозофија (теорија) схваћена на платоновско-аристотеловски начин, заправо њен предмет „налази се у подручју дивствовања којим човек не располаже и у коме не одлучује по свом нахођењу“ (Жуњић, 2012, стр. 123). Задивљени човјек, односно, филозоф који се чуди стварности њен је дио, тако да није у стању да постави ово нововјековно питање својих могућности. Он је отворен за дивство, које хоће да открије, па отуда се и истина схвата као нескривеност (ἀληθεία). Стога је њему и нужно чуђење – отвореност, његово *наивно* везивање за дивство. То можемо поткријепити изласком оног роба из пећине, који, док је у оковима не зна шта је биће, шта је истина, не може постати сам себи предмет, већ до смисла, истине и знања долази тек када се појави на излазу из мрака из пећине. Тада он почиње и да се чуди, да филозофира, да долази до знања непосредно, напосто чудећи се бићу чији је и он дио, а евентуално затварање у неки „свој свијет“ за античког човјека је ништа друго до фантазија. Он чуђењем не преиспитује чињеницу постојања, већ само *задовољава знаишижељу* постојањем.

Пошто је човјек просто окренут ка дивству, пошто његово филозофирање зависи од дивства, а не од својих могућности, онда се ту не може говорити о методи у правом смислу ријечи као у нововјековљу, јер о питању методе не може одлучивати спољашност већ унутрашњост, па се може говорити о методи у извјесном, а не пуном и правом смислу, зато што се до ње долази

„случајно“, а не циљно као у Новом вијеку и није циљ утемељење саме методе. Стога, када је ријеч о филозофској методологији, она своје чврсто упоориште наравно може наћи у Антици, али пошто то није методологија у правом смислу ријечи, прије ће бити да њена предисторија него историја, јер методу конституише (нововјековни) *испираживач*, а не (антички) *ипредмет* истраживања. Чуђење као задовољавање знатижеље навешће на потребу за методом у правом смислу ријечи, тј. за сумњам: „Пошто су сазнања бивствујућег задовољила чуђење и дивљење, убрзо се јавља сумња. Истина је да се сазнања гомилају, али, приликом критичког испитивања, ништа није извесно“ (Jaspers, 1973, стр. 134). То, опет, потврђује закључак да су сва рјешења у филозофији прелиминарна.

ДЕКАРТ: СУМЊА КАО ПОЧЕТАК У ФИЛОЗОФИЈИ

Да смо у филозофији увијек на почетку, доказује и филозофско дјело Ренеа Декарта, односно његово схватање сумње (Кешељевић, 2018, стр. 86–95), које хоће да буде темељ не само његове филозофије, већ и основ целокупне модерне филозофије, о чему Хегел са великим поштовањем говори: „Декарт је такав један херој који је још једанпут отпочео ствар сасвим из почетка, и први је сасвим изнова конституисао оно тло филозофије на које се она тек сад вратила након што је протекло хиљаду година“ (Hegel, 1970, стр. 256). Отпочињање испочетка, Хегел, може се рећи, изједначава са конституцијом нововјековне филозофије, којој Декарт даје основне контуре.

Сумња као почетак у филозофији се не појављује први пут код Картезија, она је евидентна већ у позној Антици код академичара и Пирона, а на врло систематичан и консеквентан начин је излаже врло учени Секст Емпирик. Ту је у питању универзална сумња, али она, у духу свог времена, није у стању да буде архимедовска тачка која хоће да постави свијест као основу извјесности. Заправо њу извјесност и не занима јер она не доводи у питање само постојање. Она само негира могућност сазнања постојања: „Та (античка – прим. Л. К.) скепса није достигала степен модерне скепсе коју је инаугурисао Декарт и у којој се реалност састоји само у објективизацији свести“ (Eler, 2002, стр. 80).

Величина Декартовог подухвата је не само у томе што врши суспензију старих знања већ и у томе што сумњи излаже тако очигледне ствари, саморазумљивост и непосредност бивства:

„Претпостављам стога да су лажне све ствари које видим; вјерујем како никад није егзистирао ништа од оних ствари које предочава лажљиво памћење; немам никаквих осјећила; тијело, облик, претежност, гибање и мјесто тек су утваре. Што ће онда бити истинито? Можда једино то, ништа није сигурно (certum)“ (Dekart, 1998, стр. 18)

Декартова сумња је универзалног карактера, поткопава само бивство, она чини оно што је у Антици незамисливо, јер „се примјењује универзално на све у шта се може сумњати“ (Koplston, 1995, стр. 58). Сумња прво уводи сферу бестемељности, јер филозоф више не може бити инспириран постојањем Сунца, Мјесеца, звијезда, јер:

„Из чуђења произилази питање и сазнање, из сумње у оно што се сазнало рађа се критичко испитивање и јасна извесност, из човекове *поиресености* и свести о сопственој изгубљености извире питање о самом себи“. (Jaspers, 1973, стр. 133)

Дакле, врши се суспензија цјелокупног објективитета, па нема ни протезности ни кретања, постоји само сумња, у шта Картезије увјерава на почетку, у *Првој медишцији*: „од свих ствари у које некоћ вјерових као у истините, нема ни једне у коју не би *шредало* сумњати“ (*Прва медишција*, стр. 17). Декарт увиђа сувишност постепеног рашчлањивања старе учености „јер кад се поткопају темељи, штогод је на њих надограђено, само се од себе руши“ (*Прва медишција*, стр. 15).

Да би додатно поентирао сигурност сумње и њену необориву снагу, уводи метафору *злodusа* који хоће да одврати од исправног пута сумње да би одвео на погрешан пут:

„Претпоставит ћу стога не најбољег Бога, извора истине, него некаква *злodusа* што је у највишој мјери моћан и лукав који је уложио све своје умијеће у то да ме превари; мислит ћу да небо, земља, доје [...] нису ништа друго него обмане снова“ (*Друга медишција*, стр. 18).

Не дозволивши, дакле, да од стране *злodusа* буде преварен, још чвршће поуздавши се у *несумњивост* сумње, долази до првог великог *резултата* *почетка* у *филозофији*, а то је извјесност властитог постојања. Тако негирањем цјелокупног постојања урађа плодом на тај начин што је гарант сопственог постојања.

Увођење *злodusа* и апсолутна бестемељност у историји филозофије се разумијевају као „методска сумња“, а поимају се због постављања прве извјесности (Кешељевић, 2016, стр. 85–86).

Сумња је несумњиво почетак у филозофији, али се као чуђење не сматра условно ао методом, већ, она је метода у правом и пуном смислу ријечи, јер методолог је субјекат истраживач, а њему се не намеће околни свијет; субјект сада *шражи* свој пут, он му није наметнут споља. Декарт крајње директно, можда један од првих у историји филозофије увиђа неопходност методе.¹⁴ А, метода је могућа као властита метода¹⁵, дакле, као лично тражење пута које постаје најсигурније у самом себи, па онда покушава да пронађе структуре стварности. Колико је за Картезија битна метода, свједочи и

то што је у једном од својих кључних дјела њој посветио и у њему издвојио четири чувена правила. Прво правило је свакако правило сумње:

„Прво правило било је да никада ништа не узимам за истинито, док очигледно нисам спознао да је такво, што ће рећи да помно избјегавам пренагљеност и предрасуде и да доносим суд само о ономе што је мојем разуму толико јасно и разговјетно да немам никакав разлог да у то сумњам“. (Dekart, 2008, стр. 154)

Сумња у Декартовом дјелу, дакле, има више аспеката, али прије свега нас занима из перспективе пропедевтичко-методолошког чвора, јер филозоф циљно а не успутно и случајно методе поставља на филозофски пиједестал, желећи да „преобрази властите мисли“ да би се дошло до првог несумњивог резултата који треба да открије структуре стварности. Сумња је архимедовска тачка, то је и најсигурнији почетак, јер почиње непосредно, она је гранични појам Декартове филозофије па је тај и такав почетак у филозофији је истовремено и *долазак до сама себе* и *полазак од сама себе*, а то потврђује идентификовање сумње (методе) са сопством:

„Да ви, дакле, не бисте могли порицати да сумњате и да је, напротив сигурно да сумњате, и штавише, до те мјере сигурно да у то *не можете сумњати*, једнако је сигурно да *ви који сумњате постојите* и да је то у толикој мјери истинито да у то више можете да не сумњате“. (Dekart, 2008, стр. 226)

Декартов почетак у филозофији има за циљ непосредни долазак до истине, одстранити све предрасуде, па стога је ту сумња конструктивна. Ево како то Хегел разумијева: „*почнемо од мишљења, и [...] њек од мишљења дођемо до нечеј сигурној*, да добијемо неки чисти принцип. То код скептичара није случај; код њих сумња представља резултат“ (Hegel, 1970, стр. 258). Код Картезија, сумња може бити и јесте *резултат* само у толико што она успијева да засвједочи тај чисти принцип, само јаство „што је прва извјесност која из ње проистиче“, односно то „је извјесност моје коегзистенције која је садржана у самом вршењу мишљења“ (Рикер, 2004, стр. 13).

Да будемо прецизнији, мишљење, чисто безпретпоставно је резултат који се открива на почетку, али испоставља се да су они у идентитету, јер шта „значи сумњати ако не на неки начин мислити?“ (Dekart, 2008,

14 Наравно, његов доста старији савременик са друге стране Ламанша, Френсис Бекон може се узети за једног од утемељивача модерне методе макар из два разлога и то што је сврху знања помјерио са *врлине на моћ* и што је *дедукцију* замијенио *индукцијом*. То је све антиципирало Декарта да изврши радикалније потезе и да дође до јаснијих резултата.

15 Чуђење као почетак у филозофији, а када се узме у обзир пропедевтичко-методолошки чвор јесте свакако властито тражење пута, али за разлику од нововјековља, у овом случају мислилац, филозоф, истраживач је „навучен“ споља, околни свијет подстиче његово чуђење, па са тог аспекта, оно није у потпуности метода којим влада филозоф већ ће бити прије да чуђење влада филозофом.

стр. 235). У питању је дакле самоутемељујуће мишљење, јер ако је сумња један његов модус, о чему свједочи и изједначавање ставова Сумњам, дакле, ѿсојојим и Мислим, дакле, ѿсојојим (Dekart, 2008, стр. 238). Сада мишљење које се навраћа на само себе, постаје дивство а онај ко мисли, филозоф, није ништа изван тога мишљења:

„Мислиши? Ту се проналазим: мишљење јест једино се оно не може од мене отргнути. Ја јесам, ја постојим, сигурно је. А колико дуго? Наравно, толико дуго колико мислим; а може пак бити: престанем ли са сваким мишљењем, престанем одмах и са свим битком. Не тврдим сада ништа осим оно што је нужно истинито“. (Друја медитација, стр. 21)

Дакле, мишљење „до својих темељних извјесности долази само собом, развија их из себе сама, а истодобно је у стању да увјерљиво засвједочи и извјесност темељних структура ствари“ (Буха, 1999, стр. 8).

Декартово мишљење се у историји филозофије често назива субјектом иако сам филозоф тај појам не користи. Наравно, интерпретатори увођењем појма субјективности погађају суштину мислиочеве намјере. А у Антици говорити о субјективности водило би осавременивању тог периода, што не би било исправно. Могу се само правити неке паралеле и, наравно тражити коријене субјективности и самосвијести у хеленском и хеленистичко-римском периоду, јер за античког човјека мишљење је пука химера ако се покуша одвојити од бића, како то Хегел каже, „те значајне афирмације“ (Hegel, 1970, стр. 216) која подстиче филозофско чуђење, мишљење, које жели да се идентификује с објективношћу. Сам појам објективности у Антици такође није познат јер објект и субјект су у односу, а конструкцијом *ајсолућине објективности* жели се поентирати антички онтоцентрички модел мишљења, у којем субјект може слиједити онај Парменидов/парменидовски принцип који вели да је „исто мислити и бити“.

У првим дјвјема Декартовим медитацијама, јасно се могу идентификовати субјекат и објекат. За њихову идентификацију довољна је сентенца *Мислим, дакле, јесам* која потврђује њихов непосредан однос, заправо идентитет. Њихов однос, заправо, тражење објективности самог субјекта је непосредан из разлога што субјекат *себе* подвргава интроспекцији, он више није као онај Платонов јунак кога је заслијепило Сунце када је изашао из пећине. Картезије не жели да се препусти ризику да буде заслијепљен бићем, јер оно је привид, па стога филозофско мишљење је прије свега осигуравање од лутања.¹⁶ Успостављање непосредне везе субјекта и објекта омогућује метода сумње, тако да је у „дубњу“ тројство које је резултат. Ни једна од три „карике“ није неодржива без преосталих. Међутим, то да су „карике“ упу-

¹⁶ Упореди: Prole, D. (2012). Dekart i Lorhard: Konstitucija novovekovne ontologije. *Arhe*, 17, стр. 8.

ћује на неку посебност, али ту заправо, посебности и нема, јер резултат је у томе што је метода (сумња) исто што и субјект (мишљење), а мишљење је гаранција објективности (постојања). Ако кренемо из почетка, резултат је могуће разложити на наведено тројство.

МОЖЕ ЛИ АПОРЕТИКА БИТИ РЈЕШЕЊЕ?

Свака творевина људског духа има намјеру да ријешити неке проблеме. Науке, наравно схваћене позитивистички, желе ријешити, свака посебно, одређени сјасет проблема који је ограничен на, како би Аристотел рекао, одређени род бића. Ограниченост њихових предмета улива неку сигурност и гарантује консеквентност самог истраживања, а истовремено захтијева постављање јасне методе или више њих. Гарант успјеха у науци зависи од успјешности методе, односно метода. Науке се суочавају са проблемима које људска потреба поставља и оне рјешавају те проблеме, што одговара смислу њиховог постојања.

Што се филозофије тиче, и она свакако посеже за рјешавањем проблема. Али, за разлику од наука, проблеме захвата у цјелини, а проблем је могуће цјеловито захватити само у мислима, нпр. естетика је наука о лијепом, етика у добру, али то лијепо и добро су у најширем смислу; трансцендирају све чињеничне датости, упућују на општости, на царство чистих мисли, а тиме је филозофија свођење мноштва (појавности) на једно. Здраворазумски посматрано, лако би се закључило да је филозофија нешто апстрактно. По Хегелу, она јесте апстрактна по форми, јер не оперише категоријама из појавног свијета, а пошто захвата ствари у цјелини, а то је могуће само мисаоно, она је најкомплетнија, јер може да постави питање нпр. *дића њо седи, исјине њо седи, знања њо седи*. Постављањем тих најопштијих питања, она жели да ријешити те проблеме, а питања поставља *чистио мисаоно*. Науке, дабоме, питања постављају мисаоно, свако питање је смишљено = мисаоно, али оне су неодвојиве од евиденције, од оног појавног, за здрав разум, конкретног. Одговори у наукама су неодвојиви од мисаоности, али њихова подлога је у евиденцији, у физици и хемији, на примјер, у огледима, а валидност историје зависи од архивских доказа, дакле, од опипљивих, видљивих, материјалних.

У филозофији, не само да су питања (чисто) мисаона већ и њени одговори су мисаони, јер мисао се не тиче само овог и сада, то је вјечна мисао:

„Мисао која је суштински мисао јесте по себи и за себе, јесте вечна. Оно што је истинито садржи се само у мисли, истинито је не само данас и сутра, већ изван свих времена; а уколико се налази у времену истинито је увек и у свако доба.“ (Hegel, 1970, стр. 12)

Дакле, у филозофији се укрштају вријеме и вјечност, а наука се тиче оног временског¹⁷, а ту је и њен парадокс, истовремено и парадокс постојања онога ко филозофира. Филозоф је временско биће, а бави се вјечним, како би Хегел рекао, *духом*, а филозофија је појављивање *духа у времену*, и наравно, мисаоно појављивање, а за све људско „је само по томе што у њему дејствује и што је у њему дејствовала мисао“ (Hegel, 1970, стр. 12). У филозофској мисли се укрштају временско и вјечно, односно, вјечно *уиџа* у временско. Човјек, као временско биће посеже за оним општим и ту је парадокс његовог постојања.¹⁸ Стога он, како то Аристотел запажа, и почиње филозофирати – бавити се вјечним, када измири све овоземаљске, дакле, временске потребе, па му је стога потребна доколица.

Почињући да филозофира, превазилазећи вријеме, човјек (мислилац) упада у проблеме самим тим што покушава обухватити оно суштинско, вјечно, оно што он по својој природи није, јер је ипак смртно биће, па стога „почетак и крај падају уједно“ (Hegel, 1970, стр. 26). То је почетак тиме што одлучним скоком жели да се напусти свакодневница, вријеме, а крај је за то што се сусреће оно вјечно, а тиме, непромјењиво. Човјек, дакле, увиђа своје несавршенство, па због тога и почиње да филозофира, да путује, *да шраја* за оним савршеним, са којим се сусреће, али које му ипак, стално измиче. Стога Платон филозофију види као наличење Богу, дакле, *џуи у вјечности*.

Због измицања вјечног које упада у вријеме, настају бројна филозофска питања и проблеми, који се популарно називају *вјечним џишанима* из разлога што на њих има више одговора, што су често одговори нека нова питања. Ту је не само, перманентно присутно самоутемељење, већ је филозофија могућа на *саморефлексиности* (Smiljanić, 2016, стр. 17), јер она је људска, временска творевина иако за предмет има оно изванвремено. Филозоф из своје несавршене, временске, људске перспективе не може на један и јединствен начин обухватити оно савршено, изванвременско, а његово трагање, оно *диши на џуи* које је суштинско за филозофију свједочи да „свако решење проблема само је степеник на коме се поставља нови“ (Smiljanić, 2016, стр. 16). То значи да *свако моуће решење изнедрјује нову айорешку*.

ЛИТЕРАТУРА

Adorno, T. (1986). *Filozofska terminologija*. Sarajevo: „Svjetlost“.

Азмунт, К. (2010). Почетак и форма филозофије: Промисљања уз Фихтеа, Шеринга и Хегела. *Луча*, XXIV (1/2), 41–52.

17 Историчари и археолози могу говорити о хиљадама година, биолози и еволуционисти о милионима и милијардама, али сви баратају категоријама времена и на основу материјалних, дакле временских доказа.

18 Кјеркегор на једном мјесту запажа да је човјек једино биће у коме се укрштају вријеме и вјечност, а то симболизује крст.

- Aristotel. (2007). *Metafizika*, prev. Slobodan Blagojević. Beograd: Paideia.
- Буха, А. (1999). *Ка шемельним извјесносћима*. Београд: Плато.
- Dekart, R. (1998). *Meditacije o prvoj filozofiji*, prev. Tomislav Ladan. Beograd: Plato.
- Dekart, R. (2008). *Pravila za usmjeravanje uma, Rasprava o metodi, Istraživanje istine*, prev. Marko Višić. Podgorica: Unireks.
- Eler, K. (2002). *Subjektivnost i samosvest u Antici*. Beograd: Plato.
- Жуњић, С. (2012). *Филозофија и њен језик II*. Београд: Плато.
- Jaspers, K. (1973). *Filozofija egzistencije, Uvod u filozofiju*. Beograd: Prosveta.
- Кешелјевић, Л. (2016). Апоретичност Декартовог утемељења прве филозофије. *Смицао*, 1–2, 79–94.
- Kešeljević, L. (2018). *Paradoks prve filozofije: Aristotel i Dekart* (odbranjen master rad). Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.
- Koplston, F. (1995). *Istorija filozofije V*. Beograd: BIGZ.
- Перовић, Д. (2010). Хегелов онто-логички почетак мишљења. *Луча*, XXIV (1–2), 53–69.
- Perović, M. A. (1992). *Početak u filozofiji*. Novi Sad: Vrkatić.
- Perović, M. A. (2010). Platon i paradoksiya početka u filozofiji. *Arhe*, VII (13), 1–13.
- Platon. (1976). *Država*, prev. Albin Vilhar i Branko Pavlović. Beograd: BIGZ.
- Platon. (1979). *Teetet. U: Dijalozi (Teetet i Fileb)*. Zagreb: Naprijed.
- Popper, K. (2002). *Pretpostavke i pobijanja. Rast naučnog znanja*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Prole, D. (2012). Dekart i Lorhard: Konstitucija novovekovne ontologije. *Arhe*, 17, 7–23.
- Пукерт, Х. (2010). О почетку филозофије. *Луча*, XXIV (1/2), 7–39.
- Рикер, П. (2004). *Соусћиво као групи*. Београд: Јасен.
- Smiljanić, D. (2016). *Aporetika*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Fink, E. (1989). *Uvod u filozofiju*. Beograd: Nolit
- Hegel, F. (1970). *Istorija filozofije I–III*, prev. Nikola M. Popović. Beograd: Kultura.
- Hegel, F. (1987). *Enciklopedija filozofijskih znanosti*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – „Svjetlost“.
- Hegel, F. (2005). *Fenomenologija duha*. Beograd: Dereta.
- Чичовачки, П. (2018). *Анализа чуђења – Увод у филозофију Николаја Харџмана*, прев. Мирослав Ивановић. Подгорица: Матица српска, Друштво чланова у Црној Гори.
- Шијаковић, Б. (2004). *Mythos, physis, psyche – оіледање у њредсокрајовској „оніолоіцији“ и „ісихолоіцији“*. Београд–Никшић: Јасен – Универзитетска ријеч.
- Шлук, К. (2001). *Увод у филозофско мишљење*, прев. Милош Тодоровић. Београд: Плато.

LUKA M. KEŠELJEVIĆ
UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

THE BEGINNING IN PHILOSOPHY AS A METHODOLOGICAL PROBLEM

Summary

This paper discusses the problem of the beginning in philosophy in the context of methodology. The first part of the paper poses the questions of relationships from the beginning in philosophy and philosophical methodology. The second part of the paper is about *wonderment* as the beginning in philosophy and as a method. In the third part, *suspicion* is raised as a method in philosophy and of a relationship between a *method* and the *beginning*. There is a constant question of the relation between subject, object, and method. In the final part, the relationship between aporeticism and solution are discussed, as well as the possibilities of their identity.

Keywords: the beginning; philosophy; method; Plato; Aristotle; wonderment; Descartes; doubt; solution.

МИТАР З. НЕДЕЉКОВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

НАУКА И ЛОГИКА: ОДНОС НАУКЕ И ЛОГИКЕ КРОЗ ИСТОРИЈУ

У овом раду аутор разматра однос науке и логике кроз њихов историјски развој. Логика је традиционално схваћена као систем принципа валидног закључивања којим се својство истинитости исказа чува кроз трансформацију његовог садржаја. Као таква, логика своје принципе налаже нужно, па тиме они важе независно од теме и предмета разматрања. Стога је неспорно да има додира између науке и логике: наука без инференције била би сведена само на гомилу опсервационих чињеница које не бисмо могли да повежемо, а тамо где има додира, ту се двоје и граниче. Овиме се уводи у разматрање логике као границе науке, при чему ће се показати да је свака експанзија у историји логике повратно детерминисала науку и критеријуме научности. Посебну пажњу аутор ће посветити идеји „науке без граница“ која се изразила на једном ступњу овог историјског развоја у виду логичког позитивизма.

Кључне речи: филозофија логике; филозофија науке; историја логике; логички позитивизам.

ОДНОС НАУКЕ И ЛОГИКЕ

Мало је оних који би заговарали тезу о неповезаности науке и логике. Штавише, улога логике у науци је двострука: мета-теоријска и практична. Наука је независно од епохе увек полагала право на знање. Иако се одређење знања мењало кроз историју, његов контур остао је умногоме исти ономе како је схваћен у Платоновом *Теејешу* (Платон, 1975, стр. 82–83), где је зна-

---

1 mitar.nedeljkovic@gmail.com

ње приказано као истинито оправдано веровање. Да би неко веровање било оправдано оно мора нужно да следи из разлога наше вере у њега. Дакле, услов оправдања захтева нужно следовање, односно инференцију, па стога када не би било инференције овај услов никада не би био испуњен, те знање не би било могуће. Нема оправдања без инференције, па нема ни знања без логике; она је у темељу знања, што је оно за чим наука трага.

Када мењамо значење појма А који је у суштини појма Б, ми уједно мењамо и значење појма Б. Са променама кроз развој у логици се стога увек мењало и то шта је наука зато што је, као што је показано, она увек била присна њеној суштини. Разматрањем овог развоја логике одговоримо на питање могућности „науке без границе“.

СИНТЕЗА НАУКЕ И ЛОГИКЕ У МИСЛИ АРИСТОТЕЛА

Још је Аристотел био опрезан у одређењу односа науке и логике. У својој чувеној подели науке на теоријску, практичну и поетичку (Аристотел, 1965, стр. 511), он изоставља логику, што наводи перипатетичаре на идеју да је логика оруђе које претходи разматрањима. Принципи ове поделе су јасни, теоријска наука трага за знањем ради самог знања, практичне науке баве се понашањем и добрим делањем, док се поетичке науке баве стварањем лепих и корисних предмета. Потребно је нагласити да се Аристотелово схватање науке и научности битно разликује од савремених схватања, што ће даље и бити разматрано. Физика и биологија као део природне филозофије спадају у теоријске науке, где Аристотел уједно смешта метафизику, али и математику, што упућује на њену неједнакост са логиком. Његова практична наука укључује етику и политику, а поетичка, између осталог, медицину, агрокултуру, реторику и уметност. У другој анализи Аристотел одређује (Аристотел, 1965, стр. 261) критеријум научности неког сазнања као двострук: то је знање узрока, и то је знање онога што је нужно.

Наука се, по Аристотелу, не задовољава простим знањем чињеница, већ настоји да их објасни, стављајући оно мање познато у однос са познатијим. Уколико се упитамо зашто листопадно дрвеће губи лишће на јесен, потребно је да наш одговор заиста открива узрок опадања лишћа да бисмо га могли квалификовати као научно објашњење. Можемо рећи да дрвеће губи лишће услед јаког јесењег ветра, али оно своје лишће задржава мимо јаког ветра у другим годишњим добима у време олуја, што подија валидност каузалне релације оваквог објашњења.

Да би се објаснио Аристотелов други критеријум научности, неопходно је разјаснити основне идеје на којима почивају његова логичка схватања. Пре свега, он разликује непосредно од посредног закључивања, при чему непосредно закључивање не доводи до новог знања, већ само представља

конверзију садржаја исказа путем логичког квадрата. Посредно закључивање полази од две или више премиса, и његова конклузија доводи до новог знања. Разликовао је дедукцију, индукцију и закључивање по аналогiji. Силогизам је начин дедуктивног закључивања који услед своје специфичне форме треба да гарантује валидност закључка; *A* је *B*, *B* је *C*, дакле, *A* је *C*. Састављен је од три исказа, где су прва два премисе, а трећи конклузија која из њих следи. Један од појмова који се налазе у првој премиси мора бити и у другој премиси, и он служи као средњи појам који их повезује, и на основу којег се закључак изводи. То да ли је неки закључак силогизам зависи само од тога да ли он нужно следи из премиса. Зато научну спознају не пружа сваки силогизам, већ само онај чије су премисе истините. Силогизам само чува истинитост из премиса у конклузију, ако истинитости није било, нема шта да се у конклузију пренесе.

Да би постојало научно знање, неопходно је дакле кренути од истинитих премиса. Међутим, Аристотел (Аристотел, 1965, стр. 263–265) увиђа проблем: истинитост премиса неког силогизма може се доказати неким другим силогизмом, али и истинитост премиса овог силогизма захтеваће властито доказивање. Можемо прихватити бесконачност овог низа и немогућност да било шта докажемо, или прихватити да је овај низ циркуларан, или пак, као што је то учинио сам Аристотел, прихватити да постоје непосредни очигледни принципи којима није потребан никакав доказ, од којих доказивање заправо и полази. Ти очигледни принципи, односно аксиоми (Аристотел, 1965, стр. 281), морају постојати у свим наукама које желе да доказују своје тезе. Аристотел налаже да је индукција оно чиме се померамо од партикуларног до њихових генерализација, што је основ знања првих принципа наука.

У сваком валидном силогистичком закључку средњи појам који премисе деле гарантује истинитост конклузије, па стога, свако научно истраживање настоји да пронађе средњи појам који би повезао премисе и утврдио узрок чињенице наведене у закључку.

Аристотелову мисао карактерише својеврсна синтеза логике и онтологије, а тиме и науке, и ова синтеза бива остварена у категоријама. Категорије су највише врсте појмова које под собом обухватају све остале појмове. Као такве, оне су друга супстанција свих ствари и имају онтолошку димензију. Ми увек говоримо истину када афирмишемо да нека ствар припада врсти којој она заиста припада. Пошто су категорије највиши појмови под које се све ствари могу сврстати, онда је увек истина рећи да се неки појам односи на једну од њих. А ту где има нужне истине, има и логичког правила. Зато спој онтологије и логике код Аристотела није извршен само са стране онтологије. Историјски гледано, да би се ова веза укинула потребно је или негирати актуелну реалност категоријама, што ће учинити Кант,

или негирати њихову нужност одношења према свим појмовима, што ће бити случај у савременој логици.

МЕГАРСКО-СТОИЧКА ЛОГИКА

Иако Кант (2012, стр. 17) пише о савршености и потпуности Органона и непостојању било каквог напретка у историји логике, развоја је сигурно било. Док је Аристотел изучавао дедуктивну логику појмова, филозофи мегарско-стоичке школе формирали су дедуктивну логику судова. Филон и Диодор Крон су разматрали теорије кондиционала и модалности (Sextus Empiricus, 1933, *PH*, II, стр. 110–112). Филон је први који је увео појам истиносне функције у логику, путем којег се истиносна вредност сложених исказа одређује преко истиносне вредности простих исказа од којих је она сачињена, што отвара пут за формирање пропозиционе логике (Sextus Empiricus, 1998, *M*, 8., стр. 109–117). Филоново схватање импликације је чак идентично савременом схватању, где се импликација сматра лажном само у случају да је антецеденс истинит, а консеквенс лажан. Хризип је формирао први систем пропозиционе логике и писао о многим логичким проблемима који су постали основ за будућа логичка достигнућа. Много радова је из овог периода изгубљено, па не можемо бити сигурни о детаљима стоичке логике и филозофије језика. Брачни пар Нил (2011, стр. 112) сматра да је тешко повезати схватања са њиховим ауторима. Најбољи извори које имамо потичу од Секста Емпирика и Диогена Лаертија.

Стоици су под појмом логика разумели више него што се то данас под тим појмом разуме. Након поделе филозофије на физику, етику и логику, логика је подељена на реторику и дијалектику, теорију сазнања и граматiku, а од овога дијалектика је најближа данашњем схватању логике. Дијалектику су даље делили на садржину говора и језички израз (Диоген Лаертије, 2005, стр. 216). У свом схватању језика стоици су обично разликовали вокални звук, који може укључивати пуке шумове, од оне врсте која се може артикулисати и написати на папиру. Звук даље може да носи или не носи неко значење, али да би формирао реченицу мора да буде продукт нечијег разума.

Стоици су разликовали пет врста речи по њиховим функцијама: имена, која означавају индивидуе, апелатив, који означава заједничко име врсте, глагол, који означава предикат, везнике који спајају делове реченице, и чланове, који означавају род и број ствари о којима се говори (Диоген Лаертије, 2005, стр. 220).

Предмет логике је *лекџиа*, домен значења који глас носи, а не сам глас (Диоген Лаертије, 2005, стр. 222). Стоици су овиме осигурали аутономност логичке сфере, али и оставили тежак проблем будућим генерацијама које

морају да боље објасне бивствени статус ових ентитета. У петом веку питање реалности апстрактних ентитета довело је до преиспитивања могућности науке уопште услед проблема универзалија. Ако универзални појмови не постоје ванментално, а научним исказима ми закључујемо о њима, онда само закључујемо о произвољним стварима ума.

Лекта може бити комплетна или некомплетна. Уколико слушалац не мора да тражи даље објашњење након што чује оно што је изговорено, онда је у питању комплетна лекта, у шта спадају питања, клетве, обећања, али и исказне реченице, које се издвајају по томе што се њима нешто тврди или пориче, и које увек имају истиносну вредност. Искази могу да промене своју истиносну вредност, истина је схваћена темпорално. Тако ће исказ „ноћ је“ престати да буде истинит чим сване (Диоген Лаертије, 2005, стр. 223).

Историјски гледано, стоичка логика била је сукобљена перипатетичкој. Иако се новоплатоничари користе Аристотеловом логиком, а достигнућа стоика бивају заборављена све до XIX века, то не упућује на њену инфериорност. Штавише, стоичка пропозициона логика заобилази главни недостатак силогистичке, немогућност превођења универзално квантификованих исказа на егзистенцијалну квантификацију када је у питању афирмисање неког својства празном скупу. Исказ „сви змајеви имају крила“ или је истинит или лажан у силогистичкој логици, па се може извршити његова конверзија на неки партикуларни исказ. Уколико је он истинит, истинит ће бити и исказ „неки змајеви имају крила“, а уколико је лажан, исказ „неки змајеви немају крила“ биће истинит. Један од ова два исказа мора бити имплициран независно од истиносне вредности универзалног исказа, а оба ова исказа услед егзистенцијалне квантификације упућују на то да змајеви заиста постоје. Стога су универзални искази форме „Свако A је B “ код Стоика преведени у форму „ако је нешто A , онда је оно B “, што слуги овај казније формулисани проблем.

СРЕДЊОВЕКОВНА ЛОГИКА

У раздобљу патристике логика губи на значају и често бива одбачена као сметња вери. Истина је првенствено својство Светог Писма, а не исказа. У мистичкој теологији Псеудо-Дионисија Ареопагита Бог је надсуштаствен и његова суштина се не може исказати ни апофатички ни катафатички. Ми је не можемо сазнати, већ се незнањем приближавамо незнаном, те ум мора да изађе из себе да би спознао оно што је изнад ума. Међутим, у схоластици логика добија на значају када се верске догме покушавају рационално објаснити и доказати. Анселмов онтолошки доказ постојања Бога покренуо је важну дебату о валидности предиктирања постојања, као и о статусу реалности различитих логичких предикта.

Основ за напредак у средњовековној логици дао је у V веку Боетије, који је покушао да сачува шта је могао из античке мисли. Његови преводи Аристотела дали су јасан приказ теорије силогизма, иако јој нису много новог додали. Боетије је посебно разматрао хипотетичке силогизме код којих је једна или више премиса хипотетички исказ. Категорички искази подразумевају безусловно афирмисање или негирање нечега, док се у хипотетичким исказима нешто тврди само под условом нечег другог. На основу овога могуће је у силогистичком систему формулисати нешто што је данас слично формама *modus ponens* и *modus tollens* (Marenbon, 2003, стр. 50–56).

Логика се није развијала само на западу. Након превода Органона на арапски наступило је златно доба арапске логике које кулминира са Авице-ном који је развио својеврсну темпоралну логику у којој је истинитост асерторичних исказа одредио на модални начин.

Значајна достигнућа постигао је и Абелар, који је први установио разлику између *de dicto* и *de re* модалности (Lagerlund, 2000, стр. 36–38), док је Окам неформално формулисао оно што ће касније бити познато као Де Морганови закони (Ockham, 1990, стр. 80), установио такозвани експозиторни силогизам, форме: свако *B* је *A* и свако *B* је *C*, дакле, неки *C* јесу *A*, и развијао теорију супозиције.

МОДЕРНА ЛОГИКА

Почеци научне револуције окарактерисани су развојем индуктивне методе закључивања. Циљ науке Бекон види као овладавање над природом путем емпиријске методе ради побољшања људског живота. Сматрао је да је филозофија сувише пасивна и усмерена на себе саму, а не на свет, да би могла овај циљ да задовољи. У свом новом органону он одбацује (Bacon, 1901, стр. 24) Аристотелово силогистичко дедуктивно закључивање у корист индукције. Међутим, ово није индукција простог набрајања, већ нова форма поступне индукције која полази од појединачних чињеница, затим из њих генерализује аксиоме и формира хипотезе и њиховом провером кроз експерименте формира законе. Овиме се, сматрао је Бекон, коначно може доћи до акумулације сигурног научног знања које неће бити одбачено заменом актуелних метафизичких схватања. Наука се стога схвата као прогресивна акумулација знања.

Новонастала нада у индукцију довела је до нових логичких разматрања о њеној природи, што је навело Хјума (Hume, 1748, 4.2.18) да постави једно проблематично питање: на основу чега можемо оправдати закључак да оно што важи за неке чланове класе, важи за све њене чланове? Такви ставови науци нису страни, она редовно претпоставља да ће закони природе које она проналази на Земљи важити у сваком делу универзума. Индукција за-

хтева претпоставку о униформности природе, став да ће искуство наставити да буде онакво какво је до сада било. Међутим, пошто је ову претпоставку могуће замислити као лажну, она не може бити априорна, тако да ако је уопште можемо знати, можемо је спознати само преко искуства, али њена спознаја кроз искуство захтевала би да имамо искуство будућности, односно онога што се још увек није десило, из чега Хјум закључује циркуларност.

Са друге стране, Мил је критиковао дедукцију, инсистирајући на томе да је она базирана на индукцији и да је херменеутичког карактера. Ми до става „сви људи су смртни“ долазимо индуктивним путем, кроз чињеницу да су сви наши преци до сада умрли, а не увидом у неку општу истину.

Основним принципима мисли о којима је говорио Аристотел, наиме принципу идентитета, неконтрадикције и искључења трећег, Лајбниц додаје и четврти принцип, принцип довољног разлога, што је принцип који захтева интелигибилност читаве стварности, захтевајући да све има разлог тога што јесте онакво какво јесте, а не другачије. Он је покушао да аксиоматизује теорију силогизма, и пронашао графичке начине провере валидности силогизма кроз линеарне дијаграме (Leibniz & Couturat, 1903, стр. 292–328). Лајбниц је значајан и као претеча симболичке логике. Предложио је и да се установи универзални научни језик путем којег би се сви научни појмови могли приказати комбинацијама основних идеограма, мада ове пројекте никада није завршио. Лајбниц је први који је модалну логику тумачио семантиком могућих светова, разумејући да је оно што је нужно, истинито у сваком могућем свету, а оно што је могуће, истинито у барем једном (Leibniz, 1965, II, стр. 51).

У годинама које су уследиле након Мила однос науке и логике се нагло променио. Доминантном се наметала идеја психологизма која је логику тумачила као дисциплину психологије, зато што се она, како Теодор Липс налаже (Lipps 1893, стр. 1–2), баши законима мишљења, а мишљење је ништа друго него физички процес. Психологизам налаже да истину можемо спознати само у случају њене евидентности, при чему ова евидентност подразумева акт унутрашњег искуства и има психолошку димензију. Логика је схваћена као скуп правила која се могу индуктивно извући из исправног закључивања. Тиме је логика подведена под науку.

Против психологизма врло успешно писао је Хусерл, истичући да логика има везе са садржајем суда, а не са самим чином суђења. Уколико би логика била скуп правила индуктивно изведених из исправног закључивања, како бисмо уопште могли да одредимо у којим случајевима је закључивање било исправно? Бескорисно је користити емпиријску теорију за утемељење нечега што је сама та теорија већ морала да претпостави, па је валидност логике неопходно установити на самоочигледности њених принципа

(Husserl, 1973, стр. 44). Хусерл је дао и троструку критику натурализма, односно става који редукује целокупну стварност на природу која је објекат нашег искуства. Наиме, Хусерл сматра да попут психологизма, натурализам пориче идеалне законе који су му потребни за властито оправдавање. Чини грешку и у томе што свест види само као објекат у свету, а не као и субјекат који га доживљава, и коначно, натурализам је последица природног става, за који он феноменолошком анализом показује да није примаран.

Докле год су субјекат и објекат спознаје различити ентитети, могуће је сумњати у валидност њихове релације. Иако можемо да сумњамо у актуалност искуства које имамо, не можемо сумњати у сам садржај нашег искуства зато што је основна карактеристика свести интенционалност; она је свест само када је свест о нечему, и без садржаја на који је усмерена била би несвест, што служи као гарант непосредности између спознаваоца и предмета спознаје. Хусерл настоји да филозофију формира као науку која се дави дескрипцијом суштина у овом садржају субјективног искуства. За Хусерла, чулно дати објекат субјекту није дат у својој целисти, већ преко низа профила који ће увек зависити од односа самог субјекта и посматраног објекта. Променом перспективе, исти објекат можемо опажати сасвим другачије. Међутим, када посматрамо неки објекат из различитих углова, ми ипак верујемо да је оно што нам се појављује заправо један исти објекат. Пошто овај идентитет није дат искуством, он је произведен од стране свести, те је свест у релацији са објектом унутар себе саме. Ни суштине се не појављују у искуству, већ је „увиђање суштине оригинална свест суштине или интуиција“ (Поповић, 2011, стр. 120) онога што је нужно у искуству. Логика је стога само средство путем којег се обезбеђује интуиција за комплексну истину која није сама по себи очигледна.

ПУТ ДО САВРЕМЕНЕ ЛОГИКЕ

Булова математичка анализа логике утврдила је да се силогистичка логика може изразити путем алгебарских формула. На пример, ако су A и B неке класе, исказ „сви A су B “ може се превести у $ab=a$ (Boole, 1847, стр. 21). Када судове успешно прикажемо преко једначина и неједначина, закључивање постаје ништа друго него рачунање. Бул је умногоме прихватао, али и значајно проширио силогистичку логику, омогућивши јој да разматра судове који имају арбитраран број појмова и нису стриктно форме „субјекат је предикат“, и оспособио је да говори о скуповима непостојећих ентитета.

Аристотелову силогистику Де Морган (De Morgan, 1864) проширио је логиком релација, док је Перс први (Peirce, 1885) у њу увео квантификаторе. Касније Фреге (Frege, 1879) Аристотелове појмове субјекта и предикта мења појмовима променљиве и функције, при чему је дозвољавао квантифика-

цију оба, развијајући оно што би се данас могло назвати логиком првог реда. Фреге је као и Бул желео да повеже математику и логику, али је за разлику од Була који хоће да подведе логику под алгебром покушао да докаже идентичност аритметике и логике и да укаже на то да се појам броја може дефинисати на основу логике, што би је проширило на све делове математике који се могу редуковати на аритметику (Frege, 1884). Супротстављао се Кантовом схватању да су аритметички закони синтетички судови, тврдећи да су они аналитички и априорни и да су зато, као такви, они заправо логички закони. Логичка обрада чињеница није ништа друго него примењивање аритметике, тако да се овиме обрће Булова теза; рачунање је закључивање.

У свом делу *Принципи Математике* Расел (Russell, 1910) генерализује овај став, покушавајући да изведе читаву математику из логике. Показао је да Фрегеов систем сарджи контрадикцију, која је познатија као Раселов парадокс. Фрегеове претпоставке подразумевају постојање скупа свих скупова који не садрже себе саме. Уколико овај скуп припада себи самом улазимо у противречност, јер је он скуп скупова који себе не садрже; а уколико не припада себи самом, требало би да припада, јер је управо то критеријум којим је његова екстензија одређена. Да би превазишао овај проблем у теорији скупова, Расел формира теорију логичких типова, али наставља са опрезом према парадоксима за које верује да се јављају када се у некој дефиницији сам објекат појављује у властитом дефиниендуму. Ремзи је показао како се Раселов систем може преуредити (Ramsey, 1925, стр. 177–178), где се дефиниције својстава, релација, и класа могу дати чисто екстензивно, у односу на предмете на које се односе. Скуп нових појмова се дефинише кроз њихове међусобне односе и у односу на старе појмове чије нам је значење већ познато.

Расел је формирао теорију дескрипција (Russell, 1905), путем које је драгонио логички принцип искључења трећег. Он је заговарао и увођење научног метода у филозофију кроз анализу исказа путем логике првог реда, што би омогућило проналажење логичке форме природног језика и отклонило бројне проблеме референтности и нејасности из филозофије. Стога би разлика између филозофије и науке била само у априорности материје којом се бави, а њихов метод би био исти.

О научном методу пише и Перс, који интегрише дедукцију и индукцију и њима додаје абдукцију (Peirce, 1903, стр. 195–205), коју одређује као врсту увида помоћу кога откривамо нове хипотезе. Научни метод почиње абдукцијом, где се поставља хипотеза за решавање неког проблема, затим се дедукцијом изводе закључи о феноменима који се морају испољавати уколико је хипотеза истинита. У индуктивној фази се врше експерименти који проверавају да ли заиста долази до испољавања тих феномена.

Свеопшти успех природних наука и научне методе у претходним вековима, као и оптимизам у примењивању научне методе у филозофији наводе логичке позитивисте да се уздају у принцип верификације. Вајсман (Waissmann, 1930) налаже да ко год изриче неку реченицу мора знати под којим условима је назива истинитом, а под којим лажном. Ако није у стању да установи ове услове, онда он не зна шта је заправо рекао. Могућност верификације је дакле услов смислености исказа. Тиме се метафизика и све метафизичке расправе одбацују као бесмислене. Логички позитивисти одбацују синтетичко априорно знање и прихватају само два начина спознаје, аналитички априори, тј. логичко закључивање, и синтетичко апостериори, знање путем искуства (Hahn, Neurath, Carnap, 1929). Логичко знање обухвата и математику, за коју се веровало да може да се сведе на логику.

Логички позитивизам наишао је на оштре критике и врло брзо се сматрао самоконтрадикторним, јер њен властити принцип верификације не задовољава себе самог. Тај принцип не изражава априорну истину јер је замисливо да је неистинит, а сам нигде није базиран у искуству, па би по себи морао бити бесмислен. Штавише, прихватање логичког позитивизма би било неповољно за саму науку, јер се многи универзални искази односе на превише велики број чланова да би били проверљиви. Исказ „број звезда у универзуму је паран или непаран“ свакако је смислен исказ са којим би се чак сложио сваки физичар и математичар, али логички позитивиста би морао тврдити његову бесмисленост.

Раселову и Вајтхедову тезу да се све математичке теореме могу доказати поласком од консистентног скупа аксиома срушио је Гедел (Gödel, 1992), доказујући да ће сваки консистентни аксиоматски систем математике имати теореме које не може да докаже и да уколико би могао све да их докаже, не би био консистентан, тако да логички позитивиста не може математику сводити на логику, нити је може сврстати као синтетичку апостериори, па се не може одлучити о статусу математичких истина.

ЗАКЉУЧАК

Данас је неспорно да се наука мора користити логиком како би спојила опсервационе чињенице и од њих створила смислене целине, али њихов однос није одувек био овако ригидан. Након овог кратког прегледа историје развоја логике и њеног односа са науком могуће је преиспитати прелиминарни став изражен у првом поглављу овог рада. Првобитно је успостављено да је наука универзално ограничена логиком пошто је свака промена у логици повратно детерминисала и науку. Међутим, могу се издвојити четири историјска момента у којима због специфичности односа науке и логике овај универзални став не важи.

Наука је без граница онда када је кроз онтологију у синтези са логиком, па се стога може посматрати као граница себе саме – што се показало да је случај у Аристотеловим схватањима. Други моменат изражен је у средњем веку када, услед снажног утицаја вере, логика престаје да има примат над истином. Теологија, као наука о Божанском, може садржати истине које противрече разуму, па се не може стриктно говорити о логици као њеној граници. До сличног резултата долази се претпоставком психологизма, јер када негирамо самооправданост и фундаменталност логичких истина и покушамо логику да подведемо под науку, не можемо о њој говорити као о граници науке, јер би наука морала да јој претходи.

Последњи моменат се испољава када одбијемо да прихватимо ненаучне облике сазнања као легитимне начине спознаје истине. Када се сво знање сведе на научно знање, када изван нечега не постоји ништа друго, онда оно ничиме није ограничено.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел. (1965). *Орјанон*. Београд: Култура.
- Bacon, F. (1901). *The works*. Edited by J. Spedding, R. L. Ellis, and D. D. Heath. London: Longman & Co.
- Boole, G. (1847). *The Mathematical Analysis of Logic: Being An Essay Towards a Calculus of Deductive Reasoning*. Cambridge: Macmillan.
- De Morgan, A. (1864). *On the Syllogism, No. IV, and on the Logic of Relations*. Cambridge Philosophical Society.
- Diogen Laertije. (2005). *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*. Београд: Дерета.
- Frege, G. (1879). *Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens*. Halle: Nebert.
- Frege, G. (1884). *Die Grundlagen der Arithmetik, eine logisch-mathematische Untersuchung über den Begriff der Zahl*. Breslau: Koebner.
- Gödel, K. (1992). *On Formally Undecidable Propositions of Principia Mathematica and Related Systems*. New York: Dover.
- Hahn, H., Neurath, O., Carnap, R. (1929). *Wissenschaftliche Weltauffassung. Der Wiener Kreis*. Wien: Artur Wolf Verlag.
- Hume, D. (1748). *An Enquiry Concerning Human Understanding*. Oxford: Oxford University Press.
- Husserl, E. (1973). *Logical Investigations*. Prevod: J. N. Findlay. London: Routledge.
- Кант, И. (2012). *Крпѣика чисѣоѣ ума*. Београд: Дерета.
- Lagerlund, H. (2000). *Modal Syllogistics in the Middle Ages*. Leiden: Brill.
- Leibniz, G. & Couturat, L. (1903). *Opuscles et fragments inédits de Leibniz: Extraits des ms. de la Bibliothèque royale de Hanovre*. Paris: Alcan.
- Leibniz, G. (1965). *Die philosophischen Schriften*. Edited by C. I. Gerhardt. Hildesheim: Georg Olms.

- Lipps, T. (1893). *Grundzuge der Logik*. Hamburg: Verlag von Leopold Voss.
- Marenbon, J. (2003). *Boethius*. Oxford: Oxford University Press.
- Нил, В. и Нил, М. (2011). *Развој логице*. Београд: Јасен.
- Ockham, W. (1990). *Summa Logicae, Philosophical Writings*. Prevod: Boehner. P.
- Peirce, C. S. (1885). On the Algebra of Logic: A Contribution to the Philosophy of Notation. *American Journal of Mathematics*, 7 (2), 180–202.
- Peirce, C. S. (1903). Pragmatism – The Logic of Abduction. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Cambridge: Harvard University Press.
- Platon. (1975). *Fileb i Teetet*. Zagreb: Naprijed.
- Поповић, Б. (2011). *Интуиција и наука у Хусерловој феноменологији*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Ramsey, F. (1925). The Foundations of Mathematics. *Proceedings of the London Mathematical Society*, 25, 338–384.
- Russell, B. (1905). On denoting. *Mind*, 14, 479–493.
- Sextus Empiricus. (1998). *Adversus Mathematicos I*. Translated by D. L. Blank. Oxford: Clarendon Press.
- Sextus Empiricus. (1933). *Outlines of Pyrrhonism*. Preveo R. G. Bury. Cambridge: Harvard University Press.
- Waissmann, F., (1930). *Logische Analyse des Warschaeinlichkeitsbegriffs*. Erkenntnis 1.
- Whitehead, A. N. & Russell, B. (1910). *Principia Mathematica*. Cambridge: Cambridge University Press.

MITAR Z. NEDELJKOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA, KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

SCIENCE AND LOGIC: THE RELATIONSHIP BETWEEN SCIENCE AND LOGIC THROUGHOUT HISTORY

Summary

In this paper, the author considers the relationship between science and logic through their historical development. Logic is traditionally understood as a system of principles of valid inference by which the truthfulness of a statement is preserved through the transformation of its content. As such, logic requires that those principles apply regardless of the subject matter under consideration. Therefore, it is undisputable that there is a connection between science and logic: science without inference would be reduced only to a bunch of observational facts that we could not make sense of, and where two connect, that is where they border. In this paper the author will introduce logic as a boundary

of science, showing that each expansion in the history of logic has in turn had an effect on the determination of science and its criteria. The author will devote special attention to the idea of "science without boundaries" that was expressed at one stage of this historical development in the form of logical positivism.

Keywords: philosophy of logic; philosophy of science; history of logic; logical positivism.

МАРКО Р. СТАНОЈЕВИЋ¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици, Филозофски факултет

РАДИЦА М. НЕДЕЉКОВИЋ²

Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици, Филозофски факултет
КАТЕДРА ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ И ПОЈАВА ПРЕКАРИЈАТА

Почетком XVI века, када је отпочела индустријализација Енглеске, ради узгоја оваца због вуне, сељаци су били немилосрдно одвајани од свог поседа и масовно претварани у пролетере. Томас Мор је овакву друштвену појаву изразио метафором *Овце су њојеле људе!* Данас, после пет-шест векова од када су овце јеле људе, сведоци смо посебне фазе у развоју посебног канибализма. Данас у XXI веку радници бивају насилно одвајани од рада и масовно претварани у прекарне раднике, а пролетеријат у прекаријат. *Профити једе људе!* У социјализму је постојала крилатица која се радо користила „не могу тако мало да их плате, колико мало они могу да раде, а онда је дошла транзиција и са њом ново правило“ нема тих пара за које ја нећу да радим“. Осим проблема незапослености, транзиција је свету и Србији донела нову класу, класу прекаријата, саставни део једног модуса доминације новог типа, заснованог на успостављању општег и трајног стања несигурности чији је циљ да примора раднике на потчињеност, на прихватање експлоатације (Пјер Бурдије). Прекараност је стање опште и трајне несигурности, а прекарни рад несигуран и увек неизвесан. Транзиција је на поклон донела McJobs, ниске наднице, прековремени или неплаћени рад и стална претња од губитка посла. Питање које је веома битно јесте да ли је масовније онесигуравање радника у позитивној корелацији са профитабилношћу и са већим профитом или прекаријација води задовољењу капиталистичке похлепе и уништењу домаћинске економије? Намера овог рада је да се укаже на друштвене узроке и последице појаве прекаријата у српском друштву.

---

1 markmarcelo7@yahoo.com

2 radicanedeljkovic@gmail.com

Кључне речи: транзиција; српско друштво; радници; прекаријат.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА — ПОЈАМ ТРАНЗИЦИЈЕ

Постоји више теоријских и практичних проблема код одређења појма транзиције. То је једна од носећих темељних категорија у социологији, око чијег садржаја расправе ни до данас не престају. Истраживачи се труде да објасне како и којим појмовима означити суштину промена у новонастајућим друштвима, проблем објашњења најважнијих актера друштвених промена, темпа, брзине и циљева кретања постсоцијалистичких друштава. Појам транзиције је, пре свега, вишедимензионалан, вишеслојан и као такав захтева мултидисциплинаран приступ стварности у којој се процес транзиције одвија. Термин *транзиција* међу првима је употребио Мауриције Годелиер. Прелазак једног начина производње у други (*transition*) данас се означава особена фаза у развоју једног друштва у којој унутрашње и/или спољашње тешкоће репродукције економског и друштвеног система на којем оно почива постају све веће, у којој оно држе или спорије, на више или мање насилан начин, почиње да се реорганизује на основи једног другог система, који ће, у крајњем исходу, и сам постати општи оквир егзистенције тог друштва (Годелиер, 1984, стр. 171). Вера Вратуша у својој књизи *Транзиција – одакле и куда* даје систематичан преглед свих домаћих аутора који су се бавили овим феноменом. Само у нашој средини и само у периоду од последње деценије XX века до краја 2011. године, домаћи аутори су објавили укупно 87 монографија са изразом „транзиција“ у наслову својих студија. У овај збир од 87 монографија које у наслову имају кључну реч „транзиција“ објављених у Србији, није укључен позамашан број (54) тематских зборника текстова посвећених теми транзиције (Вратуша, 2012, стр. 17–21). Тако, на пример, Љубиша Митровић пише о стратегији зависне модернизације – пут у субразвој: периферизација привреде, друштва и културе, односно о транзицији без социјалне одговорности и производња зависних друштава периферног капитализма (Митровић, 2009). Силвано Болчић је у свом истраживању термина *транзиције* кренуо са сасвим другачијих теоријских позиција. Он говори да је постсоцијалистичка транзиција прелазак из социјализма у не-социјализам. Касније је написао да је реч о транзицији у предузетничком друштву (Болчић, 1995, стр. 6). Болчић се, пре свега, залаже за ново предузетничко друштво које представља залагање за приватну својину, капитализам, тржишну привреду, контролисану и подељену извршну, законодавну и судску власт, где је адекватно оно пословање које је у складу са тржишним законима (Болчић, 1994, стр. 73). О идеолошком намећању појма транзиције говорио је Михајло Марковић: појам преображаја (трансформације) адекватнији је теоријски појам за анализу и објашњење

промена које су се десиле у источном и југоисточном делу Европе. Транзиција је идеолошки обојен појам и значи прелаз у либерални капитализам (систем заснован на приватној својини и нерегулисаној тржишној привреди). Они који се служе овим појмом сугеришу неумитност прелазу у један тип друштва који је застарео, који је на Западу напуштен и који не постоји у развијеним друштвима (Марковић, 1997, стр. 33). Младен Лазић је у већини својих радова употребљавао појам трансформација. Он је говорио: постсоцијалистичка трансформација је као свака радикална системска промена изразито мултидисциплинаран процес. Када је реч о Србији он је разликовао блокирану и неблокирану трансформацију. Прва је трајала до средине деведесетих, а онда долази њена промена и брза деблокада. Говорио је да је циљ блокиране трансформације да задржи привилегован положај групе, а њен циљ је конвертовање ресурса у што већем обиму, тако да промена типа класног система не доводи до значајне промене персоналног састава владајуће групе (Лазић, 2000, стр. 33). Загорка Голубовић пише о транзиционој раскрсници постсоцијалистичких друштава, као и то да „транзиција у постсоцијалистичким друштвима много личи на идејно неосмишљену импровизацију (по принципу покушаја и погрешака), него на разрађени социјално-економски и политички пројекат који води ка радикалној измени друштвеног система, а не само ка рушењу бившег режима“ (Голубовић, 2005). Поводом различитог тумачења термина транзиције и најважнијим променама постсоцијалистичких друштава свој став износи и Зоран Видојевић, он говори да постоји потреба развијања више теорија транзиције, да је потребно реално сагледавати промене које су настале пропашћу реалсоцијализма, прелазак тих друштва у нешто друго није унапред одређено, јер су на делу и процеси повратка на већ превазиђене форме друштвеног живота. Видојевић под транзицијом наводи да у социолошком смислу треба подразумевати целокупност процеса промена пост-реал-социјалистичких друштава, независно од њиховог усмерења, вишедимензионалности друштвене прелазности, при чему је неопходно идентификовати магистрални ток и садржај те прелазности (Видојевић, 1997, стр. 16, 28). Мирослав Печујлић пише о транзицији као форми периферизације привреде, друштва и културе (Печујлић, 1997), док економиста Јован Душанић, транзицију у Србији одређује као „бећарску економичку“ (Душанић, 2008). Из свега напред наведеног можемо видети да, када говоримо о транзицији, треба имати у виду да је она друштвена промена. Урош Шуваковић без сумње наводи да је транзиција друштвени процес, али исто тако, може се говорити о периоду транзиције, дакле раздобљу у коме се она врши. „Транзиција представља специјалан случај контрареволуције са одложеним дејством од 70 до 45 година“ (Шуваковић, 2015, стр. 17). Поред Шуваковића, посебно занимљиво одређење транзиције наилазимо и код Петра Анђелковића, који транзици-

ју дефинише као (преокренути социјализам). Уместо социјализма који је срушен и обећане државе благостања на делу имамо (пре)окренути социјализам. У (пре)окренутом социјализму који је инсталиран од моћног финансијског сектора, корпорација и банака губитак финансијских фирми је социјализован. Порески обавезници уз „благослов државе“ (боље речено они који су приватизовали државу и који профит деле са онима који су их и довели ту где и јесу), субвенционишу приватни капитал.³ Дакле, како Анђелковић тврди, на делу имамо приватизацију профита, а социјализацију губитака. (Пре)окренути социјализам је са реалним социјализмом сличан и по ауторитатизму. Формално се дефинишу слободе, а суштински се одржава ауторитарни систем. За већину становништва социјални показатељи транзиције, нарочито у почетним фазама, у многим аспектима подсећали су на рестаурацију „дивљег капитализма“ у XIX веку. Радништво, од носиоца развоја, постало је прекобројна категорија. Главни губитници у транзицији су, поред радника, средњи слојеви, који се расловљавају, растапају и пропадају. На делу су процеси производње масовне незапослености, сиромаштва, социјалне беде.

ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ

У Србији после 1990. године почиње процес брзих промена друштва који са собом носи неизвесност краја тог процеса. Нада Новаковић у својој књизи *Раднички шипрајкови и транзиција у Србији од 1990. до 2015. године*, говори да без обзира што је званично реч о реформама, њихови актери и последице су класно обојени. На помолу је формирање нове капиталистичке класе и настајање масе најамног и зависног становништва. По досадашњим резултатима бројних реформи пре се може говорити о зависном друштву капиталистичке периферије, него развијене капиталистичке привреде и демократског уређења. Неки од најважнијих доказа налазе се у природи друштвене структуре Србије, основних друштвених класа и слојева, особинама владајућих економских и политичких елита, приватизације и друштвених сукоба (Новаковић, 2017, стр. 52). Транзиција у Србији је узрокована потребом за новим пословним амбијентом, који је пре свега захтевао радикалну реформу система која води развоју тржишне економије, коју одликује либерализација трговине, финансијских токова и развој интегралног тржишта у чијој основи се налази приватизација. Реформа постојећег система и развијање новог пословног амбијента захтевали су приватизацију која је у Србији формално прихваћена доношењем закона о промету и располагању друштвеног капитала (Службени лист СФРЈ, 84/89 и 46/90).

3 Детаљније: <https://drive.google.com/file/d/1zCQzN9-CLsoN88GdzDQPN8XXILwoKsJP/view>

Једна од одлика почетне фазе приватизације у Србији јесте докапитализација са попустима на рачун друштвеног капитала, где је одредбом прописана раст зарада запослених лица искључиво у акцијама. Овакав начин приватизације (акционарство), сматрао се најбезболнијим начином приватизације предузећа који је функционисао у самоуправном систему, јер је тежио да смањи отпор радника и менаџера који су свакако имали интерес да и даље управљају предузећем. Услед неспособности оваквог начина приватизације која је произвела недовољан прилив инвестиција, одсуство могућности реструктурирања предузећа у којима запослени имају интерес да спроводе контролу. Као последица тога, 1990. године преко 1.200 предузећа прелази у статус мешовитих. Све је ово доприносило томе да се створи увид да је радничка класа била раслојена и пре почетка транзиције. Димензије раслојавања, линије сукоба унутар радничке класе биле су изражене и дубоке пре 1990. године. Након 1990. оне су се још више продубиле. Пре транзиције постојала су три слоја радничке класе. Првом су припадали радници на привилегованим положајима. Други слој чинили су радници виших квалификација у депривилегованим гранама и групацијама. Трећи слој радничке класе Југославије и Србије је обухватао масовне губитке у расподели дохотка, запослене у депривилегованим предузећима и делатностима. Најзад, на друштвеној сцени били су радници у приватном сектору својине. Они су већ тада осетили све муке капиталистичке експлоатације и беспштедне борбе опстанка на тржишту радне снаге. На маргинама друштва живео је малобројан део радничке класе, који је радио у сивој економији (Новаковић, 2007, стр. 159). Радничка класа је након промена из октобра 2000. године била изложена још већем раслојавању и сиромашењу. За разлику од ранијих принудних одмора, на сцену наступа брза продаја предузећа, тако је Србија била суочена, са једне стране, растом номиналних зарада, а на другој страни све те повластице уништавала је убрзана приватизација. Губитак радних места и повећана стопа незапослености услед стечаја и ликвидације предузећа најбољи су показатељ транзиције и благодати које она са собом носи. Нестајали су уобичајени начини стицања прихода, па се велики број радника укључивао у сиве и недозвољене економске активности. У емисији *Црвене њраке*, своје искуство са послодавцима деле Милица Лупшор и Весна Ђорђевић. Комплетно уништена индустрија у граду Зрењанину изазвала је пораст оних који раде на црно, а многи раде и сезонске послове у пољопривреди. Раније су послодавци узимали људе по уговору на 3 и на 6 месеци за те послове. Међутим, од 1991–92–93. на овамо више се не ради тако, већ се ради искључиво преко омладинских задруга. Ту је највећи проблем што, рецимо у случају повређивања, ти људи не могу ни на који начин да наплате трошкове за лечење. Два смртна исхода догодила су се у околини Зрењанина, а породице нису успеле да наплате

никакво осигурање, зато што су те особе радиле на туђе име. О кршењу радничких права, као и достојанства радника сведочи и Весна Ђорђевић, у чијој се фирми где раде шетају разни „директорчићи“, прате колико пута иду у тоалет, ако то учине више од два пута у току смене онда морају да донесу лекарско уверење да су болесне, док менструални циклус морају да пријаве свом послодавцу јер се у том периоду сматрају мање продуктивним и тада на руци морају да носе црвену траку, као знак снижене продуктивности.⁴ Такође, имамо случај педесетседмогодишњег радника из Велике Плана, који је радио у фабрици шинских возила „Гоша“ у којој је себи одузео живот, услед недостатка елементарних услова за живот, чему је исходило неплаћање петнаест заосталих плата. Фабрика се приватизовала 2007. године, а власник је словачка фирма „Жос Трнава“, где не одговара на питања одговорности несрећног радника, а и осталих запослених, који се налазе у веома неповољном положају.⁵

Како је транзиција у Србији све више и више узимала маха и имала утицај на радничку класу, својим деловањем произвела је нову класу, класу прекарних радника.

ПОЈАВА ПРЕКАРИЈАТА — ПОСЛЕДИЦА ТРАНЗИЦИЈЕ

Прекаријајѝ није ојасна, ејзојична, сјѝрана сјѝвар, јѝо није класа у насјѝјању којој јѝреба зашјѝијнички јѝмоћи јѝри усјѝосјѝављању. [...] Сви смо ми јѝрекаријајѝ. И ако смо ојасни, јѝо је зајѝо шјѝо се сјѝремамо зајѝресјѝи илузорну сијѝурносјѝ наших владарка

(Ричард Симор)

Прекаријат, прекарни рад и прекарна класа су појмови који последњих година привлаче све више пажње у јавном научном дискурсу. Популаризацију овог појма изазвала је књига Гаја Стендинга *Прекаријајѝ*, нова ојасна класа, где на тај начин овај појам све чешће користе други академски, политички и синдикални актери. Прекаријат је појам који потиче од енглеских речи, придева *precarious* (непостојан) или именице *precarity* (несталност) и именице *proletariat* (пролетеријат) (Precariat, 2013). Међутим, овај појам има много шире тумачење од појма „нестабилан пролетеријат“. У Србији се својим радовима о прекаријату јављају Мирослав Ружица и Срећко Михаиловић. Мирослав Ружица прекаријат одређује као „глобални феномен, а у европском простору га чине три основне групе. Прва група су губитници из круга класичне радничке класе, дакле, они који због технологије или деин-

4 Детаљније: <https://pescanik.net/crvene-trake/>

5 О положају и правима радника погледати рад Петра Анђелковић и Радице Недељковић – „Радно (не)право у Србији – од домаћинског ка слугарском народу“.

дустријализације остају без посла и селе се у сервисну економију. Другу групу чине они који прихватају несигурност просто зато што никада нису ни имали стабилност, предвидљивост и статус. Трећу они који су образовани, посебно омладина и млади професионалци, али фрустрирани властитим радним и животним статусом и изгледима. Прва група тежи повратку прошлости, тј. стабилности, сигурности, регуларним приходима и новчаним трансферима државе благостања. Друга група, углавном мигранти, али и особе са инвалидитетом и друге рањиве групе – клизи ка пасивној маргиналности и изолованости на периферији европских метропола; трећа група је потенцијална бомба која прети да експлодира на трговима великих градова“ (Ружица, 2015).

Прекаријат заправо представљају групе људи који, независно од висине прихода, образовања, нису трајно запослени – они немају стабилан и сигуран положај на тржишту рада – немају загарантован посао. Из овога можемо видети да се према овој друштвеној групи послодавац опходи као према потрошном материјалу, ти људи у једном тренутку имају радно место и приходе, али већ сутра могу остати без њих, кад послодавац одлучи да му више нису потребни. То нису, нужно, људи без квалификација или са ниским квалификацијама. Међу њима има и оних са високим формалним квалификацијама, а о томе нам сведочи случај Бугарке, која је 2014. године радила у једном хотелу у Грчкој као чистачица. Иначе, у Бугарској је завршила за инжењера хемије, специјализовала производњу хартије и целулозе. Практично је од почетка транзиције у Бугарској, укупно 15 година била без посла, а онда се одлучила 2008. године да постане чистачица у грчком хотелу, који је у међувремену купио Рус. Као чистачица она има плату просечно око 800 евра, колико би у Бугарској имала плату са својим занимањима када би могла да нађе посао. Некада месечно заради и више. Тако ради сваке године од маја до октобра, потом је три месеца на грчком Заводу за запошљавање, наредна три месеца је без примања (издржава се од уштеђевине), па потом поново ради посао чистачице. У хотелу где ради обезбеђени су јој смештај и исхрана, а има и здравствено и пензијско осигурање за период док ради. Каже да Гркиње одбијају да раде такве послове.⁶

Србију је данас као и све земље сличног степена развоја, захватио процес готово свеопште прекаризације радне снаге. И у Србији, као и у Бугарској, прекаризација се, нажалост, не односи само на раднике без занимања, већ и оне са највишом стручном спремом. Па је тако у питању прекаризација која се данас све више схвата као тријада несигурног рада, никакве радно-правне заштите и никакве или ниске наднице. Поменута Милица Лупшор, активисткиња зрењанинског удружења за права жена РОЗА и чланица

6 Детаљније погледати у књизи Уроша Шуваковића – *Транзиција – ѝрилої социолошком ѝроучавању друшћивених ѝромена*.

левог самита Србије, говори да постоји између 600.000 и 700.000 прекарних радника у Србији. Само радника на црно има између 400.000 и 500.000. Прекарани радници и раднице су сви они који раде на одређено, преко уговора, о привремено повременим пословима, омладинских задруга, агенција за посредовање при запошљавању или чак без било каквог уговора на црно. Тачан број прекарних радника не постоји, јер до сада није урађена ниједна детаљна анализа и истраживање о овом проблему. Најчешће су то радници у услужним делатностима, уметнице, новинари, радници у погону и грађевинарству, на сезонским пословима, а нажалост све чешћи су и примери у јавним установама (вртићи, школе, болнице). Последица несигурног запослења је немогућност било каквог планирања будућности, јер ниједна овако запослена особа не зна колико ће радити, да ли ће после завршеног једног посла, наћи други, да ли ће својој породици успети да приушти све за нормалан живот, због чега се млади све теже одлучују да заснују породицу. Израбљивање је све присутније, ради се много више од прописаног осмочасовног времена, нема слободних дана – годишњих и седмичних одмора. Послодавац настоји да вас што више експлоатише, да вас искористи до максимума, и онда када више нисте способни да радите, удели вам отказ и замени новом радницом или радником. На овај начин описује живот радника у прекаријату Милица Лупшор.⁷ Посебан вид злоупотребе радничких права је ангажовање радника за рад преко агенција. Ако не постоји закон којим је дозвољен рад агенција за запошљавање у претходне три године, када је у Србији почела права експанзија радника, број агенција за посредовање у запошљавању изузетно повећао. У чланку „И робови и роботи“ у *Политици* од 5. марта 2017. пише да такве агенције ничу као печурке, а то им омогућава држава. Готово да нема већег предузећа у Србији, у приватном или државном власништву, које нема одређени број људи који ради преко тих агенција. Држава форсира агенцијско запошљавање, иако је оно противуставно и незаконито. Постојање ових агенција на нашем тржишту рада омогућила је ратификација конвенције Међународне организације рада о приватним агенцијама за посредовање и запошљавање. Ту конвенцију је усвојила Скупштина Србије у фебруару 2013. године. Међутим, ова област ни сада није уређена до краја. Такве раднике не штити актуелни Закон о раду, усвојен 2014. Због тога ти радници докле год раде немају право на годишњи одмор, боловање, топли оброк, трошкове превоза, празнике и плаћени прековремени рад, синдикално организовање, колективне уговоре, па чак немају ни закон који би регулисао њихов статус. Агенције преко којих се запошљавају радници на лизинг функционишу тако што ангажују раднике, плаћају за њих порезе и доприносе, али они не раде у агенцији, већ у фир-

⁷ Детаљније: (<https://www.pressek.rs/>)

мама којима их агенције уз провизију изнајмљују. Радници се ангажују када је неком предузећу потребна нека струка на одређено време, уз минималне обавезе. Агенције тако згрћу новац, држава с евиденције брише незапослене, па се онда дичи како је отворено ко зна колико нових радних места, а у ствари радник јој ради без икаквих права.⁸ Међутим, оно што још више забрињава то је чињеница да се не наилази на никакав отпор ни од стране радника ни од синдиката и других радничких организација. Говори се да је данас банална тврдња да велики број незапослених повећава и даје сигурност капиталиста над радницима. Вишак радника у односу на број расположивих места омогућава послодавцу да бира кога ће запослити и да отпушта било којег радника који му није по вољи или „не одговара потребама фирме“. На страни капиталисте повећава се могућност селекције радника, а на страни незапослених радника јављају се само нужни избори, било којег посла по било којој цени (а у сваком случају по цени која је тржишна, али је испод стандарда за рад одређеног квалитета). На страни незапослених радника јавља се висока конкуренција у налажењу рада („социјални дарвинизам“), као и висока конкуренција међу запосленим радницима, због настојања да задрже радна места. Резултат је дампиншка цена рада, прихватање смањене или минималне наднице (Михајловић, 2015, стр. 142).

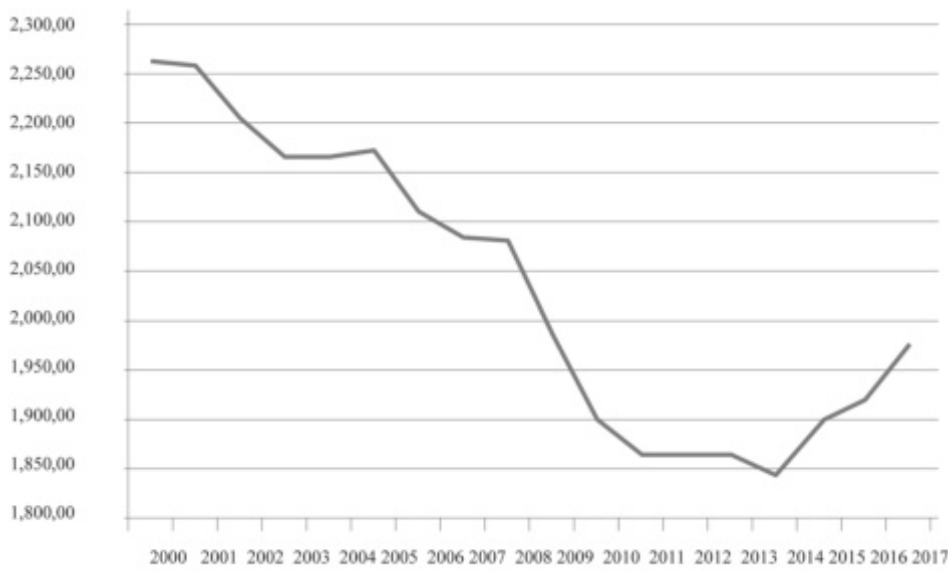
Податке које нам даје др Живка Пржуљ из београдске банкарске академије и говори: „У Србији око 650.000 запослених прима плату са закашњењем, а око 50.000 радника не прима плату скоро никако. Свега око 170.000 запослених у приватном сектору прима плату на време у дан“.⁹

Србија је кашњењем од преко тридесетак година искусила све благодети неолибералне агенде – дерегулације и флексибилизације које су довеле до уништавања стандарда рада и прекаризације запослености. Наравно, као и увек, цену овога платили су радници и раднице као и њихове породице, док држава својом политиком и даље свој терет ставља на леђа најслабијих. Док су се у свету научници бавили проучавањем последица дерегулације и флексибилности тржишта рада, у Србији је почео процес транзиције који и данас траје. Подаци говоре да је стотине хиљада радника остало без посла и без икакве могућности да пронађу нови сигурнији посао. Подаци нам говоре да је регистрована запосленост у последњих 17 година смањена за 14%, што је допринело томе да се измени секторска структура запослености: запослених је у прерађивачкој индустрији 286.209, у пољопривреди 55.241, у грађевинарству 44.011 и саобраћају 30.732 мање него у 2000. години. У сектору прерађивачке индустрије, у високо и средње високо технолошки ра-

8 „И робови и работи“, чланак из *Полиџике* од 5. марта 2017, Број 37110, година СХИВ.

9 Изнето у саопштењу на тему „Мотивациони елементи система награђивања“ на првој регионалној конференцији – *Зараде и модели награђивања у земљама југоисточне Европе* (мај 2015).

звјеним делатностима ради 77.177 запослених мање, што говори о потпуном одсуству визије једне земље о њеном развоју. Са друге стране, у услужном сектору дошло је до повећања броја запослених, од свега 125.390, и то највише делатности обезбеђења 20.730, трговини 18.275, канцеларијско-административним пословима 17.111, дакле на пословима који су у највећем ризику од прекарности (Брадаш, 2018, стр. 16).

Слика 1: РЕГИСТРОВАНА ЗАПОСЛЕНОСТ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 2000. ДО 2017. ГОДИНЕ (ИЗВОР: РЗС)

Упоредо са деиндустријализацијом, порастом незапослености и прекарне запослености, урушавају се и јавне услуге које би требало да буду доступне свима.

Када говоримо о несигурном запослењу схватамо да постаје глобални феномен који постаје актуелан у следећим ситуацијама:

- 1) У тренутку када наступи период рецесије долази до потребе отпуштања великог броја радника, а последња криза овог типа догодила се 2007. године, после које се многобројне државе још опорављају.
- 2) Модернизација технологија и науке у привредним наукама доприноси честој трансформацији, где су радна места нестабилна и где може доћи до потребе смањења радних места.
- 3) Слабе и оронуте економије (као што је то случај и један од разлога несигурности радних места у Србији), које су подложне утицају глобалних и

транзицијских, политичких и економских промена, где се степен несигурности повећава.

Када говоримо о Србији, можемо говорити о низу фактора који утичу на несигурност посла: приватизација и реструктуирање радних организација, висока стопа незапослености, повећана мобилност радне снаге, тежња ка регулативи за либерализацију правне регулативе која би требало да омогући све лакше отпуштање радника од стране послодаваца.

Срећко Михајловић је у свом истраживању прекарности радника Србије писао да „страх од глади чини прекарност прихватљивим решењем“. Страх од глади и сама глад главно су оружје прекарнизације радника. Добро знамо да је глад јак мотиватор на све и свашта. Глад наводи да се прекарност прихвати као пожељно стање ствари. Постојање константног страха од глади сваки достојан рад претвара у ропски рад, а достојанственог радника у покорно биће. Барем је тако код оних којима је наметнуто да мисле да је било који рад за било коју надницу, бољи од нерада. Говори се да само богате земље и морално ослабљене могу да дозволе да им молекуларни биолог конобарише у кафићу, а машински инжењер ради у киоску на црно, међутим, када се то дешава у земљи Србији, онда је ту на дело социјално лудило и државно безумље (Михајловић, 2015, стр. 19).

КА ЗАКЉУЧКУ

Глобализација и транзиција, као главна средства имплементације неолиберализма, представљају процес трансформације регионалних и локалних феномена у глобалне. Појам глобализације се данас посматра све више у доктринираном смислу да опише неолибералну форму економске глобализације, док се и други аспекти овог појма посматрају кроз призму резултата промоције геоекономских интереса најмоћнијих држава. Глобалну доминацију Запада (коју смо ми осетили распадом социјализма, па све до данас), подупиру јаке економске институције које свима намећу универзална правила. ММФ као главно оружје Запада и неолибералног концепта преписује готово исту рецептуру готово свим земљама, без обзира на њихове специфичности и огромне, развојне, социјалне и традиционалне разлике. Уместо да учествује у борби против криза, ММФ их системски производи, па је њихов захтев за брзо отварање привреде спољној конкуренцији, привремена либерализација, па чак и тржишта капитала водио је рецисији, глобалној нестабилности, експлозији спољне задужености, великој незапослености и уништавању домаће производње. У условима слома социјалистичких држава крајем двадесетог века, неолиберална економија и на њој темељена економска политика настоји да транзицијом/трансформацијом на тржишну економију и интензивног глобализацијског процеса

који је наметнут као доминантан. Овакво стање изазива читав низ економских и социјалних проблема, што се за последицу узима примена неолибералног економског модела у земљама у транзицији и Србији, које изазивају велика кризна стања. Неадекватне мере економске политике и имплементација неолибералне идеологије кроз процес транзиције који се од 2000. године спроводи у Србији, изазвале су огромне друштвене економске последице које неће бити лако превазићи. Србија се дуго налази у стању дубоке економске кризе која се испољава преко смањења бруто домаћег производа, раста буџетског дефицита, раста задужености, пада индустријске производње, огромне великвидности у привреди, измењеним тржиштем рада, повећаном стопом незапослености и лица која живе у беди (Тошковић, Аџић, Марковић, 2014, стр. 212). Сва ова дешавања и сав утицај Запада, глобализације и неолиберализма и наметање транзиције у Србији допринео је томе да тржиште рада постане нестабилно, све већа несигурност и стварање нове класе која у Србији узима маха, класа прекаријата.

Боро Селеша пише да прекарни рад и живот све више обележавају данашњи свет у којем је профит све сигурнији, а рад све несигурнији. А то је правило које се шири у *коцкарском кайишилизму*. У таквом коцкарском капитализму власник има апсолутну сигурност, а играчи апсолутну несигурност. То што власник некада одлучи да играчима остави макар минималан део одеће да не би кући одлазили наги, ипак је ствар милости радника. Наравно, ово је метафора. Али чињеница је да је сигурност власника капитала препознатљива у оквиру прихваћеног степена ризика. Са друге стране, сигурност власника радне снаге није препознатљива ни у случају задовољења многих услова који су конкурентни на тржишту радне снаге. Људска цена профита скаче до небеса! (Солеша, 2014, стр. 5). У савременом пословном окружењу несигурност запослења је феномен који је све присутнији и који са собом носи низ последица које утичу и на функционисање организација, али и на психичко стање запослених радника. Слабљење законских регулатива које штите права запослених и све присутнија тенденција стварања флексибилних радних организација чине ову проблематику веома актуелном. Сви ови проблеми са којима се суочавају данашњи радници, указује на потребу за стварањем здравих радних средина, у којима ће се запослени осећати сигурно, где ће њихове компетенције бити адекватно вредноване. Једино тако се може направити стабилно окружење у којем ће радници бити мотивисани да раде за циљеве организације, што ће на дугорочном плану утицати на пословање компанија и добробит запослених (Перић, 2015, стр. 670).

Оно што највише забрињава и што представља један од највећих проблема јесте то што прекарна радна снага није синдикално организована, јер само они радници који имају уговор на неодређено могу бити чланови син-

диката, па на тај начин нема ни ко да заступа интересе прекарних радника. Министарство рада, које би требало да буде главна брана у одбрани радничких интереса данас представља део и продужену руку капиталистичког концепта. Нажалост, такви радници који немају никакву заштиту нису организовани, њих савлада страх од губитка и таквог посла и такве минималне зараде. Бригу и интересовање државе за проблем прекарних радника можемо видети само понекад, када се објави као део дневних сензационалистичких вести нека тужна прича о повређивању, смрти или отказу појединих радника који раде у тешким условима, на несигурним радним местима за малу плату. озбиљнија анализа и забринутост да се реши статус прекарних радника не постоји. Веома је битно говорити о прекаријату и прекаризацији, где за то постоје многобројни разлози: на тај начин се може указати на многобројне последице, које су, нажалост, широке и дугорочне. Указује на чињеницу да су ови проблеми заједнички, како радницима у Србији тако и радницима широм света, млађим и старијим радницима, онима из државног и приватног сектора, ниско или висококвалификованим радницима и због тога што се анализирањем ових проблема отварају врата за организовану борбу против њихових узрока. Сазнање прекарних радника да нису сами и усамљени, да њихове муке деле људи из других градова, других држава, других професија јесте први корак у борби против постојеће ситуације. Када се уместо принципа себичности и конкуренције, узму солидарност и заједништво, постоје веће шансе у изградњи различитих мрежа отпора и начина супротстављања искоришћавању радника. Суочени смо са брзим променама и утицајем великих сила и, нажалост, нисмо у стању да сагледамо реалну слику света, али оног тренутка када људи постану свесни својих могућности, када организације нуде солидарност и заједништво, када људи удружени крену на улице, тада ће промене бити неизбежне.

ЛИТЕРАТУРА

- Анђелковић, П. и Недељковић, Р. (2017). Радно (не)право – од домаћинског ка слугарском народу. У: О. Јовић-Прлаиновић (ур. и прир.), *Национално и међународно право – актуелна истраживања и теме* (319–334). Косовска Митровица: Правни факултет.
- Болчић, С. (1994). *Теорје преласка у предузетничко друштво: социологија транзиције у предузетничко друштво*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Болчић, С. (1995). *Поси-социјалистичка транзиција. Контекст промена у Србији почетком деведесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Брадаш, С. (2018). *Прекарна зависност на тржишту рада Србије*. Београд: Фондација центра за демократију.

- Вратуша, В. (2012). *Транзиција – одакле и куда?*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду – Чигоја штампа.
- Годелиер, М. (1984). Прелазак из једног начина производње у други. *Марксизам у свећу*, 1.
- Голубовић, З. (2005). Транзицијски пресек постсоцијалистичких друштава. *Рејудлика*, XVII.
- Душанић, Ј. (2008). *Бећарска економија – транзиција у Србији*. Београд: Београдска пословна школа.
- Костадиновић, А. и Анђелковић, П. (2019). Транзиција: из социјализма у обрнути социјализам. *Социолошки преглед*, LII (3), 1071–1101.
- Лазић, М. (2000). *Елиће у постсоцијалистичкој трансформацији српској друштва*. Београд: „Филип Вишњић“.
- Лазић, М. (2000). *Србија у трансформацијским процесима*. Београд: „Филип Вишњић“.
- Марковић, М (1997). *Мојћносћи преображаја источно-евројских друштва*. Београд: Институт друштвених наука, Центар за социолошка истраживања.
- Митровић, Љ. (2009). *Прелазак на периферни капитализам (увиђи из социологије глобалних и рејоналних процена)*. Београд: Институт за политичке студије.
- Михајловић, С. (2015). *Прекарносћ радника Србије*. Београд: Истраживање центра за развој синдикализма.
- Новаковић, Н. (2017). *Раднички штрајкови и транзиција у Србији од 1990. до 2015. године*. Београд: Rosa-Luxemburg Southeast Europe – Институт друштвених наука.
- Перић, С. (2015). *Несигурносћ зайослења, сирес и продуктивносћ зайослених*. Београд: Београдска пословна школа.
- Печујлић, М. (1997). *Изазови транзиције – нови свет и постсоцијалистичко друштво*. Београд: Гутенбергова галаксија.
- Ружица, М. (2015). *Прекарносћ радника Србије*. Београд: Истраживање центра за развој синдикализма.
- Закон о друштвеном капиталу* (1989). Службени лист СФРЈ. Загреб.
- Стендинг, Г. (2011). *The precariat – the new dangerous class*. London: Bloomsbury Academic.
- Солеша, Б. (2015). *Прекарносћ радника Србије – шта је то прекарни рад?* Београд: Истраживање центра за развој синдикализма.
- Тошковић, Ј., Аџић, Ј., Марковић, Ј. (2014). *Последице имплементације неолибералне идеологије у земљама у транзицији у Рејудлици Србији*. Сремска Каменица: Едуконс Универзитет за друштвене науке.
- Шуваковић, У. (2014). *Транзиција: прилој социолошком проучавању друштвених процена*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Интернет издања

<https://bif.rs/2012/08/prekarijat-nova-opasna-klasa/>

<https://pescanik.net/crvene-trake/>

<http://www.politika.rs/sr/clanak/375543/Тема-nedelje/1-roboti-i-roboti>

<https://www.pressek.rs/>

MARKO R. STANOJEVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA

FACULTY OF PHILOSOPHY

RADICA M. NEDELJKOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA

FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

TRANSITION IN SERBIA AND THE EMERGENCE OF THE PRECARIAT

Summary

In the early 16th century, when industrialization began in England with the aim of breeding sheep for wool, the peasants were forcibly separated from their property and turned into proletarians en masse. Tomas More used a metaphor to describe the social phenomenon Sheep ate the people! Today, after five centuries since the sheep ate the people, we are witnessing an emergence of special kind of cannibalism. In the 21st century, workers are forcibly separated from labour and turned into Precariat workers. *Profit eats people!*

In addition to the problem of unemployment, transition brought to Serbia and the world a new social class, Precariat class—a mode of domination of a new type, based on the establishment of a general and permanent state of insecurity which aims to compel the workers to servitude, to exploitation (Pierre Bourdieu). Precariousness is the state of general and permanent insecurity, precarious work is always uncertain. Transition brought us low paying jobs (McJobs), overtime or unpaid work and a constant threat of a job loss. The important question here is whether the growing job uncertainty positively correlates with profitability or whether precariousness leads to the satisfaction of capitalist greed and the destruction of the local economy. The purpose of this paper is to point out the social causes and consequences of the phenomenon of Precariat in the Serbian society.

Keywords: transition; the Serbian society; workers; Precariat.

ЂОРЂЕ Д. РАДОВАНОВИЋ¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици, Филозофски факултет
Катедра за социологију

РАДНИ СТАТУС ЗАПОСЛЕНИХ У ПРИВАТНОМ СЕКТОРУ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ

У раду се анализирају резултати истраживања правно-социјалног статуса запослених у приватном сектору у Косовској Митровици спроведеног на репрезентативном узорку. У истраживању је примењена метода упитника са техником анкетирања. Резултати добијени истраживањем сугеришу да је приватни сектор у Косовској Митровици потпуно неразвијен. Чак 86% запослених је ангажовано у сектору услужних делатности, који обухвата трговину свих врста роба (продаја без прераде), док је 14% радника ангажовано у производним делатностима на основу samozапослења. Два су фактора који неоспорно утичу на девастацију приватног сектора на овом подручју. Први је транзицијске природе, чији су резултат неприватизоване фирме доведене до стечаја. Други је друштвенополитичке природе „полу замрзнутог конфликта“ између Србије и тзв. „Косова“, при чему приватни предузетници послују у паралелним некомпатибилним стандардима. Производ привредне и институционалне девастације јесте да, између осталог, 77% запослених у приватном сектору нема плаћено здравствено и социјално осигурање, а 91% запослених није члан радничких синдиката. Санирање настале ситуације огледа се у решавању тзв. Косовског чвора, стабилизацији институција и институција права, као и имплементацији стратегије за развој приватног сектора на овом подручју.

Кључне речи: приватни сектор; радни статус запослених; Косовска Митровица; Косово и Метохија.

---

1 djordje.radovanovic@pr.ac.rs

Рад је резултат истраживања у оквиру научноистраживачког пројекта ИИИ 47023 „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

УВОД: КАРАКТЕРИСТИКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ У СРБИЈИ

Неуспешна приватизација и онеспособљавање српске привреде за поновну производњу довела је до колапса читаво друштво. Висок проценат незапослених радника, радника који су на принудном одмору, и оних, које често зову „губитнике транзиције“, од почетка транзиционог процеса су на улицама, у штрајковима и протесним шетњама (Мусић, 2013). Транзиција са лошим моделима приватизације (Цветићанин, 2004) створила је услове за развој нерегулисаног приватног сектора. Додатни допринос наведеном дала је стечајна политика без приватизације, позната по великом отпуштању радника запослених у државним предузећима. На тај начин су се континуирано формирале рањиве групе средовечних грађана, касније и младих, које не препознају новонастале демократске институције и приватна предузећа „новог кова“. Пораст сиве економије је свакако зависио од ширих друштвенополитичких околности. У првој деценији транзиције, достигао је свој максимум, чак до 2,3 милиона људи је било ангажовано на сивом тржишту, што је за незапослене и запослене са ниским примањима, била економија од виталних интереса, имајући посебно на уму чињеницу да је зарада у сивом сектору била дуплирана (Михајловић, 2005, стр. 293, 294). Обим сивог тржишта је сразмерно темпу приватизације добијао на дерегулацији, што је довело до маргинализације елемената социјалне државе. Бројни аутори виде „узрок“ сиве економије у одсуству државе и њених институција за контролу и принуду приватних предузећа да поштују законске прописе. У једном истраживању се наводи да су законске казне прекршаја над радним обавезама биле толико мале да су послодавци често прибегавали плаћању казни, пре него плаћању доприноса радницима (Стојић, 2004, стр. 14).

Између осталог, социјалне групе које су биле најподложније транзиционим последицама нису одлучивале о друштвеним реформама, а није ни постојала њихова сагласност о приватизацији (Новаковић, 2015, стр. 261). Читав концепт реформи одвео је српску привреду на периферији савременог неолибералног капитализма (Митровић, 2009) са девастираном индустријом, изнад свега, девастираним институцијама и илегалном економијом. Посебно је уништен индустријски сектор (Савић, 2010), а са њим је постепено, због неуспелих приватизација ишчезавала и средња класа, која је у Србији у XX и крајем XX века била претежно индустријског порекла.

Социјално благостање је потискивано уступањем све већих слобода интересима неолибералних послодаваца, чиме су се хронолошки маргинализовали конституенти социјалне државе, укључујући синдикате, колективне уговоре² и остала права из радног односа. Била је то, једноставно речено,

деценија десиндикализације (Михаиловић, 2001) која је за собом повлачила и флексибилизвала све пропратне елементе.

Плаћање пореза, здравственог и пензионог осигурања, годишњих одмора, редовне месечне исплате, плаћање прековременог рада и друга права која се тичу достојанственог рада су флексибилизвана у замену за улазак страног капитала. Приватни сектор у великом проценту карактерише непостојање колективног уговора, којим се регулише правни статус запослених лица, већ се запошљавање врши усменим договором између послодавца и радника. Због настале ситуације, синдикати предлажу измене закона, израду новог социјалног програма (Кулић и Радуловић, 2013) како би заштитили раднике у реструктурирању предузећа, које треба поново радно ангажовати у складу са новим економским развојем. Решење треба тражити у свим видовима радног ангажовања: одређеном и неодређеном радном времену, привременим и повременим пословима, скраћеном радном времену, samozapošljavanju, оснивању малих предузећа као и кроз забрану прековременог рада, донација, кредита и фондова солидарности. Уз то, активно је потраживано обнављање социјалног дијалога, доношење плана приватизације јавног сектора, заштиту права радника, контролу процеса приватизације, те и потребну анализу социјалних програма (Мартинић, 2016, стр. 225).

ДРУШТВЕНОПОЛИТИЧКЕ ОКОЛНОСТИ И КАРАКТЕРИСТИКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Успостављањем међународног протектората на Косову и Метохији после НАТО бомбардовања уређен је међународно правни статус покрајине резолуцијом СБ УН 1244. Сва надлежност која је произилазила из суверенитета Републике Србије пренета је на Унмик администрацију, касније на Косовску поверилачку агенцију – Kosovo Trust Agency, када су у питању овлашћења о приватизацији имовине на Косову и Метохији, да би за све послове касније била задужена ЕУ (Гулан, 2018). Како указује Сандра Давидовић (Давидовић, 2016), постоје бројни неспоразуми око приватизације имовине на Косову и Метохији који су у вези са питањем територије, јер територија на којој се одвијала приватизација није држава већ област. Друга ствар је

- 2 Веома је важно запазити да законски не постоји обавеза потписивања колективних уговора. Тамо где нема синдиката послодавац све односе у раду прописује правилником о раду. Међутим, ако синдикати већ постоје, њихово мишљење долази у разматрање, без обавезе да се усвоји и без могућности да синдикати утичу на његову промену. Синдикати су пасивни посматрачи збивања и евентуалног „ценкања“ око услова под којима се губи радно место (Новаковић, 2013, стр. 30).

сте специфичност својине СФРЈ која је званично друштвена, а органи који представљају друштво јесу држава (дакле Србија), општине и раднички савети, чији је правни наследник РС. Додатно усложњавање друштвенополитичке ситуације на овом подручју доноси самопроглашена независност „Косова“ када све административне послове, па и процесе приватизације, преузимају новонастале косовске институције. У наведеним околностима је Унмик заједно са самопроглашеним институцијама на Косову спровео приватизацију огромне већине српских предузећа без посебног упуштања у доказивање власништва друштвене својине. (Давидовић, 2016, стр. 130; Стратегија дугорочног економског развоја за Косово и Метохију, 2007). Како извештава Гулан (Гулан, 2018), тако је извршена дискриминација над више од 50.000 прогнаних радника Срба и других неалбанаца.

Но, бројни аутори наглашавају да се током спровођења приватизације на Косову и Метохији ни надлежне институције Владе Србије и њених представника, Координационог центра за КиМ, нису обраћале посебну пажњу на узаврела дешавања у покрајини, или бар њихов рад није био посебно видљив. У поступку приватизације, до краја 2007. године закључено је 330 купопродајних уговора између косовске Труст агенције и купаца, а досадашњи приходи од продаје имовине на 30 тендера износе 352.651.978,66 милиона евра (Аћимовић, 2008). Поред проблема око правног наследника друштвене својине на подручју КиМ-а, посебан проблем представља његов северни део, односно предузећа која се налазе на тој територији. Привремена територијална изолованост од косовских институција и посредна удаљеност од извршних власти Унмика и ЕУ, заштитила је велике магнате на северу од криминалних приватизација које су претежно вршене на југу покрајине. Стратегија дугорочног економског развоја српске заједнице на Косову и Метохији обележава нека предузећа као кључна за опстанак Срба, међу којима су РХМК „Трепча“, ЗЗ „Зубин Поток“, ЈКП „24. новембар“ Лепосавић и друга, као изворе живота, али се као главни проблем наводи инвестирање у ове и друге бројне погоне, као и проблем приватизације. Такође, у стратегији се наводи да ће Влада Србије формирати експертски тим за праћење приватизације (Стратегија дугорочног економског развоја за Косово и Метохију, 2007). „Замрзнута приватизација“ на северу КиМ-а је последично замрзнула и правно социјални положај запослених радника због чега живот на северу већ двадесет година нема алтернативу. Када је у питању Трепча, од 3988 запослених радника, 2100 запослених прима „стипендије“, док 1278 радника прима плате по систему вишемесечне ротације (Стратегија дугорочног економског развоја за Косово и Метохију, 2007). По сличном систему раде и остале фирме, а већина их је у стечајном стању. Најважнији идентификовани проблем који потреса ову област јесте проблем незапошљености који се према различитим изворима креће од 49%

(Riinvest Institute), до 57% (Завод за статистику Косова и Метохије), па и до 60% због непотпуности података (Стратегија дугорочног економског развоја за Косово и Метохију, 2007).

РАДНИ СТАТУС ЗАПОСЛЕНИХ У ПРИВАТНОМ СЕКТОРУ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ

Континуитет дезинтеграционих процеса последњих деценија на Косову и Метохији, уз дугорочан пад већ заостале привреде на овом подручју, условио је низ катастрофалних последица по свакодневни живот грађана. Политичка нестабилност, неизвесност у решавању питања КиМ-а, споре структурне промене у привреди, повећан степен криминала и корупције (Радовановић, 2019), као и низ деградирајућих процеса, произвели су велика демографска кретања (миграције које нису праћене повратком расељених лица), готово никакву инвестициону активност, са продубљујућом пауперизацијом становништва читавог региона јужне Србије. Међу испитиваном популацијом 86% запослених је ангажовано у услужном сектору, док је ангажман у производним делатностима тек на 14. подељку. Тренд са већим трговинским сектором предузећа у државном власништву био је заступљен на овом подручју и пре ескалације сукоба. Број трговинских предузећа на КиМ-у 1997. године кретао се око 60. подеока, индустријски сектор је био на 10. подеоку, док се пољопривредни сектор кретао нешто испод 5% на укупној територији Косова и Метохије (Стратегија дугорочног економског развоја за Косово и Метохију, 2007).

Број лица која су мењала запослење износи готово половину, 41% радника. Очигледно је да су запослени мењали своје радне позиције у нади за сигурнијим и бољим запослењем, међутим „безуспешна циркулација“ представља „корак у месту“, имајући у виду да је промена запослења у највећем проценту могла да се врши само у малим, претежно трговинским предузећима (радњама). Чињеница је да су после НАТО агресије затварани трговински ланци који су били у својству друштвено-државних предузећа Републике Србије, укључујући поред трговине и услужно хотелијерство, који су бар кратки период после рата својим радницима гарантовали сигурност радног места и све бенефите који уз то иду, укључујући здравствено и социјално осигурање. Уз значајне економске губитке (Стратегија дугорочног економског развоја за Косово и Метохију, 2007), који су произишавали из социјалистичке организације привреде, та предузећа су била бар у неку руку сигурно, иако не и најбоље уточиште за овдашње становништво. Од укупног процента испитаника, чак 21% је запослење мењало у оквиру услужних делатности, 4% у производним делатностима и 2% у сезонским грађевин-

ским пословима. Поред тога што пре рата приватни сектор готово да није ни постојао на овом подручју, он се и услед циљева из економске стратегије за развој и делимичног инвестирања у бројне стартап бизниси, није посебно напредовао због веома лоших услова пословања, административних процедура, паралелних некомпатибилних стандарда, царинских стопа и велике ограничености протока роба, људи и капитала (уп. Марковић-Савић, 2013, стр. 327). С обзиром на веома лоше услове пословања у ванинституционалном, нерегулисаном амбијенту, за сада приватни сектор није у правнообавезујућој дужности да финансира здравствена и социјална осигурања запосленима. Но, такав амбијент радног места условљава промену запослења – 28%, затим месечна примања – 15%, као и прековремени рад – 8%, на основу чега се може претпоставити да недостатак контроле, инспекције и осталих надлежних институција у доброј мери детерминише различите врсте мобинга на послу укључујући и прековремени рад.

ОСНОВ АНГАЖОВАЊА

Слика наведеног амбијента у коме послује приватни сектор не пружа много гаранција о плаћању доприноса запосленим лицима, мада свакако постоје већи трговинско-угоститељски центри, производни погони мањих капацитета, као и других фирми које се баве пружањем услуга различитих врста које запошљавају веће капацитете радне снаге, а које немају уговор о раду са запосленима. Долазимо до резултата да 45% испитаника ради на „црно“ код послодавца, 20% ради по уговору о запослењу на неодређено радно време, 16% по уговору на одређено радно време, 10% по уговору о делу и 5% испитаника поседује неки други облик уговора. Готово половина, 45% запослених у приватном сектору, нема регулисан радни однос, што иде у прилог тези да највећи број становника Косовске Митровице, односно целог севера КиМ-а зависи од ангажовања у државним институционалним облицима запошљавања. У једном истраживању се чак бележи да 95,4% случајева доминантних прихода овог региона потиче од плата и пензија из државног сектора (Марковић-Савић, 2013, стр. 328) и то превасходно службеничких занимања. Треба имати у виду да је у постратном стању велики број институција са јужног дела КиМ-а пребачено на северни део задовољавајући две потребе града, прва је политичке природе која се тиче државања већег дела становништва на овом простору, а друга је бег од сиромаштва услед девастације приватног сектора.

Поред наведеног, запосленост је значајно већа од могућих капацитета упошљавања (Стратегија дугорочног економског развоја за Косово и Метохију, 2007). Свакако, ово није разлог за отварање тржишта сивој економији и пословању приватних предузетника ван институционалних јурисдикци-

ја. Истраживања вршена на подручју Србије бележе да су и поред постојања институционалних служби за сузбијање сиве економије и рада на „црно“, услед релативно малих казни, послодавци прибегавали пре плаћању казни него плаћања доприноса запосленим радницима (Стојић, 2004, стр. 14). Осим тога, често се показује да нема уједначености у раду инспекција и прекршајних судова, велики број тужби радника застарева, а казне које се изричу су испод законског минимума, чак у 57% случајева (Петовар и Грујић, 2012, стр. 42). Уз то, инспекција рада је за првих седам месеци пронашла 9.049 радника запослених на „црно“ који пријављују овакве случајеве, али анонимно, да не би остали без посла (Стевановић, 2018). Како наводе Голенкова и Голиусова, овакви облици односа запослених и послодаваца говоре о најнижем степену прекаризације радничке класе. Њихове карактеристике су да, независно од висине прихода и образовања, нису трајно запослени, тј. немају загарантован положај на тржишту рада. О сигурности таквог радног места се не може говорити, јер сутра могу остати без њих уколико не буду потребни послодавцу. Како наводе исти аутори, они се све више третирају као „слој одбачених“, те се широм света појављују масовне групе прекаријата који све више представљају „опасну класу“ (Голенкова и Голиусова, 2014). Следствено томе, „наметнут је и мит о флексибилним радним односима као модернизацији, што је испод стандарда, законодавства и праксе најразвијенијих чланица ЕУ“ (Накарада, 2013, стр. 267). Без обзира на то што се ради о подручју паралелних институција са посебним надзором ЕУ, те у том смислу није једноставно наћи решење бројних отворених питања, треба имати у виду да се ради о великом броју младе генерације и да је са тим циљем потребно дефинисати бар привремено решење овог проблема. За разлику од других права радника која су им услед различитих околности углавном ускраћена, када су у питању редовне исплате, иако се ради о најнижим доприносима, имајући у виду чињеницу да се ради о зарадама у услужном сектору трговине, 81% запослених редовно остварује своја примања, али свакако значајан и незанемарљив проценат 18% радника не добија своје зараде редовно. Уз наведено, 46% испитаника ради прековремени рад, што је готово половина запослених у приватном сектору, од којих 17% никада не добија накнаду за прековремени рад, 28% повремено добија накнаду, а 27% је редовно плаћено. На основу добијене слике може се претпоставити да је лош социјални положај запослених детерминанта прековременог рада, имајући у виду слабе и нередовне исплате послодаваца.

Масовне миграције и одлив најквалификованијих радника (Болчић, 2002), статистички су у свакодневном порасту, што због политичке ситуације, што због незадовољавајућег друштвеног статуса грађана на шта би локална заједница и држава морале да обрате пажњу. Овакво потискивање и маргинализовање радника често доводи и до њихове пасивности и неак-

тивности на тржишту рада. Старосна структура незапослених лица за 2018. годину од 15. до 24. године за подручје Србије (без КиМ) износи 64,8%, од 25. до 34. чак 129,8%, а од 35. до 44. и до 99,6% (Извештај о реализацији националног акционог плана запошљавања за 2018. годину). И у другим истраживањима на подручју Србије аутори наводе да је финансијски положај младих људи изузетно лош. Фактичко стање показује да две генерације живе под истим кровом (дакле живот са родитељима), чак се због тренутно лоше економске ситуације у земљи процењује да ће вероватно једна цела генерација остати без крова над главом, чија ће кулминација врло брзо доћи, што ће довести до тога да ће већ за пар година под истим кровом морати да живе три генерације и то у непримереним условима (Бановић, 2013, стр. 261).

ЗДРАВСТВЕНО И СОЦИЈАЛНО ОСИГУРАЊЕ

Као и код других елемената који се тичу обавеза послодаваца према запосленима, држава је „изашла у сусрет“ послодавцима, флексибилизујући права радника која произилазе из колективних уговора. У том смислу је и мит о флексибилним радним односима прихваћен као подстицај, као „могућност за развој привреде“ (Накарада, 2013, стр. 267). Уз најмањи порез на добит, пореске и финансијске подстицаје за куповину предузећа и пословање (2.000–10.000 евра по раднику), релативно јефтину електричну енергију, умањене еколошких и других такси (Новаковић, 2013, стр. 268), држава је и по питању здравственог осигурања умањила губитке послодавцима и самим тим омогућила да сви грађани могу имати здравствено осигурање које укључује и повреде на раду (Службени гласник РС, бр. 107; 2. децембар 2005). Следствено томе, било које лице може по различитим могућностима да оствари право на здравствено осигурање. Лица која немају радни однос, повремено и привремено запошљени, лица која раде непуно радно време, до пуног радног времена, корисници старосне пензије (Службени гласник РС, бр. 107; 2. децембар 2005, члан 17 тачка 13), страни држављани и лица без држављанства (Службени гласник РС, бр. 107; 2. децембар 2005, члан 17 тачка 10) итд. Закон о здравственом осигурању такође осигурава и лица која до своје 65. године нису остварила пензију у складу са законом, а чија су примања мања од законом утврђеног минимума остварују право на продужетак осигурања (Службени гласник РС, бр. 107; 2. децембар 2005). Међутим, осим здравственог осигурања које је уређено Републичким законом о здравственом осигурању, обавезно пензионо и инвалидско осигурање према закону РС подразумева:

- 1) допринос за обавезно пензијско и инвалидско осигурање;

- 2) додатни допринос за стаж осигурања који се рачуна са увећаним трајањем у складу са законом;
- 3) допринос за случај инвалидности и телесног оштећења по основу повреде на раду и професионалне болести у случају утврђеним законом (Службени гласник РС, бр. 84/2004, члан 3).

Обавезник доприноса су и осигураник, дакле физичко лице обавезно осигурано према законима, и послодавац који је дужан да плати допринос у своје име и у своју корист (Службени гласник РС, бр. 84/2004, члан 6, тачка 2). За разлику од здравственог осигурања, где су запослени у приватном сектору у Косовској Митровици осигурани према неком од наведених могућности, као чланови уже породице, као наследници пензија и сл., приватни послодавци на подручју северног КиМ-а не уплаћују доприносе својим радницима за обавезно социјално (дакле, пензијско и инвалидско осигурање, за стаж осигурања, допринос за случај телесног оштећења на основу повреде на раду). Чак 77% испитаника нема социјално осигурање, што је повезано са ангажманом о раду у приватном сектору на КиМ-у. На основу до сада приказане ситуације привредног сектора на КиМ-у, може се видети да се већ двадесет година крше бројна права радника и да је то једно од кључних питања којим би требало да се баве овдашње институције, укључујући и Међународну заједницу и ЕУ. У одсуству закона о раду, па и закона уопште, може доћи до производње различитих облика друштвене патологије. „Друштвена аномија“ у Диркемовом (1972) смислу речи могла би да настане због непостојања и неспровођења закона, као и због непостојања органа за њихово спровођење. Неспровођење закона од стране Унмика у послератном периоду, и паралелност косовских и српских институција које су међу грађанима створиле подељеност између оних „који раде за „Косово“ и оних који раде за Србију“ односно за институције Косова и институције Србије, уз посредовање Еулекса³ довели су до катастрофалних околности за пословање приватног сектора, како за запослене тако и за послодавце. Иако су под условима општег одсуства закона послодавци ослобођени плаћања пореза на добит (профит), кулминација криминала и корупције, за који се безусловно створило плодно тло, у протеклих готово двадесет година досегла је свој врхунац.

СИНДИКАЛИЗАМ И ПРИВАТНИ СЕКТОР

Проблем транзиције и приватизације на нивоу целе Србије, па и шире, имао је бројних проблема који су произишавали из глобалне политике и светских економских превирања крајем прошлог и почетком садашњег ве-

---

3 Мисија владавине права Европске уније на Косову.

ка. Транзициони процеси на тлу Србије и шире нису зависили само од унутарњих процеса, модела приватизације итд. већ и од улоге иностраног капитала (Вратуша, 2013). Друштво захваћено процесима „турбо глобализације“ (Печујлић, 2002) у периоду реструктурирања, под снажним политичким притисцима деведесетих година, и под налетом новонастале капиталистичке класе је готово „природно“ било маргинализовано. Подељеност синдиката на стари „државни“ синдикат који је са читавом синдикалном инфраструктуром остао у симбиози са владајућим партијама, чија је улога била очување социјалног мира у периоду реструктурирања, чији су штрајкови често „фингирани“, био је увек надмоћнији од новоформираних независних синдиката до данашњих дана (Новаковић, 2013, стр. 26).

За разлику од централне Србије, где је чланство у синдикалним организацијама како-тако било активно, који су и са минимумом снаге бранили право на достојанствен рад, подручје Косова и Метохије је остало тотално девестирано када су у питању независни синдикати. Како указује Новаковић (Новаковић, 2013, стр. 27), читава синдикална активност се држи под контролом, док се не обави коначна транзиција друштва. Тако на подручју КиМ-а данас постоје само синдикати државних предузећа који су највидљивији у предизборним циклусима, и у преломним политичким тренуцима. Укупно 91% испитаника нису чланови синдиката, а 81% испитаника је одговорило да у организацијама/ привредним друштвима где су они запослени не постоји синдикално удружење. Оваква ситуација делимично објашњава изопштеност радника из свих могућих права која има припадају по закону. Непостојање тела које би заступало интересе запослених и институционално препознавање проблема запосленог грађанства је довело привреду Косова и Метохије до потпуне демолираности; запослене у приватном сектору до животног минимума а услед недовољне апсорпције приватног сектора, и државне институције до презапошљености (Стратегија дугорочног економског развоја за Косово и Метохију, 2007).

МОБИНГ

Бројна истраживања показују да је након приватизације у Србији повећан проценат „стратешког“ мобинга на послу, постављање неостваривих задатака пред раднике, изоловање радника, сексуално узнемиравање, коментарисање изгледа запослених, само су неки од облика мобинга у Србији. Како се наводи, мобинг је у Србији постао национални проблем, а страх од губитка посла је постао јачи од страха од болести и смрти (Кићановић, 2010). Мобинг се најчешће дефинише као „психолошки терор у пословном животу који се односи на непријатељску и неетичку комуникацију која је усмерена на систематичан начин од стране једног или више појединаца

углавном према једном појединцу, који је због мобинга стављен у позицију у којој је беспомоћан и у немогућности да се одбрани и држан у њој помоћу сталних малтретирајућих активности. Оне се одвијају са високом учесталошћу (најмање једном недељно) и у дужем раздобљу (најмање 6 месеци). Због високе учесталости и дугог трајања непријатељског понашања, то малтретирање доводи до значајне менталне, психосоматске и социјалне патње“ (Leumann, према: Катана, 2019, стр. 156).

Када је у питању приватни сектор у Косовској Митровици, чак 34% запослених испитаника је одговорило да је подлежно преоптерећености пословима од стране послодавца, 18% је ускраћено за одређене делатности, 8% је подлежно омаловажавању, 1% трпи уцене на раду. Дакле, на основу добијених података приметне су различите врсте мобинга на раду, које де факто произилазе из институционалне маргинализације приватног сектора на КиМ-у. Осим тога што су запослени доведени до апсолутног сиромаштва, више од половине радника је принуђено да трпи неке облике злостављања на раду. Овај проблем је веома заступљен широм Србије, сваког дана између пет и десет особа окрене телефон невладине организације „Антимобинг“, а свака друга особа која је током протекле године потражила помоћ Виктимолошког друштва Србије била је жена. Поражавајући су подаци да је од толиког процента мобинга на послу само једна жртва повела судски спор против свог послодавца (Ђорђевић, 2008). Како истиче Олга Кићановић, чак 60% особа у Србији има страх од губитка посла и да је транзиција плодно тло за развој мобинга. Како даље наглашава исти аутор „у Србији мобинг има неке карактеристичне 'појавне' облике. Психолошка тортура најчешће има за циљ ослобађање од вишка радне снаге у приватизованим предузећима које треба модернизовати, а та тортура се спроводи кроз застрашивање, премештање на друго радно место, вређање и неплаћање преквременог рада. Други вид мобинга је избацивање с посла способних, активних и стручних радника у државним предузећима и довођење нестручних послушника без радног искуства како би се у процесу приватизације то предузеће још више обезвредило и продало што јефтиније“ (Кићановић, према: Ђорђевић, 2008). Треба рећи да бројне врсте мобинга на послу показују и истраживања у земљама Европе, са констатацијом да су разне врсте мобинга у ствари и економски проблем предузећа, имајући у виду да се различитим психофизичким малтретирањем запослених (промена радног места, нова обука, намерна преквалификација итд.), доводе до веома честих боловања жртве мобинга, недостатак мотивације и радне климе код запослених, до великих судских трошкова због повреде права радника итд, што у ствари све укупно доводи до неконкурентности предузећа на тржишту (Станчевски, 2017, стр. 26).

СУБЈЕКТИВНИ ОСЕЋАЈ ЗАДОВОЉСТВА ТРЕНУТНИМ ЗАПОСЛЕЊЕМ

Субјективни осећај задовољства често је повезан са неким другима варијаблама које утичу на његов виши проценат. Такве су на пример степен образовања, припадност вишем или нижем друштвеном слоју, као и радно место у структури неке организације. Често се истиче да је основни модел мотивације запослених заснован на напору и учинку, и да она представља скуп фактора чијим деловањем запослени долази до циља (Бојичић, Павловић, Вишић, 2018, стр. 357). Задовољство тренутним запослењем у Косовској Митровици окарактерисано је као високопроцентно са чак 43% испитаника који су углавном задовољни својим запослењем, 6% је потпуно задовољно, 29% је нити задовољно нити незадовољно, 15% је углавном незадовољно, 7% испитаника је у потпуности незадовољно, иако уз значајан број запослених који изражавају незадовољство постоји готово половина испитаника који изражавају задовољство својим запослењем. Како је приказано, приватни сектор на овом подручју је заиста маргинализован, чији су запослени правно и социјално неосигурани, са високим степеном модинга на послу и правне дискриминације. Међутим, може се претпоставити да радници имају неки други мотив за изражавање задовољства својим запослењем. Тај мотив може бити у корелацији са високим степеном свести о национално-географској припадности, имајући у виду чињеницу да се ради о Косову и Метохији као стожеру свести о српској нацији. Другим речима, деценијама уназад, радништво на простору некадашње Југославије прошло је кроз процес трансформације од удружења по класној припадности до удружења на националној припадности. Како то прецизно дефинише Јовановић (Јовановић, 2012, стр. 335), запослени су „[...] напустили идентитет радника (људи који живе од свог рада) и усвојили, као примарну идентитетску вредност, представу о томе да су, нужно, пре било чега другог, искључиво, Срби, Хрвати, Албанци...“ У том „пакету“ су преобликовани и раднички синдикати и организације које се гасе, а стварају се нове псеудорадничке, националне организације радништва (Јовановић, 2012, стр. 336). Свакако су радници на Косову и Метохији имали најутицајнији државни интервенционизам када су у питању захтеви за изражавањем националне свести. Неретко су званични синдикати са ових простора учествовали на националним протестима којима се осуђују разноврзни једностранни акти Међународне заједнице, ЕУ, „косовских институција“, Еулекса итд., где се осуђују неки политички чиновници: „НЕ косовским институцијама“; „НЕ Шиптарским изборима“; „Никад граница“ итд., а да се скоро никада није чуо глас за радничка права и солидарност.

КА ЗАКЉУЧИВАЊУ

Свакодневицу запослених радника у приватном сектору у Косовској Митровици карактеришу несвакидашњи проблеми. Од проблема државне, територијалне уоквирености, преко привременог и повременог карактера институција на овом подручју, па до најситнијих, али значајних права радника која произилазе из правног и социјалног положаја запослених у приватном сектору, радници се налазе на раскршћу не само пословне већ и животне каријере. Неизвесност која се тиче политичко-безбедоносне ситуације уз привремен карактер нарочито српских институција, у главама грађана ствара додатне сумње у перспективност овог подручја. Закржљалост приватног сектора који двадесет година стагнира у замрзнутим односима између представника Међународне заједнице, Србије и „Косова“, не даје знаке наде за поновно отварање индустријског центра на подручју Косовске Митровице, а самим тим наглашава нестабилност осталих, малих, средњих и стартап предузећа.

Наиме, приватни сектор и целокупна привреда на КиМ-у безусловно зависе више од друштвенополитичких односа трију страна него од потенцијалних капацитета подручја. У том смислу је веома значајно, као што се и наводи у стратегији за економски развој региона (Стратегија дугорочног економског развоја за Косово и Метохију, 2007), поспешивање стартап предузећа малих и средњих капацитета, предузећа са samozапoшљавањем, али пошто се ради о индустријском сектору, веома је важно нагласити и реализацију приватизације великих магната, имајући у виду чињеницу да регионална економија зависи од индустријског сектора. Реална приватизација индустријског сектора би институционално обухватила и сектор услужних делатности који је у овом тренутку потпуно маргинализован. Осим регулације сиве економије, тиме би се регулисао и правни положај радника и послодавца чије се пословање приближава „дивљем капитализму“. Уз речено, санација сиве економије збринула би већину запослених, чиме би се регулисали правни односи који се тичу инвалидног и социјалног осигурања, те спровођења закона о забрани мобинга на послу, па до склапања колективних уговора и оснивање независних синдиката који би заступали радничка права. Фрапантни су подаци који говоре да 46% запослених ради без регулисаног радног односа код послодавца, исти проценат (46%) радништва је ускраћен за плаћање прековременог рада, док 77% испитаника нема никакво осигурање.

Незанемарљив проценат испитаника је на постављена питања о синдикатима одговарало са указивањем на то да нису задовољни функционисањем институција, те да би било који вид удруживања радника био пропраћен незаинтересованошћу надлежних органа власти. Одговори испитаника добијени на питање мобинга, а у овом случају ускраћивање послова,

омаловажавање и уцене могу довести до „алијенације“ радника у радном односу. Наиме, ускраћивања послова радницима од стране послодавца, притом и омаловажавања на послу могу довести до проблема конкурентности предузећа што затвара перспективу било којем тржишном пословању.

ЛИТЕРАТУРА

- Бановић, Б. (2013). Положај младих на тржишту рада у Србији. У: А. Петровић (ур.), *Радно и социјално право* (257–270). Београд: Удружење за радно право и социјално осигурање Србије.
- Болчић, С. (2002). *Исељавање радне снаге и одлив мозгова из Србије током 90-их*. Београд: Институт за социолошка истраживања.
- Вратуша, В. (2013). *Транзиција – одакле и куда?* Београд: Чигоја штампа – Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Голенкова, З. Т. и Голиусова, Ј. В. (2014). Прекаријат као нова друштвена група у глобалном друштву. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 44 (1), 143–155.
- Давидовић, С. (2016). Модели приватизације друштвених предузећа на Косову и Метохији под окриљем Унмик администрације. *Политичка ревија*, 28 (50), 115–132.
- Јовановић, Ђ. (2012). *Прилагодњавање Србија и модерна: од сигурности до сумње*. Ниш–Београд: СВЕН – Институт за социолошка истраживања Београд.
- Катана, Љ. (2019). Насилни облици комуникације: мобинг. *Политичка ревија*, XVIII (59), 153–169.
- Кулић, Ж. и Радуловић, С. (2013). *Колективним уговором до достижанственог рада*. Београд: Савез самосталних синдиката Србије.
- Марковић-Савић, О. (2013). Радни статус жена са села северног Косова и Метохије. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 43 (2), 321–338.
- Мартинић, М. (2016). *Улога синдиката у демократским променама у транзицијским земљама: случај Србија (1990–2013)* (одбрањена докторска дисертација у рукопису). Факултет политичких наука, Београд.
- Митровић, Љ. (2009). *Транзиција у периферни капитализам*. Београд: Институт за политичке студије.
- Михаиловић, С. (2001). Фрагментација синдикалне сцене и могућности синергетске акције. У: С. Михаиловић (ур.), *Синдикати Србије од сукоба ка сарадњи* (13–22). Београд: Fridrich Ebert Stiftung центар за социјалне и демократске студије.
- Мусић, Г. (2013). *Радничка класа Србије*. Београд: Стандард 2.
- Новаковић, Н. (2015). Сива економија, криза и транзиција у Србији. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 45 (2), 259–279.
- Радовановић, Ђ. (2019). Ставови о искуству студената са корупцијом на Универзитету у Приштини. У: М. Лончар-Вујновић (ур.), *Наука без граница 2, међународни ше-*

майски зборник радова Филозофској факултету Универзитета у Приштини, св. 5, 143–159. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Станчевски, Т. (2017). *Виктимолошки и криминално-политички дискурс злостављања на раду* (одбрањена мастер теза у рукопису). Правни факултет, Ниш.

Стојић, А. Г. (2004). Положај младих запослених код приватних послодаваца. *Зборник радова ђолазника виртуелних курсева* (10–19). Београд: Београдска отворена школа.

Савић, Љ. (2010). Извозно оријентисана индустријализација као основа новог модела развоја. *Економске теме*, 48 (2), 313–327.

Цветићанин, Д. (2004). Утицај модела приватизације на друштво у транзицији. *Социолошки преглед*, 38 (1–2), 85–99.

ИЗВОРИ

Аћимовић, С. (2008, 5. мај). Анализа процеса и модела приватизације на Косову. *Нова српска политичка мисао*. Преузето са: <http://www.nspm.rs/kosovo-i-metohija/analiza-procesa-i-modela-privatizacije-na-kosovu.html>

Гулан, Б. (2018, 13. јун). Имовина без заштите. *Економија*. Преузето са: <https://www.danas.rs/ekonomija/imovina-bez-zastite/>

Борђевић, К. (2008, 28. март). Страх од „отказа“ окидач мобинга. *Политика*. Преузето са: <http://www.politika.rs/scc/clanak/37691/Strah-od-otkaza-okidac-mobinga>

Закон о раду, Службени гласник РС бр. 75/14.

Закон о доприносима за обавезно социјално осигурање, Службени гласник РС, бр. 84/2004.

Закон о здравственом осигурању, Службени гласник РС, бр. 107 од 2. децембра 2005.

Извештај о реализацији националне акционе планне заједнице за 2018. годину, Закључак Владе 05, Број 101 – 4813/2019 од 16. маја 2019. године.

Кићановић, О. (2010, 20. мај). Мобинг национални проблем. *РТС*. Преузето са: <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/drustvo/707971/mobing-nacionalni-problem.html>

Стевановић, К. (2018, 9. август). *Страх од отказа главни разлог за непријављивање рада на „црно“*. BBC NEWS. Преузето са: <https://www.bbc.com/serbian/cyr/srbija-45051084>

Стратегија дугорочне економске развоја српске заједнице на Косову и Метохији, Службени гласник РС, број 21 од 21. фебруара 2007. Преузето са: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2007/21/2/reg>

ЂОРЂЕ Д. РАДОВАНОВИЋ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA

FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

WORK STATUS OF EMPLOYEES IN THE PRIVATE SECTOR IN KOSOVSKA MITROVICA

Summary

This paper analyses research results of legal and social status of employees in the private sector in Kosovska Mitrovica carried out on a representative sample. The data was collected by survey. The results suggest that the private sector in Kosovska Mitrovica is completely undeveloped. Up to 86% of the employees is engaged in the service sector, which includes trades in all kinds of goods (unprocessed sales), while 14% is engaged in production activities “on the retail”, on the basis of self-employment. There are two factors that undoubtedly affect the private sector in this area. The first one is of socio-political nature of the relationship between Serbia and the-so-called Kosovo, where private entrepreneurs operate in parallel incompatible standards. The product of economic and institutional devastation is, among other things, the fact that 77% employed in the private sector do not have social and health insurance and 91% employees are not members of a worker’s union. Reparation of the resulting situation is reflected in the solution of the so called “Kosovo knot”, stabilization of institutions and law institutions, as well as the implementation of the private sector development strategy in this area.

Keywords: private sector; working status of employees; Kosovska Mitrovica; Kosovo and Metohija.

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА

Душан Сџефановић (српски)
Сузана Сџојковић (руски)
Анија Јанковић (енглески)
Бодан Сџанојевић (француски)

СЛОГ

Бодан Сџанојевић

ТИРАЖ

120

ШТАМПА

Graficolor, Краљево

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.4(082)
1:316(082)
316.75(082)
37.091.316(082)

НАУКА без граница III : [међународни тематски зборник]. 5, Друштво у огледалу науке / [уредници Оливера Марковић Савић, Неџид Прашевић]. - Косовска Митровица : Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2020 (Краљево : Graficolor). - VIII, 404 стр. : илустр. ; 24 cm

На спор насл. стр.: Science Beyond Boundaries 3, 5. Society Through the Mirror of Science ; Наука без границ 3, 5. Общество в зеркале науки. - Радови на срп., енгл. и рус. језику. - "Међународни тематски зборник 'Наука без граница III' резултат је научноистраживачких пројеката 'Превод у систему компаративних изучавања националне и стране књижевности и културе' ... и 'Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција' ..." --> прелим. стр. - Тираж 120. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Резимеи на срп., енгл. или рус.

ISBN 978-86-6349-155-7
ISBN 978-86-6349-150-2 (за издавачку целину)

1. Уп. ств. насл.

а) Филозофија - Друштво - Зборници б) Друштвена динамика - Зборници в) Социологија културе - Зборници г) Образовање - Друштвени аспект
- Зборници

COBISS.SR-ID 23364105